Ed Engelhardt

TANZİMAT

TANZİMAT

Ed. ENGELHARDT

MİLLİYET YAYIN LTD. ŞTİ. YAYINLARI
Tarih Dizisi: 41

Yayın hakkı (Copyright), Milliyet Yayın Ltd. Şti.

Kapak resmi: İsmail Gülgeç

Birinci baskı: Temmuz 1976

Bu kitap YELKEN Matbaasında dizilip basılmıştır.

Ed. ENGELHARDT

TANZİMAT

Türkçesi:
Ayda DÜZ

Milliyet
YAYINLARI

TÜRKİYE
ve
TANZİMAT
HAREKETLERİ

GİRİŞ

II.. Mahmut'un saltanatının sonlarına doğru ve özellikle Abdülmecit'in cülûsu sıralarında içte ve dışta sayısız çözülme belirtileriyle karşı karşıya kalan ve her yandan da millî kaynaklarına saldırılan Türkiye yok olmaya mahkûm görünüyor ve onun muhtemel düşüşü, çağdaş diplomasiye ciddî kaygılar veriyordu.

Düşüşün en kötü devirlerini hatırlatan bu tehlikeli safhada canlanmaya, kendini yenilemeye teşebbüs etti; ilişkiler kurmayı aradı, sürekli olarak kendini titizlikle uzak tutmuş olduğu bir uygarlığın etkilerine kapısını açtı. Böylece Avrupa camiasının ilgisini, manevî yardımını sağlamayı ve Hıristiyan dünyasının geri kalmış kıtaya karşı koalizasyonunu ertelemeyi başardı.

Geçmişteki hoyrat yasayı sürdürmesi ve özümleyemediği on iki-on beş milyon reayaya karşı baskı sistemini devam ettirmesi halinde sonun nereye varacağını Bağımsız Yunanistan ve Navarin, kanıtlamaktaydı. Rusya'nın yüz yıldan beridir amansızca gözlediği nihayi kadere kurban gideceği kuşku kaldırmazdı.

Siyaset terazisinde az bir ağırlığa sahip olduğu halde Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa dengesinde yapıcı bir öge olarak kalması sadece büyük devletlerin rekabetine ve hırslı yarışmalarına değil; aynı

zamanda mirasının paylaşılması ve korunmasından doğacak mücadelenin onları korkutmasına da borçludur. Hürriyetlere duyulan ihtiyaçların içten gelen bir gösterisi olarak **Tanzimat'ın** korkulu konjonktürler içinde ülkenin selâmete kavuşmasına büyük yardımı olmuş, saydam bir nefsi koruma içgüdüsünün itişiyle, İslâmiyetin uzun süredir görülen ters talihinin sürüklediği tehlikeli bir sonuç olarak ortaya çıkan **toptan göçü** atlatmasına yardım etmiştir. 1830'da Rusya'dan dönen Kaptanı Derya Halil Paşa, «Avrupa'yı örnek almakta gecikirsek toptan Asya'ya göç etmemiz gerekeceğini şimdi daha iyi anlıyorum» demişti. Gerçekten Tanzimat sayesindedir ki İmparatorluğun şu sözlerle açıklanan durumdan kaçınması mümkün olabilmiştir:

Türk halkının kafasında değilse bile, hükümetinin kafasında yeni bir yönü işaret eden tarihi bir olgu olarak ve varlık sebebi içinde düşünüldüğünde Tanzimat'ın siyasal kapsamı işte bu idi.

Tamamı ve de organik kısımları içinde gözlemlendiğinde Reform'un incelenmesinden çıkan pratik ders elbette ki başka ve daha karmaşıktır. Peşpeşe gelişimlerini izledikten sonra (yarım yüzyıllık bir denemeyi geride bırakmış bulunuyoruz) şimdi başarıya ulaşmıştır artık diyebilir miyiz? İlânı, girişimcilerinin ve iyi niyetli tanıkların nazarında bir garanti olan belli başlı ilerlemeler olsun gerçekleştirilmiş midir? Buna cevap verebilmemiz için, tarihinin bu dönüm noktasında Türkiye'nin, çözümlemesi gereken sorunlarının belli başlı verilerini incelememiz gerekir.

Tanzimat'ın başlıca amacı, Müslüman toplumunu, yüzyıllardan beridir manen ve siyasal bakımdan uzak yaşadığı Hıristiyan toplumlarına yaklaştırmak-

tı. Böyle bir teşebbüsün nice özel güçlükler doğuracağı tahmin edilir. Osmanlı İmparatorluğu'nun Orta Çağ düzeyinde kalmasına yol açan ve batırasıyadek gittikçe o çukura daha hızla iten bu ayrı yaşama hırsının asıl sebebi şüphesiz dindir.

Gerçekten devletin dayandığı Müslümanlık, mü tahakkim ve mutlak bir kanun koyucudur; öyle ki, Kur'an, medeni kanun, millî organizm ve dogma aynı şeydir. Bu durum devlete ayrık ve değişmez bir karakter verecekti elbet.

Bu böyleyken bağdaştırma zorunluğunu duyduğunda Türkiye için tutulacak iki yol vardı: Ya engeli devirmek veya bertaraf etmek, yani Hıristiyan top lumlarda olduğu gibi devlete dinsel yasalar karşısında bağımsız bir kimlik kazandırmak, ya da doktrine daha serbest bir yorum getirmek suretiyle devleti onun etkisinden giderek kurtarmak.

Cahil ve fanatik bir halkın duygunluğunu zedelememe kaygısıyla bu ikinci yol daha uygun sayıldı.

Bununla beraber bir açıdan prensipleri, eğilimleri ve yöntemleri içinde ne kadar açık tanımlanmış olursa olsun reform, özellikle siyasî bir zaruretin ifadesi olarak kabul ediliyordu. Kaynayan Avrupa'nın böğrüne ölümcül bir şekilde kıstırılmış bir hükümet tarafından kabul ve ilân edilen Tanzimat, her şeyden önce Avrupa'yı tatmin etmekle ve susturmakla yükümlüydü. Bu karşı gelinmez zorunluluk reayanın haklarının verilmesini, fatihlerle mağlûplar, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında eşitlik prensibinin kabul ve uygulanmasını gerektiriyordu.

Şuna inanıyoruz ki, Tanzimat'ı bu iki veçhesi içinde incelemek gerekir.

II. Mahmut devrinde ve Abdülmecit'in ilk yıllarında Türkiye, karinası, yelkenleri, direkleri ve mü-

rettebatı toptan değiştirilmesi gereken bir gemiyi andırıyordu.

Azıcık aklı selim sahibi insan bile böylesine bir değişikliğin, mutlakiyetçi bir iktidarın güçlü bileğiyle dahi kısa sürede gerçekleştiremeyeceği bir iş olduğunu kabul eder. Böyle bir iktidarın bile örf-adet, sosyal koşullar, geleneksel öğretiler ve halkın önyargılarının tepkisiyle karşılaşacağı kesindir. Bu böyleyken sayısız ırklardan meydana gelen üstelik daima Avrupa kültüründen uzak kalmış bulunan bir imparatorlukta nice güçtür, tahmin edilir. Kaldı ki bu prensipler daha ileri ve mütecanis ülkelerde bile uzun bir zaman süreci içinde, fikirlerin giderek gelişmesi ve çıkarların zamanla ayarlanması, ve de uzun ve kanlı ihtilâller sonucunda ancak gerçekleştirilebildi.

Günlük polemikçilerin ihmâl ettikleri bu basit mülâhaza çok önemlidir ve Tanzimat'ın temsil ettiği toplumsal, siyasal ve idarî eseri, salim bir şekilde yargılamak isteyen kişinin bir an olsun dikkatinden uzak kalmamalıdır.

Bu sözleri, giriştiğim bu teşebbüsü nasıl bir tarafsızlık ruhu içinde ele aldığımı anlatmak için söyledim.

Türkiyede reformlar tarihi konusuna, çoğunu yirmi yıldan fazla yaşadığım doğu ülkelerinde topladığım ve denetlediğim çeşitli kaynaklardan edindiğim yeni belgeler getiriyorum. Kaynağında toplanan kişisel notlarım ve bulabildiğim basılmamış belgeler sabırlı bir çahşmanın temelini teşkil etmiştir. Bu çalışma ne kadar eksik de olsa uluslararası siyasetin en karmaşık sorunlarının incelenmesine her halde yardım edecektir.

ED. ENGELHARDT

OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA REFORMLAR TARİHİ

(1826'dan günümüze kadar)

BİRİNCİ BÖLÜM

(1826 — 1853)

YENİÇERİLERİN ORTADAN KALDIRILMASI

TARİHİ, SÜREKLİ girişimler ve fetihler tablosundan ibaret olan Osmanlı İmparatorluğunda ilerleme ancak ve ancak kuvvet zoruyla olabilircesine Türkiye'de reform devri de kanlı trajediyle açılmıştır.

Fesatçı ruhu, padişah iktidarına kaygı veren ve devlet otoritesini felce uğratan, aynı zamanda ulusun gözünde eski zaferlerinin prestijini kaybeden Yeniçeri iktidarına son vermeyi II. Mahmut da cülûsundan beri kurmaktaydı. II. Mahmut modern silâhlanmanın ve taktiklerin gereklerine cevap vermeyen bir askerî teşkilâtı değiştirmek ve mutlakiyetçi bir hükümdar olarak saltanat sürmek istiyordu.

Amcası III. Selim bu amaca ulaşmak için uzun bir çaba sarf etmişti.

Onun çabaları o korkunç milisin ve de önyargı ve geleneklerin hâlâ esiri olan tebalarının fanatik tepkisiyle karşılaşmıştı.

Tahtı pekiştirecek ve İslâmiyetin güçlerini yeniden canlandıracak olan bu kurtuluş çabasında Mahmut daha beceriklilik demesek bile daha sebat gösterdi. Gururu nice olursa olsun imkânlarının darlığını ve kişisel insiyatifini köstekleyecek olan sayısız engelleri bilmiyor değildi.

Devletinin güçlerinin artık tükenmiş olduğunun bilincindeki tek kişiydi. Sert idaresi kadar kendisine atfedilen bozguncu projelerden ötürü halkın kinine muhatap olduğundan bir avuç asi Hıristiyan ahaliye karşı yıllardan beridir sürdürdüğü savaşların alternatifleriyle hükümdarlık vekarının günden güne tehdit altına girdiğini hissediyordu.

Sabırlı olmayı bildi; hileye başvurdu ve ilk reformlarını, İslâmî kurumlara mutlak saygı görünümü altında perdeledi.

28 mayıs 1826'da paşaların, ulemanın ve yeniçerilerin önünde okunan bir *Hattı Şerif* masrafları hazineden karşılanmak suretiyle donatılıp işe edilecek ve de düzenli talimler yapacak yeni bir ordunun kurulmasını emrediyordu. Yeniçeri ocağı muhafaza ediliyordu, ancak yeni orduya *orta* başına 150 kişi vermekle yükümlüydü ve bu ordu payitahtta bulunacaktı.

III. Selim'in *Nizamı Cedid*'i kurucu yasasına herhangi bir atıfta bulunmaktan kaçınılmış olmakla beraber aslında onun bir reprodüksiyonundan ibaret olan bu Hattı Şerif, Kanuni Sultan Süleyman'ın yasalarını hatırlatıyor ve yeni ordunun, büyük fatih tarafından tesis edilmiş eski düzene bir dönüş olduğuna işaret ediyordu. Ayrıca da, yeni ordunun Hıristiyan yabancılar tarafından değil, Avrupalıların askerî manevra tarzına aşina olan Arap subaylar tarafından eğitilmeyeceğini de ekliyordu.

Bu tedbirler sayesinde Hattı Şerif, Yeniçerilerin ciddî bir tepkisiyle karşılaşmadı. Ulema bile ses çıkartmadı, zira her birlik için bir imamlık derpiş edilmişti ve ilerde bunlara bir de kadılık eklenecekti.

Bu plan yerindeydi; Yeniçeri Ocağında esaslı hiç bir değişikliğe yönelmiyor, aksine sahip olduğu yararlı ayrıcalıklarını onaylıyor ve de Yunan ayaklanmasıyla tahrik edilen millî hisleri ve bitip tükenmeyen yabancı müdahalelerin yarattığı ürkekliği tatmin ediyordu.

Halbuki bu, boyunduruğu kırılmak istenen arsız milise indirilen ilk darbeydi. Mahmut'un iradelerinin uygulayıcısı olan Hüseyin Paşa şöyle diyordu: «Bir köşküm var, simdi

bir yalı isterim, ilerde de bir saray inşa ettireceğim.» Bu sözler eski Ağa'nın (1) kendine mal etmek istediği girişimin etaplarını işaret etmekteydi.

Padişah, hiç bir şeyi aceleye getirmeme ilkesine sadık kalarak, Yeniçerilerin başlıca desteği diye gördüğü ulemayı gözden düşürmeye ve rüşvetle aralarına anlaşmazlık sokmaya çalıştı. Ocak'ın üst rütbeleri en yumuşak başlı ağalarına tevcih edildi, en ateşlileri dış komutanlıklara tayin edildi.

Bununla beraber Mahmut'un gizli niyetleri, sırdaşlarının sandıkları kadar gizli kalmamıştı. Bunlar, ocaklarının ruhuna sadık ve çıkarlarını kıskançlıkla gözeten bir kısım Yeniçerinin gözünden kaçmıyordu. Fakat güçlerine ve Bâb-ı-Âli'nin kendilerine karşı duyduğu korkuya fazlaca güveniyorlardı. Özel haklarına karşı Saray'ın giriştiği her teşebbüsü ezip, boyun eğmelerini altınla değerlendirmeye alışık olduklarından, bu saydam görüşlüler dahi Sultan'ın kendilerine hazırladığı oyunu kulak arkası ediyorlardı.

Bununla birlikte, 26 mayıs Hattı'ndan sonra hüküm süren sükûnet, hükümeti cesaretlendirdi. Zaten bir yandan da ufak tefek isyanlar ve duraksamalar insafsızca bastırılıyordu. Başkaldıran birkaç kişi, bu davranışlarını hayatlarıyla ödediler.

Sert tedbirler 15 Haziranda tertipçiler için ölümcül oldu ve beklenmedik bir çözüme ulaşan bir ayaklanma meydana geldi. Aleyhlerine Kur'anı ve Tanrısal yasaları kanıt tutan bir bildirgeyle Yeniçeri Ocağı dağıtıldı ve yeniçeriler kısmen yok edildi. (*)

Birçok tarihçilerin kanısının aksine Et Meydanındaki katliamı önceden planlanmış bir harekât olarak görmüyoruz. Hükümetin kendini muktedir saydığı ve Yeniçeri Oca-

---

(1) Ağa Paşa diye anılan Hüseyin Paşa eskiden Yeniçeri ağasıydı.

(*) 15 haziranda İstanbul'da öldürülen yeniçerilerin sayısının 6 ilâ 7 bin ve sürgündekilerin sayısının ise 15 ilâ 16 bin olduğu tahmin ediliyor.

ğını yeni, genç bir orduyla gölgelemek istediği kuşkusuzdur. Ancak, yeni orduyu kurarken titiz davranmadığını, Ocak'ı bir hamlede ortadan kaldıracak gücü kendinde bulamadığını göstermektedir. Bununla beraber bu hesaplı tedbirlerdir ki krizin ta başında Sancak'ı Şerif'in açılmasının da katkısıyla hükümetin ilk şoka karşı direnmesini ve zafere ulaşmasını sağlamıştır.

15 Haziran Bildirgesi bir cüret gösterisi olmuştu. Mahmut, Hüseyin Paşa'nın yardımıyla işi kökünden halletmeye karar vermiş; «ya devlet başa, ya kuzgun leşe» zihniyetiyle hareket etmişti.

Yeniçeri Ocağının Kaldırılmasının Sonuçları - İlk Askerî Ve İdarî Reformlar Denemesi-II. Mahmut'un Keyfiliği Ve Reformcu Olarak Yetersizliği - Halkın Bezginliği

BU UMULMADIK, hatta imkânsızmış gibi görülen başarı, sipahiler ve silâhtarların lâğvı ve bütün askerî hizmetlerin ortadan kaldırılması gibi köklü tedbirlerin başlangıcı oldu. Böylece eski silâhlı güçler tamamiyle lâğvedilmişti.

Bu sırada Türkiye gerek dış tehlikeler ve gerekse bazı girişimci şeflerin kışkırttığı iç ayaklanmalar karşısında savunmasız kalmıştı. Yeniçerilerin varlığı, bir bakıma eski rejimle aynı tutulduğundan ve bu Ocağın yok olmasının İmparatorluğun kurumlarının çoğunda hemen gerçekleştirilmesi gereken değişiklikleri gerekli kıldığından durum daha da tehlikeli bir safhaya girmişti. Oysa ki Bâbı-Âli bu zorunlu ödevi gerçekleştirmeye hazır değildi.

Her şeyin bir tek kişiye bağlı olduğu bu geçit döneminde bir saray ihtilâli Mahmut'u deviriverseydi İmparatorluk anarşiye sürüklenirdi.

İmparatorluğun kaderinde kesin bir değişiklik yapabilecek bir olayın çıkabileceği ihtimali karşısında yabancı

hükümetler de Bâbı-Âli kadar, belki ondan daha büyük bir endişe duyuyorlardı. Yok edilen kurumların yerine acele yenilerinin getirilmemesi, zaten çok uzun zamandan beridir düşüşte olan bir devletin hızla sükût etmesine yol açacaktı.

Herkes şaşkındı ve idare tam bir kaos manzarası arzetmekteydi. En acele işlerle görevli nazırlar, yani ordunun yeniden kurulması işiyle görevli Harbiye Nazırı ve malî işleri düzene sokacağı beklenen Hazine-i Hassa Nazırı kendi dallarında pratik bilgiden çok, iyi niyetli çabalar göstermekteydiler; kendilerini aydınlatabilecek her şeye kucak açmışlardı ve öteden beriden örnekler arıyorlardı.

Halk önce şaşkına dönmüş fakat beraberlik ve güzel bir görünüm içinde geçen bu disiplinli ve Avrupalılar gibi giyinmiş yeni askerî birlikleri görünce reformcu sultana karşı sempati beslemeye başlamıştı. Yeni ordu talimlerini sürdürüyordu.

Vatansever heyecanların kısa atılımları içinde (bu ayrıntıya mim koymak gerekir) Müslümanlar için sürekli bir huzursuzluk kaynağı olan Rusların ve de yarımadadaki ayaklanmaları kışkırtmakla suçladıkları İngilizlerin adı sık sık duyulmaktaydı.

Askerî görüntülerin aldatıcı heyecanını çok geçmeden yüce iktidardan çıkma tutarsız kararların ve ne yaptığını bilmezliğin getirdiği huzursuzluk izledi. Hoşnutsuzluk arttı ve gittikçe tehlikeli olmaya başladı. Bâb-ı-Âli bu nedenle bazı projelerin uygulanmasını ertelemek zorunda kaldı.

Devletin ileri gelenlerinden oluşan özel bir kurulun gizlice tartışmaya başladığı dini, hükümeti, orduyu, adliyeyi, tarımı, ticareti kapsayan geniş çapta reformların söylentileri dolaşıyordu. Bu program bir mit olmasa gerek, zira konsey başkanı Arif Bey yabancı bir diplomata şöyle demişti: «Yapacağız, fakat biraz sabredin. Her şeyi birden yapmamıza imkân yok. Önümüzde nice önyargılar, yenmemiz gereken nice eski alışkılar var: Üstlendiğimiz bu ödev milletimize yeni bir dil öğretmek gibi bir şey!»

Umumî efkârın kapsamını her halde aborttığı esrarlı görüşmelerin sonucu beklene dursun. Sultan, İstanbul ve dolaylarının idarî taksimatında, mahallî polisde ve sarayın iç rejiminde bazı kısmi değişikliklerin yapılmasını emretti. Kullanılan resmî ifadeye göre sadrazamın, paşalara olduğu gibi, İstanbul'un taşraya örnek verme durumunda olmasından ötürü işe payitahttan başlamak gerekiyordu.

Bundan sonra on sekiz eyalet, dört genel idare haline getirmek suretiyle âmme hizmetlerine daha merkeziyetçi bir karakter verildi ve her şeyden önce hazine açığına bir çözüm bulunması gerektiğinden Mirî araziler, reayadan alınan verginin arttırılması ve memurların rüşvet almalarının önlenmesi konusunda birçok kararnameler çıkarıldı.

Çok geçmeden şu gerçek ortaya çıktı: İktidarının düşmanlarıyla mücadele etmekte büyük bir beceri gösteren padişah, zaferinin ona yükümlediği onarımcı rolünde başarısızdı. Halkını, Avrupa uygarlığıyla eğitmek amacıyla Asya'ya özgü âdetleri yasa dışı ilân eden Büyük Piotr'u taklit etmeye kalkışan Mahmut'un, dış görünüşlere daha çok önem verdiği açıkça belli oluyordu.

Bütün ülkelerden çok Türkiye'de önem verilen hükümdarlık vakarındaki ağır başlı âdetlere, saraya kostümlere ve tavırlara anî bir değişiklik getirmişti. Divan'da vezirler ve ulema huzurunda oturabiliyorlardı. 15 Hazirandan sonra Mısırlılar gibi giyinmeye ve yeni kıyafetiyle dışarıya çıkmaya başlamıştı; sakalını kısaltmıştı ve hâlâ eskisi gibi sakal uzatan vezirleri âlenen azarlıyordu. (*) Bununla beraber reaya ayırt edici kostümlerini muhafaza etmeliydi. Müslümanlara özgü tutulmuş bazı kumaşlar kullanmaları halinde para yahut hapis cezasıyla cezalandırılmaya devam edileceklerdi. (**) Ermenilerin millî başlığını çıkarmaları özellikle yasaktı. (Bu istisnalar çok ilginçtir.)

(*) Avrupalılara özgü eyer kullanmayı reddetiği için sadrazam bir süre gözden düşmüştü.

(**) Hamamda reaya nalın giyemezdi ve Müslümanlardan daha düşük kalite peştemal kullanmak zorundaydı.

Bu hararetli ve titiz faaliyetinde Mahmut'un da, Büyük Piotr gibi kısımları birbirine sıkıca bağlı, tutarlı bir siyasî sistem izlediği düşünülüyordu. Yabancı ülkelerde itibar gören bu inancın yersiz olduğu saltanatının sonlarında ortaya çıktı.

Kaygıları özellikle kişiseldi, otoritesine kıskanç bir titizlik göstermekteydi ve 15 Haziran ihtilâlinin öncelikli amacı Halife ve Prens'in prestijini yüceltmekti. Şeyh'ülislâm aracılığıyla kaleme aldırttığı bir Padişaha itaat fermanı, nice yavuz bir despot olduğunu ortaya koymaktadır. Bu, peygamberlerin yirmi beş yanıt-geleneği içine alan bir derleme olup arada şu ilginç hükme de yer verilmişti: «İmanlıların prensi sakat bir Habeş bile olsa, ona itaat etmek gerekir. Tebaalarına zulmetse bile sabırla beklemek gerekir. Ama hak dinine saygısızlığı görülürse canını almak caizdir.»

Bununla beraber Yeniçerilerin yok edildiği gün Mahmut'ta cömertçe bir atılım görülmüştür. Reisülküttab'a(*) şöyle demişti: «Bundan böyle tahtın, millet için bir korku kaynağı değil, bir destek olmasını istiyorum. Müsadere cezasını kaldırıyorum, hatta isyancıların evlâtlarının bile babalarının mirasını almalarına izin veriyorum.» Bu güzel sözler memleketi kurtaran Et Meydanı katliamının acılı anısını taşıyan bir fermanla kısa bir zaman sonra teyit edildi. Şu sözlere yer veriliyordu:

«Yeniçerilerin cüret ve itaatsizliği her türlü aşırılıklara varmış ve ölçüsüz istekleri hazinenin iflasına yol açmıştı. Müsadere ve mirasa hazinece el konması gibi eylemler, Yeniçerilere yapılmış olan zoraki cömertliklerden doğan açıkları kapama zorunluluğunun bir sonucu sayılmalıdır. Şimdi artık mevcut olmadıklarına göre Babıâli ve Ümmet-i Muhammet bu millisin hoyratlıklarından uzak bulunmaktadır. Hazineyi çarçur edenler artık yok olduğuna göre gerek Müslüman taba ve gerekse Reaya

(*) Reis-i-lküttap: Dışişleriyle görevli devlet bakanıydı.

için müsadere cezası kaldırılmıştır; miraslarının tamamı yetimleri ve mirasçıları arasında paylaşılacaktır.»

Birçok tarihçi, millî âdetler tarafından yasallaştırılmış ve o güne dek tepkisiz uygulanmış olan barbar bir ayrıcalıktan cömertçe bir atılımla vazgeçmesine yol açan bu fermandan ötürü hükümdarı övgülere boğmaktadırlar. Ancak bu kanundan on beş gün sonra Mahmut'un, Yahudi banker Çapçı'nın mallarını ve bir yıl sonra da eski Reisülküttab Saida'nın mallarını müsadere ettiğini unutuyorlar.

Bu karşıtlıklar, çoğu zaman hoyrat bir otoritenin keyfiliğinin ağırlığını hafifletmiyor, aynı zamanda da kötü sonuçları açıkça görülüyordu. Tebaada ve yüksek kademede bir bezginlik göze çarpmaktaydı. Mahmut'a Osmanlı dehasının şanlı bir örneği gözüyle bakanlar hayal kırıklığına uğramışlardı; alışkılarında rahatsız edilenler ve çıkarları sarsılanlar hoşnutsuzluk içindeydiler. Bu ruh haleti ağırlaşarak eylemler halinde kendini gösterdi. Bir yangın İstanbul'un en zengin ticaret muhitini harap etmişti. Hapse atılanlardan biri, «Sultan talim yeri arıyordu, şehrin yarısını kaplayan bir alan açtık ona,» diye konuştu.

Bu afet Mahmut'u çok etkiledi, fakat enerjisini asla sarsmadı. Hatta şöyle bir olay daha anlatırlar: Olaydan bir süre sonra Müftü gelip konulan vergiler, softaların askere alınması, *yasa dışı müsadereler,* Avrupa âdetlerinin fazlaca benimsenmesinden yakınan bir dilikçeyi Ulema adına sunduğunda Padişah kâğıdı öfkeyle yırtmış ve Müftü'ye, *Ulema'nın ancak din işlerine karışmasını,* devlet idaresinin kendisine ait bir görev olduğunu söylemiştir.

Yunan Ayaklanması Sonucunda Türkiye'nin Kritik Durumu Ve Rusya'ya Karşı Savaş - Mahmut'un Aczi Ve Halkın Gözünden Düşmesi.

DIŞTAN GELEN güçlükler, hakları konusunda son

derece titiz davranan bu hükümetin kuşkulu eserini köstekledi.

Mahmut'a iç bağımsızlığını kazandıran bastırma harekâtından birkaç ay sonra Çar Nikola, kardeşi Aleksandr'ın yerine tahta geçti. Yeni Çar'ın Türkiye'ye karşı bir süredir ihmal edilen husumeti ele alıp devam ettirmeye azimli olduğu anlaşılıyordu.

Çar'ın savurduğu tehditlere eklediği askerî gösteri üzerine korkuya kapılan Divan bütün taleplerini kabul etti ve Akkerman anlaşmasını imzaladı (24 Eylül 1826).

Bu arada İngiltere 4 Nisan'da Rusya ile bir protokol imzalamıştı; bu, iki rakip büyük devletin birbirlerini daha iyi göz hapsinde tutmak için yaptıkları birbirlerine yaklaştırıcı bir anlaşmaydı ve taraflar aynı zamanda Bâb-ı Âli ile Yunanistan arasındaki mücadelelerde aracı olma yükümlülüğünü de üstlerine almakta idiler.

Sultan daha önce dört büyük devletin aracı olma teklifleri gibi bu müdahaleci arabuluculuğu da reddetti.

Bunun üzerine 4 Nisan protokolüne Fransa da katıldı; böylece 6 temmuz 1827 *Londra Anlaşması* imzalandı. Bu önemli anlaşmaya göre imzacı üç taraf, Türkiye'nin yeniden direnmesi halinde, Yunanistan'da kurulan fiilî hükümeti tanıyacaklardı; aynı zamanda husumeti devam ettirmekte inat eden taraf aleyhine ortak tedbirler alınacağını da ima etmekteydiler.

Bu uzlaşmayı izleyen olayları biliyoruz. Üç devlete karşı Bâb-ı Âli'nin red cevabı *Navarin Baskını*, müttefiklerin temsilcilerinin İstanbul'dan uzaklaşması ve bu devletlerle Türk hükümeti arasındaki ilişkilerin kesilmesi gibi sonuçlar doğurdu.

Şu konuya dikkati çekmeye değer: bu ciddî konjonktürde, Sultan Mahmut ordusuna uyguladığı henüz çok yetersiz olan sisteme gereğinden fazla değer verdi, geleneksel düşmanına karşı koyabileceğini sandı; ancak bir yandan da İngiltere ile Rusya arasındaki gizli rekabete de güveniyordu. Böylece, Asya eyaletlerindeki Müs-

lüman halka bir bildiri ilân ederek güçlü düşmanına kafa tutmaya cüret etti.

Nikola bu bildiriyi bahane etti ve cülusundan beridir ulusunun dileğiyle de desteklenen niyetlerini açıkça ortaya döküp savaşı başlattı. Ordusu ilk kez Balkanları geçti ve İstanbul'u tehdit etti.

Bâb-ı Âli, yeni bir *Londra Protokoluyle* (22 Mart 1829) ileri sürülen şartlara boyun eğmek, bu arada Yunanistan'a muhtariyet tanımak zorunda kaldı.

15 Eylül'de imzalanan *Edirne Muahedesi*yle de Sultan, Hellen krallığının bağımsızlığını tanımak zorunda bırakıldı.

Sultan Mahmut'un iktidarını ciddî ve tehlikeli sanamalardan geçiren bu olayların arasında İmparatorluğun keşmekeşi ve organizasyon bozukluklarının zarurî kıldığı idarî büyük hamle ve tedbirler de sürüncemede kalıyordu. Dinsel törenler dolayısıyla çıkanlan fermanlar da, kuşkulu kalplere güvence sağlamak için bu tedbir ve hamlelere atıflar vardı, ancak tasarılar, tasarı halinde kalmaktan öteye gitmiyordu. Her şey eskisi gibiydi, hatta daha beterdi.

Sultan Mahmut kayıtsız veya âciz değildi. Reformlar yapmanın gerekliliğine inanıyordu; Avrupalıların üstünlüğünü takdir ediyordu; fakat fikirleri ancak zaman zaman yüceliyordu; genelliği, kavrayamıyordu. Olmama isteğine rağmen Türk olarak kalıyordu. Gelişme taraflısı kişi olarak iradeden çok heveslere sahipti ve alelade ruhlu kimselere özgü bir zaafla çoğu zaman dalkavuklarının sözlerine kanmaktaydı.

Üstelik bazı özel güçlükler de girişimleri baltalamaktaydı, kaldı ki taklit etmeye özendiği hükümdarın rahatça yararlanmış olduğu kaynaklara o sahip değildi. I. Piotr'un işi geri kalmiş bir ülkeyi Hıristiyan uygarlığına yöneltmekten ibaretti. Bunun için de ordusunun ve devlet mekanizmasının idaresini sağlamak amacıyla rahatça yabancılara baş vurabilmişti. Halbuki Mahmut, aşılmaz dinsel ve milliyetçi önyargılarla her an karşılaşmaktaydı

ve bunlar devlet hizmetlerinin yürütülmesi veya düzeltilmesi için dıştan uzmanların getirtilmesini şiddetle engellemekteydiler.

Sultan, etrafında iyi yetişmiş yetenekli ve tecrübeli yardımcılar arıyor ve bir tane bulamıyordu. Tek tek alındığında iyi niyetli hatta namuslu ve vatansever kişiler bulmaktaydı, fakat eylem adamı yoktu. Cehalet hepsini de, iktidara geldiklerinde felce uğratıyor, çıkarlar veya korku, o güzelim iyi niyet ve heveslerini acze sürüklüyordu .

Halk, boyunduruktan bıkmıştı. Padişaha, bir «felâket» gözüyle bakıyordu. İstanbul'da ve eyaletlerde isyan kokuları duyuluyordu ve hükümdarla tebaa arasındaki bağların gevşediği açıkça görülüyordu.

Orlof Kontu bu durumu şöyle anlatır: «Türkleri gözlemledikçe, çok geçmeden aczlerinin ağırlığı altında ezileceklerine daha sağlam kanaat getiriyorum.»

Bu izlenim birçok hükümetlerce paylaşılmaktaydı. Devrin belgelerini okuduğumuzda Türkiye'nin geleceğinden ve yeniden canlanma ihtimalinden genel olarak kuşku duyulduğunu görürüz, hatta Avusturya, Osmanlı İmparatorluğunun çok yakında çökeceği kuşkusuyla Avrupa'daki topraklarının paylaşılması konusunda 1830'da Saint-Petersburg'a bir taksim projesi vermişti.

Ekonomik Tedbirler; Devlet Tekelleri - Ordunun Acıklı Durumu - Mısır Valisi Mehmet Ali'nin İsyanı - Türkiye'nin Bitik Durumu - Mutlakiyetçilikte Yumuşamalar.

BABIÂLİ ve yüksek memurlar, zarurî reformların gerçekleştirilmesi konusunda acz göstermiş olmakla beraber hazinenin gelirlerinin arttırılmasında olumlu faaliyetlerde bulunabildiler. Merkezî idare belli başlı tüketim maddelerine tekel koydu ve bunlara bazen aşırıya ka-

çan birçok haklar ekledi. Haraç (*) 14 kuruştan 30 kuruşa çıkarıldı ve benzeri bir vergi alma kaygısıyla Müslüman tebaaya da *Teskere* şeklinde teşmil edildi.

İntikal harçlarından ve mahkemelerde alınan dava harçlarından Ulema'ya ayrılan yüzde 10'a el koymaya karar verildi; bunun yanında memurların olağandışı gelirlerden yoksun bırakılıp, bütçeden ödenecek sabit bir maaş bağlanması da öngörüldü.

Anadolu eyaletlerinin idaresinde yapılan bazı değişiklikler sayesinde kayda değer bir tasarruf da gerçekleştirilmişti; şöyle ki, genel valiler yerine müsellimler getirilmiş ve Anadolu'nun gelirleri böylece doğrudan hazineye girmeye başlamıştı.

Gelelim orduya; Yeniçerilerin başını ezen hükümdarın, ömrünü vakfettiği ve en başlıca eseri olarak gördüğü ordu, kendisini, 1826'da yeniden canlanan devletin imgesi gören vatanseverlerin umutlarını doğrulayacak bir gelişme göstermiş miydi?

1829'daki savaşlardan sonra bu konuda pek iyimser olamayız. Avrupa üniformalarıyla ve disipliniyle birlikler kurulmuştu elbet; fakat gerçek anlamıyla askerî kurumlar yoktu. İdarî servislerin tümü kusurluydu, sebebi de basitti: ciddî ve iyi organize edilmiş bir mürakabe, birlik şeflerinin rüşvet ve yiyiciliğine son verirdi.

Uzman gözlemcilerin iddiasına göre Yeniçerilerin ortadan kaldırılmasından birkaç ay sonra Türkiye'nin nihaî gelirleri, 1830'da ordununkinden çok daha yüksekti. «O devirde, diyorlardı, seyyal kuvvetler mütevazi bir efektif meydana getirmekle beraber birliklerdeki ruh daha güçlüydü ve hükümet, kendini yeni bir yola girmiş sayıyor, tecrübesizliği nice olursa olsun başarıya güveniyordu. Bugün bu hükümet umutsuzluk içindedir ve ordusunun uğradığı bozgunların yükü altında kendini ezilmiş hisseden başkanı da Nizam-ı Cedid'i gözden çıkarmış gibidir.»

(*) Reayadan alınan baş vergisi.

Mahmut'un temel taşlarını koyduğu eseri onun yasaları altında bir Afrika ülkesinin valisi olan bir paşa tamamladı ve gerçekleştirdi. Millî bir ordunun ve bahriyenin yaratıcısı yüz milyonu aşan bir gelirin sahibi ve batı uygarlığını ülkesine sokmakta daha hür olan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ülkesini yeni bir imparatorluğun merkezi ve dünyanın bir kısmının ticarî antreposu haline getirmeye azmetmişti.

Türkiye'nin bitik düştüğünü ve Sultanın gerek dışta gerekse reformcu faaliyetlerinde acz gösterdiğini görerek cüretlendi ve maskesini atarak İslâm dünyasının yeni başkanı olma konusundaki niyetlerini açığa vurdu. Muzaffer Suriye yürüyüşü ve 30000 kişilik Mısır Ordusunun 80 000 kişilik Türk ordusunu yok ettiği Belen ve Konya savaşlarını bilmeyen yoktur. Bu bozgunun sonucu olan ters tepki de elbette hatırlardadır. Vasali tarafından yenilen ve manen çöküveren Sultan Mahmut, Rusya'nın uzattığı yardım elini tutmuştu, böylece 20 şubat 1833'te Çar'ın koruyucu donanması Boğaz'da demir attı. Bu, Müslümanların başkanının otoritesine olduğu kadar, İmparatorluğun varlığına da inen şiddetli bir darbeydi. Müslüman ahaliyi Peygamberin sancağı altında tutan son bir bağ vardı: Moskof'a karşı duyulan ortak nefret. Bu bağ bir anda koptu; o kadar ki, durumların mümkün kıldığı şekilde Rusya, tekellerin ve besin maddeleri üzerindeki tevcih haklarının kaldırılmasını istese, had sefalet içine düşmüş bulunan ve artık maddî çıkarlardan başka mülâhazası bulunmayan halk tarafından alkışlarla karşılanırdı.

Tebaasının lanetleri altında Sultan Mahmut'un bir an beli bükülür gibi oldu, siyasî işler üzerinde mutlakiyetçi idaresinden vazgeçti. O güne dek Saray'a gönderilmekte olan dışişleriyle ilgili evrakın doğrudan Reis Efendi'ye (Reisülküttaba) verilmesini emretti. Bundan başka mutlak iktidarını belli bir ölçüde paylaşacak olan iki konseyin kurulmasına da razı değildi. Bu, yüce iktidar karşısında bir ademi merkeziyetçilik tecrübesi ve bir tür anayasal rejimdi.

Reşit Paşa'nın Siyaset Sahnesine Çıkışı - Devlet İdaresindeki İstismarlara Karşı Aldığı Tedbirler - Anlaşmalar - Mahmut'un Ölümü Ve Eseri.

HALK DA, Devlet başkanı kadar perişandı. Girişimci bir devlet adamının, yeniliklere meydanı boş bırakan bu zaaftan ve şaşkınlıktan yararlanması işten bile değildi.

Konsey'e yeni giren Reşit Paşa bu durumu değerlendirip girişimini yapmaya karar verdi. Tanzimat'ın ilk safhasını teşahhus ettirecek olan genç devlet adamı, İmparatorluğu tehdit eden tehlikelerin bilincindeydi; ayrıca özellikle Avrupa'yı *derhal yatıştırmak ve güvenini kazanmak gerektiğini* anlıyordu. Bu sebepten ötürü işe, devlet idaresini kemiren en kökleşmiş yolsuzluğu yani idarî mekanizmada alıp yürümüş bulunan rüşvet sorununu ele almakla başladı. Geleneklerle artık normal bir işlem halini alan zimmet olaylarına son verici bir *Hattı Şerif* onun özeniyle ilân edildi; tedavisi gerekli ilk yara buydu. Türkiye'de yapılan her hizmeţe karşı mükâfat beklendiğini, bunu serbest iradesiyle vermesini bekleyen kişinin, hatta talep etmekle beraber bir lütuf sayanın namuslu kişi sayıldığını herkes bilir. Ancak devlete ait paraya el atılması veya bir suç işlenmesi, yahut örtbas edilmesi karşılığında alınması halinde rüşvet veya zimmet suçu işlenmiş olur. Bu suçun sık görülmesi yani alışkanlık halini alması üzerinedir ki, Hattı Şerif ilân edilmişti.

Reşit Paşa başlarda çok cüretli davrandı; oysaki kararnameler aracılığıyla namuslu memur zümresi yaratmayı tasarlamanın filozof taşını bulmak kadar saçma bir amaç olduğu söylenmekteydi.

İkinci bir fermanla, kamu hizmetlerine bağlı çeşitli kazançlara ilişkin önceki bir karar da uygulanmaya kondu. Bu fermanla ayrıca tekellerin kaldırılması, yabancıların gayrimenkul satın alabilmeleri ve mülkiyet rejiminin değiştirilmesi de derpiş ediliyordu.

Bununla beraber başarı, Divan'daki ateşli yenilikçilerin çabalarıyla orantılı olmadı. Olağandışı gelirler yerine ikame edilen maaşlar düzenli olarak ödenemiyordu; tekellere gelince, bunları satın alan çiftçilerin yıllık gelirlerinin büyük kısmından yoksun kaldıkları gözlemlendi.

İngiltere, Fransa ve Avusturya ile ticarî anlaşmalar imzalandı; bunlar büyük kısmıyla merkezileştirmeye ve imtiyaza dayanan bir ekonomi sisteminin doğurduğu zorlukları gidermeye yönelmiş olup kapitülasyonlarla kurulmuş bulunan gümrük haklarında yüzde 3 bir yükselmeye yol açtı.

Karantina hakkında bir kararname çıkarıldı ve şaşılacak şey, İslâm dininin kökleşmiş inançlarının özüne aykırı düştüğü halde başarıyla uygulanabildi ve sürdürülebildi.

Sultan Mahmut Türkiye işte bu kalkınma çabaları içinde 1 temmuz 1839'da öldü.

Osman'ın torunları içinde bu prensin büyük bir yeri olduğu kuşku kaldırmaz; fakat vakanivüslerinin çoğunun cömertçe yağdırdıkları hayranlık ve övgüleri hak etmekten uzaktır. Gerçeklere sadık olarak aksettirdiğime inandığım, saltanatının tasarruf ve eylemlerinin Avrupa'da hatta Türkiye'de bugün bile halkın inandığı ve tasvir ettiği şekilde olmadığını göstermektedir.

Yeniçerilere karşı kazandığı zafer onu sağlam bir üne kavuşturmuş ve bu, onun, bir reformcu irade ve yeteneklerine sahip olduğu sonucuna varılmasına yetmişti. İmparatorluğun başına geçtiği andan itibaren o pretoryen milisi ortadan kaldırmak başlıca tutkusu olmuştu; ve bunda seleflerinin, özellikle III. Selim'in sızlanmalarının büyük etkisi vardı.

Bildik bir alanda eyleme geçerek eşsiz bir ustalık göstermiş olduğu kuşku kaldırmaz, fakat gayesinin uygulamasında zamanından önce gafil avlandığında, biyografilarının çoğunun ruhunda karakterinin belirgin hattını çizen zaptedilmez bir enerji gösterdiği genel olarak bilinmektedir. Yeniçeri isyanı ilk başladığında her şeyi

kaybetmesi tehlikesini yaratan bir kararsızlık anı geçirdiği kesin olarak biliniyor; boyun eğmek, yani ikinci kez bir anlaşmanın utancına katlanmak üzereydi ki, Hüseyin Paşa ona zafer vaat etti. Onu yakından tanımış olanlar bilirler, Mahmut cesur bir insan değildi.

En mutlak bir hükümranlık otoritesine sahip bu kişi bu otoriteyi nasıl kullanmıştı. Amacı aşarak ülkesinin belli başlı kurumlarına öngörüsüz bir cüretle saldırmış, kökeni ve etkinliği ne olursa olsun hepsini de şahsına karşı bir tehlike sayarak, hemen hemen hiç birine saygı göstermemiş yasaların otoritesi yerine kişisel otoritesini hoyratça kabul ettirmişti. Bir vakitler, İmparatorluğun büyük konseyi olup önemli sorunların tartışıldığı, idarenin genel yöntemlerinin saptandığı eyalet memurlarından gelen raporların görüşülüp hükme bağlandığı, dilek ve tavsiyelerin gözetilip koordine edildiği Divân, veya Babıâli diyelim, onun gününde bir «ad»dan ibaret kalmıştı. Yüksek dereceli memurlar yetkileri altında bulunan olanların işleri hakkında doğrudan Sultan'la bağlantı kurmak zorundaydılar, emirleri de o ve çoğu zaman gelip geçici bir gözde dalkavuğunun etkisi altında kalarak verirdi; hükümet üyeleri artık sorunları aralarında tartışmıyor, böylece rasyonel ve gerçek anlamıyla bir kontroldan kaçabiliyorlardı.

Bu idare tarzının keyfiliğine bir de Mahmut'un parlak bir zekâya ve özellikle yeterli bir eğitime sahip olmadığını da eklersek durumun nasıl tehlikeli bir hal aldığı ortaya çıkar. Bu körü körüne despotluk sisteminin ve onu yaratan eksik yeteneğin sonucu, felâkete götürücü bir keşmekeşe varıldı.

Örf-âdetlerde ve halkın geleneksel düşünülerinde sürekli hiç bir değişiklik getirememiş olmakla beraber, III. Selim'in tasarılarının halefi röformcu kurucusu olarak kabul edilmelidir. Zira röformları değilse bile röform ilkesini nihaî olarak kabul ettirmiştir. Öyle ki daha ehil danışmanlar sayesinde oğlunun saltanatı yıllarında ger-

çekleştirilen birçok gelişmeler, çağdaşlarının dinsel ve milliyetçi önyargılarıyla daha az kösteklenmiştir.

Şunu da kabul etmek gerekir: kötü şansın bunca hırpaladığı bir hükümdara daha kolay rastlanmaz ve diyebiliriz ki otuz yıllık saltanatı sırasında aksilikler öyle peşpeşe gelmeseydi bunca başarısız bir eser meydana getirmezdi.

Hatta şunu da söyleyebiliriz: Avrupa uygarlığını örnek alıp ülkesini o düzeye getirmek için çırpınan bir hükümdar, reoya'ya, Müslümanlara eşit haklar tanımamış ve onların, fetihten beridir içinde tutuldukları aşağılamalı durumda kalmalarında inat etmiş olmakla beraber hayatının son yıllarında şu soylu düşünüyü açıkladığı belki de doğrudur: «Bundan böyle Müslüman camide, Hıristiyan kilisede ve Yahudi sinagogda tanınsın isterim.»

Abdül Mecit'in Cülusu - Gülhane Hattı Hümayunu - Onu Karakterize Eden Hükümler.

YENİÇERİLER ÜZERİNDEKİ zaferinden sonra Sultan Mahmut'un yakasına yapışan kötü kader, hemen hemen ölümüne dek onu bırakmadı. Son nefesini vermek üzereyken ordusunun Diyarbakır'da yenildiğini ve donanmasının İskenderiye'de yok edildiğini haber aldı. Ve oğlu Osman kılıcını işte bu ikili felâketin darbesi altında kuşandı.

Abdülmecit henüz reşit olmuştu. Doğa, ona pek cömert davranmamıştı; bunu giderici bir eğitim de görmemişti. Fakat zaafının bilincindeydi. İmparatorluğun yüksek mevkilerini işgâl eden zevatın kutlamalarını kabul ederken onlara inanç ve güvenini anlatmış ve onların öğütleriyle desteklenerek *Müslüman ve reaya* tebaasının mutluluğuna kendini adayacağını söylemişti. Son

sözlerine mim koyan Reis Efendi, Sultan'ı kutlamaya gelen sefirlere şöyle dedi: «Padişah hazretleri, pederlerinden kalan soylu mirası yani reformları devam ettirmek istemektedirler.»

Son zamanlarda işten uzaklaştırılmış bulunan Reşit Paşa'nın, Divan'da yerini almasıyla *Tanzimat* bayrağını açtı.

8 kasım 1939'da Sarayın bahçesinde yapılan görkemli bir tören yüksek rütbeli subayları, vezirleri, eski kıyafetlerine bürünmekte ısrar eden Ulema'yı, cemaat başkanlarını, muhafız birliklerini, kordiplomatiği ve bunlara katılan Fransız Kralının oğlu Prens Joniville'i, Abdülmecit'in etrafında topladı. Reformun ilk programı, hürriyetlerin ilk kabulü ve Osmanlı halkına tanınan ilk garantileri toplayan ferman (Gülhane Hattı - Hümayunu) Gülhane köşkünde okundu.

Vergilerde düzen birliği, askerlik süresi ve askere çağrılma gibi önemli yenilikler getiriyorsa da Devlet İktidarının ve yetkilerinin sınırları konusunda hiçbir değişiklik yapmıyordu; asıl amacı idarî mekanizmaydı; işte bu dar çerçevede verimli bir düşünce ortaya atıyor, imparatorluktaki tüm tebaanın medenî haklarında bir gelişme, bir iyileştirme vaadi açık terimlerle yer alıyordu.

Hattı Şerif'in Müslüman tebaaca dine aykırı diye nitelenen can alıcı noktası işte bu maddeydi; ve gayrî Müslimlere, Müslümanlara eşit haklar tanıdığı için dine aykırı diye niteleniyordu.

Türk toplumunun soyluluk fikrinden ve Avrupa toplumlarının anladığı anlamda ayrıcalıklı sınıflardan uzak, demokratik bir kuruluşa sahip olduğu hepimizce biliniyor (*), fakat siyasal organizasyondaki eşitliği dinî ya-

(*) Türkiye'nin bazı eyaletlerinde feodalite vardı; ama bunların hepsi fetihden öncesine dayanıyordu; örneğin Bosna'da, bu eyalette uzun zaman kalmış, Hıristiyan senyörler, ayrıcalıklarının kendilerinde bırakılacağı vaadi karşısında İslâmlığı kabul etmişlerdi. Fakat sultanlar onlarla daima mücadele etti ve fiefleri 1851'de ilga edildi.

salar daima reddetmiş, hatta Hıristiyanların aşağılanmaları Allah'ın nazarında hayırlı bir eser olarak gösterilmiştir.

1839 tarihli ferman bu geleneksel inanışı bir hamlede yıkıyor, fakat öbür yandan, Sultan Mahmut'un dinsel esaslara en uymayan eylemlerinde de yaptığı gibi Şeriatı övgülere boğuyordu.

Bütün bir ihtilâl'di!...

Bunyla beraber Hattı Hümayun'un uygulanmasının düşünce, alışkanlık ve çıkarlarında büyük kargaşa yarattığı fanatik ortamda ne kadar sert bir tepkiyle karşılaştığı tahmin edilir. Bizzat Reşit Paşa bile bu konuda tam bir güvence beslememekte ve Sultan'ı ortak etmeyi başardığı bu cüretli insiyatifi alırken, güttüğü tek amacın *âdil ve babaca* bir rejim olmadığı, aynı zamanda Mehmet Ali Paşa'nın, Avrupa'nın liberal kamuoyunda gönendiği saygınlığı denkleştirme tutkusunun da büyük rol oynadığı çevresindeki bazı kimselere söylediği bazı imalı sözlerden tahmin edilmektedir.

Aslında bu çok yerinde, öngörülü ve iyi bir politikaydı.

Gülhane Fermanının İlk Uygulamaları - Devlet Şûrası - Vergiler - Ceza Kanunu - Banka v.s.

GÜLHANE FERMANINI, kaleme alan devlet adamı, efendisinin ağzından yaptığı vaatleri, elinden geldiğince yerine getirmeyi bir şeref borcu bildi.

Bir bakanlık yönergesiyle, kişisel güvenlikleri, mülkiyetin dokunulmazlığını ve yasa önünde kişilerin eşitliğini kapsayan metni geliştirip açıklamakta gecikmedi.

Ferman'ın Müslümanların en özden hislerini rencide eden en nazik kısmı üzerinde ısrarla durmak bir cesaret işiydi. Bu sebepten ötürü, Reşit Paşa kendisini aşağılık

bir gâvur olarak ilk fırsatta ezecek kadar şiddetli bir husumetin doğmasına yol açtı.

Tehditlere göğüs gerdi ve Gülhane Fermanı'nın ilânından birkaç ay sonra iki kişiyi keyfince mahkûm eden Edirne valisini mahkeme huzuruna çıkarmakta duraksamadı.

Yeni yasaları tartışmak üzere kurulan Devlet Şûrası, düzenliliği ve özellikle oylamada bağımsızlığı sağlayıcı özel bir iç organizasyona sahip kılındı. Oturumlarında, Parlamenter rejime özgü bazı usulleri gözönünde tuttu. (*)

Bu ithal malı yabancı kurumu ciddîye almadılar, hatta Şûra *adaletin tecellisi için bütün yolsuzlukların* amansızca takibi konusundaki titizliğini protesto edici bir yazı da gönderdi.

İltizamlar da kaldırılıp yerini daha merkeziyetçi bir sisteme bıraktı. Böylece vergiler tahsildarlar tarafından toplanacaktı. Bir takım manevralarına doğrudan saldıran bu yenilik karşısında sarraflar entrikalar çevirmekte gecikmeyeceklerdi.

Haraç'ın alınması şekli üzerinde de önemli bir değişikliğe karar verilmişti. Bu verginin imtiyaz sahiplerinin tahsildarları tarafından reayadan hoyratça tahsil edilmesine son verilecek, bunları mahallî vergi idareleri toplayacaktı.

Bir de ceza kanunları derlemesi meydana getirildi. Hattı Şerif'in açık bir dileğini gerçekleştiren bu özel Kodeks'in eksikli ve tutarsız olduğu açıktır. Amacı rüşveti, haksız vergileri, müsadereleri, vurguları v.s. cezalandırmak suretiyle devlet memurlarının keyfî işlemlerine son vermekti. Bu ilkel yasamanın karakteri hakkında

---

(*) Yönetmelik şu usulü derpiş ediyordu: 1. Önemli projelerin bütün üyelere önceden verilmesi, 2. Hatiplerin tarih sırasıyla kaydı. 3. Sorgu yöneltilen vezirin cevap vermesi zorunluluğu. 4. Zabıt tutulması. 5. Oyların eşitliği halinde padişahın kararma baş vurma. 6. Kesinleşmiş bir oylamayı eleştirme yasağı.

bir fikir sahibi olmak için şu maddeyi zikredelim: «Zatı Şahaneleri hiç bir mahkûmu alenî veya gizli olarak zehir veya başka bir araçla ortadan kaldırmamayı vaat etmiş olduğuna göre, imparatorluğun hiç bir görevlisi, her hangi bir kimsenin hayatına kastedemez... Zatı Şahaneleri, teba'asının mallarına el koyma hakkından feragat ettiğine göre kimse, haksız olarak ele geçirmek için kimseyi, mallarını satmaya zorlayamaz.»

Fakat kesin bir şey var: en ağır kanunlar bile, uygulanacakları toplumların örf ve âdetlerine uydukları oranda etkili olabilirler; bu gözlem öylesine doğrudur ki, bu Ceza Kanununun tasarısına imzasını koymuş olan Sadrazam Hüsrev Paşa bir yıl sonra, Yüksek Adalet Divanınca ihtilas suçundan mahkûm edildi!...

Bir yandan da bir Medenî Kanun hazırlanmaktaydı ve bunun kaleme alınması işiyle bir Fransız yazarı görevlendirilmişti.

Haraç hakkında kararnameyle getirilen yeni değişikliklerle durumu düzelmeye başlayan reaya tüm dileklerine cevap vermemekle beraber hükümetin kendilerinden yana iyi niyetlerini belirtici hükümlerin konduğuna şahit oluyorlardı. Karşıtlı fermanların ve bakanlık kararnamelerinin sakıncalarını gidermek amacıyla gayri Müslümlerin verecekleri şikâyet dilekçelerinin ilgili patrikaneler aracılığıyla Babıâli'ye iletilmesi esası daha önce karara bağlanmıştı. Fakat «davaların incelenmesi, taraflara hiç bir tatmin getirmeksizin din başkanlarının elinde gereksizce uzayabileceği» gerekçesiyle çıkarılan bir emirname, önemli dilekçelerin Devlet şûrasına bağlı özel bir komisyonun yargısına sunulması esası konuldu. Metotlu ve eksiksiz bir programa sahip olmamakla beraber Reşit Paşa gene de belli başlı kamu hizmetlerine tedrici bir değişiklik getiriyordu. Maliye idaresine Fransız sistemini örnek alan bir tahsil sistemi getirdikten sonra, belli bir zaman süreci içinde geri alınabilen kaimeler piyasaya sürmeye yetkili bir Devlet Bankası kurmak istedi. Bu noktada, Konseyde arkadaşlarının itiraz sesleri yüksel-

di: «Bir geçit devresi vermeden ve ihtirazi kayıt tanımadan karmaşık bir yabancı kurumu aimakla İmparatorluğu mahva sürüklüyorsunuz!»

Dinamik vezir, ısrar etti ve tasarısını kabul ettirdi.

Enerjisi engel tanımaz olmuştu. Görevini kötüye kullanma ve ihtilas gibi cürümleri amansızca takip ediyor ve her fırsatta İmparatorluğun tebaaları arasında eşitlik prensibini tekrar etmekten çekinmiyordu. Konsey'e 5 kasım 1939 fermanının yazılacağı iki anıtın dikilmesi projesini tastik ettirinceye dek üzerinde ısrarla durdu.

Bileğinin gücünü payitahta en uzak bölgelerde bile hissettirmek azmindeydi; Ulema sınıfından alınan iki komiser, eyaletleri teftiş etme, Ferman'ı halka açıklama ve izlenimleri anlatma göreviyle biri Anadolu'ya, öbürü Rumeli'ye gönderildi.

Bu ateşli faaliyet, Osmanlı idaresine özgü tedbirliliğe ve ağırlığa ters düşüyordu. Bu telâşın yaratacağı tepkilerin genç meslekdaşında toplanması için olsa gerek, sadrazam tedbirlice uzakta duruyordu.

Reşit Paşa Halkın Sevgisini Kaybediyor - Avrupa Mısır'a Müdahalesinin Reform Üzerindeki Etkisi - Reformcu Vezirin Azli.

TÜM HÜKÜMETE bulaşan halkın soğukluğu, kaygı verici bir karaktere bürünüyordu. Reformların sonuçları üzerinde Müslüman halkı ürküten kasıtlı yanlış söylentiler yayılıyordu. Reayalar, deniyordu, hürriyet ve eşitlik adına yakında toptan ayaklanacaklar ve Müslümanlar yüzyıllarca sürdürülen bastırma siyasetinin cezasını çekecekler. İmparatorluğun karma bölgelerinde fanatizm öylesine uyanıktı ve eyalet otoriteleri öylesine bir korku içinde idiler ki birçok yerlerde, örneğin İzmir'de, Rumların, kutsal hafta süresinde yapmaları âdet olan gece âyinlerini yasakladılar.

Tahrikçiler, kalkındırıcı etkisinden korktuğu sisteme düşman yabancı bir hükümetin ateşi körüklediğini ve Sultan Mahmut zamanında bir ara icra ettiği iktidar üstünlüğünü yeniden kurmak için kargaşalıklar çıkarmaya çabaladığını yayıyorlardı. Ne var ki, Mısır bunalımı sırasında, yani daha birkaç yıl önce Babıâli'yi Türkiye'nin ezelden beri kara listeye aldığı bir devletin kanatları altına sokan bir tehlikenin yarattığı sonu gelmez güçlükleri bu kuşkuyu haklı çıkarır mahiyetteydi.

Batılı hükûmetler Türkiye'ye, dış tehlikelere karşı etkili bir destek sağlamak gerektiği kanısında olduklarından Abdülmecit'in cülûsundan az sonra kolektif bir müdahale garantisi sağlamayı kuruyorlardı.

Fransız hükûmetini, zorlayıcı vasıtalarla Mısır valisinin boyun eğmesini sağlamaya kararlı devletler arasına katılmaktan geçici olarak alıkoyan sebepler hatırlardadır. 15 temmuz 1840 Londra anlaşmasının ve Mehmet Ali'nin bunu izleyen yenilgisinin, Reşit Paşa'nın ele aldığı reformları etkilediğine işaret etmeden geçemeyiz.

İmparatorluğun birçok bölgelerinde Müslüman halk, Babıâli'nin Hıristiyan devletlerle anlaşmalara gitmesini kötü karşılıyor ve bundan Mısır valisini sorumlu tutuyordu. «Sultan Frenk oluyor ve Mehmet-Ali Müslüman kalıyor» diyorlardı.

Mısır valisiyle çarpışacak ordu için asker toplanması birçok eyaletlerde ciddî karışıklıklara yol açıyordu. İslâm dünyasının şanlı temsilcisi diye niteledikleri kişiye karşı yönelmiş olan koalisyon, ruhları etkiliyor ve tepki göstermeye itiyordu. Arnavutluk'ta, Aydın'da ve daha başka yerlerde padişaha, inancı kuşkulu bir Müslüman, hatta Kur'anı münkir bir kişi nazarıyla bakıyorlardı Vezirleri, özellikle Reşit Paşa, inansızlara satılmış gâvurlardı; efendilerini aldatıyor ve milleti küçük düşürüyorlardı. Bu fanatik bölgelerde reaya kendilerini bir fesadın içinde buluverdi ve ilk kurban onlar oldular.

Halkın bütün sınıflarına yayılan bu kaynamaya malî sıkıntılar da eklendi ve ciddî bir değere sahip olmadığı

halde ekonomi konusunda tecrübesiz bir hükûmetin alelâde para gibi tedavüle soktuğu hazine bonoları değer kaybetti.

Bu güçlüklerin üstüste gelmesi ve belki de öğütlerine, Reşit Paşa'nın seve seve kulak verdiği Fransız hükûmetinin geçici olarak koalisyondan uzak durması sonucu vezirin kredisi sarsıldı ve iş başında kalması imkânsız hale geldi.

Ve 1841 yılı başlarında azledildi.

Tepki Semptomları - Eski Vergi Sistemine Dönüş.

REŞİT PAŞA'NIN düşmesinden iki hafta sonra, tavrı kararsız gibi görünen tutucu partinin eline silâh vermek istercesine Prens Metternich, İstanbul'daki sefiri Appony Kontuna, Türkiye'nin samimî dostlarını hayrete düşüren garip bir yazı gönderdi.

Avusturya Şansölyesi şöyle diyordu:

«Her koşul, daima çeşitli koşullardan müteşekkil olup geçmişleri ilk sıraya koymak gerekir.

Bu genel gerçek, İmparatorluğu kemiren hastalığın semptomu olarak kabul edebileceğimiz çok ciddî bir güçlük (Mısır) içinde Babıâli'ye özellikle uygulanabilir.

..... Osmanlı İmparatorluğu çöken bir bedendir... Düşüşünün sebepleri arasında kaynağını tamamlayan unsurlardan biri de (gizlememek gerekir) ilk temelini Sultan Selim'in koyduğu, tam bir cehalet ve muazzam bir hayal kitlesinden başka hiç bir dayanak sunmayan son Sultanın sonuna dek sürdürdüğü *Avrupa kopyası reformlar yapma* hevesidir.

Biz, Babıâli'ye şunları öğütlüyoruz: Hükümetinizi, yapıcınız ve varlık temeliniz olan dinsel kurumlarınızın saygınlığı üzerine kurun; saygı Sultan'la Müslüman tebaa arasında başta gelen bağdır. Zamana ayak uydurun ve getirdiği ihtiyaçları görmeye bakın. İdarî mekanizmanızı

düzene sokun; yeniden kurun; fakat sakın yıkıp yerine size uymayan şekiller vermeye kalkışmayın; zira bu, sultanı, yıktığı ve de yerine koyduğu şeylerin değerini bilmeme durumuna sokar.»

«Avrupa uygarlığından, sizin kurumlarla uyuşmayan kurumlar almayın; zira batılı kurumlar imparatorluğunuzun temelini meydana getiren çeşitli ilkelerden farklı ilkelere dayanmaktadır. Batılı temel Hıristiyan yasalarıdır. Türk olarak kalın ve Müslüman yasalara başvurun. Dininizin sizi toleranslı yapacak ilkelerinden yararlanmaya bakın. Hıristiyan tebaalarınıza tam bir himaye sağlayın, paşalar tarafından sıkıştırılmalarından kaçının; dinsel işlerine müdahale etmeyin; Gülhane fermanıyla bu konuda yaptığınız vaatları tutun.»

«Kanunları kesinlikle uygulayın. *Batı'nın gösterdiği yollara aldırmadan* doğru amacınıza yürüyün. Bu yollara sapmayın, çünkü bilmiyorsunuz.

«..... Kısacası Babıâli'nin idarî sisteminin ıslâhını durduracak değiliz, *fakat ona, bu ıslâhatın, prototipini Türk İmparatorluğunun şartlarıyla ortak hiç bir yöne sahip bulunmayan modellerde aramamasını, kanunlarında* Doğulu âdetlere zıt düşen devletlerin kanunlarını *taklide yönelmemesini* salık veririz. Zira ithal malı reformlar yaratıcı ve *teşkilâtçı* güçten yoksun olduklarından Müslüman ülkeleri üzerinde ancak *eritici bir etki uyandırır.*»

Türkiye'nin modellerini tercihan aldığı Fransa'ya karşı duyulan kıskançlığı açıkça ortaya koyan bu beklenmedik ders «Türk kalma»'ya dâvet ettiği Türkleri etkilemekte gecikmedi; Rifat Paşa selefinin baş vurduğu cüretli ilâçları reddettiğini bu ilâçların zayıf ve nazik bir bünyeye uygun olduğu yani her türlü sarsıntıdan uzak temkinli ve sakin bir rejimi benimsemek gerektiğini açıklayıcı bir bildiri yayınladı. Babıâli'yi yalnızlığa davet eder görünen Prens Metternich'i savunmak istiyormuşcasına şöyle konuşuyordu: «Dıştan öğüt alırız, fakat iç işlerimize yapılacak bütün müdahalelere karşı çıkacağız.»

Ünlü şansölyenin ders verici sesinin, Reşit Paşa'nın halefinde yankı bulduğu görülmektedir.

Avusturya'nın verdiği öğütlerin Babıâli'yi yöneten vezirlerin davranışını ne oranda etkilediğini tayin etmek güçtür. Bu tür bir konsültasyonun manevî etkisi bütün ihtimal belirtileriyle önemli bir ölçüde görülebilir; nitekim bu konsültasyon Devlet Şûrasının 1841 Kasım'daki oturumunda tartışılmıştır. Geleneksel çiftlik sistemine ve Devlet gelirlerinin toplanmasının özel kişilere iadesi sistemine dönmenin elverişli olup olmayacağı tartışıldı. Ancak başlangıçta bazı yerlerde ve sadece aşar için uygulanabilecek olan bu sistem halkı ve ülkeyi boydan boya yoksulluğa sürüklemiş olan rejimin yakında bütünüyle yeniden kurulacağına işaret ediyordu.

Garip bir rastlantıyla Reşit Paşa'nın uzaklaşmasından sonra Sultan, şu anlamlı cümleleri içeren bir Hattı Şerif imzaladı. «Dileklerimin objesini kavrayamamış olan bazı kişilerin iç idarenin ve Devletin siyasal tutumunun başka bir şekil alacağını sanmış bulunduklarını öğrendim. Bunca hatalı bir davranış şaşırtıcıdır. Cülusumdan bu yana tebaalarımın refahından başka bir amaç gütmedim. Yeni kurumların amacı da budur; sadece bazı ayrıntılar eksik kalmıştır, çünkü hiç bir kurum, ilkesinden başlayarak mükemmel olamaz. Müesses yasaların pekişmesi ve ayrıntılarının tamamlanması için var gücümle çalışacağım.»

Bu az-çok esrarlı ve bağdaştırıcı paylamayla Abdülmecit, reformlar konusunda fazlaca hızlı gidildiğini ve hükümdar vaatlarını ilân etmiş bulunan Ferman'ı inkâr etmemekle beraber, durdurmak gerektiğini kabul ediyor gibiydi.

Divan tarafından alınan bazı kararlar hükümdarın mesajının işaret ettiği özel eğilimi teyit etmekte gecikmedi.

Şubat 1842'de eyaletlerin gelirlerinin toplanması askerî valilere iade edildi; eyalet merkezlerinin sivil idarecileri (muhassiller) ortadan kaldırıldı. Eşraftan kurulan

mahallî bir konsey vergi toplama işiyle görevlendirildi; aşar çiftliklere geri verildi. Haraç'ın eski usulle toplanması karar altına alındı ve patriklerle temsil edilen dinsel cemaatlerin yardımından vazgeçildi.

Kısacası 1842 yılı başlarında, tutucu partiye bağlılıklarıyla tanınan yüksek memurların yardımıyla, karşı hareketin baskın çıkacağı tahmin ediliyordu.

Reayaların Koşulları - 1. Ermeniler ve Asyalı Beş Katolik Millet. 2. Maruniler ve Lübnan Sorunu. - 3. Protestanlar ve Türkiye'ye İlk Yerleşmeleri. - 4. Ortodoks Rumlar ve Yurttaşlıktan Çıkarma Sorunu.

GÜLHANE HATTI HUMAYUN'U reayaları aşağılık koşullarından kurtarmış veya daha doğrusu bu azat edilişten fiilen gönenmelerini sağlamamakla beraber hiç değilse öylesine bir izlenim yaratmıştı. Kökleri yüzyılların pekiştirdiği fanatikliğe dayanan bir rejimde ani bir değişikliği ummak doğru değildi zaten. Efendinin üstünlük duygusunu saklaması ve bir fermanla tüm ayrıcalıklarından hemen vazgeçememesi normal olsa da, öbür yanda hürriyet vaat edilen kitlenin de bu vaadın tutulduğunu görmeyi ve bu hürriyeti gönenmeyi istemesi de normaldi.

Reayalar, eşitliğin sonuçlarını fazlaca düşünmeden yeni haklarını, yani değişikliği seslerini duyurabildiğince talep ediyorlardı ve *statükonun* devam ettirilmesi sabırsızlıklarını ve kinlerini körüklediği açıkça görülüyordu. İçlerinden büyük bir kısmı Osmanlı otoritesinden kurtulmak için kışkırtılmakta ve bunu elde etmek amacıyla onları Hıristiyan devletlere manen bağlayan inanç birliğine sarılmakta idiler. Bunun sonucu olarak, hiç değilse fikirlerince, onları dindaşlarına bağlayan bağ öyle kuvvetliydi ki Ortodokslar kendilerini Rus, Katolikler Fransız, Protestanlar İngiliz olarak görüyorlardı.

Başlıca Hıristiyan cemaatlerin iç durumlarına bir göz atmak, reformun bu özel yönünü daha iyi anlamamıza yardım edecektir. Bu kısa bakışı, Tanzimat'la az-çok ilgili çağdaş olaylarla sınırlanmış olarak sunuyorum:

Ermeniler Ve Asyalı Beş Katolik Millet

DOĞUNUN BÜYÜK Katolik cemaatı, tutarlı olmaktan uzaktır ve nisbî bir tekdüzenlik sadece *Ortodoks* denen Rum toplumunda görülmektedir. Rumeli eyaletlerinde, adalardaki ve Arnavutluk'taki Katolikler Bosnalılar, Hersekliler ve Bulgarlar aralarında önemli farklar doğuran özel birer organizasyona sahiptiler. Katolik Osmanlı tebaaları Asya'da daha kalabalıktır. Bunlar Ermeniler, Marûniler, Kaldeliler, Melkitler ve Süryaniler olup birinciler Doğu, ötekiler Batı kiliselerinin âyinini uygulamaktadırlar; ancak aralarında kökenleri, gelenekleri ve örf-âdetleri yönünden büyük farklar vardır.

Bu beş cemaat içinde gerek kendi, gerek öbür milletlerle aralarında yüzyılların getirdiği çeşitli değişiklikler oluşmuştur. Acımasız bir kapris onları en yavuz düşmanlarının buyruğu altına koymuş ve 1830'a kadar kimi Rum, kimi Katolikliği reddeden Ermeni cemaatinin patriğinin hükmüne girmiş ve bu garip, anomali inatçı ve sistematik husumetlere yol açmıştır.

Devir devir onlara karşı, cellatların gaddarlığı ve kurbanların cesaretiyle Hıristiyanlığın kuruluş devrelerini andıran gerçek itisaflara yol açan düşmanlıklar ortaya çıkmıştır. En fecisi, sonuncusuydu.

1828'de, Fransa'ya fazla bir sempati beslemekle suçlayan Rumların kışkırtmasıyla yirmi bin Ermeni'nin İstanbul'dan çıkarılması ve birkaç gün içinde Asya eyaletlerine göç etmeleri emredilmişti.

Fransız hükûmeti insanlık adına ve eski bir protektoraya dayanarak böylesine bir zulmü protesto etmiş ve bu göçten iki yıl sonra Ermeni Katoliklerin geri gelmele-

rini sağlamış, bunlar gerek sivil gerek dinî alanda Katolik olmayan cemaatlerden ayırılmış, özel şeflere ve öteki reaya cemaatların imtiyazlarına kavuşmuşlardır. İstanbul'daki Maruniler, Kaldeliler, Melkitler ve Süryaniler de bu yeni cemaatle birleştirilmişlerdir.

Doğuda bir Katolik ailesi oluşuyordu. Fakat karşılıklı çekişmeler ve birbirlerine karşı bağımsız olma tutkusu gibi ciddî bir tehlikenin tehdidi altında idiler:

Sonunda 1833 ve 1834'de Asya Katoliklerine verilen Ferman'lardaki hükümlere rağmen 1840'da bir kısım Süryani ve Melkitler kendilerini yeni Latin cemaatinden ayırıcı ve yeni patriğin buyruğundan çıkaracı bir vezir emirnamesi elde etmeyi başardılar. Bu teşebbüs ciddî hiç bir ihtiyacın sonucu değildi, fakat bir çatlak husule gelmişti.

Hemen hemen aynı tarihlerde Marunilerin patriği milletinin çıkarlarını Babıâli'ye doğrudan görüşmek üzere İstanbul'a özel bir temsilci gönderdi.

Ermeni Katolik patrik bu düzensizliklere bir süre itiraz ettikten sonra, kendisininkinden farklı bir âyinden olanların işleriyle artık meşgûl olamayacağını ilân etti.

Çözülüyorlardı ve Latinlerin başpiskoposu da bu ayrılanları destekliyordu; bu davranışıyla her halde onları doğrudan Vatikan'a bağlayabileceği umudunu beslemekteydi.

Papalık da Asya Katolikierini Şark'ın Katolik olmayan iki kilisesinden ayırmak için çabalarken her halde Fransa'nınkine yakın bir amacı güdüyordu. Ancak, kafasında Latin reayası denen gruplara kattığı öteki cemaatleri Ermenilerin otoritesinden çıkarmayı istemekle daha köklü bir çözüm aramaktaydı. «Başka milletlerden olan Latin reayasının Ermenilerin buyruğunda olması ve onlar gibi, kendileri arasından seçtikleri başkanlara sahip bulunmamaları doğru değil» diyordu. Ve şunları ekliyordu. «Üstelik bu durum akıl almaz sonuçlar doğurmaktadır: vâris bırakmadan ölen papaz ve rahiplerin

malları Ermeni patriğine kalıyor, böylece bir cemaat ötekinin zararına olarak zenginleşiyor.»

Bu güçlükler gerçekten çeşitli Katolik cemaatlere olduğu kadar, sürekli ve bitmez tükenmez şikâyet ve taleplere muhatap olan Babıâli'ye güçlükler çıkarıyordu. Bu sebepten ötürü 1844 ve 1845'de Ermeni, Kaldeli ve Süryani azınlıklarının başkanları arasında, Ermeni Patriğinin bu üç kilisenin, merkezi idarenin nezdinde aracı olacağı konusunda iki anlaşma imzalandı.

Asya'da geçici olarak son bulan anlaşmazlık (ilerde, gene bu kez Ermeniler arasında patlak verecektir) Doğulu Hıristiyanlar arasında nice derin fikir ayrılıkları, nice canlı rekabetler, nice çekişme ve husumetler olduğunu gösteriyor; bunları Türk hükûmetinin aktifine kaydetmek, vaat ettiği âdil arabulucu rolünü gözden uzak tutmamak kaydıyla davranışlarının eleştirisinde hafifletici sebepler bulmamıza yol açabilecek mahiyettedir.

Maruniler ve Lübnan Sorunu

ERMENİ CEMAATİNİN meydana çıkardığı dünyevî mahiyetteki sorunların çözümünde Fransa arabuluculuk ededursun; antik ayrıcalıkları ve hatta otonom cemaat olarak varlıkları tehdit altında bulunan Maruni davasını Babıâli nezdinde savunmak üzere büyük devletler birlik olmuşlardı.

1841'de bu Katolik milletle Dürziler arasında kanlı bir mücadele çıkmıştı. Çok geniş yetkilerle oraya gönderilen serasker, Lübnan dağında en eski zamanlardan beridir uygulanan rejimi her nedense kaldırıp yerine, ülkenin gelenekleriyle kesinlikle bağdaşmayan bir idare şekli kurdu; Osmanlı İmparatorluğunun gözetimi altında ülkeyi idare eden mahallî otoriteyi ilga etti ve doğrudan Padişahı temsil eden bir Türk paşayı Deirel-Kamar'a yerleştirdi.

Hıristiyan hükümetler dağlıların gösterdiği hassasiye-

te katılıyor ve onların gerek geleneklere, gerekse ihtiyaçlara yabancılığı sebebiyle güç duruma düşen bu yeni idarenin boyunduruğundan kurtulacağına inandıklarından Divan'a Seraskerin kurduğu düzeni nihayi olarak kabul etmediklerini ve durumların gerektirdiği şekilde bir organizasyona gidilmesini beklediklerini açıkça duyurdular.

Önce eski rejimin yeniden kurulmasına itiraz edildi, zira Dürziler ve Lübnan'daki Hıristiyan olmayan öteki kavimler sayı ve uygarlık bakımından Marunilerden az oldukları halde onlara karşı inatçı bir savaş sürdürmüş olup hasımları meyanından gelme bir şefin otoritesi altına girmeyi şiddetle reddediyorlardı.

Bu noktada uzun tartışmalar oldu. Fransa ve Avusturya, bir buçuk yüzyıldan beridir mahallî idarenin başkanlığını yapmış olan Şihap ailesinin yeniden başa geçirilmesinden yana idiler; nihayet 1842'de, Şihap ailesi dışından olmak şartıyla bir Maruniler, biri Dürziler arasından seçilecek iki kaymakam'ın başa geçmesi konusunda bir anlaşmaya varıldı.

Bu çözüm Babıâli'nin izzeti nefsine dokunduysa da anlaşmazlıklara son verdi ve 1845'de Padişah, Maruni ve Dürzi iki şefin Salda paşasına bağımlı olmaları konusunda emir verdi.

İç savaş yeniden başladı. Dürziler kâh Kaynız, kâh Türklerden yardım görerek Hıristiyan halka karşı misli görülmemiş zulümler yapmaya başladılar ve Salda Müşiri hiç istifini bozmadı. Babıâli, ajanının aczini bahane edip özür bulmak için çırpınıyordu. Olaylar açıklayıcı ve ağır biçimde suçlayıcıydı. Açıkça görülüyordu ki 1839 Hattı Şerifinin liberal ilkeleri eyaletteki memurların gözünde boş formüllerdi ve Divan bile, Hıristiyanlara karşı geleneksel alışkanlıklarından bir türlü kurtulamıyordu.

Cebel'in kavimlerini barışa kavuşturan ikinci anlaşmayı açıklayabilmek için olayları kısaca ele almayı uygun buluyorum.

1846'da iki kaymakama bağlı, her iki ırka ve çeşitli

mezheplere mensup kişileri temsil eden hem idarî, hem adlî karma bir komisyon kuruldu.

Birçok yolsuzlukların kaynağı olan vergi, arazilerin değerine orantılı olarak tarh edildi ve mukataacılar, köylüler gibi mükellef sayıldılar. Feodal düzene inen bu şiddetli darbe tek iktidar devrinde Hıristiyan emirlerin asla cesaret edemeyecekleri bir tasarruftu. Zaten işlerine de gelmezdi zira vasallerinden en güçlüleriyle yarıcı olarak toprakları işletmekte büyük istifadeleri vardı.

Halkın şikâyetlerini çözümlemek için üç kademeli karma bir denetim esası kuruldu: Vekiller (*) ve Muhataacılar; temyiz makamına kaymakam: son kademe olarak da valinin mahkemesi. Böylece iki yargı makamına gidilip netice alınamadığı takdirde ancak Türk otoritesine baş vurulacaktı.

Bu yeni sisteme verimli ve tarafları yatıştırıcı bir uzlaşma dileğinin hâkim olduğu görülüyor. Çoğunluğu teşkil eden Hıristiyanlar meşru üstünlüğe kavuşmuşlardı ve bir Dürzi milletinin kurulması hayalî yok olmuşa benziyordu.

Protestanlar ve Türkiye'ye Yerleşmeleri

SURİYE DAĞINDAKİ karışıklıklar ve Asyalı mezhepler arasında meydana gelen hizip, bu iki sorun etrafındaki görüşmelerde nihaî, rol oynamış iki büyük Katolik devleti, Fransa'yı ve Avusturya'yı özellikle ilgilendiriyordu. Dinsel protektora konusunda siyasal önem arzeden her türlü uzlaşmaya karşı İngiltere, şayet taraf olmamışsa büyük ürküntü duyar ve Osmanlı İmparatorluğu içindeki nüfuzunu zedelenmiş sayardı.

Bu sebeple kendine özel bir protektora icat etmeyi tasarladı; elinde malzeme bulunmadığına göre icat et-

(*) Mahalli şef.

mesi gerekiyordu; bu amaçla Doğu'da bir Protestan cemaatinin teşekkülü için faaliyete geçti.

Berlin hükûmetinin de desteğiyle *Foreign Office,* Babıâli'den Kudüs'de bir mabet inşasına izin verilmesini istemekle işe başladı. 1840'idi.

Böyle bir müsadenin nereye varacağını sezinleyen Divan, talebi reddetti. İmparatorluğu yeni bir din propagandası kampanyasının arzettiği tehlikelerden korumak için, İngilizlerin bu talebi münasebetiyle ilgili başkanlara yani cemaatlerin patriklerine, Hıristiyanların mezhep değiştirmelerini yasaklayan Osmanlı Yasasını hatırlattı. Müslümanların da, İngilizlerin ateşli propagandalarına günün birinde kapılacaklarından korkuyordu.

İngiltere'nin teşebbüsü Katolikleri başta hiç telâşa vermedi. İngiliz kilisesini, Doğulu Hıristiyanları çevirici bir rol oynayacak güçte görmüyorlardı. Hatta sevindiler bile, bu yeni harekâtın Katolikleri birbirlerine daha da bağlayacağını onların dil, örf ve ırk gibi ayrılıkları unutup Katolik kilisesi etrafında daha sıkıca birleşeceğini umuyorlardı. Hatta İzmir ve Petra başpiskoposları yolladıkları notalarla Doğuda Katolikliğin, Protestanlık üzerina açık bir üstünlüğü olduğunu hem göze hem kalbe hitap eden birincinin, sadece kuru mantığa hitap eden ikinciye asla meydan bırakmayacağını belirtiyorlardı.

Bununla beraber, Vatikan huzursuzluk duyordu. Bunun üzerine papalıkla İstanbul'a yerleşmiş bulunan Lazaristlerin başrahibi arasında sık sık mektuplar gidip gelmeye başladı. Ancak o da, dindaşı iki piskoposun kanısına katılarak Hıristiyan merkezlerine geleneklere ve inançla iyice yerleşmiş güçlü ve saygın kilisenin karşısında inşa edilecek bir protestan mabedinin kuru, köksüz, meyvesiz bir kuruluş olacağı ve bu iki görünüm arasındaki saygınlığın Doğu Katolikliği için yeni bir güç kaynağı haline geleceği kanısını savundu.

Öte yanda Paris ve Viyana pek çene yormadılar, ancak İngiltere'nin çabalarını ciddîye aldılar ve tehlikeyi

abartmaya dek gitmeden güttüğü siyasal amacı ve faaliyetleri dikkatle izlemeye başladılar.

Bu görünüşte kayıtsızlık ve gizli kaygılar arasında Foreign Office işe koyulmuştu. Babıâli'nin ilk andaki sertliği gevşemişti. O sırada bir yolculuk fermanı elde etmekle yetinen bir Anglikan piskoposu Times kıyılarından Ürdün ırmağı kıyılarına doğru yol aldı ve 1842 ilkbaharında Kudüs'te, ilk Protestan kilisesini açtı.

Çok gemçeden bu yeni kült güçlendi; Amerikalı papazlar da İngiliz ve Alman misyonerlere katıldılar; konsoloshanelerinin desteklediği bu işbirliği sayesinde, hayli kabarık sayıda korunuk Britanya bayrağının altında toplandı.

İktidarların samîmi olmadığı, inceleme ve tartışmaya davet eden ve doğululuların, Hıristiyanlığın özüyle bir tutarak bağlı oldukları törenleri reddeden bir dinî Suriyelilerin asla benimsemeyecekleri söyleniyordu; fakat olaylar bu inancı nakzediyordu; mantıklısı, gerçeği yakın olanı buydu, ancak etkili bir koruma ve misyonerlerin cömertliği rol oynamaktaydı. İngilizler'in, kısa zaman sonra rakipleri olan devletlerle uyuşmazlığa girebilmesini sağlayabilecek yeni bir dinî cemaate sahip oldukları artık kuşku kaldırmazdı.

Protestanlık propogandası umulan sonucu verdi denemez; fakat ilerde de işaret edeceğim gibi Babıâli'yi ürkütecek ve savunma zorunda bırakacak bir ciddîyet kazandı.

Ortodoks Rumlar Ve Vatandaşlıktan Çıkarılma Konusu.

O devir, Doğu-Rum cemaatinin, Rusya'nın koruması altında en güçlü ve toplu olduğu bir devirdi.

Rumları ve Osmanlıların bütün Ortodoks tebaasını

içine alan vesayetin kökenini anlatmayı gereksiz buluyorum.

Konumuzla ilgili olayların çerçevesini aşmamak için, Dürzî - Marunî mücadelelerinin kışkırttığı idarî bir tedbiri belirteceğim.

Türk vatandaşlığı, Padişahın tebaalarından çoğu için, öteki ülkelerdekine benzer bir içerik taşımamaktadır, yani kaybedilmesi bir felâket, saklanması bir kazanç değildir, aksine hele bir reaya için kurtulmayı özlediği bir felâketten farksızdır. Bu durumda bazı konsoloslar reayalara istismarcı kolaylıklar gösterip, tebaalıktan çıkmayı destekliyor, hatta kışkırtıyorlardı.

Devrinin resmî belgeleri bize, Rusya'nın, payitahttaki ve bir çok eyaletlerdeki Hıristiyanları vatandaşlıktan çıkmaya kışkırtmak suretiyle bölünmelere sebebiyet verdiğini ve bu suretle zaten tehlikeli bir hal almış olan protektorasının sınırını aştığını kanıtlamaktadır. Bu el uzatmalar öylesine istismar ediliyordu ki, 1841'de bir Türk mahkemesinde davaya taraf olan bir reayanın bir sonraki celsede Rus vatandaşı olarak ve yanında sefarethanenin bir resmî tercümanıyla geldiği bile görüldü. Odesa'ya on günlük bir yolculuk ve bir Rus pasaportu böyle bir değişim için yeterli olmuştu.

Bu silâhsız fütuhat siyaseti Çara Rum ve Ermeni tebaadan oldukça çok sayıda vatandaş kazandırmış olacak ki, Divan bu gelişmeyi durdurmanın çarelerini düşünmeye başladı. Bununla beraber Rusya'yı doğrudan suçlamaya cesaret edemeyerek uygun bir zamanı bekledi ve sırası geldiğinde, bütün Avrupa devletlerine, haklarının sınırını iyi bilmelerini ihtar edici ortak bir nota verdi.

Bu uygun zaman, ucu Rusya'ya en az dokunan bir olaya yani Lübnan karışıklıkları sırasına rastladı. Şam paşasıyla İngiltere, Fransa ve Avusturya sefirleri arasında çıkan bir ihtilâf münasebetiyle araya giren Divan, yabancı konsolosların himayesi altındaki vatandaşların listesinin Türk otoriteleriyle birlikte gözden geçirilmesi-

ni, anlaşma ve kapitülasyonların hükümlerine aykırı düşen himayelerin geri alınmasını talep etti.

Batılı üç devlet, bu revizyonu yapmaya hazır olduklarını bildirdiler. Rusya, bu durumda reddedemedi. Fakat ya operasyonlarda eksik bir şey kaldığından veya daha sonra başka yolsuzlukların vuku bulmasından ötürü olacak Babıâli altı ay bile geçmeden, enerjik bir karar aldı: yabancı devletlerden birinin himayesini sağlamış olan bir reayanın iş veya ikamet sebebiyle Türkiye'ye dönmesi halinde kendisi ve ailesi Osmanlı tebaası sayılacak ve Türk mahkemeleri o kişi hakkında vatandaşlık ve koruma iddiasını ileri süren yabancı bir otoritenin müdahalesini kabul etmeyecekti.

Vatandaşlıktan çıkarma siyasetinin istismara varan bu işlemlerine karşı Türk hükûmeti ilerde de hayli mücadele edecektir. (*)

Rıza Paşa'nın İktidara Gelmesi - İmparatorlukta Bir Ferahlama - Gülhane Hattı Hümayununun Teyidi.

REŞİT PAŞA'NIN 1841'de iktidardan uzaklaştırılmasından sonra yeni kurulacak hükümet açıkça gerici olmamakla beraber Türkiye'nin iç politikasında büyük bir değişikliğin vukubulacağı tahmin edilmişti. Rıza Paşa'nın, devrinin en ileri gelen bu kişisinin gerçek amaçları konusunda yanılmışlardı da ondan. Kendisine bakılırsa ne reformcu, ne gericiydi. Kararsız bir karaktere sahip olan genç padişah da zaten böyle her türlü ihtimale uygun bir adam istiyordu.

(*) 1860'da da Osmanlı vatandaşlığından çıkanların memleketten çıkmalarını, gayrı menkullerini satmalarını ve İmparatorluğun kanunları gereği sahip oldukları miras haklarından da mahrum olacaklarını âmir bir kararname ilân etti.

Her ne hal ise, 1842 yılında devletin durumunda geçici bir ferahlama görüldü. Ilımlı gidiliyordu ve ülke çoktan beridir unuttuğu nisbeten huzurlu günler yaşıyordu. Bununla beraber terakki idesi sönmemişti, ağır - aksak gitmekle beraber sürekli bir ilerleme görülüyordu. Hüsnü kuruntu mu acaba? Rüşvet ve yolsuzluklar eskisine nazaran azalmış ve malî işlerde bir düzen belirmiş gibiydi. Yeni vergi dayanağı eyaletlerde oldukça kolaylıkla yerleşmişti. Para geliyordu ve şaşılacak şeydir kâğıt; karşılığına eşitti.

Öbür yanda ordunun durumunda da hissedilir bir gelişme olmuş ve bazı yerlerde çok kötü temsil edilen yüce iktidar kendini göstermeye başlamış, hatta çoktan dır unutulmuş bir otoriteye ulaşmıştı; şimdi daha saygı ve kabul görüyordu.

Gerçi eyaletlerde köylülerin maddî refahı, hükümetin bu nisbî canlılığına tekabül etmiyordu; köylü üretim ve pazarlama konusunda hâlâ kara cahildi. Fakat bütünü göz önünde tutulduğundan Türkiye'nin güç kazandığını kabul etmek gerekiyordu ve böylece merkezî iktidar, İmparatorluğun çökmekte olduğunu bağıranların sözlerini yalanlar olmuştu.

Bu nekahat, Avrupa düzeyi açısından henüz ne kadar anlamsız olursa olsun, Prens Metternich, reform konusundaki fikirlerinin doğru olduğu hükmüne varmış olsa gerek ki, 1843'de Baron von Neuman'a şöyle yazıyordu: «Türkiye'nin bu günkü politikası, uygarlığa doğru ilerleme gibi şatafatlı sıfatlar yakıştırılan akıma karşı tepkiyi temsil etmektedir. O sözümona ilerleme özü Türk olan kurumları, yerine üstelik yenilerini kurmaya yarayan malzemeleri getirmeksizin yıkmaktaydı.»

Ama ne var ki, Avusturyanın ünlü şansölyesinin *Tanzimatı* boş, hatta zararlı diye nitelediği o sırada Abdülmecit, 1839 Hattı Şerifini onaylayan yeni bir Hattı Şerif imzalıyordu. Bununla Rıza Paşa'ya, Midilli'de toplanacak İzmir, Sakız ve Kavalalı Rum, Ermeni ve Yahudi ruhbanın önünde şu tebliği okumasına izin verdi:

«Sultanımız efendimiz ve pederimiz, mutluluğunu kendi mutluluğu bildiği ve acılarına acındığı öz ailesiymişizcesine aramıza karışmış bulunmaktadır. Yüce Tanrı'nın kendisine yüklemlediği ödevlerini, halkına karşı, ataları adına ve kendi adına neler borçlu olduğunu hakkıyla takdir etmektedir. Bu nedenledir ki, sadık tebaalar olarak görevlerinizi yerine getirirken onun adaletinden bir an olsun kuşku duymamanız gerektiğini yüce efendimiz adına sizlere burda iletmekten mutluluk duymaktayım. Müslümanlar, Hıristiyanlar, Musevîler, *hepiniz aynı hükümdarın tebaaları,* aynı babanın çocuklarısınız. *Aranızda baskıya, haksızlığa uğrayanlar varsa çıksın, söylesin; zira bütün tebaalarının can, mal, ırz ve namusunun korunması konusunda haşmetli Efendimizin kararlılığı içten ve kesindir... İster Müslüman ister Hıristiyan, ister zengin, ister yoksul, ister memur, ister asker, ister ruhanî veya sivil olsun, tüm Osmanlı tebaalarının herkes için eşitlik ve adalet emreden hükümdarımıza güveni sonsuz olmalı, tüm suçlular titremeli, tüm iyiler ve sadık bendeler mükâfatlandırılacağına güvenmelidirler.»*

Bu tebliğden kısa zaman sonra hükümetin günahlarına pişmanlık getirdiğini, ordularını Avrupalıların yöntemiyle kurduğunu ve kendi eski askerî kuruluşunda köklü ve kesin bir değişiklik getirdiğini görmek Prens Metternich'i hoşnut ediyordu.

Ordunun Organizasyonu - Maliye.

O GÜNE KADAR askere alınma düzensiz ve eşitsiz bir şekilde yapılıyor ve askere gidenler bir daha kolay kolay terhis edilmiyorlardı. 1839 Hattı Şerifi normal askere alınma ve sınırlı vatanî hizmet esasını ilân etmişti; bununla birlikte mahallî birliklerin kurulması hakkında bir kanunun çıkarılacağı da belirtilmişti.

Bu kanun 6 eylül 1843'de ilân edildi. Aşağıda kesik kesik verdiğimiz beyanat kanun kapsamını şöylece anlatmaktadır:

Haydar Paşa, ordu mensuplarına, esasları şöyle anlattı: «Majesteleri şu hükümleri buyurdular: Nizam'ın normal hizmet süresi beş yıl olacak. — Beş yıldan sonra tezkere alan nizamî ordu mensupları daha yedi yıl millî muhafızda veya yedekte (Redif) hizmete devam edecek ve eyalet merkezince her yıl bir aylık hizmet için davet edilecekler. - Her yıl bir martta ordunun beşte biri yenilenecek ve emekliye ayrılacakların listesi o devrede meydana getirilecek. Subaylar aynı zamanda sivil görevlerde bulunamayacaklar. İmparatorluğun geniş toprakları ve coğrafî engebeleri göz önünde tutularak ordu, beş ayrı kolorduya ayrılacak: birincisi *muhafız*, ikincisi *İstanbul, Rumeli, Anadolu* ve *Arabistan* kolorduları.

Sultan Selim'in ve Mahmut'un dilekleri ancak şimdi gerçekleşmişti. Efektifinin çoğunluğunu meydana getiren Müslümanların çoğu tarafından olumlu karşılanmakla beraber Rumeli ve Anadolunun göçebe kavimlerinin bağımsız yaşadıkları bölgelerinde hayli karışıklıklara yol açtı. Arnavutluk ayaklandı ve ancak silâh zoruyla yatıştırıldı. Kanlı Komakova Küfreli savaşları bir süre için Arnavutları hizaya getirdi.

Aynı devirde Rıza Paşa millî güvenliği ve maliyeyi yeni esaslara bağlamaya çalışmak suretiyle memleketin ekonomik koşullarını gelişmesini sağlama çabaları içindeydi.

Paranın değeri, nominal değerine dokunulmaksızın defalarca değiştirilmişti. Bu, üstü kapalı bir vergiydi, an-

cak sürekli değişimleri iç ve dış transaksyonları köstekliyordu.

Öbür yanda, her türlü garantiden yoksun hazine bonoları -kaime- çıkarılmıştı ve bunlar çok geçmeden önemli bir düşüş kaydettiler. 1840'da hükümet, tecrübesizliği içinde yabancı, hükümetlerden, vatandaşlarının bu kâğıtları, «para olarak kabul etmeye, bu konuda hiç bir kuşkuya kapılmamaya» davet etmelerini istemişti. Ona, temsilî kıymetler emisyonunun kolay bir tedavül aracı değil, sadece bir malî kaynak olduğunu, bu cihetle de malî yönden yanlış bir hesaba dayandığı, kredinin ancak krediyi kaybetme tehlikesi pahasına kendini kabul ettirebileceği cevabını verdiler.

Uzman kişilerin öğüdüne uyularak madenî paralardan bir kısmı tedavülden kaldırıldı ve yerine Avrupa madenî paralarının benzeri Mecidiyeler çıkarıldı. Yabancı paralar yasak edildi ve kambiyoya az çok bir sabitlik verebilme amacıyla hükümet, değişmez kambiyo fiyatlarıyla poliçeler sağlamayı taahhüt etti. Bu, birkaç yıl sonra kurulacak olan millî bankanın ilk adımı oldu.

Metternich doktrini öngördüğü anlaşılan sitemlere muhatap olmaya başlamıştı ve olaylar, Türk devletinin genel denge içinde ayakta tutulması politikasının, ancak onun Avrupa kültürünün gitgide adapte etmesi şartına bağlı olduğunu gittikçe kanıtlıyordu.

Avusturya şansölyesi, Türkiye'nin, kendine özgü yaşama konusundaki öğütlerini tutmak şöyle dursun, batılı milletlere yaklaşmak için fırsat kolladığının daha bir çok delillerine şahit olacaktır.

Abdülmecit'in Liberal Görüşleri - Eyalet Delegasyonları İstanbul'da - Millî Eğitim - Tanzimat'ın Bütün Eyaletlerde Uygulanması.

1845 YILI şubat ayında Padişah Babıâli'ye gitti ve

kendi eliyle kaleme aldığı Hattı Şerif'i okudu. Ve, «Görüşlerimin gerçekleşmesi için gösterilen bütün çabalara rağmen, dedi, askerî reform dışında hiç bir projemin, beklediğim sonucu vermediği inkâr edilemez. Hatta askerî reform bile sağlam bir temelden yoksundur. Bundan ötürü çok üzgünüm.»

«Bu sebepten ötürü sana ve bütün vezirlerime halklarımın maddî ve refahını sağlamak için gerekli tedbirlerin neler olduğunu tam bir fikir uyumu içinde düşünmenizi emrediyorum. Amacımız olan gelişmeler dinsel ve din dışı alanlarda cehaletin ortadan kaldırılmasıyla ancak gerçekleşebileceğine göre bilim, sanat ve sanayi alanlarında gerekli bilgileri verecek olan kurumların bir an önce meydana getirilmesini zorunlu buluyorum.»

«Bir de bütün ırklar ve dinlere mensup kişilerin, hatta yabancıların bile yararlanmalarına sunulacak bir hastane kurmaya kararlıyım.»

Bu içten gelme sözlerde, politika hayatında az çok tecrübe sahibi olmuş genç bir hükümdarın iyi kalpliliğini işaret edici, dokunaklı bir duyarlılık vardı ve aynı zamanda bu doğrudan müdahale zihinlerde bazı kuşkular yaratmaktan uzak kalmadı. Kimi, asıl amacın, vezirlerin ve özellikle Rıza Paşa'nın otoritesini pekiştirmek olduğu konusuna vardı, kimi de zıt bir yargıya vararak sadrazamın yakında düşeceğinin habercisi olduğunu düşündüler.

Birinciler haklı çıktılar ve çok geçmeden Gülhane Hattı Hümayunu'nun ilk adımını atan kişiyle Rıza Paşa'yı aynı kabine içinde yer aldı.

İmparatorluğa yeni bir hamle verebilecek en yetenekli iki kişi gözüyle bakılan iki devlet adamının işbirliğinin gerçekleşmesini önceleyen günlerde Divan, padişahın cömert düşüncelerini gerçekleştirme yoluna sokmaya çalışmaktaydı. Eyaletlerin durum ve diledikleri değişiklikler konusunda kanılarını bildirmek üzere bütün eyalet merkezlerinden İstanbul'a Müslüman ve reayalardan kurulu mebusların gönderilmesini emretti.

Halkın oyuna baş vurma beklenmedik bir usuldü ve bir çok kişi böyle bir davranışın yıkıcı olduğu kanısında idiler.

Eyalet delegelerinin toplanması beklenen faydalı sonuçları vermedi. Payitahtta bir araya geldiklerinde, onlara, padişahın bu çağrısının sebeplerini açıklayıcı bir yazı verildi. Delegeler, dendiğine göre, tevkil edenlerinin nazarında suçlu duruma düşmekten korktukları için şaşkına döndüler ve fazla bir şey söylemekten çekindiler.

Daha sonraları bu kısmî soruşturmanın yerine genel bir soruşturma usulünü benimseyerek bu işi Anadolu ve Rumeli için seçtikleri beşer soruşturmacıya verdiler.

Ve nihayet Abdülmecit'in üzerinde özellikle durduğu sorunu çözümlemek için millî eğitim konusunu ele alarak bir eğitim ve öğrenim programı hazırlamakla görevli bir komite kuruldu. İlerki yıllarda İmparatorluk Konseyinde büyük bir rol oynayacak olan Fuat Efendi bunun öncüsü ve kılavuzu oldu.

Konsey bir süre sonra önemli bir kanun çıkardı; bu kanun bir Osmanlı Üniversitesinin kurulmasını öngörüyor ve eğitimi dinsel nitelikten çıkarıp layık kurumların elinde toplama eğilimi gösteriyordu. *Mekteb*'ler muhafaza edilliyor, zorunlu ve parasız kılınıyordu. O güne kadar mevcut olmayan ortaöğretim, *Mektebi Rüştiye* diye adlandırılan kurumlarda ve parasız olarak verilecekti.

Öğrenim konuları ve çok soyut karakteri nedeniyle mahdut sayıda kimselerin öğrenim yapabildikleri Medreselere gelince, bunların reorganizasyonu için vakit henüz çok erkendi, Ulemanın yüzyıllarca ellerinde tuttukları eğitim tekeline bir anda son verilemezdi. Yeni kanun Mahmut zamanında kurulmuş ve Sultan Ahmet ve Süleymaniye camilerine bağlı okullar olup, sivil görevlere gelecek gençleri ve tıp ve askerî okulları özellikle hedef alan bir geliştirme ve düzenleme programı getiriyordu sadece.

Şuna da hemen işaret edelim: bu hükümlerin çoğu, uzun zaman proje halinde askıda kalmıştır.

Hükümetin o devirdeki eğilimlerin semptomları olarak şunu da eklemek isterim: Tanzimatın uygulanmamış olduğu Diyarbakır, Erzurum ve Yanya eyaletleri de 1839 Hattı Şerifinin hükümleri altına sokuldu.

Rıza Paşa'nın Çekilmesi ve Reşit Paşa'nın İş Başına Getirilmesi - Reformcuların Zaferi - Rıza Paşa'nın Reformcu Kabineye Katılması - Okullar - Ordu - Karma Mahkemeler - Köle Pazarlarının Kaldırılması - Dinsel Tolerans.

BU ÇEŞİTLİ tedbirler ufkun hangi yöne açıldığını gösteriyordu. Arada sırada çakan şimşekler reformcu liderin yakında iş başına geleceğini haber veriyordu. Adı herkesin ağzındaydı. Bir saray ihtilâli Rıza Paşa'yı devirdi ve böylece en yadsınmamış ve Osmanlılarda belki en liberal iktidara son verdi.

Bu eylem, Marunî Hıristiyanlara Lübnan'daki olaylara karşı gösterilen husumetten ötürü Babıâli'ye yöneltilen suçlamalar üzerine Avrupa devletlerini yatıştırmak amacını mı güdüyordu? Yoksa Abdülmecit, bu güçlü devlet adamının vesayetinden sıkılmaya başlamıştı da sırf ondan kurtulmak için mi iktidardan uzaklaştırmıştı? İki izah tarzı da akla yakındır ve devrin ruh haletini iyi aksettirmektedir.

Yeni hükümet genellikle geçici sayıldı; reformcu bir eğilime sahipti. Yüksek Adalet Komisyonu başkanlığından Seraskerliğe getirilen Süleyman Paşa millî eğitim komitesi çalışmalarında ve eyalet mebuslarının İstanbul'da toplanmaları işleminde aktif bir rol oynamıştı. Adalet konseyine Rifat Paşa, Tophane Müşirliğine Ahmet Fethi Paşa, ilerde Paris Kongresine tam yetkili temsilci ola-

rak getirilecek olan Ali Efendi de dışişleriyle görevli geçici bakanlığa getirildi; bunların hepsi Reşit Paşa'nın adamlarıydı.

Gerçekten Rıza Paşa'nın düşmesinden iki ay sonra Reşit Paşa iş başına çağrıldı ve hemen Âli Efendinin idare ettiği bakanlığı kendi eline aldı. Direnmenin bütün nüanslarının ortadan kalkmasından hemen sonra onun yeniden başa geçirilmesi baş önemde bir olaydı; reformcular iyice başarı yoluna girmişlerdi.

Bununla beraber İmparatorluğun başındaki kişiden mucizeler yaratması beklenemezdi. Telkin ettiği güven, ona ciddî görevler yüklüyordu ve bunları başarmaya azimliydi. Fakat kabine arkadaşlarının sayısınca sınırlı kişiler dışında tam bir personel sıkıntısı içindeydi; öyle ki eyaletler için tasarladığı reformcu misyonunu başarıya ulaştırabilecek yetenekte ve azimde kişiler bulamıyordu. Millî eğitim kurumlarının istediği ayarda adamlar yetiştirmesi için uzun yıllara muhtaçtı.

Bu ciddî güçlük karşısında olsa gerek ve aynı zamanda elindeki zayıf imkânlardan azamî yararlanma kaygısıyla Reis Efendi, Hüsrev Paşayı, gene de ona hiç bir bakanlık vermeyerek, iş başına çağırdı. Artık ihtiyarlamış bulunan Hüsrev Paşa geçmişteki büyük hatalarına rağmen taşrada seviliyordu ve adının karışması reformların daha kolayca kabul görmesine yol açacaktı.

Reşit Paşa'nın ilk işi, Rıza Paşa'nın iktidara gelişini işaretleyen bildiriye benzer bir bildiri yayınlamak oldu. Ve bu, 1839 fermanının teyidi mahiyetinde olması bakımından daha aydındı. 1846 yılı içinde Abdülmecit'in yaptığı yolculuk sırasında, Edirne'de toplantıya çağrılan gayrı Müslim tebaa önünde, vezir şunları söyledi:»

«Majesteleri imparator, Müslüman tebaaların olduğu gibi, aynı şekilde tebaaları olan Hıristiyanların ve Yahudilerin de huzur ve güven içinde yaşamalarını dilemektedir. *Din ve mezhep ayrılıkları onların bileceği şeydir; bu, haklarından yararlanmalarını engellemez* ve aynı hükümetin tebaaları ve de aynı İmparatorluğun vatandaş-

ları olduğumuza göre birbirimize kötü gözle bakmamız doğru olmaz. Hükümdarımız aynı zamanda lütuflarını tebaalarının bütün sınıflarına eşit şekilde verdiğinden onların da uyum içinde yaşamak ve çalışmak suretiyle ortak gelişmeye katılmaları gerekir.»

Bu ifade, benzeri ilişkilerde Rıza Paşa'nın da kullandığı ifade gibi kusursuzdu; ancak şunu da kabul etmek gerekir ki, eşitlik vaadedilen fakat vaatte durulmayan kişilerin umudunu tatmin edici olmaktan çok kışkırtıcıydı. Müslüman çevrede bu defalarca yenilenen vaatler, Avrupa'ya verilen açık tavizlerden başka bir şey değildi; öyle ki padişahın samimî inancına dayandığına inanılmıyordu. Oysa ki İstanbul'da yaygın olan ve hükümetin en ufak bir girişimde bile bulunmasını engelleyen bu yorum, asla gerçeğe uymuyordu. Reşit Paşa liberal görüşlerinde Abdülmecit kadar samîmiydi ve padişah, veziriyle fikir birliği ederek ticaret bakanlığına Rıza Paşa'yı getirdiğinde pek çok kişi sahip oldukları bu peşin yargıdan vazgeçmek zorunda kaldılar. Hattı Şerif'in ilânı devrinde öngörülen birleşme böylelikle gerçekleşmiş oldu.

Kısa bir zaman sonra Reşit Paşa Sadarete getirildi ve Âli Paşa onun yerine dışişleri bakanı oldu. Böyle kuvvetlice kurulan iktidar sayesinde akım da güç bulmuştu. Bu şartlar altında hükümetin bir daha gerisin geriye, çıkamayacağı bir yokuşu indiği ve bir politik gelecek uman kişilerin bu iki kuvvetli veziri izlemeleri gerektiği anlaşılıyordu.

Aynı ruhla şahlanarak ve aynı yönde harekete geçerek bütün hükümet daireleri reforma katkıda bulunmak için yarış etmeye başladılar.

İlk adımı sadrazam attı ve aynı zamanda dahiliye nazırı sıfatıyla bir İdare Kanunu ilân etti. Bu, devletin çeşitli memuriyetlerine atanmaları merkezî otoriteye bağlayan ve bunları düzenleyici, çoğu Ceza kanununa değin emirnamelerden meydana geliyordu. Millî Eğitim Şûrası Üniversite için bir binanın inşasına karar aldı. Ordunun bütün hizmetleri için subaylar yetiştirecek bir poli-

teknik okulu açıldı. Öğrenimin genel idaresi üç Fransıza verildi.

Yeni Serasker Sait Paşa'nın çabaları sayesinde askerî işler verimli bir yola girdi. Serasker, Rıza Paşa'nın işten el çektirilmesinden bu yana ihmale uğrayan talimlerin yeniden başlatılmasını ve disiplinin daha sıkıca gözetilmesini emretti.

Ulaşım araçlarının islâhı ve desteklenmesi için tedbirler alınmaya başlandı.

İmparatorluğun Adlî kurumlarına bir çok değişiklikler getirildi. (*) Bilindiği gibi yabancı uyruklular Türk mahkemelerince yargılanamıyorlardı. Yerli halkın taraf olmadığı davalara bakmak üzere özel mahkemeleri vardı ve kendi kanunları uygulanıyordu. Türk adliyesi, sadece kendi vatandaşının taraf olduğu davalara bakıyordu. İşte bu son durum için 1847'de, yargıçların yarısının yabancı legasyondan, yarısı mahallî idarelerce seçilen yargıçlardan kurulma karma mahkemeler kuruldu.

Önceleri İstanbul'la sınırlı olup daha sonraları taşradaki il merkezlerine de yayılan bu reform ciddî bir ilerleme ve tecrübelerin de ispat ettikleri gibi son derece etkiliydi. İki yenilik ortaya koyuyordu: Bir yandan medenî hukuk davalarında yazılı delil sistemi, (eskiden bütün davalar şahitle ispat edilirdi); öbür yandan gayrı Müslimlerin şahitliğinin Müslümanlar aleyhine bile mute-

---

(*) O devirde İstanbul'da bir Temyiz Mahkemesi ve büyük idarî taksimata tekabül eden yirmi dört talî merci bulunmaktaydı. Yani her eyalette **liva** sayısında Bidayet Mahkemeleri bulunmaktaydı. Liva mahkemelerinin üstünde de istinaf mahkemeleri vardı.

Bu çeşitli mahkemelerin belli bir vazifeleri yoktu ve idarî mercilerden tam anlamıyla bağımsız değillerdi. Müslümanlar arasında, veya Müslümanla reaya, arasında, veya değişik milliyetlerde reayaların, veya bunlarla Müslüman veya yabancılar arasında çıkan ihtilâflara bakıyordu. Aynı millete mensup reayalar veya ecnebiler arasında çıkan ihtilâflara bakamıyordu.

ber sayılması. Bu son hüküm Müslümanlarla gerek yerli gerek yabancı gayrı Müslimler arasındaki ilişkileri yüzyıllardan beridir tayin etmekte olan kanunun ilgasına yol açmıştı; bu sebepten ötürüdür ki, merkezî idarenin doğrudan ve etkilice kontrol edebildiği İstanbul civarındaki eyaletler dışında taşrada uygulanmadı.

Hükümette doğrudan faaliyet gösteren padişah uygarlaştırma görevinde vezirlerine bizzat yardımcı oluyordu. Saltanatına şan veren ve aynı zamanda karakterinin iyiliği ye temizliği hakkındaki genel kanıyı kesinleyen bir esinlenmesi oldu. Konsey toplanmıştı ve vergi sorunları görüşülüyordu; padişah beklenmedik bir şekilde tartışmaları durdurdu ve esir pazarlarını ilga ettiğini ve aşağılayıcı görünümü irkinti uyandıran ve yabancıların ayıplamalarına yol açan her türlü ticarî faaliyetten devletin hiç bir gelir elde etmesine izin vermeyeceğini bildirdi.

Bu liberal tedbiri bir dinsel tolerans hamlesi izledi. Saint-Petersbourg kabinesinin kuklası haline gelmiş bulunan Rum patriğine, 1834'de Babıâli, bir mezhepten öbürüne geçmeyi yasaklayan ve böylece Katolikliğin sürekli yayılışını köstekleyen bir ferman göndermişti. İnanç serbestliğinin zaferi için o devirde bir tür haçlı seferi ilân edip bu konuda işbirliği yapan Fransa ve İngiltere'nin sürekli baskıları üzerine Türk hükümeti, neticede millî dinî tehdit etmeyen bu sorunda taviz verdi. Ferman geri alındı.

Tepki Denemeleri - Reşit Paşa'nın Çekilmesi. Sonra Gene İktidara Geçmesi - Rıza Paşa İle İkinci Kez İşbirliği - 1848 İhtilâlinin Türkiye'deki Tepkisi.

TÜRKİYE'YE KESİNLİKLE yabancı gibi görünen olaylar Babıâli'yi, reformcu çalışmalarını sürdürmek

amacıyla sığındığı manevî statükosunda rahatsız etti. Abdülmecit'in reformcu hükümeti haklı olarak bu faaliyetinde Fransa'ya ve İngiltere'ye güveniyordu, zira Rusya hasmane bir tutum içindeydi. Avusturya ise, Prens von Metternich'in sefirinin genç padişah nezdinde nasıl bir faaliyete geçmiş olduğundan daha önce söz etmiştik.

Oysa ki Fransa ve İngiltere de kıtada özellikle hanedan sorunları yüzünden çekişmeli bir tutum içindeydiler ve Yakın Doğu sorununda da anlaşmazlığa düşmelerinden korkuluyordu.

Reşit Paşa ise, özel itibarını sarsabilecek ve hâlâ mat edememiş olduğu hasımlarının eline düşürebilecek bir olaydan ötürü çok üzgündü.

Krakovi Cumhuriyetinin kaldırılması şaşkınlığını daha da artırdı. Barış zamanı Avusturya, Türkiye'ye ağır bir darbe indirmişti. Türkiye, diplomasinin gelecekteki dalaverelerinde bu kez kendi bağımsızlığının tehlikeye gireceğini görüyordu.

Reşit Paşa'nın da öngördüğü gibi tutucular bu durumdan yararlanıp başkaldırdılar ve Hüsrev Paşa araç olmaktan çekinmedi. İhtiyar vezir hükümetteki arkadaşlarının gösterdikleri güvene karşılık vermemişti. Fanatikliği yavaş yavaş uyanmış ve bazı yüksek memurların desteğiyle, Reşit Paşa ve belli başlı partizanlarına karşı bir antireformcu komplo düşünmüş ve planlamıştı.

Projelerinden zamanında haberdar olan padişah onu azletti. Entrika böylece bastırıldı; fakat şefin uzaklaşması pek etkilemedi ve çevresindekilerin cesaretini kırmadı. Abdülmecit'in sert davranışını çevresindekilerin etkisine hamlettiler ve bu davranışını zayıf karakterinin bir başka deliliymiş gibi kabul ettiler.

Yanılmıyorlardı. Hüsrev Paşa'nın azlinden kısa zaman sonra Padişah, tutucuların etkisi altında kalarak başlıca vezirlerini düşmanlarının kinine kurban etti.

Bununla beraber Reşit Paşa'nın uzaklaşması kısa sürdü. Onun iktidarda olduğu sırada Fransa'da patlak

veren 1848 ihtilâli Türkiye'de bazı tepkiler yarattı. Eflak'ta ciddî kargaşalıklar belirmişti ve bir Moskof işgalinden söz ediliyordu. Öbür yanda reayalar arasında da bir kıpırdanma baş göstermişti, akımın etkisiyle onların da, Lombardia'da İtalyanların yaptıkları gibi boyunduruklarını silkelemeye kalkışmalarından korkuluyordu.

Padişah, daha yetenekli kişilerle işbirliği yapması gerektiğini anladı. Rıza Paşa Harbiye Nazırlığına getirildi; başta sandalyesiz nazır olarak atanan Reşit Paşa, çok geçmeden sadrazam oldu. İkinci kez bir araya gelen bu iki tecrübeli nazır birbirlerini tamamlayan kişilikte kimselerdi. Karakter ve zekâlarında birçok boşluklar vardı; fakat çağdaş tarihin bu en çalkantılı devrinin bozguncu ruhuna karşı Türkiye'nin çıkarabileceği tüm direnç ve hayatiyeti temsil eden kişilerdi. Reşit Paşa islâhat ve uygarlık fikrinin sembolü olmuştu. Rıza Paşa daha çok Türk milliyetçiliğini canlandırıyordu; tehlike vukuunda bağımsızlık ve ordu için paha biçilmez bir destek olan vatanseverlik hislerini körüklemeye daha yatkındı. Biri Avrupa'nın takdirini, ötekisi halkın güvenini kazanmıştı.

Gerçekten iktidarın, eylem birliğine o anda çok ihtiyacı vardı. Rusya, Eflak'taki ayaklanmalardan yararlanma fırsatını kaçırmamış, prensliği istilâ etmişti; imparatorluğu parçalama yolundaki tasarılarını gerçekleştirme yolunda görünüyordu. Avusturya'nın da İtalyadaki topraklarını ve Alman İmparatorluğu tacını kaybedişine karşılık Tuna'nın sağ yakasında bazı giderimler aramaya kalkışmasından da korkulurdu. *Slav* idesi Saksonya ile Adriyatik kıyıları arasında iyice yayılmıştı ve, bu bölgelerdeki halklar Sırplar, Ruslar, Avusturyalılar ve Polonyalılar tarafından her yönde kışkırtılmaları sonucu ihtilâl habercisi bir kıpırtı içindeydiler.

Bu siyasî durumda imparatorluğun iki büyük sorunu ordu ve Bosna'nın kaygı verici durumunun emrettiği reformlardı.

Bu iki nokta ayrı ayrı ve bazı ayrıntılarıyla ele alınmaya değer.

Silâhlar - Bosna'nın Durumu - I. İmparatorluğun Askerî Güçlerinin Gelişmesi. 2. Bosna ve Hersek'te Reform.

İmparatorluğun Askerî Güçlerinin Geliştirilmesi.

6 EYLÜL 1843 tarihli askerî yasanın Asya ve Avrupa için beş kolordu derpiş ettiğini daha önce söylemiştik. 1848 yılının ilk aylarında karargâhı Bağdat'ta kurulan bir altıncı kolordu daha eklendi ve böylece Nizam'ın efektifi yüz yirmi bin kişiden altı kolorduydu; bunlara bir de 1849'da çağrılan yedekleri (redif) de eklemek gerekir; bu da elli bin kişiyi geçiyordu. Fatih Sultan Mehmet zamanında birkaç kaleden ibaret kalmış ve sonunda, son kralı Tomaşeviç Fatih'e boyun eğerek hayatını kurtarmış ve hükümranlığının kabul edileceği vaadini almıştı.

1463 ilkbaharında, padişah'ın daveti üzerine Tomaseviç, yanında soylulardan bir grup olduğu halde *Blaga*'daki hükümdar karargâhına gitti. Maiyetindeki adamlardan en ileri gelenleriyle birlikte öldürüldü ve ötekiler de aynı akıbete uğramakla, ihtidâ etme arasında bir seçim yapma zorunluluğuyla karşı karşıya bırakıldılar.

Maiyetindeki Bogarmitesler duraksamasız Müslümanlığı kabul ettiler. Buna karşılık Ortodoks ve Katolik soylular dinlerine sadık kaldıklarından katledildiler. Krallarıyla birlikte II. Mehmet'in karargâhına gitmeyi

reddeden soylulara gelince cezaya çarptırılmaktan korktuklarından kaçtılar; kimi Macaristan'a, kimi de Avusturya'ya sığındı ve otuz bin Bosnalı ailelerinden zorla alınarak yeniçeri ocağına verildiler.

Padişah, öldürülen veya kaçan Bosnalıların mallarını münkir Hıristiyanlara dağıttı. Böyleliklerdir ki, düşmana geçen kaçakların torunları Bosna'da camilere veya devlete ait olmayan topraklara halen de sahip bulunmaktadırlar. (*)

Bu devirde Türkiye'nin çıkarabileceği birlikler yaklaşık olarak şöyleydi:

Düzenli aktif ordu (nizam)	130.000 kişi
Yedekler (redif)	50 000 »
Bosna ve Hersek birlikleri	30 000 »
Dobruca Tatarları	10 000 »
Tuna Kazakları	1 500 »
Kürt milisler	25 000 »
Irak ve Arabistan milisleri	30 000 »
Mısır birlikleri	20 000 »
Yaklaşık	300 000 kişi

Öbür yanda donanma da on altı harp gemisi verebilirdi; hepsi altmış çeşitli tekne, on firkateyn ve on iki buharlı gemiden meydana gelmişti.

Bu bütün iyi teçhiz edilmiş hatırı sayılır bir güç meydana getirmekteydi. Sultan Mahmut ilk fatihlerin yüzyıllık kurumlarını yıktığından bu yana ülkede, silâhlanma konusunda ciddî bir ilerleme olmuştu.

(*) **Blaga** katliamı ve Bosna'nın ilhakı, Osmanlı imparatorluğunu tarihini meydana getiren »kaba kuvvet girişimlerinin» karakteristik olaylarından biridir.

Bosna ve Hersek'te Reform.

BOSNA'YA DEĞGİN reformların değerlendirilebilmesi için bazı tarihsel ayırımlara değinmek gereklidir.

Bu eyalet, eskiden, Stefanos Duşan'ın kurduğu Sırp İmparatorluğundan XIV. yüzyılda ayrılarak bağımsızlığına kavuşmuş bir Hıristiyan devletiydi.

Soylularının bir kısmının ihtidası sayesinde ve 1498'de ilhak edilen Hersek, yerli senyörlerin ülkeyi tebaa sıfatıyla değil de vasal sıfatıyla idare ettikleri muhtar devletler oldular ve bu statüyü üç yüz yıl boyunca muhafaza ettiler.

Bununla beraber Bosnalı beyler bu ayrıcalıklı rejimi değerlendiremediler, daha doğrusu Hıristiyan ahaliyi baskı altında tutarak ve aleyhlerinde gittikçe yoğunlaşan şikâyetlere yol açacak şekilde baskı altında tutarak bu rejimi istismar etmekten başka bir şey yapamadılar. Babıâli birçok defalar uzlaşmaya gitti ve konumuzla ilgili devirde bir ferman (1849) bu zorunlu toleransın bir kanıtıdır.

Padişah'ın bütün tebaalarını prensip olarak eşit ilân eden 1839 Gülhane Hattı Hümayun'u Bosnalı soylular tarafından reddedildi ve hatta diyebiliriz ki ferman, efendilerinin gözünde disiplinsiz ve tehlikeli serfler haline gelen Hıristiyanların durumunu daha da kötüleştirdi. (*) Sayısız güçlüklerle karşı karşıya bulunan Türk hükümeti, Hıristiyanların zalim ve isyancı otoritesiyle önce mücadele edemedi.

Batılı devletlerle bitişik sınırlara sahip eyaletlerde, öbür yandan padişahı halklarıyla karşılıklı bağlayan vaatleri cesurca inkâr etmeye cesareti yoktu.

1849'da Bosnalı Müslümanlar laf anlamazlığın had-

(*) Bosnalı soyluları tuzağa düşürmeden önce, II. Mehmet, girişeceği katliama şeriatın cevaz verdiği konusunda fetva almıştı.

dini aştılar, ama ne var ki gene taviz yoluna gidildi ve onları yatıştırmak için öteki eyaletlerde uygulanan vergi rejiminden muaf tutuldular. Timarlardan alınan aşar defterdar, malmüdürü gibi özel memurlarca alınırken sahiplerine bırakıldı. Fakat aynı zamanda 1839 Hattı Şerifinin, tebaaya tanıdığı hayat, namus, mal güvenliği ve eşitlik gibi haklar Bosna için de kesinlendi.

Bu uzlaşma İstanbuldakilerin umduğu gibi yatıştırıcı ve barıştırıcı bir rol oynamadı. İki yıl sonra, 1851' de Bosna'lı Beylerin inatçılığı karşısında Babıâli Timarların ilgasını karar altına aldı.

Uzlaşma ezik zümrelere herhangi bir ferahlık da getirmedi. Çiftçi olan eski serfler ürünlerinin onda biri yerine üçte birini hatta yarısını vermek zorunda kaldılar. Bosnalı reayalar ise tarihte misli seyrek görülen bir perişanlık içinde kaldılar.

Görülüyor ki Bosnalı organizasyonu, reform, dosyasında en büyük yeri işgal etmektedir.

1848 ve 1849 Olaylarını İzleyen Sükûnet - Rıza Paşa'nın İktidardan Çekilmesi - Kutsal Yerler Sorunu.

1848 İHTİLÂLİNİN doğurduğu korkular kolaylıkla atlatılmış ve en çekinilen Rus hükümeti Tuna prenslikleri konusunda Divan'la barışçı bir anlaşmaya girişmişti. Sürekli olarak uyanık duran bu komşu, kuvvet zoruyla çözüm yolunu şimdilik bırakıp 1828'den bu yana izlediği yumuşama siyasetine dönmeyi yeğ tutmuştu.

General Grabb, Türk hükümetine Eflak ve Buğdan eyaletlerinin idaresinde Rusya'ya yeni haklar sağlayan bir anlaşma kabul ettirmek amacıyla İstanbul'a olağanüstü misyonla geldi. Bunun üzerine Balta Limanı anlaşması imzalandı.

Bu görüşmeler sırasında Rıza Paşa azledilmişti ve bir süre, bu vatansever vezirin uzaklaştırılmasında Saint-Petersbourg kabinesinin parmağı olduğu söylen-

di. Ancak, daha önce Reşit Paşa ile de ihtilâfa düşmüş bulunan Serasker'in kibirli karakteri ve kendini zarurî görmenin verdiği aşırılıkları sonucu güçlü görev arkadaşını şahsî sorunlarla yıpratıp kızdırdığı ihtimali akla daha yakın görünmektedir.

Bu olay reformcu vezirin durumunu daha da güçlendirdiği halde halk bu iki devlet adamını ikbalde ve düşüşte ortak saymaya alışmış olmalı ki, yakında onun da düşeceği söylentileri yaymaya başladı. Bununla beraber Reşit Paşa tutundu, fakat daha ılımlı gitmek zorunda bırakıldı.

Dış siyaset alanında kendini, Babıâli'nin dikkatine empoze eden hiç bir sorun yoktu, Türkiye, ihtilâllerle çalkalanan bir yıldan sonra reformcuları sevindirici bir güvenliği gönenmekteydi. Bu geçici huzur içinde kökeni çok eskilere dayanan bir çekişmenin doğacağı ve bunun sonucunda Doğu'daki iki büyük kilisesi arasındaki tarihî husumetin Katolik Fransa ile Ortodoks Rusya'yı karşı karşıya getireceği kimsenin aklından geçmiyordu.

Ortaya çıkan kutsal topraklar sorunu, Osmanlı İmparatorluğunun nihaî kaderini tayin edebilecek bir Avrupa savaşının tohumlarını taşıyordu.

Birkaç cümleyle hatırlatayım: Fransa yüzyıllar öncesinden ve özellikle XVII. yüzyıldan sonra, Kudüs'deki kutsal anıtların ayrıcalıklı sahibi bulunmaktaydı ve onun bu konudaki hakları 1740'da verilen bir kapitülasyonla kesinleşmiş, hatta genişletilmişti. Bu anlaşma, «düşman milletlere mensup vatandaşların, Fransa İmparatoru'nun sancağı altına gelmeleri şartıyla Kutsal yerleri ziyaret edebileceği» hükmünü taşıyordu.

Bütünü içinde çok açık olan bu kapitülasyonun 33 maddesi imzalandığı tarihte hangi anıtların Latinlerin elinde olduğunu tasrih etmemişti ve Rumlar gerek kurnazca yollarla ve gerekse zorbalıkla birçoklarına el koymuşlar ve Türk hükümeti de kendi tebaalarını yabancılara yeğ tuttuğundan olsa gerek bu olaylara göz yummuşlardı.

Latin ruhban için en uğursuz yıl 1853 yılı oldu. Bu devirde Sultan Mahmut İmparatorluk Fransa'sının kendisini harcadığı kanısına vararak Rusya'nın baskısından çok misilleme arzusuyla Kudüs Kilisesinin kubbesini onarma hakkını bir fermanla Ortodokslara verdi. Bu buyruk gerçi eski belgitleri istisna ediyordu, fakat yerli halkın giriştiği ve gerçekleştirdiği saldırıları meşrulaştırmaktaydı.

1850 yılının başlarında ve Rum ruhbanın geçmişi tamamiyle unuttuğunu gösteren yeni istilâ teşebbüsleri karşısında Fransa hükümeti her iki tarafın da haklarının açık bir şekilde belirtilmesi ve fiilî durumu diplomatik tartışma konusu yapmayı şimdilik erteleyerek Babıâli'den «1740 kapitülasyonu sırasında Latinlerin elinde bulunan kutsal yerlerin, anlaşmaya taraf olanlardan birinin iradesiyle ve ötekisinin onayı olmaksızın elinden alınamayacağını» resmen tanımasını istedi.

Teklif doğru olduğu kadar ustacaydı ve Divan'ı şaşkınlığa düşürdü. Önce kesin bir cevap vermek istemedi ve zaman kazanmak için 1740'dan önce Hristiyan cemaatlere verilen hakları incelemek üzere bir karma komisyon kurulmasını teklif etti. Uzun görüşmelerden sonra ve Türk hükümeti 1740 kapitülasyonunun zorunlu ve sürekli karakterini kesinledikten sonra karma komisyon toplandı ve Fransa'nın talep ettiği on iki kutsal yerin 1673'de elde edilen fermanda yer aldığı, bu fermanın 1740'da yenilendiği ve bu süre içinde bu durumu değiştirici bir buyruğun asla Rumlara verilmediği tespit edildi.

Rusya görüşmeleri uzaktan izliyordu. İlerde Ortodoks kilisesi adına ve *Türkiye'nin Kutsal yerler konusunda kendisine karşı hiç bir yükümlülüğe girmemiş olması* bakımından görüşlerini kabul ettiremeyecek bu kez 1774 Küçük Kaynarca anlaşmasında Ortodoks tebaanın korunması konusunda Rusya'ya tanınan hakkı ileri sürerek saldırıya geçecektir.

Reşit Paşa'ya İşten El Çektirilmesi ve Tekrar İktidara Getirilmesi - Malî Düzensizlikler - Abdülmecit'in Halkın Gözünden Düşmesi - Tutucu Sınıfın Dilek Ve Umudu.

RIZA PAŞA'NIN düşmesinden sonra ve beklenmedik bir raslantıyla Reşit Paşa'nın yıldızı yavaş yavaş sönmeye başladı. Sadrazamın sebep olmakla suçlandığı iç bunalımlar onun yüksek zekâsı, sebatlı enerjisi, hatta dürüstlüğü, kısacası halkın cömertçe ona atfettiği büyük erdemler konusunda kuşku duyulmaya başlandı.

Geçmişte duyulan hayranlık da, bugünkü horgörü de aşırıydı ve reformcu sadrazam kendi kusurlarının cezasını çekerken, bir yandan da başkalarının suçlarını, İmparatorluğun sosyal, siyasî ve idarî düzenindeki bozuklukları da kesinlemekteydi.

Hazine bomboştu ve vergileri, tahsil ettikleri paraları içeden bankacılar tarafından toplatan hükümet, ağırca suçlanıyordu. Kamu hizmetlerindeki çözülmeye götüren krizin esas sebeplerine dek inilmiyordu. Sayısı üçe varan bu sebeplerden daha önce de söz etmiştim: Tedavüldeki paraların hiç bir madensel değere tekabül etmemesi; ciddî bir bütçenin yokluğu, yani devlet sermaye hareketlerinde metot eksikliği ve gelirle giderleri dengede tutarak idarî usullerdeki ciddî kusurlar.

Beşlik diye anılan madenî paraların gerçek değeri, nominal değerinin 2/5'ü kadardı. Ticarî işlemlere konduğunda Türk parası, Avrupa paralarının karşısında sürekli ve tedrici bir düşüş kaydediyordu. Kambiyoda sürekli bir yükseliş kaydediyordu, yani bir sterlin veya başka bir para birimine eşit olabilmek için her gün biraz daha fazla kuruşa ihtiyaç görülüyordu.

Bu yükseliş daha hızlı olabilir ve seviye daha çabuk denkleştirilebilirdi, ancak bunun için hükümetin, Avrupa paralarının dalgalanmalarına hükümetin Türk parasına zorakî bir kur tanımaması ve onları nominal

değerleri üzerinde kabul etmekte inat etmemesi gerekirdi. Zira gerçek, yalanı yeniyor, kambiyo durmadan yükseliyor ve halkın serveti durmadan düşüyordu.

Aslında İmparatorluğun malî düşüşünün gerçek sebebi işte bu düşüştü. Bir yanda kapitülasyonlar, bir yanda sanayiden tamamiyle yoksun oluşun sonucu Türkiye her şeyi dışardan getirtmek zorunda kalıyordu; buna karşılık değerini günden güne kaybeden bir parayla temsil edilen tarımsal mallar veriyordu ki, bu durum ülkenin gelirlerinin azalmasına yol açıyordu.

Böylesine hatalı yollarlarla maliyeyi idare etmeye ne demeli? Namuslu memur bulamadığı için doğrudan vergi toplama sistemini bir türlü oturtamayan hükümet başarısız denemelerden sonra vergi kesenekçileri sistemine dönmek zorunda kalmışlardı. Eyalet merkezlerinde kontrolsüz ve garantisiz açık arttırmalar yapılıyor ve imtiyazı alanlar zarar veya kazancı kendilerine ait olmak üzere vergi topluyorlardı. Devletten başka hepsi zengin oldu.

İstanbul'da ve Beyrut dışında bütün Asyadaki gümrükler, zengin bir Ermeni ailesinin elindeydi ve söylentilere bakılırsa Reşit Paşa bu aileden bizzat kredi almış olduğu için özel bir şekilde korunurdu. Gene söylenene bakılırsa bu aile aktin yenilenip on iki milyon kuruşluk bir indirim yapılmasını istemişti; bir rakip iki bin kese fazla verdiği halde imtiyaz gene bu aileye verilmişti. Doğru veya hayali; bu suçlama kötü bir malî durumun belirtisi olarak kabul edilmelidir.

Son haddini bulan karışıklık meyvelerini vermeye başladı: ordu mensupları maaşlarını alamıyorlardı ve hoşnutsuzluklarını disiplinsizlikle, hatta firarlarla belirtiyorlardı. Kürdistan'daki asilere karşı gönderilen ordunun çözülmemesi için sert tedbirlere baş vurmak gerekti. Mahallî sefaletin ürünü olan eşkıyalık Rumeli eyaletlerini kasıp kavuruyor ve halk arasında büyük huzursuzluklara ve kaygılara yol açıyordu.

Bu durumda merkezî hükümet de daha önceki yıl-

larda gönenmiş olduğu prestijini her an kaybetmekte olduğunu görüyordu; saygı ile birlikte yararlı müdahalelerde bulunabilme imkânını da kaybediyordu; o kadar ki, bazı yolsuzluklar ve istismarlar karşısında Divan'a baş vurulduğunda Divan müdahale etmemeyi yeğ tutuyor ve kendisine itaat edilmeyeceğini açıkça söylemek zorunda kalıyordu.

1848'den öncesine oranladığımızda göze batan bu hareketsizlik, güncel sorumluluklardan kaçınmak için kaderciliğe sığınmış görünen hükümetin normal tutumu halini almıştı.

Bununla beraber bu moral ve maddî çöküntü devrinde bazı çarelere baş vurulmak istenmişti. Reşit Paşa ödünç almadan söz etmişti, fakat her zamanki gibi, bu kez de memleketi yabancı alacaklıların eline teslim edeceksin, diyerek karşı çıkmışlar ve İngiliz birliklerini Pire'ye gönderilmesinde Yunanistan'ın düşmüş olduğu durumu da örnek olarak göstermişlerdi.

O zamanlar İmparatorluğun tüm malî sistemi birkaç yıl önce kurulan ve güçlükle çalışan İstanbul Bankasına dayanmaktaydı. Bu kurumun kredisi kuşkuyla karşılanıyordu, çünkü ancak hayalî bir garanti sağlamaktaydı. Bankayı köklü ekonomik tedbirlerle kalkındırmak ve özellikle ülkenin doğal servetlerini yeterlice işleterek ve eyaletlerden sağlanan gelirlerin hazineye girmesi için daha etkili bir kontrol sistemi uygulamak gerekiyordu.

İstanbul Bankası yerine bir millî banka kurmak gerekti. *Osmanlı Bankası* adı verilen bu yeni kurumun sermayesi yüz milyon kuruştu ve nihayet Avrupa usulü muhasebe kabul edildi ve yabancı uzmanlar getirilmesine razı olundu.

Fakat halkta bir telâş görülüyordu ve onun kadar çabuk etki altına giren bir karaktere sahip bulunan padişah da kapıldığı huzursuzluğun sonucunda «bütün kötülüklerin kaynağı» olan kişiye çullandı. 1852 yılı Ocak ayının ilk günlerinde Reşit Paşa azledildi. Fakat kaderi-

nin garip bir cilvesiyle önce Şûrayıdevlet Başkanı, sonra Sadrazam olarak yeniden siyaset sahnesine dönmesi uzun sürmedi.

Bunun üzerine halka, yeni bir boy hedefi gerekiyordu. Bu da, Abdülmecit oldu. Bütün tahminleri alabora eden tutarsız iradesi, durmadan vezir değiştirerek, istikrarlı bir hükümetin iş başında kalmasını önlemesi, aydın zümreyi hoşnutsuz bırakıyordu. Böylesine kaygan bir karaktere sahip, böylesine iradesiz bir hükümdardan kurtulmayı diler olmuşlardı ve kuvveden fiile geçirmeyi kurmamakla beraber başka bir hükümdarın gelmesini istiyorlardı. Velihat, padişahın kardeşi ve Sultan Mahmut'un oğlu olan Abdülaziz idi.

Bu genel hoşnutsuzluktan kuvvet alan fanatizm yer yer hortlamaya başlamıştı. Bu tutum Müslümanlığın eski, kutsal geleneklerine dönüleceğinin habercisi sayılabilirdi. Tanzimat, İmparatorluğun bir an önce kurtulması gereken bir felâketti. Türkler, Gülhane Hattı Hümayununun ilga ettiği esasa dönüp gayrı Müslimlere karşı gene efendi durumunu yeniden elde etmeliydiler.

Reşit Paşa'nın Düşmesi - Eyalet İdarelerinde Reform - Prens Mençikof'un Misyonu.

İŞTEN EL ÇEKTİRİLMESİ üzerine Reşit Paşa iktidarı, dışişlerini daha önce defalarca hariciye nazırlığında bulunmuş olan Âli Paşa'ya bıraktı. Fakat padişahın kaprislerine boyun eğemediği ve halefi gibi iktidar hırsına sahip olmadığı için o da uzun zaman tutunamadı. Yerine Abdülmecit'in eniştesi Mehmet Ali getirildi. Okuma yazması yoktu ve yeteneksiz olduğu herkesçe biliniyordu. Fakat halkın huzursuzluğunu az-çok yatıştırabildi; reform, aydın zümrede iyice yeretmiş olmalı ki, Âli Paşa'nın halefi zevahiri kurtarma çabasını göstermek-

le beraber, seleflerinin liberal siyasetini devam ettirmeye çalıştı.

28 Kasım 1852 tarihinde eyaletlerde reform tasarısını o, daha doğrusu onun nominal şefi bulunduğu kabine hazırlayıp padişah'ın imzasına sundu.

Bu tasarruf daha yakından incelenmeye değer, zira gelişiminde ne kadar ağır olursa olsun reformun bazı karakteristiklerine sahip bulunmakta ve eyalet idarelerinin organizasyonu hakkında çeşitli genel ilkeler öngörmektedir.

Daha önce Gülhane Hattı Hümayunu ve *İltizamların* hükmü altında merkezî idarenin mahallî şefleri tayin ve azil hakkı yoktu. Her eyalet bir veya birkaç yıl süre için kendini bir memura satardı. Bu memur bir Ermeni bankerin kefaleti altında hazineye belli bir vergi geliri vaadederdi ve aktin imzalandığı gün vali, yüce iktidarın yetkilerine sahip, fertler üzerinde ölüm-dirim hakkı bulunan, orduya emir verebilen, kendi hesabına vergi toplayan, dileğince değiştirebilen, bölgenin kaynaklarından şahsı hesabına yararlanabilen bir vergi kesenekçisi, daha doğrusu bir çeşit kral naibi olurdu.

Böyle bir sistemin aksaklıkları, böyle bir salt iktidarın ticarî hayatta her an yarattığı zararlı dalgalanmaların sakıncalarını tahmin etmek güç değildir. *Konak* her şeyi tekeline aldığından kimse, önceden *Tezkere* denen özel izni almadan tarım ürünlerini satınalmaya cesaret edemezdi. Üstelik bu tezkere de parayla satılmaktaydı.

1838'den başlayarak uluslararası anlaşmalar ticaret serbestliğini koyduğundan ve böylece ayrıcalıklar kaldırıldığından memlekete de, dış ticarete de büyük zararlar veren bu gibi istismarların sonu gelmiş oldu. Babıâli tekelden kendi hesabına ve dolayısıyla ajanlarının hesabına vazgeçmiş bulunuyordu.

İltizam'ları ilga etmekle *Tanzimat* idarî mekanizmayı şu temeller üzerinde kurmuş bulunuyordu: Her çevrenin başında mahallî birliklerin komutanlığıyla görevli

bir askerî vali (Muhafız), ve görevinin önemine göre Defterdar, Mohassil veya Malmüdürü denen Maliye Bakanlığına bağlı bir yüksek memur bulunuyordu.

Vali, Dahiliye Nezaretine bağlıydı: askerî vali Harbiye ve Defterdar, Maliye Nezaretine bağlı idiler.

Bunlardan her biri kendi kesimi içinde az-çok bağımsızdı; ancak gerektiğinde ötekilerle işbirliği etmesi yerinde görülüyordu. Hepsi de Divan'dan emir alırdı ve ona hesap verirlerdi.

Bu düzenin yaratıcısı olan Reşit Paşa Paris'te öğrenim görmüş olduğundan Fransız sisteminden esinlenmişti.

Şurasını unutmamak gerekir ki, Abdülmecit zamanında kurulan eyalet idaresi mekanizması ne kadar eksik olursa olsun eskisinden çok üstündü. Öncelik kaygısı, mahallî idarecilerin tasarruflarını merkeze ve memurları maaşa bağlamak suretiyle onları vergi kesenekçilerinin mutlak iktidarından ve malî açgözlüklüklerinin esiri olmaktan kurtarıp devletin buyruğu altına almaktı.

Sadrazam Mehmet Ali Paşa zamanında valilere, yoksun kaldıkları bazı eski haklarını iade etmenin yerinde olacağı düşünüldü: «Eyaletlerde görülen karışıklıklar karşısında halkın güvenliğinin tehlikeye düştüğünden *Tanzimat*'ın koyduğu sınırlar içinde otoriteyi güçlendirmek zorunludur.» deniyordu.

Reşit Paşa'nın bir idarî program teklif ettiği bu devirde valilerin keyfî tasarruflarını kısıtlamak, reayalar üzerindeki baskıyı hafifletmek zorunlu olduğundan, valilerin iktidarı ne kadar kısıtlansa yeriydi. Avrupa liberalizmini lehte etkilemek gerekiyordu ve eyalet konseylerinin kurulması bu amaca varılması için etkili bir yoldu, zira bunu, parlamenter idareye doğru bir adım olarak gösterebilirdi.

Yeni idare şekline göre vali, hükümetten sormadan hiç bir şey yapamazdı ve tasarrufları bir dereceye kadar askerî valinin ve maliye ajanının kontrolü altına girmiş bulunuyordu. Bununla beraber eyalet meclisleri

bekleneni vermediler. Kötüyü engelleyemeyen ve fakat iyiyi köstekleyen birer ayakbağı oldular; ve yabancılar bunlara tutkulu ve tarafgir bir hasım gözüyle bakmaya başladılar. Konsoloslarla ilişkilerinde vali tek başına belki bir ret cevabının sorumluluğunu yüklenemeyecekken, meclisin gerisine sığınıyor ve ihtilâfları yabancıların aleyhine olarak karara bağlıyordu.

1852 fermanı onları, onların tasarruflarından ötürü sorumlu kıldığı valilerin otoritesi altına soktu, ayrıca gerek meclis üyelerini gerekse başkan ve âmirleri azletme yetkisini verdi.

Kamu düzeni konusunda da bu temsilcisinin yetkilerini genişletti. Valilerden, insanlar üzerindeki ölüm-dirim hakkını kaldırırken, hiç değilse köylerde can güvenliğini ve *namuslu vatandaşları korunması* için yeterli bir yetki bırakmaları gerekirdi. Fakat keyfiliğe nihaî olarak son vermek isteniyordu ve kanun koyucunun kaygısı buydu ve doğal tedbirlerin eşkiya misillemelerini imkânsız bırakacağı düşünülüyordu. Ama ne var ki, Edrine'de, Trabzon'da ve özellikle İzmir'de ve merkeze uzak yerlerde kolluk kuvvetleri, eşkiya karşısında eli kolu bağlı kalmıştı, zira yeni hükümlere göre askerlerin ateş açabilmeleri için ilk kurşunun hasımdan gelmesi şarttı ve meşru müdafaa durumunda kalmadıkça ateş edilemiyordu.

Yeni kanunun hükmüne göre cinayet vukuunda, suçluları tutuklamakla yükümlü askerler önceden ihtar etmek kaydıyla silâh kullanabilirler ve kanun hükümleri uyarınca, usulüne uygun olarak yargılanıp hüküm giyecek olan mahkûm, artık İstanbul'a getirilmeyip suçun işlendiği yerde hüküm infaz edilecekti.

Bu münasebetle Ferman, ceza hukuku bakımından bir boşluğu daha doldurdu. Acayip bir durum ortaya çıktı: *O güne dek amme* davası diye bir şey yoktu ve bir çok suçlar, şikâyetçi bulunmadığından cezasız kalıyordu. Gelecekte vâris bırakmadan ölenler için vali birini görevlendirecek ve böylece dava görülebilecekti.

Ve nihayet işkence de kesinlikle yasaklanıyordu.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: 28 kasım 1852 tarihli Hattı Hümayunun 1839 Fermanının bazı ilkelerini uygulayabilmek üzere derpiş ettiği merkeziyet sisteminin katılığını giderme eğiliminde olduğu görülmektedir.

Özet ve sonuç

LORD PALMERSTON, 1867'de şöyle diyordu: «Türkiye'nin dostları, onun reformdan bu yana katettiği yola bakmalıdırlar; buna karşı Osmanlı vezirleri başlarını arkaya çevirmemeli ve daha katetmeleri gereken yola bakmalıdırlar.»

Biz bu pratik öğüdü izleyelim ve konumuzun birinci kısmının sonuna geldiğimiz bu yerde yarattığı eseri genel çizgileriyle belirtmeye çalışalım.

Prens Mençikof'un isteklerinin açıkça prelüdü olduğu savaşın arifesinde Türkiye'nin sosyal durumu göz önüne getirildiğinde Sultan Mahmut'un açtığı ve halefinin sürdürdüğü reformların etkililiği hakkında kuşku duymamak mümkün değildir. Müslüman toplum yenikleri baskı altında tutmak ve Avrupa toplumlarından uzak durma konusundaki alışkanlık ve geleneklerinden uzak durmaya henüz hazır değildir. Tanzimat'ın gerçekleştirmek istediği Müslüman - Gayri Müslim kaynaşması gerçekleşmemiştir. Reaya, vaat edilen haklara kavuşmamıştır. Fanatizm bu iki sınıfı birbirine düşman etmektedir.

Bununla beraber III. Selim'in yeğeninin, yeniçerilerin başkaldırmalarına son verdikten sonra batılı kurumları devletinde de kurmayı azmettiği günden bugüne hiç bir ilerleme görülmemiştir diyebilir miyiz?

Bunu yaparsak haksızlık etmiş oluruz. Durmadan yenilenen güçlükler arasında her şeye rağmen ağır adımlarla da olsa ilerlenmiş, zaman zaman gerilemeler-

le de olsa Hıristiyan toplumların kurduğu uygarlığa doğru yol alınmıştır. Aksini söylemek gerçeği inkâr etmek olur.

Eski düzen ve zihniyet yok olmamışsa da ciddî yaralar artmış bulunmaktadır. Bazı garantiler verilmiş, bazı haklar eninde sonunda kabul edilmiş ve bunlar Müslüman âdetlerinde yumuşamalara yol açmakla kalmamış, ezilen cemaatlerin kaderinde de iyiliğe doğru bir gidiş görülmüştür. Bu başlığın sonunda eyalet valilerine ilişkin fermandan söz etmiş ve valilere ölüm cezasını nice kayıtlarla verdiğini ve nice insancıl tedbirler aldığını anlatmıştım. İçinde boş ayrıntılara da raslanan bu ilginç belgeyi okuduğunda, insan, Sultan Mahmut'un ilk saltanat yıllarıyla 1852 yılı arasında yüzyıllar geçti sanır.

Hariciye Nazırının babası İzzet Molla'nın, Türkiye'nin Kudüs delegesi Vossaf Efendi'nin babasının, Reşit Paşa'nın hamisi Pertev Paşa'nın keyfî ve gizli idamlarının anısı 1852'de henüz hatırlardadır. Bir zamanlar kamu vicdanını rahatsız etmeyen bu eylemler, işmdi, bundan böyle asla vuku bulamayacak iğrenç kötülükler olarak nitelenmektedir.

1839 Fermanından bu yana bir tek müsadere görülmemişti. Gittikçe seyreşmekle beraber işkence hâlâ yapılıyorsa da, suçlular mevki ve sıfatları ne olursa olsun cezalandırılmaktadır. Padişah'ın kayınbiraderi Sait Paşa böyle bir olay sonunda sürgünle cezalandırılmıştır. Servetlerini saklamak ve yoksul görünmek zorunda bulunan Hıristiyanlar, varlıklarını gönenme imkânına yavaş yavaş kavuşabilmektedirler. Hâlâ horlanmakla beraber hakaretler giderek azalmaktadır.

Başka bir alanda; askerî feodalite kendi istismarları sonucu yıkılmıştı; boyunduruğu özellikle Bosna ve Hersek'te halkı fazlaca baskı altında tutan sivil feodalite de aynı akibete uğrama yolundadır. Karma mahkemeler kurulmuştur ve İmparatorluğun belli başlı mer-

kezlerinde yararlı bir şekilde işlemektedir. Esir ticareti payitahtta tamamen kaldırılmıştır.

Bu ilerlemeler elbette ki yararlıdır ve bunları gördükçe insan, gayrıihtiyarî eskiyi hatırlamadan edemiyor. Eskiden tüm kanunlar şu iki ilkeye yönelikti: Kişinin dokunulmazlığı ve mülkiyete saygı. Bunlar yeni ilerlemelerin garantileriydi, en azından, gelecekten umutvar olmamızı gerektirir.

Gelecek, bu izafî güveni haklı çıkaracak mıdır? Paris Kongresinin Türkiye'ye açacağı yeni çağa da, Osmanlı İmparatorluğu, kendisiyle Hıristiyan devletleri arasındaki mesafeyi sağlam adımlarla aşmayı başarabilecek midir? Yeniden doğuş bir kesinlik olacak mı? Yoksa gene belirsiz mi kalacak?

Bu sorulara 1854 - 1867 yıllarını konu alacak olan ikinci kısımda cevap vermeye çalışacağım.

İKİNCİ BÖLÜM

(1854 - 1867)

KIRIM SAVAŞI SIRASINDA TÜRKİYE - İMPARATORLUĞUN ASKERÎ YAPISI

1853 1854 VE 1855 yıllarında İmparatorluğun tüm hayatî güçlerini seferber eden savaşlar Tanzimat tarihinin ders alacağı pek çok gerçekleri ortaya koymuştur.

Rıza Paşa'nın vezirliğe getirildiğinde yaptığı ilk tasarruflara kısaca değinirken söylemiş olduğum gibi 6 eylül 1843 tarihli kanun düzensiz askere çağırmalar ve ömür boyu vatanî hizmet yerine düzenli ve sınırlı hizmet esasını koymuş, bundan başka Nizam'ın yanında bir de beş yıl askerlik hizmeti yapmış kimselerden kurulma bir yedek ordu - redif - ihdas etmişti. Bazı ayrıntılar dışında birliklerin dağılımı, hiyerarşi ve çeşitli rütbelerin fonksiyonları, bunun yanında manevralar ve terfiler gibi konularda Fransız sistemi kabul edilmişti. Bu yeni askere alma usulü ve güçlü bir yedek rezervi sayesindedir ki Osmanlı orduları hiç değilse Rumeli'de Çar'ın ordularına başarıyla karşı koyabildiler. Olteniza ve Kalafat savaşları, Babıâli'nin Tuna sınırlarının savunmasını emanet ettiği paşa için olduğu kadar 1843 reformunu gerçekleştiren padişah için de şanlı bir başarıdır.

Bununla beraber Kırım seferinde büyük sınav geçiren Osmanlı ordusu, Avrupa ordularına eşit duruma gelmiş olmaktan çok uzaktı. 1854'de Mareşal Saint- Arnaud şöyle yazmıştı: «Türk ordusunda iki unsur var, komutan ve askerler. Ara rütbe aramayın. Subay, hele assubay yetişmemiş.»

Türk askerlerine gelince, yiğit, kanaatkâr ve sabırlı olduğunu bilmeyen var mı? Onları Silistre, Sivastapol ve Kars'da görmüş bulunan Fransız ve İngiliz generali, Montecuculli'nin bu yargısına oybirliğiyle katılmışlardır. Ermenistan birliklerini teftişten sonra General Williams şöyle demişti: «Başka bir orduda daha iyi elemanlar bulunabileceğinden şüpheliyim; adamlar güçlü kuvvetli ve iyi bir askerde bulunması gereken bütün özelliklere sahip. Fakat bu doğuştan yetenekler, Mareşal Saint-Arnaut'un da işaret ettiği gibi, ara rütbelerin eksikliği nedeniyle azce düşmektedir. Modern savaş sisteminde fert kaybolmaktadır; en büyük rol organize kitlede olduğundan bir ordunun gücünü yapan kadrolardır. Oysa ki Türk ordusunda kadro denen şey yoktur, daha doğrusu addan ibarettir. Terfiler bir esasa bağlandı; zengin sınıf ordu hizmetinden çıkıp sivil kadrolara geçiyor, zira bu yoldan da ordu komutanı olunabiliyor. Ufak rütbeli subaylar keyfî tasarruflarla ordudan uzaklaştırılıyor. Astlarıyla kurdukları lâübali ilişkiler disiplinin kurulmasını engellemektedir. Yetenekleri sayesinde yükselme arzusunu verecek hiç bir şey yok, üst kademelere geçmenin tek yolu entrika ve rüşvettir. (*)

Askerlerin eğitimiyle görevli kişilerin ve şeflerin iki belirgin niteliği ise cehalet ve dalkavukluk! Osmanlı ordusunda kadrolar işte böyle kişilerin biraraya gelmesinden kurulmuş. Kısacası makine şekil değiştirmiş, ama malzeme aynı.»

Seferi orduların idaresi alanına giren belli başlı hiz-

(*) Saint-Priest, Revue de Deux-Mondes - 15 mayıs 1860.

metlerde göze çarpan yetersizliklerden söz etmeyeceğim. Yukarda zikrettiğimiz Mareşal Saint-Arnaud'un mektubunda ayrıca levâzım ve sıhhî yardım konusundaki eksiklikler konusundaki gözlemleri de yer almaktadır. (*) Ömer Paşa, bu şekilde beslenen askerlerin, kişisel yiğitliklerine rağmen uzun süreli bir savaşı başarılı bir sonuca eriştiremeyeceğini inkâr etmiyordu.

Reformcular bu ahlâk yoksunluğu, bu yolsuzlukları görüyor da kulak asmıyorlar mı, yoksa çare bulamıyorlar mı, bilinmez. Türkiye'de tüm kurumları zehirleyen ve devletin bağımsızlığını tehdit edici bir tehlike arzeden bu kökleşmiş bozuklukları en bariz bir şekilde Rumeli'de, yabancılara yakın kesimlerde görmek zordur, buna karşılık Asya'da, Avrupa ordularıyla temasın bulunmadığı kesimlerde paşaların nasıl eski sancaklardaki gibi aç gözlü ve zalim oldukları, kendilerini askerleri üzerinde insafsız bir ölüm dirim hakkına sahip saydıkları açıkça görülmektedir.

Burda kanıtlar çoktur ve bunlar arasında tam bir uyum göze çarpmaktadır, öyle ki tarafsızlıkları kuşku kaldırmaz. 1856'da İngiltere parlamentosuna sunulan belgeler içinde General Williams'dan, Lord Clarendon'dan ve Lord Strattfort'tan ve bazı konsoloslardan gelen 390 mektup bulunmaktadır ve bu belgeler 1853, 1854 ve 1855 yıllarında Anadolu'ya sevkedilmiş birliklerin durumu ve idareleri hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. 1860'da Saint-Priest'in yaptığı özetten bir kısmı aşağıda veriyoruz. Williams şöyle diyor: «Başka yerde sürekli ayaklanmalara yol açacak acıları bu Asya insanlarının öyle sabırla tahammül edişlerine hayran olmamak mümkün değil. Askerlere verilen yiyecekler çok yeter-

(*) On beş günden beridir bu askerler sadece peksimet ve pilavla besleniyorlar. Bu tedbir, hayvanlar biraz yağlansınlar diye alınmış. Hayvanlar çok zayıflamış, otlatmışlar simdi şişmanlamalarını bekliyorlar. İşte Türkiye'de idarî işler böyle yürütülüyor. —SAİNT - ARNAUD— Mayıs 1854.

siz... en ilkel sağlık kurallarına bile uyulmuyor, ateşli, hastalıklar ve tifüs kırıp geçiyor. Asker günübirliğine yaşıyor. Subaylar hizmetleri, disiplini ve eğitimi çok ihmal ediyorlar. Çoğu komutan olacak nitelikte değiller. Özel hayatlarında hepsi de ayyaş ve işleri güçleri askerlerin tayınını çalmak. Bu bakımdan ilk örneği Müşir'in kendisi veriyor. Çaldıklarını paşalarla, albaylarla ve muhasebecilerle paylaştığından İstanbul'a gerçekle ilgisi olmayan raporlar gönderebiliyor. Hükümet tayını 33.000 kişi için gönderiyor, halbuki gerçekte 17.000 asker var! Başıbozuklar düzensiz ordu olduğundan onlara gönderilen maaşlar Müşir için geniş bir gelir kaynağı. 3500 kişi için maaş geliyor, gerçekte emrinde 800 başıbozuk var. Müşir ufak işleri de hor görmez. Hastanelerde ölen 12.000 askerin eşyaların sattırıyor. Öbür yanda asker maaşları kısmen madeni para ve kısmen kâğıt para olarak gönderilmektedir, Müşir madeni paraları iç etmekte, maaşları kâğıt parayla ödemektedir, böylece asker % 20 bir kayba da burdan uğramaktadır.

Paşaların ve albayların başka hırsızlık kaynakları da yok değil: Kâtiple pirinç ve et tayını, para olarak almak konusunda anlaşıyorlar, mal olarak almak zorunda kolsalar bile bu kez et veya pirinçleri sattırıyorlar. Askerleri angarya olarak tarlalara ekin biçmeye ve o bölgede iyi para eden tahta sağlamak için köylerdeki evleri yıkmaya gönderiyorlar.»

Türkiye'de idarecilerin bozuk ahlâkını açıkça ortaya koyan bu anlatıyı sürdürmek gereksiz; hemen şuna işâret edelim ki bunlar Anadolu'da uğranılan bozgunların sebeplerini ortaya koymaya yeter.

Kısacası, Tanzimat, Osmanlı askerî teşkilâtında büyük bir gelişmeyi gerçekleştirmiştir. III. Selim'in tasarlayıp II. Mahmut'un temelini attığı *Nizam'ı Cedid* artık halk tarafından nihaî olarak benimsenmiştir. İslâm ordusu — ilkel karakterinden hâlâ kurtulmuş olmadığı için bu niteliği taşımakta devam etmektedir. Bütünü

içinde olduğu gibi ayrıntılarında da modern taktik ilkelerine göre organize edilmiştir. Fakat bir ordunun gücünü ve değerini yapan ögeden, kadrolardan yoksundur.

Bu alanda reform henüz köklü bir yenilik getirmemiştir ve müşirler, ferikler, livalar, İstanbul'daki okullardan veya yabancı memleketlerdeki okullardan yetişmiş genç elemanları inatla yanlarından uzak tutmaktadırlar. (*)

1856 Paris Anlaşmasına Doğru - Reayaların Koşullarına Değgin Dördüncü Madde Üzerine Tartışmalar - Haraç'ın Kaldırılması Ve Hıristiyanların Orduya Kabulü.

SULTAN MAHMUT'un saltanatının son yıllarında Türkiye'de başlatılan reformun karakter ve amacını konu edinen bu kitabımın ilk sahifelerinde kanılarımı anlatırken Tanzimat'ın zamanın getirdiği bir siyasî zorunluluk olması hasebiyle Avrupa'yı tatmin etmesi gerektiğini ve bunun için de reayaların haklarının tanınması, tebaa arasında tam bir eşitliğin sağlanması, Müslim, gayri Müslim tefrikinin kaldırılması gerektiğini anlatmıştım.

Gördüğümüz gibi Türk hükümeti bu noktada Müslüman tebaanın zihniyetinde kayda değer bir değişiklik yapamamıştı. Öyle ki, ilk kez kabul edileceği bir uluslararası konferansın arifesinde 1839 Fermanının vaatları yerine getirilmemiş bulunmaktaydı.

Gülhane Hattı Humayunundaki vaatları hatırlatmak ve çözümleyemediği sorunları açık terimlerle ortaya dökmek, savaşta Babıâli'ye silâh yardımında bulunmuş olan devletlere düşmekteydi.

(*) General Williams'm Lord Clarendon'a mektubu (23 ekim 1854, No 46)

Kırım harbinin sonlarına doğru Rusya ile başlatılan görüşmelerde Paris, Londra ve Viyana hükümetlerinin ele aldıkları ilk sorun bu oldu.

1 şubat 1855'de Viyana'da imzalanan ve barış anlaşmasına temel olacak protokolde, Buğdan, Eflak ve Sırbistan prensliklerinin gelecekteki teşekkülü ve Tuna'nın bağımsızlığı Karadenizin tarafsızlığı ve Osmanlı İmparatorluğundaki Hıristiyanların hakları konusunda dört madde vardı.

Bu ön anlaşmanın ilk üç maddesi üzerinde durmayacağım; Türk hükümetinin bunlara, reayaların haklarından fazla önem verdiğini ve düşmanına karşı sert olduğu kadar, Müslümanların gururunu okşayıcı olan bu anlaşmadan çok şey beklediğini söylemekle yetineceğim. Bunu, kendi lehine yorumlayarak Paris ve Londra kabinelerine, Çar'ın Eflâk ve Buğdan üzerinde kazanmış olduğu protektoranın yerine bu iki eyaleti Babıâli'ye bağlayan yüzyıllık bağların yeniden kurulması tezini ileri sürdü. Ayrıca, görüşüne göre, Romanya ve Sırbistan'ın bağımlılığının belirtisi olan yıllık vergi de kaldırılmalı, Rusya'nın Karadeniz'deki hâkimiyetine son verilmeli ve nihayet Kuzeyli İmpatarorluğun girişini işgal etmiş bulunduğu büyük ırmağın özgürlüğünün sağlanması için limanın iadesi sağlanmalıydı. Türkiye ise, bir yabancı misyonun gözetimi altında ve merkezî İstanbul'da bulunacak bir uluslararası komisyonun yardımıyla limanın kullanılır durumda tutulmasıyla yükümlü bulunmalıydı.

Avrupa devletlerinin anlaşmaya katılmaktaki amaçlarını ve bu konudaki tasarılarını Divan unutmuş gibiydi ve kendine yardım eden devletlere karşı bile talepçi olabileceğini düşünecek kadar kendinde değildi.

Reayaların koşullarına ilişkin dördüncü maddeye gelince, II. Mehmet'in yenik milletlere yapmış olduğu fedakârlıkları genel olarak kabul etmeye hazır görünüyorlardı. Fakat Prens Gorçakof'un kanısınca, yeni onaylamayı anlaşmada zikretmek suretiyle sağlama bağla-

yacak olan kolektif garantiyi vermeye hiç biri niyetli değildi. Vezirler, Türkiye'yi, yabancı devletlere bağımlı kılacağı bahanesiyle bu tür bir maddenin eklenmesine şiddetle karşı çıkıyorlardı. Bizzat Fransa'nın ve İngiltere'nin teşvikiyle şiddetle karşı çıkıyorlardı. Bizzat Fransa'nın ve İngiltere'nin teşvikiyle Rusya'ya reddettikleri şeyi müttefiklerine de reddetmeyi tamamiyle mantıklı görüyorlardı.

Öbür yandan, İmparatorluktaki Hıristiyan ahalinin *ab antiguo* gönendiği ayrıcalıkları, prensip ve sonuçlarında belirli bir fark koyarak iki görünüm altında mütalaa ediyorlardı: Bu ayrıcalıklardan birkaçı dinî olup, vicdan hürriyetini koruyucudur, diyorlardı. Ötekiler medenî hakları ve yargılama erkiyle ilgiliydi. Bu son, hak, kanun nazarında eşitlik esasını kabul etmiş bulunan reformun ilkeleriyle bağdaşmazdı. Bu sonuncular, fütuhat devrini hatırlatan çok eski kurumlar olup tebaa arasındaki farklılaşmaları karşılıklı kin ve kıskançlıkları körüklediği için kaldırılmalıydı.

Tanzimat'ın ta başlangıcından beri beliren ve idarede daha bir süre revaç bulacak olan merkeziyetçilik fikri bu sözlerde açıkça belirmektedir.

İkinci Viyana konferansının yakın düşünün verdiği bu kaygılar arasında Babıâli, Fransa'nın öğüdü üzerine, Hıristiyanlara karşı iyi niyet beslediğinin bir kanıtını vermeyi yerinde buldu. Sefarethanelere, haracın kaldırılacağını ve reayaların orduya ve de idarî işlere alınacaklarını bildirdi. Bunlar albaylığa ve idarî görevlerde birinci sınıf memuriyetlere kadar yükselebileceklerdi; öbür yanda kiliselerini özel ruhsat olmadan onarabileçek ve ikamet ettikleri mahallerde yenilerini inşa ettirebileceklerdi.

Görüldüğü gibi kısmî bir yenilik söz konusuydu; zira bu, Padişah'ın bütün tebaaları arasında tam bir eşitlik kurmak şöyle dursun, aksine Müslümanlığın üstünlüğünü gerek siyasal, gerek dinsel yönden kesinlemekteydi. Buna rağmen yeni bir ileri adımdı ve gene de ge-

leneksel önyargıları gocunduruyordu; o kadar ki valiler, Müslümanların hoşnutsuzluğunu dindirmek için sıkı tedbirler almak zorunda kaldılar. Bu hükümler 7 mayıs 1855 de yayınlandı.

Bununla beraber askerlik hizmetini genelleştiren hüküm, o güne dek ayrıcalıklı olan sınıfta daha az tepki yarattı; buna karşılık hürriyetlerini hazırlayıcı bu hakka karşı Hıristiyanlar arasında itiraz sesleri duyuldu. Ortodokslar, özellikle Rumelinde bu kararı protesto ettiler, kitle halinde dağlara göç edeceklerini ve hatta komşu ülkelerin sınırlarına sığınacaklarını bildirdiler. İstanbul'un fethi zamanındaki gibi bir kaçışmaya yol açacağı korkusuyla hükümet yeni kanunda bir değişiklik yapmak gereğini hissederek, bir yandan sınır kasabalarında yaşayanları kanunun mükellefiyetinden muaf tuttu, bir yandan da askere alınarak gayri Müslimlerin sayısını 15000'den 7000'e indirdi. Daha sonraları bu ufak birlikten büsbütün vazgeçti.

Bu deney, bir gerçeği ortaya atıyordu: Anlaşıldığına göre, ilk ağızda kazançlı çıkacak kimseler bile *Tanzimat*'la mücadele edeceklerdi. Bu yabancı devletleri hayli uğraştıracak özel bir problem olarak karşılarına çıkıyordu.

Barış Önanlaşmasının Dördüncü Maddesinin Tartışması: Vicdan Hürriyeti

GÖRÜŞMELERDE EN ateşli tartışmalara yol açan nokta, barış önanlaşmasının dördüncü maddesiydi. Bu sebepledir ki Divân ile elçiler arasında sık sık görüşmeler yapılıyordu.

Bu rastlantılı görüş teatileri bir süre sonra düzenli tartışmalar şekline dönüştü. 1855 sonbaharında hariciye

nazırıyla Fransız, İngiliz ve Avusturya misyon şefleri arasında birçok konferanslar aktedildi.

Önce vicdan hürriyeti üzerinde tartışıldı. Bu, öteki bütün sorunları etkileyecek olan ve padişah'ın danışmanlarının nazarında birçok ihtirazi kayıtları içeren nazik bir sorundu. Onlarca sadece Hıristiyan tebaaların durumu tartışılmalı, ulusal din, tartışmaların dışında bırakılmalıydı.

İngiliz sefiri aynı kanıda değildi.

Bir Hıristiyan mezhebinden diğerine geçmeyi yasaklayan 1834 fermanının 1844'de kaldırılmasından birkaç ay önce Lord Strattford, dininden çıkan veya dinine hakaret eden Müslümanın idamını emreden Kur'anı Kerim'in maddesine sertçe çatmıştı. (*) Rifat Paşa'ya, «Avrupa'da kalmak istiyorsanız, kan dökmeye son vermeniz gerekir,» demişti. Osmanlı veziri şöyle cevapladı: «Siyaset alanında Avrupa'nın öğütlerini dalma saygıyla karşılayacağız; fakat din konusunda bağımsızlığımızı saklamaya kararlıyız. Din, kanunlarımızın temeli, hükümetimizin ilkesidir. Değil biz, padişah bile bu alanda en ufak bir değişiklik yapamaz. Vicdanımızı sızlatan tasarrufları engelleyeceğimize dair size özel olarak söz vermek isteriz ve veririz; fakat hukukumuzun aksiyonlarından birini lâğveden bir emirname isterseniz, iktidarımızı kökünden baltalamış olursunuz; halkımızdaki itaat hissini yok edersiniz; huzurunuzu istiyoruz derken imparatorlukta ayaklanmaların çıkmasına yol açarsınız.»

Müslümanların dinden çıkmakta ve Hıristiyanlığı kabul etmekte serbest olduklarını ilân edici bir emirname yayınlamasını Halife'ye empoze etmek isteyen İngiltere'ye karşı Hükümet 1854'de aynı cevabı verdi, «Padişah böyle bir teklife boyun eğecek olursa, dedi Ali Paşa,

(*) O devirde bir Rum önce Müslüman olmuşken, eski dinine döndü diye, Bursa eyaletine bağlı Bilecik kentinde idam edilmişti.

ulusun ruhanî başkanı olmaktan çıkar ve hükümdarlığı da uzun sürmez. Size ancak diplomatik yolla, Müslümanlıktan çıkanlara karşı idam cezası verilmeyeceğini vaat edebiliriz; fakat bunu bir hukukî, yazılı kural şekline dökersek halkı ayaklanmaya sevkeder ve ulema arasında zaptedemeyeceğimiz bir patlamaya sebebiyet veririz.»

Bu sözleri burda zikretmekteki amacım, ilk kısımda reformun bir alternatif karşısında bulunduğu, yani hükümeti lâikleştirme veya ilkel doktrinlerin daha geniş yorumları sayesinde tedrici bir hürriyete girme yollarından birini seçme durumunda olduğu şeklindeki izahımı bu vesileyle hatırlatmaktır.

Ateşli İngiliz diplomatı neşteri tam yerine vurmak istiyordu; dinsel yasaların katı uygulamaları konusunda her türlü uzlaşmayı reddetmeye kararlıydı; yasaların dayandığı ilkeleri kaldırmak istiyordu ve bunu isterken halkın tepkisini göz önünde tutmadığı gibi batılı monarşilerden çoğunda ve özellikle bizzat kendi ülkesinde yasaların getirdiği kısıtlamaları unutuyordu.

Avrupa toplumlarının uzun zaman dışında yaşamış bir topluma karşı daha hoşgörülü davranmak gerekmez miydi. Üstelik bu toplumlara daha önce yanaşmış olsaydı hiç de yapıcı hoşgörü ve yumuşaklık örnekleri bulmayacaktı. Vicdan hürriyeti tam anlamıyla modern bir aşama değil midir? Ve şimdi bile kesin bir hâkimiyet kurmuştur diyebilir miyiz? Katolik olmayanlara, İspanya'da dinlerinin gerektirdiği âyin ve ibadetleri serbestçe icra etmelerine izin verilmemektedir. Daha düne dek Toskana'da ve Napoli'de resmî otoriteler Protestanlığı kabul edenlere karşı koğuşturma açıyordu. İsveç'te Protestanlıktan Katolikliğe geçenler sürgün ve müsadere ile cezalandırılıyorlardı. Yunan anayasası başka mezhepleri yayma faaliyetini yasaklamaktadır. Polonya'da Katolikliği kabul eden Ortodokslara karşı ne sert kanunlar konduğu hatırlardadır. Ya İngiltere'de? Papanın üstünlüğünü kabul etmek diye birşey düşünülebilir mi? Bir Yahudi'nin

milletvekili seçilmesine cevaz verilmiş midir? Dinsizler Parlamento dışı bırakılmamış mıdır? (*)

Osmanlı Hıristiyanları için en geniş bir dinî serbestlik talep etmek elbette ki doğru değildi. Babıâli'yi Avrupa camiasına katacak olan paktın bu belli başlı şartı, Padişahı selâmete kavuşturacak olan devletlerle yapacağı pazarlıkta kendi kendini empoze etmekteydi. Bu devletler bunu istemeyi hak etmişlerdi. Fakat en uygar milletlerin bile henüz kurtulmuş oldukları önyargı denen boyunduruğu Türkiye'nin bir anda kırmasını istemeye âdil bir istektir denebilir mi? Türk hükümeti çok yumuşak başlılık gösterip de böyle bir teşebbüse girişse bile, bunun, olumlu bir sonuca ulaşabileceğini ummak sağduyu kurallarına uyar mı?

Fransa ve Avusturya bu sert talebe taraftar değildi ve İngilizleri yumuşatmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Paris ve Viyana kabineleri, din hürriyetinin İslâm dünyasında verimli ve lehte sonuçlara varacağına inanmıyordu. Onların nazarında Hıristiyanlık propagandası pek etkili olamazdı. Öyle ki, desteklemek ve yükseltmek istedikleri bir devleti halkın gözünden düşürecek olan bu denemeden şimdilik vazgeçmeleri daha doğruydu; yapılacak en akıllıca iş Müslümanlıktan çıkanların hayatının korunması yolundaki vaatlerin tutulmasını sağlamaktı.

Kraliçenin elçisi uzun zaman direndi ve hatta işin sarpa sarmasına yolaçıcı bir durum yaratır diye korkuldu; zira Osmanlı vezirleri de onun kadar inatçı davranıyor ve ilerde Ali Paşa'nın da diyeceği gibi durum bardağı taşırma raddelerine geliyordu. Nihayet her iki tarafı da az-çok tatmin eden bir formül bulundu: «Türkiye'de bütün din ve mezheplerin serbest olduğu, gereklerini icrada asla kimsenin rahatsız edilmeyeceği ve inancından

(*) Avam Kamarası 26 nisan 1881 tarihli oturumunda, dinsizliğini açıklamış olan Mr. Bradlaugh'un yemin etmesine ve dolayısıyla görevlerini icra etmesine izin vermemiştir.

dönmek zorunda bırakılmayacağı»nın anlaşmaya konulmasına karar verildi.

Gayri Müslim Cemaatin Eski Ayrıcalıkları - Tasarlanan Değişiklikler - Babıâli İle Yabancı Devletler Arasında Kararlaştırılan Değişiklikler.

REAYALARA ESKİ devirlerde tanınan çeşitli haklar incelendiğinde bunların bir hükümet için anormal bir durum yaratacak, bağımsızlığı ve prestiji konusundaki ilkeleriyle güç bağdaşacak mahiyette olmadıklarını kabul etmek güçtür.

Fetihten sonra tanınan haklarıyla Rum Patriği devlet içinde bir devlet oluvermişti. Öyle ki, doğu âyinine mensup Hıristiyanların vicdan hürriyeti, kişisel hürriyeti, serveti ve onuru İstanbul Kilisesinin şefinin kontrolu altına girmişti. Yargı çevresinde bulunanlara sürgün ve hapis cezası verebiliyor, vergi koyabiliyor, piskoposları azledebiliyor, afarozu ve sansürü dileğince kullanıyor ve bu hakların çoğu medenî haklarla ilgili olduğu halde hiç bir güç ona müdahale edemiyordu. Aksine, verdiği hükümlerin uygulanabilmesi için hükümet ona yardım ediyordu. Her şeyden önce dinî ve dünyevî şeyleri ayırmak, veya hiç değilse istismara yol verip halkın baskı altına alınması sonucunu doğuracak ayrıcalıkları kısıtlamak gerekmez miydi?

Şimdi ise inanç serbestliğini ilân etmek ve ruhanî başkanların cemaatlerinin üzerindeki salt otoritesinin yükünü hafifletmek yetmezdi. Reayaları vatandaş yapmalı ve İmparatorluğun sınırları içinde yaşayan çeşitli ırkların birbirlerine yaklaşmaları sağlanmalıydı. Vezirler, «Müslümanlarla Hıristiyanları resmen ayırırsa *Tanzimat* bir iyilik değil, büyük bir kötülük olur; bir hükümetin ödevleri, tebaaların bütün sınıflarına karşı aynıdır, vergi

ve adliye işlerinin iyi yürütülmesinde ve keyfiliğin önlenmesinde hepsinin de çıkarı vardır.»

Ortak bir rejimin avantajlarını ilân etmekle beraber Divan, Müslümanların üstünlüğünü tehlikeye sokacağı için tam bir özümlemeyi kabule yanaşmıyordu; hesabınca bu üstünlük anarşiye karşı tek engeldi.

Oysaki yabancı reformcuların kanısınca, ilerleme Hıristiyanların sosyal düşkünlüklerinin sona erdirilmesi ve hürriyete kavuşmalarını engelleyen idarî ayak bağlarının koparılması halinde gerçekleştirilebilirdi.

Bu alanda derhal köklü bir değişikliğe girişmek ve İmparatorlukta yaşayan tebaalar arasında oldum olası yaratılmış bulunan eşitsizliğin en açık kanıtı olan adlî sistemi yenilemek gerekiyordu. Bunun için de mümkün olduğunca adliyeyi idareden ayırmalı, ortak bir hukukun uygulanabileceği hallerde karma mahkemeler kurmalı, aşırı adlî ve idarî yetkilere sahip bulunan eyalet meclislerinin kuruluş ve görevlerinde değişiklik yapmalı, kamu hizmetlerine personel yetiştirmek üzere ciddî okullar öğrenime başlamalı ve bunları herkese açık tutmalıydı.

Görüşmeler sırasında teati edilen memorandumlarla peyderpey tamamlanan bu program (yirmi bir öneriden müteşekkildi.), barış anlaşması tasarısının dördüncü maddesini en önemli madde durumuna getirmekteydi. Zira reayaların dinsel haklarıyla siyasal hakları arasında dar bir bağlantı kuruyordu ve bu açıdan anlaşma bir dizi tâvizlere dayanıyordu.

Nihaî anlaşmaya varmadan önce tartışılması gereken bir nokta İstanbul'daki hazırlayıcı görüşmeleri gerektiriyordu.

1855 Viyana konferansında «Avusturya, Büyük Britanya ve Türkiye arasında, Hıristiyan tebaalar lehine *uzlaşmalara* varılacağı» konusunda anlaşma yapılmıştı. *Uzlaşma*'dan maksat bir anlaşma imzalanması mıydı? Bu devletler aralarında bağlayıcı bir tasarrufa mı girişeceklerdi? Babıâli daha önce de söylediğimiz gibi bu yorumu mantık ve ihtiyat adına şiddetle reddediyor, hal-

buki İngiltere kesin ve kolektif bir garanti fikrinde ısrar ediyordu. Müstakbel anlaşmada reayaları ilgilendiren hükümler, *anmalar* olacağı sözkonusu edilmişti.

Aynı zamanda bir prensip farkı olan bu şekil farkı geçici olarak bir yana bırakıldı ve Padişah'a, bu prensiplerin dıştan esinlenmediği hissini uyandırma fırsatını vermek için yabancı delegeler, Divan'a, İstanbul'da varılan anlaşma şartlarını bir Fermanla ilân etmesini öğütlediler.

Ünlü *Hattı Humayûn*'un oluş şekli işte budur ve yabancı delegelerin ortak çalışmasıyla meydana geldiği hemen hemen kimse tarafından bilinmemektedir.

18 Şubat 1856 Hattı Humayûn'unun İlânı - Başlıca Hükümleri - Reayaların Ve Özellikle Rum Ruhbanın Tepkisi.

3 KASIM 1839 *Gülhane Hattı Şerifi* gibi 18 şubat 1856 *Hattı Hümayûn*'u da Babıâli'de sadrazamın kalemi mahsusu tarafından vezirlerin, yüksek memurların, Şeyhülislâm'ın, patriklerin, başhahamın ve birçok dinî cemaatlerin üyelerinden oluşan büyük bir kalabalığın önünde okundu.

Hattı Humayûn yirmi paragraftan meydana gelmişti ve sırasıyla şu konuları kapsamaktaydı:

«Bütün tebaa için can, namus ve mal emniyeti; -kanun önünde eşitlik; kişi veya kuruma ait mülkiyete saygı; -bütün tebaaların kamû hizmetlerine ve askerlik hizmetlerine kabulü; - bazı idarî kayıtlaria din ve eğitim hürriyeti; - vergilerde eşitlik; - *İltizam*'ın kaldırılması ve vergilerin doğrudan devletçe tahsili; - yargılamada aleniyet; - adalet önünde tanıklık etmede eşitlik; - adliyelerde yargılanmadan sonra ölüm cezasının uygulama kararını vermekte Padişaha özel ayrıcalık; - hükümlülerin mallarının müsadere edilmemesi; - işkencenin kaldı-

rılması ve önleyici bedensel cezaların kurala bağlanması; - cezaların uygulanmasında daha insancıl yasalara uyulması; - ticarî ve cezaî davalar için karma mahkemeler kurulması; - bu mahkemelerde uygulanmak üzere medenî, ceza ve usul kanunlarının tedvîn edilmesi; - sırf ruhanî alandaki ayrıcalıklar dışında gayrı Müslim cemaatlerin ayrıcalıklarının ve dokunmazlıklarının gözden geçirilmesi; patriklere veya gayrı Müslim cemaatlerin meclislerine tanınan bazı hukuk davalarına bakma yetkisinin devam etmesi; - bu cemaatlerin eyalet meclislerinde ve yüksek adalet divanında âdilce temsil edilmeleri; Hıristiyanlar hakkında kullanılan hakaretamiz sözlerin kaldırılması; rüşvetin kaldırılması ve her türlü yolsuzlukla mücadele.»

Gülhane Fermanı'nın başlıca hükümlerini tekrarlamakla beraber ondan daha geniş olan bu ikinci ferman, henüz ilkelliğine ve yetersizliğine rağmen İstanbul'da ve eyalet merkezlerinde derin bir etki yarattı. Bu yerlerde sosyal ve siyasal kapsamı çok ayrı şekillerde yorumlandığı holde, önemli bir tasarruf olduğu genellikle anlaşıldı. Müslümanlar zamanın ve ilerlemenin gerekliliği olduğunu takdir ederek bu yenilikleri, fazlaca gocunmaksızın kabul ettiler; yabancıların dostane yakınlığına güven duyuyor ve 18 Şubat fermanının Türkiye'yi batılı devletlere bağladığını anlıyorlardı.

Bununla beraber en basiretli ve dikkatli bilinen kişiden, bir homurtu duyuldu. Bir vakitler reformu teşahhus ettiren ve fakat Hattı Humayunu doğuran görüşmelere katılmamış olan Reşit Paşa, işten el çektirilmenin ve izzetinefsi kırılmışlığın verdiği tepkiyle olsa gerek, Ferman'ı «vatan hainlerinin Avrupa'ya sundukları baltalayıcı tâvizler» diyordu. Gülhane Fermanı'nı kaleme alan bu kişi, sözünü ettiği hainlerden Âli ve Fuat'ın kendi yetiştirmeleri olduğunu unutuyor ve onları takbih ediyordu; böylece kendi ününün kökenini reddediyor; bir benzeri olan kendi eseriyle bir zamanlar övündüğünü unutuyordu.

Ulema arasında da homurtular duyuldu elbet; fakat, ulusal kurumlara yapılan her türlü baltalama hareketine körü körüne düşman bilinen bu güçlü sınıfta hiç bir ciddî tepki ve muhalefete raslanmadı.

Uzaklığın ve cehaletin insanları fanatikliğe daha fazla ittiği eyaletlerdeki tepkiden az çok endişe duyuluyordu.

Bununla beraber tepki, Hıristiyan devletlerin müdahale ederken özellikle korumak istedikleri aşağı sınıftan geldi. Gerek Müslümanlar ve gerekse reayalar arasında, temelleri bu fermanlardaki ilkelerle yıkılan düzene alışmış kişiler vardı. Rum ruhban, yüksek rütbeli ruhban ve Ermeni maliyecilerin sosyal koşullarda değişiklik yapılmasına hiç ihtiyacı yoktu. Bunlar az vergi verdiği, askerlik hizmetinden muaf olduğu ve de yeterlice akıllı olmadığı için, kendisine yapılmak istenen iyiliği takdir edemiyordu.

Halbuki kiliseye verilen vergilerin kaldırılması Fenerdekileri kızdırdığı oranda, halkı sevindirmeliydi. Sinodu meydana getiren patrik ve metropolitler öfkelerini zor zaptediyorlardı. Papaz ödentilerinin kesildiğini ilân eden maddeyi okuduklarında öylesine üzüntüye kapıldılar ki, öteki maddeler gözlerinden kaçtı. Şöyle anlatırlar: İznik Piskoposu Fermanı okuyup ipek keseye gerisin geriye koyarken «Allah vere de orda kalsa» demiş. Dileği kabul edilecek ve Hattı Humayun birçok noktalarda ölü cümleler olarak kalacaktır.

Hattı Hümayun'un Paris Anlaşmasında Anılmasındaki Güçlükler - Reayaların Askere Alınması Sorunu.

ABDÜLMECİT'İN, MÜTTEFİKLERİNİN isteklerini öne almak amacıyla imzaladığı bildirinin yayınlanmasından yedi gün sonra Paris'de toplanan ilgili yabancı devlet-

lerin temsilcileri bir kongre aktettiler. Hemen ikinci oturumda, barış anlaşması tasarısının dördüncü maddesi gündeme alındı ve Padişah fermanına anlaşmada atıfta bulunulması kanısının hakim olduğu görüldü. (*)

Bu fermanın herhangi bir şekilde zikredilmesi prensibine karşı olan Âli Paşa ve anlaşmaya taraf olanların resmen *«senet alacakları»* formülüne şiddetle itiraz etti. İstanbul'a danışıldı ve *senet alma*'nın ağır bir anlamı, yani Babıâli'den senet alma'nın, Prens Menşikof'un 1853'de isteyip de reddinin savaşa sebep olduğu şekilde bir bağlayıcı bildiri anlamına geldiği sonucuna varıldı.

Vezirler, Türkiye'yi yeni bir Yedinci Madde'nin (*) yükümlülükleri altına sokacak bir şarta boyun eğmektense çekilmeye kararlı idiler. Pek pek şöyle bir ifadeye razı oldular:

«Devletler, padişah iradesinden çıkma bu fermanın iyi niyetini teslim ediyorlardı.»

Bu konu, konferans dışında uzun uzun tartışıldı ve ancak on üçüncü ve on dördüncü oturumda şu ibare üzerinde bir anlaşmaya varıldı:

«.....anlaşmaya taraf devletler bu bildirinin değerini teslim ederler.»

«Fakat bu, ilgili devletlere tek başına veya toplu olarak padişahla tebaaları arasına girme ya da İmparatorluğun iç işlerine müdahale etme hakkını veremez.» (*)

İlk anda göze pek batmamakla beraber, bu iki madde arasındaki bağdaşmazlığın üzerinde durmayacağım;

(*) 28 şubat 1856 tarihli protokol.

(*) Küçük Kaynarca muahedesinin yedinci maddesi söz konusu ediliyor; bu maddeye getirilen yorum sayesiyledir ki Rusya, Yunan Kilisesi üzerinde protektora (bir çeşit himaye) hakkına sahip olduğunu iddia etmişti.

(*) 30 mart 1856 Paris anlaşması, Md. 9

bu noktada haklı bir titizlik gösteren Türk hükümetinin verdiği anlam ilerde göreceğimiz gibi açıkça meydana çıkacak ve haklı olduğu defalarca kanıtlanacaktır. (*)

Barış anlaşmasının imzalandığı haberi İstanbul'da büyük bir hoşnutlukla karşılandı. Batılı devletlerin gerek savaş ve gerekse diplomasi alanında Türkiye'yi nasıl bir tehlikeden koruduğu bilincine lâyikiyle varılmadığı taşra eyaletlerinde halk barış anlaşmasından çok Hattı Humayun'un üzerinde duruyordu. Artık resmî slogan haline gelen birlik ve eşitlik Müslümanları kızdırıyor, buna karşılık çekingen ve kinli reaya kuşkulu bakıyordu. Öyleki Avrupa'nın kendisine ilk defa olarak verdiği yere lâyık olmak için çırpınan Babıâli halktan destek görmek şöyle dursun, onunla mücadele etme zorunluluğuyla karşı karşıyaydı.

Sadrazam Âli Paşa'nın ve onun kurnaz yardımcısı Fuat Paşa'nın bu konuda hayale kapıldıkları yoktu; fakat Reşit Paşa'nın vaktiyle kendilerine örnek olduğu bir istem ve heyecanla ve özellikle sadrazamda görülen daha içtenlikli bir vatanseverlikle aynı yolda devam etmek azmindeydiler.

Tanzimat'ın ilk devresindeki gibi, bu devrede de kanun koyucular, ülkenin organizasyonu için gerekli belli başlı öğeleri Fransa'dan aldılar ve çok geçmeden Divan'ın arşivleri yabancı kanun ve kararnamelerle doldu.

Yüksek Şûra, Hattı Humayun'un hükümleri uyarınca gayrı Müslim cemaatlerin belli sayıda delegelerinin de katılmasıyla toplantılarına yeniden başladı. Önce, reayaların askerî hizmetlere kabulü konusundaki kanun teklifi sunuldu.

Bu önemli reformun ne şekilde uygulanacağı konusunda fikir ayrılıkları çoktu. Hıristiyan halktan kurulacak birlik için aşamalı bir sistem kabul edildi; buna göre 1854'de üç bin beş yüz kişi verecek, bu sayı yirmi beş

(*) **Le droit d'internation a la Turquie** (sh 34-40) Ed. Engelhardt. Cotillon 1880

bine dek tedricen yükseltilecekti. Bu hadde varıldığında Müslümanların verecekleri asker sayısı otuz beş bine düşmüş olacaktı.

Yerinde bir projeydi; ancak geride bir sorun kalıyordu; Müslümanları ve Hıristiyanları bir arada mı tutmalıydı, yoksa ayrı birlikler meydana getirmeleri daha mı doğru olurdu? Kaynaşmadan yana olanların iddiasına göre Avrupa'nın bu konudaki titizliği ve amacı ırkları birbirine yaklaştırmaktı ve bütün ülkelerde bu rolü en iyi ifa eden unsur orduydu. Zaten, diye ekliyorlardı ve haksız değillerdi, ayrı mezhepteki Hıristiyanlar arasında, Müslümanlarla aralarındaki din farklarını gözününde tutacak olursak bir değil, bir yığın birlik meydana getirmek gerekirdi. Böyle bir ordu da alacalı ve tutarsız olur, aralarında husumet artardı. Bir de bakarsınız bir savaşta Hıristiyan birlikler Müslümanlara karşı dönüvermişler.

Ayrılıktan yana olanlar ise, dinî bütün bir Müslümanın Hıristiyan bir şefe itaat etme fikrine asla alışamayacağını; kaldı ki karşı döndüler mi? Müslüman birliklerin onların hemen hakkından geleceğini savunuyorlardı.

Ötekiler askerî hiyerarşinin asla bir dinsel üstünlük getirmeyeceği ve de Avrupa'nın kanlı bir bastırmayı asla sindirmeyeceği cevabını verdiler.

Şimdiki hal ve uygulamanın getireceği sorunların ilerde ele alınması kaydıyla kaynaşma esası kabul edildi.

Gayrı Müslim Cemaatlerin Ayrıcalıklarının Gözden Geçirilmesini Hazırlayıcı Tedbirler. - Ortodoks Ruhbanın Şiddetli Muhalefeti. - Rum, Ermeni Ve Yahudi Cemaatlerinin Organik Yapısı

18 ŞUBAT 1856'DA İznik Başpiskoposunun ağzından kaçan sözler Hıristiyanların dinsel organizasyonunun, katılmaları karar altına alınan askerî organizasyon kadar

Babıâli'yi uğraştıracağını ortaya koyuyordu. Bununla beraber Rum Patriği, Divan'ın kesin emri üzerine Hattı Humayun'u, buna bir de Sultan'a minnettarlık mesajı da ekleyerek kiliselerde yayınladı. Fakat Sinot isyan ediyor ve hareketsiz kalmak suretiyle, ihtilâlci diye nitelediği kanundan kaçmayı hesaplıyordu. Sadrazam onu, emri uygulamaya davet etti. Yüksek Şûrada meydana getirilen titiz bir kararname (*) yeni fikirlerle artık uyumsuz düşen imtiyazların gözden geçirilmesini mümkün kılıcı bir çok hükümler koydu.

İktidarın bu doğrudan müdahalesi Rum cemaatin içinde sert protestolara yol açtı ve bunlar görüşlerini Avrupa'ya tanıtmak için geniş bir kampanya açtılar. Babıâli'nin niyetlerinin kötü olduğunu söylüyor; tek gayesinin Hıristiyanların haklarının ortadan kaldırılmak olduğunu ve öte yandan Müslümanların yüzyıllardan beridir sürdürdükleri istismara son verici hiç bir harekette bulunmadığını iddia ediyorlardı.

Rum ruhbanının tutumu, Kırım savaşından sonra değişmişti; Çar'ın koruması altındayken Rusya'nın yenilmesinden sonra, bu millete karşı husumete yakın bir bağımsızlık havasına bürünmüşlerdi. Böylesine bir yüz çevirme ne mertlikle bağdaşırdı, ne de öngörülü bir siyasî hesap sayılabilirdi. Yetkili organları, «Türk hükümeti, diyorlardı, himaye ve saygı gördüğü takdirde panslarizme karşı sağlam bir sur haline gelebilecek bir kurumu baltalıyor. Doğu Ortodoks kilisesinin resmen tanınmış bir milliyeti var: Rum'dur. Kökeni, dili, gelenekleri, onu yücelten sayısız yüce kişileriyle Rum'dur. Bütün bunlar onun geçmişte de şimdiki halde de Rum olduğunu kanıtlamaktadır. Ancak son zamanlardadır ki Rus propagandası ve Doğu kilisesinin ortak dilinin yalnız Balkanlardan beride değil; ötesinde de Rusça olmasını isterim gibi sözlerle Doğu Ortodoks kilisesindeki millî önceliği kal-

(*) Bk. La Presse d'Orient gazetesi. 30 kasım 1857

dırmaya çalışmaktadır. Amaç Saint-Petersbourg'u günün birinde Doğu Kilisesinin merkezi yapmaktır.»

Şuna hemen işaret edelim ki, bu suçlamaları ileri süren ve Hıristiyanlar arasında kendine böylesine önemli bir rol tanıyan kişiler, reayaların ekserisini teşkil etmekten uzak idiler. Rumeli'deki Rum asıllı tebaa bir milyon kişiydi; yani nüfusun yaklaşık on ikide birini meydana getiriyordu ve Anadolu'da da ancak yirmi beşte biriydi. Öyle ki, dilekleriyle gerçek gücü arasında şaşırtıcı bir orantısızlık vardı; ancak Rum ruhbanın slav ruhban üzerinde üstünlük hakkına sahip olduğu da biliniyordu. Ama ne var ki, bu üstünlük de pek eskilere dayanmıyordu. Geçen yüzyıla dönmek yeter; örneğin Bulgarlar kendilerine özgü millî bir din hiyerarşisine sahiptiler. Bu Hıristiyan grup gerçekten XVIII. yüzyıl ortalarına dek biri Ohrida'da, biri Prisvend'de ayrı patrikleri vardı ve Fener'in o devirde Babıâli üzerinde sahip olduğu etki sayesindedir ki Rum ruhban kendini Bulgarlara yavaş yavaş empoze edip onların ulusal ruhbanının yerini aldı, kendi geleneklerini ve âyinlerde kendi dilini kabul ettirdi. O devirden beridir İstanbul patrikliğine bağlanan eyaletlerde kilise baskısı görülmedi.

Reformun hasımlarının ortaya attıkları siyasî mülâhazalara gelince, tarih onları yalanlamaktaydı. Biliyoruz ki tâ I. Piotr zamanında bile Rum papazlar âyinlerde Moskova dükünün adını, millî azizleriyle birlikte zikretmekte, Rusya'yı kardeş göstermekte ve halka, Ortodoks kilisesinin taçlı başkanına itaat etmeyi öğütlemekteydiler.

Rusya'nın böyle bir yakınlığı nasıl bir sebatla körüklediği ve Padişahların iktidarı aleyhine nasıl bir diplomatik avantaj sağlamayı başardıkları biliniyor.

Rum cemaatini Hattı Humayûn'a dayanan yeni düzenden uzak tutmayı amaç edinen direnmeye rağmen 1862'de yeni bir düzen verilebilirdi.

Aynı devirlerde Ermeni ve Yahudi cemaati 1856 Fermanına göre yeniden organize edildi.

Bu üç cemaat için düzenlenen ve Divan tarafından onaylanan statüler aynı düşünceye, o güne dek patriklerin ve başbahamın elinde birleşen idarî yetkilerin kısmen lâikleştirilmesi düşüncesine dayanıyordu. Her biri içinde, belli yetkilere sahip sivil meclisler kuruldu ve dünyevî yetkiler bu meclislere verildi. (*)

(*) Rum cemaatinin statüsü, patriğin, sinotun ve ona bağlı meclislerin, metropolitlerin, piskoposların seçimleri, mahkemelerin, okulların, malî işlerin v.s. idaresi konusunda özel bazı hükümler (Kavoviogoi) taşıyordu. Kaydıhayat şartıyla seçilen **Patrik**'in seçimi Divan onayından geçecek ve cemaatinin işleri hakkında doğrudan muhatap olacaktı.

Sen Sinot: On iki metropolit veya piskoposdan kurulu olup her yıl yarısı yenilenebilirdi; görevi, doğmalara ve kilise disiplinine uyulmasını gözetmektir.

Sen Sinot'un sivil alandaki paraleli **Cemaat Meclisi**'dir; bu da kesinlikle lâik on iki üyeden kurulur; idarî ve kazaî yetkilere sahip olup okullar, kitaplıklar, hastaneler v.s. onun kontrolündedir.

Bir de **Genel Kurul** var; bu da Sinot'un ve **Cemaat Meclisi**'nin delegelerinden ve bunlara ek olarak serbest meslek erbabının, ticaret erbabının, sanayicilerin v.s. seçecekleri delegelerden kurulur; görevi cemaati yakından ilgilendiren önemli sorunları tartışıp karara bağlamaktır.

Cemaat başkanı sıfatıyla patriğin saygınlığına dokunmadan, Ermeni cemaatinin statüsü gereğince de, patriğin yetkileri **Genel Kurul**'a verildi. Bu kurul, kuruluşu ve 400'ü bulan üyeleriyle gerçek bir millî temsilciler meclisi mahiyetindedir. Bu kurul günlük işleri, mahiyetine göre iki özel meclise devreder. Bunlardan birincisi on dört üyelik dinî, ikincisi yirmi üyelik lâik meclistir; ayrıca idarî, malî, eğitim ve kazaî görevlerini ifâ edecek kurulları seçmek de onun görevidir. Karma işlerin görülmesi yukarda adı geçen kurullardan kurulan bir konseye verilmiştir.

Yahudi cemaatinin statüsüne göre, başkanın yardım-

AYVALIK
Halk Kütüphanesi

Zaman zaman, ne yazık ki dinî ve lâik elemanların birbirlerine karşı hasmane dikilmesine yol açan bu âdemî merkeziyetçi eğilim dinî iktidarın otoriter müdahalesiyle reformu durmadan felce uğrayan Türk hükümeti için aslında iyi bir örnek oldu.

Ermeni cemaati ve muafiyetlerini kısmen kaldırıp sivil ve idarî yetkilerin *Hassoun* adlı papazın elinde toplanmasına varan 1867 emirnamesi üzerine ve cemaat içinde patlak veren ikilik hakkında ilerde söz edeceğim.

İç Kargaşalıklar. - Avrupa Devletlerinin Eflak, Karadağ, Hersek Ve Suriye İşlerine Müdahalesi. - Halkta Huzursuzluk. - İhtilâl Teşebbüsleri.

HATTI HUMAYÛN ve 1855 barış anlaşması tasarısının dördüncü maddesindeki sorunla ilişkin hükümlerin uygulanması Babıâli'ye kaygı veren tek sorun değildi. Paris anlaşmasının 24. maddesi, Eflâk ve Buğdan'da halkın bu ülkelerin nihaî organizasyonuna değin dileklerini açıklamakla görevli Divan'ların derhal kurulmasını emrediyordu; bu danışmanın önemli noktası iki prensliğin birleşmesi konusuydu. Birleşme fikrine karşı çıkanların etkisi altında Eflâk'ta yapılan seçimler, bu fikre taraftar olan devletlerin kolektif protestosuna yol açtı ve Türk hükümeti seçimlerin meşruiyeti konusunda ısrar ettiğinden Fransa, Prusya, Rusya ve Sardunya sarayları, sefirlerine bayrakları indirme emrini verdiler.

---

cısı mahiyetinde iki meclis bulunacaktır; biri, dinî kanunları uygulamakla görevli bir mahkeme, mahiyetindedir; ikincisi ise hem idarî işlere, hem hukuk davalarına bakacaktır. (Bu değişik statüler için bk. Etüt present de l'empire Ottomon. Ubicini. Sh. 191-212)

III. Napoleon'la Kraliçe Victoria'nın Osborne'da yaptıkları görüşme sonucunda Eflâk seçimleri iptal edildi; böylece 1856 anlaşmasını imzalayan devletler arasında bir an bozulan uyum yeniden kurulmuş oldu.

İmparatorluğa haraçlı iki eyaletin sahne olduğu kimi zaman tehlikeli bir hal alan davayı daha başka iç kargaşalıklar izledi ve payitaht dikkatini bir an orada yoğunlaştırdı. Ahali kaygılı ve kıpırtılıydı. Gerek Rumelin'deki ve gerekse Anadolu'daki eyaletlerde gittikçe sabırsız ve cüretli mahallî harekât baş gösterdi. 1858 yılı ilkbaharında Karadağ, kendisine ait olduğu iddiasıyla Hersek ve dolaylarını istilâya hazırlanıyordu. Yer yer isyanlar görülmeye başlandı ve Bosna'ya doğru yayıldı. Hükümet sert bastırma tedbirleri alma zorunluluğunu duydu; fakat aynı zamanda eyalet idaresinin kusurlarına inanmış gibi, şikâyetleri dinleme ve adaleti yerine getirme göreviyle iki yüksek memuru isyancılara gönderdi.

Bu olaylar garantör devletleri kışkırttı ve ve Osmanlılara duruma müdahale edeceklerini bildirdiler. Vezirler, «Yabancılar işimize karışırlarsa yatıştırma çabalarımız tam bir başarısızlığa uğrar, dediler. «Ayaklanan halklar bizim. Avrupa mahkemesinin huzurunda suçlandığımızı görürlerse, asla yatışmazlar; zaten Paris anlaşmasının 9. maddesi tek veya kolektif müdahaleleri yasaklamıyor mu?»

Gerçekte, Karadağ'ın iddialar beslediği Grahovo'yu, Osmanlı ordularının zaptetmesini engelleme konusunda Fransa, İngiltere ve Rusya anlaşmışlardı ve onların kayırması altında 1858'de, 1856'da tespit edilen alansal *statüko*'ya dayanan bir barış imzalandı. (*)

Öte yanda Yunan ajanlarının gizlice kışkırtmasıyla Girit'te şiddetli bir kaynaşma başladı. Bizans İmparatorluğunu yeniden kurmayı hayal etmeye varan *Megalo İdea*'nın partizanları, Osmanlı topraklarında Rumların

(*) Kasım 1858 Karadağ'ın sınırlanması protokolü.

çoğunlukta veya etkili oldukları bölgelerde geniş bir komplo şebekesi kurmaya çalışıyorlardı.

O sırada Ceddah katliamı Avrupa'da büyük heyecana yol açtı, Padişahı ve vezirlerini şaşkınlık içinde bıraktı.

Arada Hattı Hümayun çoktan unutulmuştu. Kitleler kendilerine daha tahammül edilir bir hayat vaat edildiğini unutmamışlardı ve geçiş devrelerinde ne büyük güçlüklerle karşılaşıldığının farkında değillerdi. Ülkede, tüm toplumsal değişimlerdeki karakteristik semptomlar görülüyordu: İyiye sabırsızlık, kötülüğün oranını artırıyordu.

İmparatorluğun genel idaresinde hissedilir bir değişiklik olmaması hükümettekilerin yetersizliğinden çok, olayların ve rastlantıların tersliğindendi. Başta bulunan iki vezirin yüce erdemleri ve samîmiyeti inkâr edilemezdi. Fakat reformun daha etkili ve hızlı olması onların elinde miydi? 18 şubat 1856 fermanı tümüyle hemen uygulanabilecek bir kanunname mahiyetinde değildi. İlerde yapılacak kanunnamelerin üzerinde kurulacağı yeni ilkelerin neler olduğunu ilân ediyordu. Hattı Humayûn temel olârak eyaletlerin idaresini sağlayacak kanunları tesis, hattâ icât etmek gerekmekteydi ve bunun için de geniş ülkenin değişik bölgelerindeki örf ve âdet farkları, aynı bölge içinde halkların eşitsiz seviyeleri gibi faktörleri göz önünde tutmak gerekiyordu. Yeni ilkelerin ülkenin her yerinde eşit şekilde uygulamasının İmparatorluktaki kargaşalıkları ve anarşiyi arttıracağından korkulurdu.

Hattı Humayûn'un ilânından iki yıl geçtiği halde medenî kanunu, ceza kanununu ve tüm idarî mevzuatı revizyondan geçirmedi diye hükümeti suçlamak doğru olur mu?

Babıâli'nin iki güçlü adamına sorumluluktan kurtulmaları ve sabırsızları yatıştırabilmeleri için dostları işte bunları öğütlüyorlardı.

Âli ve Fuat Paşa'ların iyi niyetini teslim etmekle beraber, işleri padişahın elinde toplamak suretiyle bunları kararsız bir iradenin rastlantılarına ve çevresindeki dal-

kavuk entrikacıların girişimlerinin elinde oyuncak eden hükümet sisteminde ısrar edilmesini kınamak hatalı değildir. Kötülüğün kaynağı buydu ve İstanbul halkı bunu anlamaya başlamıştı.

O sırada hüküm süren malî panik tüketim maddelerinin değerinin her yerde yükselmesi ve madenî paranın piyasadan çekilmesi sonucunu doğuruyordu. Öte yanda halk en hassas yerinden vurulmuştu ve eskiden vukubulan benzeri bir durumda olduğu gibi çektiklerinden Padişahı suçlamaktaydı. Padişahla birlikte suçlanan Sadrazam hoşnutsuzları yatıştırma ihtiyacını hissederek Padişah'a reformlara saraydan başlamak gerektiği konusunda talepte bulunmaya karar verdi.

Ülkenin içinde bulunduğu bunalımın pek az farkında olduğu halde Abdülmecit, sadrazamın dileğini makûl karşıladı.

Babıâli'de kendi huzurunda okuttuğu bir Hat'ta idarede yolsuzluklar yapıldığını kabul ediyor, düzen ve tasarruf gerektiğini sert terimlerle emrediyor ve bu kayıtlara bizzat boyun eğeceğini ilân ediyordu.

Birçok paşalara da doğrudan ağır suçlamalar yönelten bu gösteriden sonra malî ve adlî alanda reorganizasyon çabaları başladı.

Müşâvirlerinin heyecanını bastırma kaygısıyla Abdülmecit'in savurduğu gösterişli azarlamalar halkı yatıştırmaktan uzaktı. Hatta aksi etki uyandırdı. Aydın sınıfta bir süreden beridir görülen muhalefet ruhu şimdi daha belirliydi ve çok geçmeden gerçek bir fesat karakterine büründü.

Kinlerin hedefi, Abdülmecit'i saltanatının ilk günlerinden beridir çevreleyen, yüce iktidara yönelten, yanıltan, tecrübesiz ve iradesiz efendiye entrikalarına araç edip yolsuzluklarına bilinçsizce suç ortağı eden oligarşiydi. Orduda başlayan ihtilâlci hava çok geçmeden Ulemâ sınıfında ve yüksek memurlar arasında yayıldı. Daha iyi bir geleceğe eğilim her yanda göze çarpıyordu ve o anda gerçekten Türkiye'de, aynı fikirlerden olmasa bile,

aynı ihtiyaçtan doğma bir umumîefkâr teessüs etmişti. Bu ihtiyaç, değişikliğe olan ihtiyaçtı.

Kişisel notlarım bu noktada öylesine belirli ki, Rumeli eyaletlerinden çoğunda görülen bazı olayları gözden geçirdiğimde mahallî yüksek memurların çoğunun, payitahtta hazırlanan harekâta sempati besledikleri konusundaki kanım kesinleşiyor.

Çerkez Hüseyin Paşa'nın komutasında bir komplo kuruldu. Fakat buna o kadar çok kişi katılmıştı ki, gizli kalmasına imkân yoktu. Başarısız oldu.

İsyancıların amacı ve programı neydi? Bu soruya kesin bir cevap bulunabileceğini sanmıyorum; zira anlaşıldığına göre kişileri bu amaçta birleştiren çeşitli ve hatta karşıtlı akımlar bulunuyordu. Her halde fanatikler Müslümanlığın ve Avrupa müdahalesinin verdiği gocunmanın öcünü almak istiyorlardı. Kiminin dileği de bir yanda namuslu olduğu herkesçe bilinen kişilerden bir kabine, öbür yanda üyeleri fark gözetilmeksizin bütün ırk ve dinlere mensup kişilerden oluşan ve seçimle iş başına getirilecek bir meclis kurmaktı.

Esas ilkesinde fanatik olsun veya olmasın ihtilâl başarılsaydı neticede fanatik bir karakter alacak ve dindarlar ağır basacaklardı. Böyle bir şey gerçekleşseydi İmparatorluk, organlarını için için kemiren kronik hastalıktan belki daha da feci bir sonuca itilecek, korkunç bir bunalıma sürüklenecekti.

Garantör Devletlerin Kollektif Şikâyetleri - Bulgaristan, Bosna Ve Hersek'te Uluslararası Bir Soruşturma Yapılması Yolunda Rus Projesi - Sadrazamın Bu Eyaletlere Gönderilmesi.

ANARŞİ EYALETTEN eyalete yayılıyor ve malî sıkıntı felâketin yakın olduğunu gösteriyordu. İktidarın ac-

ziyle körüklenen tehlikenin gerçek sebebi üzerinde kuşkuya mahal yoktu. *Hattı Humayûn* bir reform taslağı halinde kaldığı sürece, barıştırmayı amaç ettiği hasım sınıflar arasında bir anlaşmazlık tohumu olmaktan öteye gitmeyecekti; Hıristiyanlar fırsat düştükçe onu bayrak, Müslümanlar korkuluk edineceklerdi. Hayalleri ateşleyen veya dehşete düşüren şişirme vaatler yerine hareket ve fiili reformlar talep edebiliyordu. Daha doğrusu durumu gözden geçirmek üzere görüşmeler yapan yabancı hükümetlerin kanısı bu merkezdeydi.

5 ekim 1859'da sadrazam'a, «Türkiye'nin kendi kendine yardım etmediği, reformların tedricen ve sürekli bir şekilde uygulamasına geçmediği ve 1856 Fermanı'yla ortaya koyduğu amaca varmak için yeterli bir çaba göstermediğinden» ötürü garantör devletlerin duydukları üzüntüyü ifade eden bir *memorandum* gönderildi.

Bu ölçülü dil, Paris anlaşmasına imza koyan devletlerin gerçek niyetini hakkıyla aksettirmemekte olup Divan, memorandumun siyasî kapsamını lâylkiyle değerlendirdi ve ihtarı anladı. Kaldı ki bu kolektif başvurma tek tek girişilebilecek insiyatifleri engellemezdi; bunların daha enerjik ve belirli olabileceği muhtemeldi.

Önce Rusya davrandı; batılıların etkisine karşı tepki göstermek ve Hıristiyan halkın nazarında eski prestijini kazanmak için iyi bir fırsat doğduğu kanısındaydı. Bulgaristan, Bosna ve Hersek'deki reayaların durumu üzerine uluslararası bir soruşturma açılmasını ve bu sınıf tebaaya daha fazla garanti sağlayıcı bir idare sistemi üzerinde Babıâli ile bir anlaşmaya varılmasını istedi. Bu teklifleri formüle eden sirkülere bir de Osmanlı Hırlstiyanlarına bir sempati protestosu eklenmişti. Eskrim terimiyle beklenmedik ve güçlü bir direkt darbeydi.

İngiltere elçisi hemen cevap verdi; Avrupa çapında bir soruşturma fikrini, Türkiye'nin haysiyetini kırıcı ve en çok ihtiyacı bulunduğu sırada itibarına sert bir darbe olacağı gerekçesiyle şiddetle reddetti.

Aslında Osmanlının haysiyeti Saint James kabinesi-

nin umurunda değildi; onun için önemli olan hükümetinin, Rusya'nın römorkunda olmaması ve Moskova'nın kurnazca manevralarına yardımcı edilmemesiydi.

Divan, kendisini aşağılayıcı bir davaya karşı etkili bir önleyici tedbir almak amacıyla üç slav eyaletine yüksek memurlardan kurulu bir komisyon göndermeye karar verdi; bunlara yerli Hıristiyan delegeler de katılacaklardı.

Bu tedbir Rusya'nın işine gelmedi ve projesinin kabulü için ısrar etti. Sonunda Fransız hükümetinden geldiği tahmin edilen uzlaştırıcı bir fikir galip geldi: Sadrazam olağanüstü yetkilerle bu eyaletleri teftişe çıkacak ve yolsuzlukları saptayıp derhal adaleti yerine getirecekti.

Kıbrıslı Mehmet Paşa, Âli Paşa'nın yerini almıştı; yanında Müslüman ve Hıristiyan memurlardan kurulu kalabalık bir maiyetle 1860 yılı mayısında Varna'ya hareket etti.

Malî Bunalım - Türk Hükümetinin Benimsediği Çare. - İngiltere Hükümetinin Teklif Ettiği Tamamlayıcı Tedbirler - Yüksek Malî Şûra Kuruluyor.

FIRTINA SAVUŞTURULMUŞA benziyordu ama, bir yanda kaygı dinerken, öbür yanda yenisi doğuyordu. O kadar ki Türkiye'nin sorunlarıyla görevli Avrupalılardan kurulu bir idare meydana getirilse bile, İmparatorluğun ve hükümdarının başına çöken acı mukadderatı yenebilir mi acaba, diye herkes sorar olmuştu.

Hazinenin kaynakları kurulmuştu; maaş alamayan ordu mensupları homurdanıyorlardı ve çektiği sefaletle İstanbul halkının Avrupalılara kini öylesine alevlenmişti ki, Pera sakinleri bir süre aç fanatiklerin istilâsı korkusuyla yaşadılar.

Durumu ancak bir malî kredi kurtarabilirdi; epey

zamandan beridir düşünülüyordu fakat bir devletin kredisinin, ancak malî idaresinin düzenliliğiyle sağlanabileceğinin farkında değillerdi.

Divan nihayet yabancı sermayelere bazı garantiler verici bir dizi tedbirlere el attı. Ve bu amaçla bir yandan hükümdar ödeneğinde ve bahriyenin aşırı masraflarında, bir yandan da yüksek maaşlarda kısıntılara gitme, ayrıca gerçek bir bütçe hazırlamakla görevli bir Yüksek Malî Şûra kurma konusunda Padişah'a bir teklif sunmaya karar verdi. Bu yolla serbest kalacak ilk meblağ bir polis ve jandarma teşkilâtının ve bütün İmparatorluğa şâmil karma mahkemelerin kurulmasına harcanacaktı. Bu en ivedili projenin esas amacı reformların gerçekleştirilmesindeki yavaşlık yüzünden Babıâli'yi durmadan sıkboğaz eden hükümetleri tatmin etmek suretiyle kapitalistlerin güvenini kazanmayı sağlamaktı.

Çaba, savaşılmak istenen kötü durumun ağırlığıyla orantılı değildi ve Hariciye nazırının «İyi ile kötü arasında mücadele başlamıştır; inşallah iyi galip gelir» dediğine bakılırsa Divan'ın gene de çetin bir mücadeleye girişmesini gerektirmekteydi.

İvediliği gün geçtikçe daha açıkça ortaya çıkan kredi işini kolaylaştırmak için çaba sarfeden İngiliz hükümeti, Divan'a, hazine gelirlerini arttırmaya yönelik tamamlayıcı hükümleri muhtevî bir proje sundu. Buna göre yabancılara, yerli halkın yükümlülükleri konmaksızın Hazine mallarını satınalma veya kiralama hakkı tanınmalıydı.

Bu mallar, satmaya veya kiralamaya yetkili Osmanlılardan kurulma bir komisyona teslim edilecekti. Mallar karşılık gösterilerek tahviller çıkartılacaktı; ve bu Devlet borçları faiz ve amortisman ödenecek özel bir gelirin ayırmasıyla konsolide edileiekti. *Vakıf* sistemi kökünden değiştirilecekti ve bu nazik bir noktaydı; malî işleri yönetmekle görevli karma, yani uluslararası bir kontrol sistemi kurulacaktı.

Türkler için bu, Almanların *Schötzbares Materiai*

diye niteledikleri şekilde yeni, ancak olaylara bağlı bir değere sahip olmakla beraber çok pratik bir plandı. İngiliz elçisi buna, vezirleri etkileyebilecek karakterde bazı genel mülâhazalar da eklemişti. Müslümanların baskısının yüzyıllardan beridir vardığı istismarları karakterize eden gözlemler şöylece özetlenebilir: «İmparatorluğun geniş topraklarını paşaların istifadesine konmuş bir çiftlik halinde bırakmak imkânsızdır; bu istifade, galip ırkın münhasır çıkarını devam ettirmekten öteye gidemez.» Ve şunları ekliyordu: «Avrupalıların zekâ ve tecrübelerine baş vurmaksızın idareyi doğru yola sokmak imkânsızdır. İşlere âşinalığın, eski bir üstünlüğün ve seziş kudretinin ve de içgüdüsel bir gücün Osmanlılara, hiç bir cemaatin rekabet edemeyeceği bir pozisyon verdiği kuşku kaldırmaz; ancak bunun için de iktidarı elde tutmak ve üstün kılmak söz konusu olduğunda gerekli eylemlere geçme istemini göstermesi şarttır; fakat Türklerin de ellerinde tuttukları ülkelerin üzerinde uykuya yatmamaları ve bu yerlere sahip olmanın kendilerine verdiği rolü istismar etmemeleri şarttır.»

«Ülkenin başında kalmak için üstün erdemler göstermek gerekir. Oysa ki ülkede sürüp giden yolsuzluklar, hükümetin hareketsizliği, ihsanlar sistemi ve önyargılar, Türklerin devam ettirme iddiasını güttükleri üstünlükle bağdaşmamaktadır. Dilerse, Avrupa'nın zekâsına dayanarak Avrupa'nın erdemlerine sahip olabilir ve kendisi kadar geniş ve verimli topraklara sahip olmamakla beraber yüce bir güce ve prestije ulaşmış bulunan uygar devletlerin seviyesine ulaşabilir; oysa ki Osmanlı İmparatorluğu, kendi zaaflarının ağırlığı altında ezilip yıkılmaktadır.»

Sir H. Bulwer'in etkili olmaktan çok mert bir açık sözlülükle ve kesinlikle Babıâli'ye duyurmak istediği gerçekler işte bunlardı.

Bu arada, bir *İrade*'yle, üç yabancı delegenin de eklendiği bir Yüksek Malî Şûra kurulmuş ve hemen işe koyulmuştu.

İlk işi doğrudan ve dolaylı vergilerin ihalelerinin listesini istemek oldu; kâğıt paraları tedavülden kaldırmanın yollarını tartıştı ve görüşülmesine başlanan kredinin alınabilmesi için gerekli tedbirleri saptamaya çalıştı. Dikkatini özellikle eksikliklerde, hazineyi zenginleştirmeden memleketi yoksullaştıran vergi alma sistemindeki göze baton istismarlarda yoğunlaştırdı; zira tarımsal ahalinin zaman zaman başkaldırmasını hazırlayıcı sebebin bu olduğu kanısındaydı.

Fakat bu hazırlayıcı çalışmalar tamamlanmadı; zaten İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın gönderdikleri ünlü uzmanların, Osmanlı meslektaşlarının isteksizliği ve istemsizliği karşısında bütün çabaları boşa gittiğinden bu çalışmalar aynı zamanda yararsızdı. Osmanlı uzmanlarının sayısı çoktu, üstelik iktidarın temsilcisi karşısında bağımsız olmadıkları açıkça görülüyordu. (*)

Bu sebepten ötürü idarî alışkanlıklarda hemen hemen hiç bir şeyin değişmediğinin farkına varıldı. Memurlar devleti soymaya devam ediyorlardı ve Devlet, geçmişteki gibi Galata'daki tefecilerin paralarına, kâğıt para emisyonuna, yani felâkete götürücü çarelere muhtaç olmaya devam ediyordu.

Vezir Soruşturması Yarıda Kalıyor - Rusya, Uluslararası Soruşturma Projesini Gene Öne Sürüyor - İngiltere'nin Sunduğu İdari Reorganizasyon Planı Ve Karşı Teklifi.

SADRAZAM SORUŞTURMALARI sürdürüyordu ve eyaletlerden gelen haberler lehine değildi. Ayrıntılar arasında işin içinden çıkamaz olmuştu ve tam yetkili vekilden çok yargıç gibi hareket ediyordu. Bu sebepten

(*) Bk. **Blue Book** 1861 İngiliz delegesinin raporu.

ötürü aradan dört ay geçtiği halde Bulgaristan'daki eyaletleri bitirememişti.

Bosna ve Hersek'te kargaşalıklar artıyordu ve sadrazamın Niş'ten Saraybosna'ya gelmesi beklendiği sırada İstanbul'a hareket ettiği haberi ulaştı. Turne sırasında ciddî bir durum ortaya çıkmıştı. Lübnan'da Dürzîlerle Maruniler birbirlerine girmişlerdi ve Avrupalı devletlerin bu yerleri istilâsı gün meselesi haline gelmişti. Fuat Paşo aceleyle Cebel'e gönderilmiş ve yalnız kalan Ali Paşa şaşkınlık içine düşmüştü.

Kıbrıslı Mehmet Paşa'nın İstanbul'a döndüğünü duyduğunda Rus elçisinin müthiş bir öfkeye kapıldığı görüldü; ve hemen uluslararası soruşturma projesini yeniden öne sürdü. Babıâli, soruşturmanın sadece ertelendiğini anlatmaya çalıştı ve az sonra bu misyonun ilk sonuçları hakkında uzun bir sirküler yayınladı. Ekim 1861 tarihini taşıyan bu belge eşkiyalığın bastırılması ve vergi yolsuzluklarının engellenmesi, köy ve mahalle muhtarlarının seçim usulü, mahallî polis görevlilerinin tayininde daha titiz davranılması, istismarla ve halkın ayaklanmasını haklı gösteren sair sebepler hakkında ayrıntılı bilgiler vermekteydi.

Öte yanda İngiliz elçisi de taşrada, amme idarelerinin bütün dalları hakkında konsoloslarına sorular sorarak araştırmalar yaptı ve sonra, bir dosya tanzim ederek bir sirküler de o yayınladı.

Divana ve de yabancı misyonlara organik değişiklikler hakkında kısaca şu öğütlerde bulunuyordu.

Adalet ve Tanzimat divanları yerlerini tartışma, uygulama ve başlıca görevi reformların uygulanmasını gözetme olan adlî yetkilere sahip bir meclise bırakacak, bu meclis birkaçı Hıristiyan olan en yüksek memurlar arasından seçilecek on iki üyeden kurulacaktı.

Bu üyelerden birkaçı geniş yetkilerle müfettiş olarak eyaletlere gönderilecek; her biri belli bir bölgeyi gözetecekti.

Kalanları İstanbul'da ikamet edip gezici arkadaşları-

nın gönderdiği davaları göreceklerdi. Elçilikler şikâyetlerini oraya gönderecekler ve yetkili tercümanları aracılığıyla bu davaların duruşmalarında hazır bulunacaktı.

Bir yüksek memurun başkanlığında özel bir komisyon Sadrazamın ihmal ettiği eyaletlere gidecekti; gene de ilerde Sadrazam buraları bizzat ziyaret edecekti.

Yeni konseyin belli başlı işleri ayrıca sağlam bir polis teşkilâtı ve Hıristiyanların şahitliğinin kabul edildiği yeni mahkemeler kurmak, herkese açık okullar inşa etmek, valilerin yanına üç ayda bir meclise dindaşlarının dilek ve şikâyetlerini duyurucu bir rapor göndermekle görevli Hıristiyan müşavirler tayin etmekti.

Ekim 1859'da Türk hükümetini Hattı Hümayûn'un uygulamasına yeterlice çalışmamakla suçladıklarından bu yana Adalet ve Tanzimat divanlarının yeri değiştirilmesi konusu elçilerin başlıca amacı olmuştu. Fakat yeni meclis üyelerine verilen yetkilerde bir terslik göze çarpmıyor muydu? Ya erklerin bu mecliste toplanması? Eyalet idarelerinde kaza ve icra erklerini ayırmak o güne dek başlıca kaygıları olmamış mıydı?

İngiliz tasarısı yalnız Saray'ca değil, Divan'ca ve Pera'nın siyasî çevresince de hayretle karşılandı. Bu tasarı Kraliçe'nin temsilcisinin şiddetle karşı çıktığı Rus tasarısındaki önerileri kesinlemekle kalmıyor, birçok noktalarda daha sert hükümler getiriyordu. Nerdeyse Osmanlı otoriteleri konsoloslukların mahkemeleri huzuruna çıkarılacaklardı ve Lord Palmerston'un haksız bir eylem tarzı olarak mahkûm ettiği müdahale düzenli ve sürekli bir sistem haline gelecekti.

Zaten Sir H. Bulwer'in ileri sürdüğü tedbirler, tanıştığı özel adamlarının kanısına uygun düşmüyordu; Bu görevlilerin samîmî olduğuna inandığını kanılarını kısaca nakletmeyi uygun buluyorum.

1. Eyalet Meclislerinin reorganizasyonu; üye sayısında halk elemanlarının daha âdilce temsil edilmesi. Bu meclislerin adlî fonksiyonlarının kaldırılması ve sadece idarî yetkilerin bırakılması.

2. Medenî hukuk, ticaret ve ceza davaları için ayrı mahkemelerin kurulması. Müslümanların ve Hıristiyanların dindaşları tarafından yargılanmaları. Karma davalar için karma mahkemeler, ceza davaları için özel mahkemeler kurulması. Mahkemelerin, Batılı Devletlerde uygulanan ilkeler gereğince işlemesi ve sadece Adliye nezaretine bağlı olmaları. Aynı zamanda bütün tebaanın şahitliğinin geçerli olması.

3. Mükellefler için bir felâket halini almış bulunan *İltizam*'ın kaldırılması ve vergilerin doğrudan hazinece tahsili ve kontrolü.

4. Hıristiyanlar için ağır bir yük haline gelen bedel'in kaldırılması. Hıristiyanlar *ayrı birlikler kurmak ve bölgelerinde kalmak kaydıyla askerlik hizmetini kabul etmektedirler.*

5. Irklar, hatta cemaatler arasındaki husumet yüzünden karma okullar kurulması imkânsız bulunmaktadır.

6. Görevlerini icrada bağımsız olamamaları halinde Hıristiyan vali müşavirleri tehlikeli bir girişim olur.

7. Tefeciliğin önünü almak için kredi usulünün konması zorunlu hale gelmiştir. Ulaşım araçlarının v.s. islâhı gerekir.

8. *Hıristiyanların durumu kötü olmakta devam etmektedir. Müslümanların fanatizmi* her yanda aşırı hadde varmıştır; sorumlusu da *idarecilerdir.* Kamu otoritelerinin adamlarının kışkırtmalarıyla her yanda fanatizmin aşırı eylemleri *görülmektedir.*

9. Hıristiyanlarla Müslüman toprak sahipleri arasında ilişkiler kötüdür. Katı bir bağımlılık içinde bulunan Hristiyan çiftçiler kurtuluş yolu bulamamaktadırlar.

10. Rum ruhbanın tutumu çirkin ve kötüdür.

Sir H. Bulwer'in tekliflerinin kısmen dayandığı eleştiriler işte bunlardı; birçok noktalarda uzaklaştığı halde bunları açıklamaktan çekinmemiştir.

Saint-James kabinesinin organı yararlı bir iş yap-

manın yanında Rusya'nın yeniden saldırıya geçmesini önlemeyi ve daha önce davranıp yeniden tehlikeli bir hal alan hasmın elini kolunu bağlamayı tasarlamıştı. Zaten yakın amacı programını derhal kabul ettirmek değil, meslekdaşlarını karşılıklı görüşmeğe itmekti ve sirkülerinin sonucu da bu amacı açıklayıcı nitelikteydi.

İngiltere'nin niyetlerini gayet iyi anlayan Rus hükümeti, elçisinin fikirlerini konferansta tartışmaktan kaçınmadı. Zaten Padişahın Divanı dışında buna itirazda bulunan da yoktu. Bu yanda itiraz öyle anî ve şiddetli oldu ki Foreing-Office, öteki kabineleri, yeni reform planını incelemek, olgunlaştırmak ve bir karara bağlamak üzere Babıâli'ye üç aylık bir süre tanımaya davet etti. Rusya bu süreye itiraz etti ve Avrupa devletlerinin tam yetkili temsilcilerinin derhal toplanmalarını teklif etti.

Divan, yabancı hükümetleri yatıştırmak için de olsa bir şey yapmak gerektiğini anladı ve Rumeli seraskerini, sadrazamın yarı bıraktığı soruşturmayı ele alıp devam ettirmekle görevlendirdi. Bir yandan da resmî bir konferans şekli altında kendisine empoze edilmek istenen kontrol denmese bile araştırmalardan kurtulmak için 1861'de aşar köylerden vergi toplanması işlemlerinin kontrolü ve eyalet polisinin çalışma sistemlerinde bir dizi reform tasarısını Sultan'ın onaylamasına sundu. Aynı zamanda adlî rejim üzerinde de etkin görüşmeler yapılmaya başlandı.

Osmanlı vezirleri 1856 fermanını bir gerçek haline getirmenin zorunluluğunu ve 5 ekim 1859'da verilen kolektif memorandumunun başlangıcını ilân ettiği diplomatik kampanyanın bazı sonuçlar verebileceğini sezmeye ancak o sırada başlamışlardı.

Lübnan'ın Reorganizasyonuyla İlgili Tüzük.

SADRAZAM KIBRISLI MEHMET PAŞA'yı Bulgaris-

tan eyaletlerinde sürdürdüğü soruşturmayı yarı bırakmaya zorlayan olay hatırlardadır:

1860 yılı haziran ayında, Dürzî'lerle Maruni'ler arasında saçtığı dehşetlerle önceki çatışmaların en insanlık dışı davranışlarını hatırlatan vahşî bir çatışma daha başlamıştı. Yirmi yedi aydan beridir maaş almamış olan Osmanlı birlikleri bu savaşlarda fanatizmin ve açlığın öğütlediği rolü oynadılar ve bu durum karşısında Avrupa, asîleri ezmek ve suç ortaklarını cezalandırmak için silâhlı müdahaleye girişmek zorunda kaldı.

Biri Maruni, ötekisi Dürzî iki kaymakamlık denemesi iyi sonuç vermemişti. Otoriteyi rakip gruplar arasında paylaştırmak, ihtilâfları önlemek şöyle dursun, âdeta kışkırtmıştı. Öyle ki Lübnan'a bir zamanlar huzur getirmiş ve Dürzilerin uzun yıllar kabul etmiş oldukları tek ve Hıristiyan iktidara dönmenin daha doğru olduğu anlaşılıyordu. Gerçekten 1860'da Beyrut'ta toplanan uluslararası komisyon üyelerinin ilk düşüncesi bu olmuştu.

Bununla beraber, görüşmeler sırasında yeni bir düzenleme akla geldi ve Rusya bunu savundu; bu düzenleme her ahali grubuna, Cebel'in her Hıristiyan cemaatine ayrık bir otorite tanıma fikrine dayanıyordu. Buna göre biri Marunî, biri Rum ve Doğu kilisesine mensup cemaat, biri Dürzî üç kaymakamlık kurulacaktı.

Yüzyılların tecrübeleri lehte bir izlenim bırakmamış olmakla beraber bu ayırım, mahallî cemaatlerin çıkarlarını açık bir şekilde ayıracaksa ciddî bir şekilde incelenmeye değerdi. Marunîlerin ve Dürzîlerin aynı Merkezde birleştirilmesi yatıştırılmak ve yeniden parlamasını önlemek istedikleri kinin sebeplerinden başta geleniydi; fakat ortada saklanamayacak bir gerçek daha vardı ve Fransa bu konuda ısrar ediyordu: Marunîler, Dürzîler, Metusîler, Müslümanlar, Rumlar ve Rum Katolikler öylesine içiçe yaşıyorlardı ki, kurulacak kaymakamlıkların sınırları ne kadar açık bir şekilde çizilirse çizilsin, değiş-

şik oranlarda da olsa ahalisi karma bir ahalî olmaya devam edecekti. (*)

Durumların, zamanın ve tecrübelerin öğütlediği sistemi iktidarın, çoğunluğun dinine mensup yani Hıristiyan olan bir tek kişinin elinde toplanması sistemini kabul etti (**) Nitekim elçiler, Babıâli'yie anlaşarak bu veriler üzerinde 9 haziran 1861 tarihli «Lübnan'ın reorganizasyonu yönetmeliği»ni hazırladılar.

Belli başlı hükümlerini veriyorum:

Lübnan, Babıâli'nin otoritesi altında icra erkini kullanacak olan bir Hıristiyan vali tarafından idare edilecek.

Halkını meydana getiren ögeler vali nezdinde birer vekille temsil edilecekler.

Her cemaatten seçilmiş ikişer üyeden kurulu bir idare meclisi bulunacak.

Cebel, her biri cemaatlerce atanacak üç ilâ altı üyeden kurulu bir meclisin bulunacağı altı idarî çevreye bölünecek; ve her bir idarî çevre, mümkün mertebe türdeş grupları içeren kantonlara ayrılacak.

Her bir kantonda, her bir mezhep için bir yargıç, her bir idarî çevrede üç ilâ altı karma üyeden kurulu olup bidayet mahkemesi görevini yapacak bir adlî meclis ve hükümet merkezinde her bir idarî çevreden gelecek ikişer üyeden yani toplam on iki üyeden meydana gelecek ve temyiz mahkemesi görevini yapacak bir meclis bulunacak.

(*) 182000 nüfuslu Maruni kaymakamlıkta gene de 37000'i Rum, Dürzi, Meturi ve Müslüman olacaktı. Öbür yanda nüfusu sadece 9000 olan Rum kaymakamlıkla en az 3500 kişi ayrı dinde ve nihayet 54000 nüfuslu Dürzî kaymakamlıkta ise 21000 Maruni Katolik, 6000 Rum, 4000 Rum Katolik bulunacaktı.

(**) Lübnan'da 200.000 Hıristiyan, 28.000 Dürzi ve 17.000 Metusi ve Müslüman yaşamaktadır.

Güvenlik mahallî bir karma polis örgütünce korunacak.

Kısa bir süre sonra bir Ferman'la onaylanacak olan bu düzenleme 1845 tarihli düzenlemeden daha uzun süreli olabilecek özdeydi, zira bir yandan Cebel'in valisini, çoğu zaman ülkenin ayrıcalıklarını yok etme amacıyla hareket eden Beyrut ve Şam paşalarının hakimiyetinden kurtarıyordu, öbür yandan da çeşitli ırklara ve Hıristiyan mezheplerine mensup halklara, artak davaların idaresinde eşit haklar tanıyordu.

Elçilerin adaylığını destekledikleri Ermeni Katolik Davut Efendi, görev süresinin sonunda Babıâli ile yabancı kabinelerin yeni bir anlaşmaya gitmeleri kaydıyla üç yıl için Lübnan valisi seçildi.

Doğu Ortodoks Kilisesinde Hizip - Bulgar, Rum Ruhbanın Otoritesinden Kurtulmaya Çalışıyorlar - Katolikliğe Kısmen Dönmeler - Bu Bunalım İçinde Fransızların, Rusların ve Türklerin Tutumu.

DİNÎ CEMAATLERİN reorganizasyonuna değinen *Hattı Hümayûn*'un hükümlerine karşı Rum ruhbanın nasıl tepki gösterdiğini daha önce anlatmıştım. Patrikliğin pasif direnmesini ve onu itenlerin gürültülü protestolarını, Fener'in baskısından uzun süreden beridir bıkmış olan dindaşları Bulgarlar hiç desteklemediler. Kiliselerinin antik bağımsızlığını tekrar elde etme konusunda Ruslar da onları kışkırtıyorlardı; öyle ki Bulgarlar, Slavların Doğu kilisesinde ayrık bir durum elde etmelerinin kendilerini kaybetmiş oldukları bir üstünlüğe tekrar kavuşturacağına inanıyorlardı..

İstanbul'da Türk hükümetinin izniyle bir Bulgar cemaati kurulmuştu bile. 1860 nisanında bir heyet Babıâli'ye çıkıp Rum Patrikliğinin ruhanî iktidarını artık tanımadıklarını bildirdi; bu gösteriden birkaç gün sonra

başkaldıranlar, Rus sefaretanesinin pencereleri altında toplanıp Çar'a övgüler haykırmaya başladılar.

Bastırmaya bir türlü karar veremediği bu kışkırtmalar karşısında Patrik Kirilos istifasını verdi. Hizip oldu - bittiye getirilmişti; ve kimi tutacağını, taraflar arasında uzlaşmayı nasıl sağlayacağını bilemeyen Babıâli şaşkınlık içindeydi.

Yeni yönetmelik hükümleri uyarınca patrik seçimleri yapıldı; Filibe, Vidin, Tırnova, Niş ve Samakov'da Bulgar cemaat seçime katılmadı.

Fakat çok geçmeden Bulgarlarda da hizip başladı ve başkaldırmayı kışkırtan milliyetçilik, Saint-Petersbourg kabinesinin sempatizanı olan akımın taban tabana zıddı olan başka bir akımın doğmasına da yol açtı. Selanik ve Manastır eyaletlerinde, bu bölgelerdeki Hıristiyanlar Katolikliğe yönelten bir eğilimi belirleyici semptomlar göze çarpmaktaydı.

Bulgaristan'ın bazı eyaletlerinde özellikle Tulça dolaylarında da benzeri eğilimler görülmeye başladı; bu da desteklendiği takdirde tüm ülkeye yayılabilecek için için işleyen çabaların var olduğunu gösteriyordu.

Şunu gözlemlemek gerçeğe olan borcumuzdur: Fransız hükümeti bu çabaları kuşkuyla karşılayıp ihtiyatlı durdu; öyle ki *birleşme* taraftarları, umdukları doğrudan yardımı bulamadı. Hükümetin bu tavrı değişmedi ve bu tutumun dava üzerindeki etkisi kesin ve bozucu oldu. Aslında Tuileries kabinesi, Türkiye'nin siyasal çıkarlarına aykırı olur düşüncesiyle Ortodoks kilisesindeki bölünmeyi hoş karşılamıyordu. Buna karşılık Asya'daki bir çok Katolik cemaatlerde olduğu gibi, Bulgarların da âyinlerini kendi dilleriyle icra etmelerini ve özel ruhbana sahip olmalarını doğru buluyordu.

1860 yılı sonlarına doğru bir Bulgar piskoposu, yanında tam yetkili lâik cemaat vekilleri olduğu halde, Bulgar ruhbanın Katolik cemaatine girmesi şartlarını görüşmek üzere Ermeni Katolik patriğini ziyaret etti. Çok açık bir dizi sorular sordu ve Monsenyön Hasun elinden gel-

diğince tatminkâr cevaplar verdi; bu arada papalığın, Bulgarların sivil ve dinî organizasyonuna asla müdahale etmeyeceği, Vatikan'la, bütün Doğu Katolik kiliselerinkine benzer bir ilişki kuracakları; özellikle patrik ve piskopos seçimleri ve Ruhani Hükümdar'ın adının okunması, birinci derecede önemli işler için Yüce Şef'e danışma, yeni kilise ile İstanbul'da mukim papalık temsilcisi arasındaki ilişkiler konusunda öteki doğu Katolik kiliselerinin aynı olan bir statünün Bulgarlara da tanınacağı vaadinde bulundu.

Heyet, görüşme sonunda sadece Katolikliğin Bulgar milletini Hellenizmin ve Panslavizmin tehdidinden ciddî bir şekilde koruyabileceği kanısında olduklarını beyanla Bulgar Kilisesinin, Fransız Hükümetinin koruması altına konmasını dilediklerini söyledi.

Kendisini doğrudan davaya taraf eden bu sözlere rağmen Fransız kabinesi kayıtsızlığını bozmadı; hizibi hoş görmüyordu ve de devrin basınının fikir birliği ettikleri gibi, aynı zamanda Rusya'yı ürkütmekten de çekiniyordu.

Saint-Petersbourg kabinesine gelince; başta kışkırtmış olduğu halde siyasal sonuçlarının tahmin ettiği sonuçlara bunca ters düşmesi karşısında, tıpkı Divan gibi, hatta ondan da daha beter bir şaşkınlık içinde kalmıştı. Anlaşmazlığın bu özel veçhesi içinde artık patrikliğe bir yakınlaşma gösteremez ve hizibi kışkırttığı Doğu Kilisesi'nde birliği kurmaya çalışmakta bir çıkar umamazdı.

Din kavgası ulusal karaktere bürünmüştü ve kışkırtılan tutkular dört bir yanda patlamalara yol açıyordu. Filibe'de hizip kesindi ki, Monsenyör Kiribos'un halefinin seçimi, burdan giden öğüt üzerine, hiç bir eyalette onaylanmadı. Söz dinlemeyen ruhbana ise ayrılmakla azledilmek arasında bir seçim yapması söylendi. Halkın tek isteği, Rum patriğinin zulmünden kurtulmaktı; ikinci bir isteği daha vardı: en akıllıları, Papa'nın otaritesi altına girmeyi diliyorlardı zira bunu, kendilerini Rum ve Rus kiliseleri karşısındaki bağımsızlıklarını korumaları için en

sağlam garanti sayıyorlardı; Papa'nın dünyevî otoritesinin zayıf olduğu ve hiç bir ciddî koruma sağlayamayacağı iddiasına karşı da, Vatikan'ın manevî otoritesinin kusursuz ve her türlü saldırıdan uzak olduğu cevabını veriyorlardı.

Buna rağmen Babıâli, yeni patriğin de eğilimli olduğu şekilde bir uzlaşma sağlamayı denemeyi daha uygun buldu. Bazı fedakârlıklar yapmayı önerdi; patrik, baş kaldıranların sözcülüğünü yapmış bulunan Bulgar piskopos Monsenyör Hilarion'un önce kendisini ziyaret etmesini, böylece tarziye vermesi şartıyla bu fedakârlıkları yapmaya hazır olduğunu bildirdi.

Bu istek reddedildi.

1861 yılı başlarında yüz yirmi Bulgar milletvekili, iki başrahip, bir papaz ve bir diakos, 2000 İstanbullu Bulgar adına hareket ederek, Ermeni Katolik ruhbanın temsilcisi ve de payitahttaki bütün Latin manastırlarının başkanlarının önünde resûli vekillikten vazgeçtiklerini bildirdiler. Bu törenin zabıtları Babıâli'ye gönderildi. Babıâli hoşnutlukla kabul ederek başpapaz Makaryos'a, o güne dek Rum patriğince kullanılan bazı hakları tanıyarak yeni cemaatin başkanlığını tevcih etti.

Üç-dört bin Bulgarı *birlikçilerin* cemaatine çeken Noel töreninde, âyinci papazlar, Aziz Metodias ve Aziz Kirilios'un vaazlarıyla «Hıristiyanlığı kabul' eden Bulgar milletini dinini onaylayanın Papa I. Nicolas olduğunu, yani Bulgar kilisesini Bizans değil Roma kilisesinin kurduğunu, öyleki Bulgarların bu davranışının sadece ilk cemaate dönüşten ibaret olduğunu» ilân ettiler.

Bu cüretkâr ikrarı patriklik, Papa'yı rafizî piskopos diye nitelediği bir afarozla ve başkaldıranlar da Monsenyör Yoahim'i rafızî ve dinsiz ilân ettiklerini bir bildiriyle cevapladılar.

Bir Papalık özel emirnamesi, daha önce Babıâli'nin açıkça onayladığı bu kararı çok geçmeden kesinledi. Kısa bir süre sonra Edirneli yüz kırk Bulgar aile Katalikliği kabul etti.

Bu olaylar Rusya'da belli bir görüş yarattı: Katolik akımının karşı gelinmez bir bağımsızlık özleminden doğduğu anlaşılıyordu; demek ki hizip Bulgarlar için bir inanç değil, ulusu nihaî olarak Moskova'nın etki alanının dışına çıkaran bir araç olduğundan bağımsızlık garanti edildiğinde *birleşmecilerin* hizipten vazgeçecekleri düşünülebilirdi.

Bu gerçek Saint-Petersbourg'un duraksamalarına son verdiğinden Bulgar kilisesine bağımsızlık verilmesi konusunda Babıâli'yi sıkıştırmaya başladı. Babıâli bu isteği kabul etmekle en yavuz düşmanının eline silâh vereceğini düşünerek karşı çıktı. Ve bu düşüncede de, Rum patriğin başkaldıran fakat halen Ortodoks olan piskopos Hiliarion ve piskopos Buksentios aleyhine çıkarttığı yasak ve sürgün cezalarını onayladı. (*)

O sırada Bulgar Katolik cemaatinin başkanı Josef Sokolski Roma'dan döndü; oraya Papa'nın başpiskoposluk kutsamasını almaya gitmişti. Göreve getirileli iki ay olmamıştı ki, başpiskoposun gizlice bir Rus yolcu gemisine binip Odesa'ya kaçtığı haber alındı. Bu inanılmaz ihanet haberinin ne büyük bir heyecan yarattığını tahmin edebilirsiniz. Yüzüstü bırakılan müminler etkiyi düşündüler ve hatta münkirin ne tür bir cazibeye kendini kaptırdığı ve ihanetine ne paha biçildiği konusunda çok şeyler söylendi.

Bir hükûmetin dürüstlüğünü kuşku altına alıcı bir suçlamaya hemen katılmamak ve olaya yakından bakmak gerektiği kanısındayım. Bu sebepten ötürü İstanbul'daki Fransız Kolonisi içinde bu ruhaninin kaçması konusunda yargıları sadece birer varsayım saymaktan öteye gidemiyorum. Nitekim Fransız hükümeti gereğinde

---

(*) Bulgar Kilisesi patrikliğine göz dikmiş olan Monsenyör Hillarion'un Babıâlinin bu tutkuya karşı olduğunu ilân etmesi üzerine Bulgar cemaatine alınması için talepte bulunduğu söyleniyordu.

vicdan hürriyetini savunmaya kararlı görünmekle beraber Katolikler hesabına başkaldırmaları kışkırtmak şöyle dursun, Osmanlı tebaanın bu gibi davranışlarından daima uzak durmuştu. Bu tutumu, birleşmeci Bulgarların davranışı içinde yorumlayacak olursak Rusya'nın hatta belki aynı zamanda İngiltere'nin kuşkularını kışkırtmama siyasetini güttüğü sonucuna varmamız gerekir. Elbette ki Saint-Petersbourg'u kaale almamazlık edemezdi. Yeni cemaate inen bu beklenmedik darbe amaç güdücü ve her türlü saygıya, karşılıklı dayanışmaya yabancı, hoyrat bir siyasetin kanıtı olarak ortaya çıkmıştı. Ahlâk bir yana, davranış pek dürüst sayılamazdı.

Bununla beraber *birleşmeciler* umutsuzluğa kapılmadılar ve Filibe piskoposu geçici başkan sıfatıyla Babıâli nezdinde cemaatini temsile geldi.

Bu arada Rum patrikliği yayınladığı bir bildiriyle hizipçilere önemli fedakârlıklar vaat etmişti. Fakat artık çok geç idi. İş o raddeye vardıktan sonra barışmak imkânsız hale gelmişti. Bulgarlar için artık bir tek alternatif kalmıştı: ya Rum Kilisesinden doğrudan ayrı bir kilise ya da Vatikan'a bağlı bir kilise kuracaklardı.

Ulusun aydın tabakası bu ikinci şekle eğilimli görünüyordu.

Avrupa'nın Reform Hareketine Gittikçe Artan Müdahalesi - Abdülmecit'in Ölümü - Hersek İsyanı - Bu Eyaletteki Hıristiyanların Durumu.

PARİS KABİNESİNİN desteğiyle Londra kabinesi Paris anlaşmasının 9. maddesinin ikinci bendinin garantör devletlere *Hattı Humayûn*'un uygulanmaya konmasına katılma hakkını verdiği gerekçesiyle reform işinde gitgide daha girişimci bir tavır takınıyordu.

Osmanlı vezirleri elçilere, «Devlet şûrası haline gelmek istiyorsunuz, anlaşılan, diyorlardı. Bari hiç değilse

toplumsal düzenimize ilişkin iç sorunlarımızın incelenmesinde gerçekten uzman olsaydınız! Hiç değilse bu sorunların muhtemel çözümleri konusunda aranızda fikir birliği bulunsaydı! Bakın, askerlik kanununu ele alalım. Biz, Müslüman ve Hıristiyan ayırımının tamamiyle kalktığı karma askerî birlikler istiyoruz ve Hıristiyanların fanatik davranışlarla hafifçe bile olsa rahatsız olmalarını önleyici sert hükümler koymaya da hazırız. Fransa bize katılıyor; İngiltere ayrı birlikler kurulmasını yeğ tutuyor; Rusya ise Müslümanlarla gayrı Müslimlerin arasında yasal eşitliğin asla kurulamayacağı gerekçesiyle Hıristiyanların askerlik hizmetinden muaf tutulmasını savunuyor.»

«Bırakın da vicdanımızın esinlemesi ve milletimizin hassasiyetlerinin çizdiği sınırlar içinde biz kendimiz serbestçe karar verelim. Dindar kitle tasarılarımızdan kuşku duyuyor; onlara kabul ettireceğiz; yeter ki yabancıların zorlaması altında hareket etmediğimizi görsünler ve inansınlar.»

Divan'ın bir yandan Avrupa'nın baskısına elinden geldiğince karşı durduğu, bir yandan en ivedili malî ve adlî reformları inançla sürdürdüğü o günlerde Abdülmecit iyice sarayına kapanmış bulunuyordu ve devlet işlerinden elini eteğini tamamiyle çekmişti. Sağlığı gözle görülecek şekilde hızla bozuluyordu. Ve dalkavuklarının keyfince çekip çevirdiği hükümdarın yakında öleceği herkesçe özlenen bir olay gibi konuşuyor, tahta İmparatorluğun ilk kurucuları gibi yiğit, bir hükümdarın cülûsunun beklendiği açıkça ifade ediliyordu. Daha doğrusu İstanbul caddelerini koşturururken ve Boğaz kıyılarında Cirit oyunlarına katıldığında Aziz Efendinin ve halkın kapıldığı safça kanı bu merkezdeydi.

Abdülmecit tebaalarının dileğini bir an önce yerine getirmek istiyormuşcasına günden güne düşüyordu; aşırı yetle bolca yediği bir yemekten sonra kusma tuttu ve bunun üzerine çekildiği Ihlamur köşkü'nde ikinci bir kriz üzerine 25 haziran 1861'de öldü.

Cülûsunda, Mahmut'un büyük oğlu bütün tebaanın

alkışlarıyla karşılanmıştı; yumuşak ve iyiliksever karakteriyle kendini herkese sevdirmişti ve Avrupa ona karşı samîmi bir sempatiyle davranmıştı. Uzun yıllar sevimli ve sevilen bir efendinin tüm prestijlerini gönendi; Müslümanlar da, Hıristiyanlar da onu eşit bir güvenle seviyorlardı. Mahmut'un acı dolu ve hareketli saltanatını onarıcı ve huzurlu bir saltanatın izleyeceğine herkes inanıyordu. Hatta birçok hatalardan sonra, Kırım harbi bittiğinde Abdülmecit, Gazî ilân edilişini duymak için Fatih camiine gittiğinde halk onu samîmi bir sevgiyle ve heyecanla karşılamıştı.

Gözdeleri onu mahvettiler. Hele iki rakip vezir onu kendilerine çekmek için yapmadıklarını bırakmadılar ve onu daha iyi avuçlarına almak için en iyi içgüdülerini yıkmaktan çekinmediler. İsrafın tadını öğrettiler ve dönümsüzce ahlâksızlığa ittiler.

Bundan sonra padişah artık birinin vesayetinden çıkıp bir başkasının vesayeti altına girdi ve acı bir kefaretle diyeceğiz, en enerjik ve mutlakiyetçi padişahlardan birinin halefi olan Abdülmecit tarihin en zayıf, en kaypak hükümdarlarından biri halini aldı.

Bununla beraber Abdülmecit'in adı *Tanzimat*'tan ayrılamaz, zira *tuğrası* reformun en önemli iki belgesinin, yani *Gülhane Fermanının* ve 1856 *Hattı Humayûnu*'nun üzerinde altın harflerle görülmektedir.

Cülûsundan birkaç gün sonra Abdülaziz, Babıâli'de, vezirlere hitaben okuttuğu *Hattı Şerif*'le içte ağabeyinin liberal ve devrimci siyasetini sürdüreceğini ve bu konudaki kesin kararına garanti olarak, önceki saltanat sırasında atanan vezirleri ve belli başlı yüksek memurları makamlarından ipka ettiğini açıkladı. Ferman, devletin itibarının yükseltilmesi ve bütün tebaalarına ırk ve din ayırımı yapılmaksızın eşit ve babaca bir âdillikle davranılması konusunda ısrarla durmaktaydı. Gerçekten İmparatorluğun durumu Abdülmecit'in cülûsundaki kadar denmese bile tehlikeliydi ve yeni hükümdar hayli ciddi sorunlarla karşı karşıyaydı.

Malî sıkıntı had seviyeye ulaşmıştı; Karadağ'la her an savaş çıkabilirdi; vahşî bir ayaklanma Hersek'i yerle bir ediyordu ve büyük devletler Babıâli'ye aracılık teklif ediyorlardı.

Yapılacak en önemli ve ivedili iş bu eyaletin yatıştırılmasıydı zira Divan'ın gözünde yüce otoriteyi en ağır bir şekilde baltalayan şey yabancı müdahalelerdi.

Asîlerin istekleri nelerdi? Bir Ferman'ın yirmi yıldan fazla bir zaman önce adalet, eşitlik ve koruma vaat ettiği bir sınıf tebaanın içinde bulunduğu güç ve sefil durumu lâyikiyle kavrayabilmek için isteklerini anlamak ve anlayışla karşılamak gerekirdi.

Hersekli Hıristiyanlar, «Türk memurların ve hocabaşıların (*) iyi niyetli olmalarını, çıkarlarımızı mahallî otoriteler nezdinde hakkıyla temsil edip korumalarını istiyoruz» diyorlardı.

«İstiyoruz ki dinimize saygı gösterilsin, kilise inşa etmemize çan asmamıza ve çalmamıza izin verilsin, millî bir piskoposa sahip olalım, bizim memleketimizde de okullar açılsın, zaptiyeler evlerimizde barındırılmasın, ürünlerimizin dörtte birini ağaya vermek zorunda bırakılmayalım, vergi ağa'nın adamlarınca değil, doğrudan hazine tarafından tahsil edilsin, vergi tek olup ev başına belli bir tutar şeklinde saptansın ve tahsilât işiyle Hocabaşımız görevlendirilsin.»

Mostar'da mukim konsoloslara sunulan bu istek, reayaların eski aşağılanan durumunun devam ettirildiğini, memurların hoyratlıklarının ve Müslüman toprak ağalarının vergi tahsildarlarının baskısı altında ezildiklerini açıkça ortaya koyuyordu.

Divan, Herseklilerin isteklerini bütünüyle kabul etmekten çekinmedi ve ordu genel komutanı aracılığıyla vergi borçlarıyla birlikte genel af ilân edileceğini vaat etti. Bu acele cömertlik isyancılara güven vermediğinden

(*) İhtiyar heyetleri başkanları.

bunlar Mostar'daki konsolosların kefaleti altında garantiler verilmesini talep ettiler.

Aylar süren görüşmelerden sonra ancak ülke yatıştı; ve gene de geçici oldu, zira Babıâli, Hersekli Hıristiyan halkın boyun eğmesini sağlayan vaatlerin pek çoğunu yerine getirmedi.

Anlatımda dar bir kronolojik sıra izlemeyi planlamış olsaydım burda, Abdülaziz'in saltanatının ilk zamanlarında girişilen veya karar altına alınan reformları sıralamam gerekirdi. Anlatımı sadeleştirmek ve aynı sorunlar birkaç yıllık aralarla defalarca ortaya çıkacağından bu kısmı tedbirlerden önemli sonucu olanları ilerde ele almak kaydıyla bir yana bırakıyorum.

Bunlardan hemen ele almam gereken bir tanesi, 1856 Hattı Humayûnu'nun esinlemiş olduğu en verimli yenilik diye bilinen vilâyetler hakkındaki kanundur.

Vilâyetler Hakkında İlk Kanun

İMPARATORLUĞUN İLK devirlerinde topraklar *Liva* veya *Sancak* adı verilen idare bölgelerine ayrılmıştı. Bunlar biri Rumeli, öteki Anadolu için atanan iki beylerbeyinin emri altına konmuştu.

XVI. yüzyılda bu idarî bölgeler birçok Livalardan (eyaletlerden) meydana gelen idarî bölgelere ayrıldı. Mahmut zamanında değişikliklere uğrayan bu organizasyon 1864'e dek devam etti.

Bu devirde Tuna eyaleti, deneme mahiyetinde, büyük kısmıyla Fransız idarî sistemine dayanan temelli bir değişikliğe tâbî tutuldu. Hattı Hümayûnun XIII. paragrafında derpiş edilen bu bölgesel değişiklik Âli Paşa'nın ifadesiyle, halkın kamu işlerine katılmasıyla merkeziyetçi sistemin içerdiği fazlaca mutlakiyetçi yönlerini düzeltmeye yönelikti.

1864 kanununun kurduğu şekliyle *Vilâyet,* Fransa'daki *departement*'larında olduğu gibi arrondissement'ın

karşılığı olan *sancak*'lara, *canton*'ların karşılığı olan *kazalara* bunlar da *nahiyelere* ayrıldı ki bunlar mutasarrıf'lar, kaymakamlar ve muhtarlar tarafından idare ediliyordu ve bu devlet memurları valilerin emri altındaydı.

Bu idarî taksimattan her birinde üyelerinden çoğu seçim yoluyla getirilen bir meclis ve mahkeme bulunuyordu.

Üyeler ve yargıçlar idarî taksimatın hiyerarşik derecelerine göre ayrı ayrı saptanan kanunnamelerce atanırdı. Sancak'ı model alarak idarî ve adlî personelin hangi usullerle iş başına getirildiğini görelim:

İki yılda bir Sancak'ta mutasarrıfı, kadısı, muhasebecisi (*) ve vilâyet merkezinin müftüsünden, ayrıca gayrı Müslim cemaatlerin dinî başkanlarından ve kâtibi umumisinden bir seçim kurulu meydana getirilir. Bu kurul, Sancak'ın idare meclisi, hukuk mahkemesi ve ceza mahkemesi için yarısı Müslüman yarısı gayrı Müslim cemaatleri temsil etmek üzere atanacak üyelerin sayısının üç misli sayıda kimseler seçer.

Bu şekilde meydana gelen liste kazaların idare meclislerine ve mahkemelerine gönderilir; bunlar listeyi sancakların meclis ve mahkemelerine atanacak üyelerin iki misline eşit bir sayıya indirirler.

Kazalarda böylece son şeklini alan listeler Sancak'a geri gönderilir, liste seçim kurulunca üçte ikiye indirilir; ancak sayının yarısını Müslümanlar, yarısını gayrı Müslimlerin meydana getirmesi gereklidir. Böylece seçilecek üyelerin iki misline eşit bir liste elde edilir. Bu listeyi vali yarıya indirir ve bu son ayırımdan sonra elde edilen üyeler nahiyelere idare meclisi üyesi ve yargıç olarak gönderilirler.

Görüldüğü gibi idarî ve adlî personel, seçim komitesi tarafından gerekli sayının üç misli sayıda kişinin seçilmesi, bunun hiyerarşide alt derecedeki otoritelerce üçte birinin çıkarılması yoluyla üçte ikiye indirilmesi, yüce

(*) Levazım subayı.

icra organınca üçte bire indirilmesi gibi oldukça karmaşık bir usulle atanmaktadır.

İlk okunuşta güçlükle anlaşılan ve acayip mekanizmanın seçmenlerden çoğunun kafasında ne kadar belirsiz ve esrarlı olduğu tahmin edilir.

Halkın, bölgesel idarî ve adlî hizmetlerle görevlendirilecek memurların atanmasına katılarak çıkarlarının yönetiminde söz sahibi olması kanun gereğidir. Seçimlerdeki demokratik ilke aslında iyidir ve bu yeni hükûmet sisteminin bir ilerleme olduğu inkâr edilemez, ancak Hıristiyanlara eşitliği ve haklarını tam olarak kullanmalarını sağlayıcıdır denilemez. 1864 statüsünün saptadığı şekliyle *reayaların seçime katılması ona medenî ve siyasal hürriyet ve insiyatifi verecek mahiyette değildir.*

Görüldüğü gibi aday listesini meydana getiren seçim kurulu büyük çoğunluğuyla Müslümandır (*) ve nihaî ayrımı yapan da bir Müslümandır. Bu şartlar altında gerçekten bir serbest seçim söz konusudur diyemeyiz; zira Müslümanlar için belli bir garanti olsa bile seçim hakkını bir Müslüman çoğunlukça saptanan adaylar için kullanmak zorunda kalan gayrı Müslimler açısından bir göz boyaması olmaktan öteye gitmemektedir.

Şunu da teslim etmeliyiz ki halk, mahallî idarecilerin atanması işlemine ilk kez katılmaya davet edilmekte olduğundan tedbirli gitmek ve o güne dek seçim hakkından ve kamu işlerinden tamamiyle uzak bırakılmış olan sınıfları yeni haklarına yavaş yavaş alıştırmak gerekmekteydi.

Bu geçiş devri rejiminin gösterdiği titizlik meşrû olmakla beraber aşırıydı. Müslümanlara hâlâ tanınan üstünlük Hıristiyanların çoğunlukta oldukları bölgelerde, daha önce kendi kendini idare ederken bu hükümetlerin getirdiği yenilikler tahammül edilmez bir sistem yaratacaktır.

Edirne'yi örnek verelim: vilâyet idare meclisinde

(*) 1864 Vilâyetler kanunu Md. 67, 73, 77.

4000 Müslüman nüfusu on bir üye, geri kalan 60.000 nüfusu ise ancak üç Hıristiyan temsil ediyor. Aynı durum Yanya, Bosna ve Ege denizindeki adalar için de varittir. (*)

Eski mahkemelerin yerini alan yeni hukuk mahkemelerinde de nisbî eşitlik gözetilmemiştir. Ticaret mahkemeleri dışında kalan yargı yerlerinin başkanları Ulemadır.

İdarî ve icraî erkin, kazaî erkten ayrılmasının önemli bir ilerleme olduğu inkâr edilemez. Fakat herkese açık bir makam olup azledilemeyen, üstelik okuma yazma bilmeyen yargıçların bağımsızlığı yeterli bir güvence sayılabilir mi? Üstelik, hukuk ve ceza mahkemeleri usulü kanunu da henüz meydana getirilmemiştir...

Valiye, doğrudan emirleri altına konan çeşitli hizmetlerde hemen hemen keyfince bir idare yetkisi tanıyan paragrafların üzerinde durmayacağım. Ancak şuna işaret etmeden de geçemeyeceğim: malî ve siyasî alanlarda, kamu hizmetleri, tarım ve ticaret işlerinde eyaletlerin âmiri sıfatıyla vali, görevlerinin mahiyetine göre ilgili nezaretlere bağlı bulunduğundan bu çeşitli bağlılıkların görev uyuşmazlıklarına yol açacağı kesindir.

Kısacası, düzenlenen şekliyle vilâyetler hakkında ilk kanun, iktidara Müslümanların üstünlüğünü sağlama ve aşağı tabakaya, iktidar aleyhine çevireceği silâhlar verme korkusunu doğuracak hadde varan fedakârlıklara gitmeme kaygısını güden bir kanun olarak karşımıza çıkmaktadır.

Abdülmecit'in Gerici Eğilimli Halefi, Fuat ve Âli Paşaların Onunla Başarılı Mücadeleleri - Padişahın Mutlakiyetçi Tutumuna Karşı Direnme - Jön Türkler.

REFORM GÜNDEMDEYDİ. Padişahın fanatik ulema-

(*)Bk. Ek I. 1876 İstanbul konferansı tutanakları.

nın kışkırtması ve çıkarcı siyasetçilerin perde arkası etkileri altında kalmasından ve selefinin izinden gidip *Tanzimat* reformlarını sürdürmeyi vaat etmiş olduğu halde Hattı Şerif'i inkâr etmesinden bir an korkuldu.

Bu korkuyu doğrulayıcı bazı acayip emirler verilmişti ve hatta Abdülaziz'in gerici sapmalar içinde gerçek delilik semptomları gösterdiği söylentileri bile çıkmıştı. (*)

Bunun üzerine Âli ve Fuat Paşalar iktidardan çekilmek istediler; Padişah yapayalnız kalacağını görerek ürktü ve bir Hat'la, 1856 fermanını kesinlemekle kalmayıp hatalarının anısını örtbas etmek için bütçe açığının kapatılmasına yardım amacıyla her ay iki buçuk milyon kuruş vermeyi vaat etti. Böyle bir vaadin gerçek değerini bilmeyen yoktu; nitekim az sonra unutuldu.

Hükümet kaypak, üstelik tecrübesiz bir hükümdarın kaprislerine bir kez daha oyuncak olma durumuna düşmüştü. Hiç değilse Abdülmecit yeteneksizliğini ve zaafını sonsuz iyilikseverliği ve anlayışıyla gideriyordu; Abdülaziz sert tabiatlı ve inatçıydı.

Bu sebepten ötürü aydın ve vatansever Müslümanlar, tıpkı Hüseyin Paşa ve partizanlarının mutlakiyet idaresini frenlemeyi hayal edip, bazı girişimlerde bulundukları zamanlardaki gibi bir isyan isteği ve havası içinde yaşamaya başladılar. Devlet kurumlarında reformlar yapılırken yüce iktidarı bunun dışında bırakmak ve onu da kanunlarla bağlı kılmamak anlamsızdır, diyorlardı.

Özünde kararsız ve ayrık belirtilerinde henüz pısırık olan bu kaygı önce payitahtta ve bazı önemli vilâyet merkezlerinde görülürken somutlaşarak yayıldı ve nihayet; ilerde sadrazamlığa getirilecek olan bir devlet

(*) Eski bir Mevlevî dervişini sadarete getirdi deniyordu.

adamının imzasını taşıyan bir programda ortaya çıktı. (*)

Paşa şöyle demeye cüret ediyordu:

«Hükümdarlar tüm insanlar gibi zaaflara sahip kişilerdir. Ya başkalarını idare etmek için gerekli yeteneğe sahiptirler, ya bu yeteneğe sahip oldukları halde tutkularına yeterlice hâkim değiller, ya da ne yetenekleri, ne enerjileri vardır.

Birinci halde bile *milletin desteği, nezaret sorumluluğu* ve nihayet bir kontrolun varlığı, padişahın iyi niyetlerini köstekleyici olamaz, aksine tasarruflarını kontrolle görevli adamların desteğinden ötürü padişah kendini kutlamalıdır.

Yeteneksiz bir hükümdarın bulunması halinde; İngiltereye bakın, aklından sakat olan III. George'un saltanatında bile en tehlikeli bunalımları atlattı ve yüceliğini tekrar ispatlamayı bildi.»

Konsüllük ve İmparatorluk Devri Tarihi'nin yazarı eserini şu cümleyle özetleyip vurguluyor: «Tek kişinin hükümranlığı, yetenekleri nice yüce olursa olsun dalma tehlikelidir.»

«Türkiye'de İslâm Jürisprodansının dini siyaset kısmını kaleme alan bilim adamları, kanun gücünün ve desteğinin, yüce iktidarın tahdidi olmadığını, aksine İslâm dininin kabul ettiği iktidar haklarından biri olduğunu belirtmişlerdir.»

«Bugün yapılması gereken şey İmparatorluğun bu eski yasasının geliştirilmesinden ibarettir. I. Süleyman, siyasal kanunnameyi çıkardı (*). Orda, şu satırları oku-

---

(*) Bu program 1868'de **Müslüman Devletlerinde Zorunlu Reformlar** adı altında çıktı. Abdülaziz devrinde yani (1864-1868) yılları içinde benimsenen fikirleri iyi aksettirdiği için özetini vermeyi uygun buluyorum.

(*) Kanunname maliye, ceza işleri, askerî disiplin, askerî fiefler ve saray törenleri olmak üzere beş kısımdır.

yoruz: «İmparatorluğun idaresi ulemanın ve vezirlerin koruması altında olup, bunlar doğru yoldan ayrılması halinde hükümdarı uyarmakla görevlidirler. Hükümdarın uyarıları gözönünde tutması halinde ordu komutanını haberdar etmelidirler. Hükümdar kanunu çiğnemekte ısrar eder ve keyfî davranışlarını sürdürürse tahttan indirilmesi caiz olup yerine aynı sülaleden bir başkası getirilmelidir.»

Görülüyor ki, ulemanın ve vezirlerin rolü; Avrupadaki meşrutî hükümetlerdeki meclislerin rolünün aynıdır diyebiliriz, zira bu kontrolü zorunlu kılan ve meşrulaştıran dünyevî esaslara Müslümanlarda dini düstûrlar da eklenmiştir.

Sultan Süleyman'ın kanunnamesi uzun süre Türkiye'de şifalı etkiler yarattı ve memleket gelişti.»

Müslümanlar arasında yayılmaya başlayan fikirler işte bunlardı; ve en belli başlı temsicileri de Jön Türklerdi. *Jön Türkler* siyasî bir cemiyet halini almakla beraber dayandığı ilkeler henüz belirli olmadığı gibi organizasyonu da tamamlanmamıştı.

İlerde görüleceği gibi bu fikir hareketi, eylemler şeklinde de kendini gösterecek ve o devirde Tanzimat'ı teşahhus ettiren iki ünlü vezirin haleflerinin zamanında sert itisaflara maruz kalacaktır.

Âli ve Fuat Paşalar özellikle hükümdar ayrıcalıklarının istismarını önlemeyi amaçlayan yeni tutkulara tam anlamıyla katılıyorlardı; fakat rejimin yeni ilkelere göre kurulması konusunda gösterilen sabırsızlığı hoş görmüyorlardı; sorumluluk ve hürriyet fikrine dayanan daha rasyonel bir rejim kurmak dilekleriydi elbet, fakat öncelikle düşündükleri şey İmparatorluğun malî yönden güçlenmesine çalışmaktı.

Bu öyle geniş ve zor bir işti ki, başarı kuşkulu görülebilirdi. Geniş kapsamlı bir planları yoktu. Yenilik denen tehlikeli yolda kısmî tedbirler ve el yordamlarıyla ilerliyorlardı.

Vilâyetlerin organik statüsünün yayınlanmasını izleyen yıllar içinde özellikle ekonomik alanda birçok vezir emirnameleri çıkarıldı. Bunların en önemlileri menkul mülkiyeti rejimiyle ilgili olup, yabancı devlet elçileri hazine çıkarlarına aykırıdır diyerek Babıâli'yi durmadan sıkıştırıyor ve ayrıntılarıyla izah ediyorlardı.

Ekonomik Tedbirler - Gayri Menkul Mülkiyeti Rejiminde Değişiklikler.

KUR'ANI KERİM'E göre Allah her şeyin tek ve sürekli sahibi olduğuna göre insanlar, işgâl ettikleri toprağın sadece zilyedidirler. Milletin toplumsal koşullarının kişi ile işgâl ettiği toprak arasında ilişkiler konusundaki gelenek ve yasalara dayandığı gerçeği karşısında mülkiyetin, Müslümanların nazarında dinî bir karaktere sahip olması ilkesinden Türklerin siyasal Anayasasının tümü içinde olduğu kadar en ufak ayrıntılarında bile teokratik bir şekil aldığı sonucunu çıkarabiliriz.

Fetih bile Türkler üzerinde, dinin mülkiyet ve birey üzerindeki etkisi kadar bir etki yaratamamıştır. Fetih sadece yenenin elde ettiği hakları ve yenilene empoze edilen yükümlülükleri kesinlemiştir. Bu bakımdan İslâm topraklarına hür toprak yani *mülk* veya *üşriye*, veya vergi veren toprak yani *haraciye* diye bakabiliriz.

Bu ilk farklılaşma bir tür millî hiyerarşiye tekabül etmekte olup bu hiyerarşinin en üst kademesinde kamu mallarının idarecisi sıfatıyla *imam* bulunmaktadır. İmamdan bir kademe aşağıda *raiyet*, yani halk ve özellikle Müslüman halk bulunmaktadır. Onun yanında fakat bir derece dununda *Zimmi*'ler veya *Küffar*'lar süreklice Dar-*Ül-İslâm*'a bağlı inansızlar ve geçici olarak bu topraklarda yaşayan *Müstenem*'ler bulunmaktadır.

Osmanlı toprakları için eski kanuna göre başkaca ayırımlar da söz konusu olmuştur: *mirî* veya *mevkufe* denen devlet malları, bir de *vakıf* malları vardır.

1856 *Hattı Hümayunu* bütün tebaaların eşitliğini ilân ettiğinden 1858'de mülkiyetin bu ilkel karakterini silmeye ve yerli kurallarla modern toplumların ilkelerini mümkün olduğunca bağdaştırmaya çabalayan bir statü yayınlandı.

Genel ekonomisi içinde incelendiğinde, yeni kanunname eski mülkiyet esaslarına dokunmuyordu. Buna göre Osmanlı İmparatorluğunda toprak mülkiyeti üç kategoriye ayrılıyordu: Vakıflar, özel mülk ve miriye. (*)

Vakıflar yasal veya geleneksel olur. Yasal vakıflar devlet veya dindar kişiler tarafından camilere yapılan bağışlardan meydana gelir. (**) Geleneksel olanı ise kişiler tarafından, kendisi kiracı kalmak kaydıyla camilere bıraktıkları mallardır .

*Yasal vakıf*larda cami, kuru mülkiyete sahiptir. Vergiyi ürünlerle öder. Bunlar, peşin bir giriş hakkı, sonra da yıllık bir bedel ödenmesi şartıyla kiraya verilir.

*Geleneksel vakıf*lara gelince; bunlar büyük bir gelişme göstermiş olup Osmanlı âdetlerinin ilginç bir karakteristiğini ortaya koymaktadırlar, zira mülk sahibini yasal müsaderelere veya eyalet idarecilerinin keyfî gasplarına karşı koruma amacıyla kurulmaktadır. Cami, malların mülkiyetine sahip olmakla beraber bağışlayan

---

(*) 21 nisan 1858 toprak kanunu şu beş kategoriyi saptıyordu:

1. Mülk - Kişilerin mülkiyetinde

   Miriye - Devletin mülkiyetinde

   Mevkufe - Ferağ edilemeyen mallar

   Metruke - Kamu istifadesine terk edilen - Res universitatis

   Mevat - Ekilmemiş arazi

(**) Yasal vakıflar da camilere veya hayır işlerine tahsis edilmiş olmasma göre iki kategoriye ayrılır.

intifayı alır ve bunları birinci derecede mirasçılarına bırakabilir. Bu mallar gayrımenkul vergisinden muaf oldukları gibi, adlî işlem konusu da olamazlar. Bağışlayan çocuksuz ölürse, torunları bulunsa bile mallar nihaî olarak camiye kalır.

İşte bu yolla camiler imparatorluğun topraklarının yarısından fazlasını elde etmiştir ve devlet de vergisinden yoksun kalmaktadır.

Kökeni fetihe dayanan özel mülkler iki kısımdır: galiplerin paylaştıkları araziler *üşriye,* gayrı Müslim yerli halka bırakılan *haraciye* topraklar.

Miriye, padişah tuğrası taşıyan tapu senetleriyle hükümet tarafından kişilere verilen hazine toprakları-dır. Birinci derecede mirasçılarına ve torunlarına geçer. Eğer bunlar yoksa, kanunun belirlediği akrabalar *tapu vergisi* ödemek kaydıyla mirî araziye sahip olabilirler.

Gerek vakıf, gerek özel mülklere ve mirî arazilere konan bu sınırlamalar gayrimenkul üzerinde muameleleri kısıtlamakta, değerini düşürmekte ve aynı zamanda devletin belli başlı gelirini kısmaktadır.

Böylesine yasalar, Osmanlı Devletinin hayati çıkarlarıyla yakından ilgili yabancı hükümetlerin sert eleştirilerine hedef oluyordu.

1867 yılı şubatında, daha önce *Foreign Office*'in de yaptığı gibi Fransız hükümeti Divan'a, vakıf sisteminin kökten değiştirilmesi, özel mülkiyetin geliştirilmesi ve Müslümanların mülklerinden serbestçe istifade etmelerini kısıtlayan hükümlerin yürürlükten kaldırılması ve de gayrımenkul satış bedellerini ahz ve işletilmesiyle yükümlü kredi kurumlarının kurulması konusunda bir nota verdi.

Bu pratik öğütler sadece kısmen uygulamaya kondu. 21 mayıs 1864'de bir padişah emirnamesi mirî arazi-

lerde *mirasçıların alanını birinci zümreden yediye yükselterek* genişletti. Vârissizlikte Devletin hakkının kaybına karşılık hazinenin, beş yıl süreyle yıllık kazancın % 15'ini alması karar altına alındı.

18 haziranda da, *musakkafa* ve *mustecele* malların (*) değerleri nisbetinde vergilerin arttırılmasını derpiş eden bir başka emirname yayınlandı.

İlgililer için zorunlu karaktere bile sahip olmayan bu yetersiz tedbirler, Osmanlı topraklarının çoğunu camilerin ve devletin elinde ve kişileri zilyet durumunda bırakıp tarımın orta çağı seviyesinde kalmasına yol açan eski rejimde hiç bir yenilik yapmadı.

Darül İslâm'ın paylaşılmasını düzenleyen hükümlerinde son derece kesin ve inhisarcı olan İslâm Hukuku yabancı inansızların toprak sahibi olmasını veya bundan yararlanmasını yasaklıyordu.

Sürekli olarak uygulanmış olan bu ilke, batıyla aralarındaki engeli yıkma amacını güden *Tanzimat* devrinde devam ettirilemezdi. Bu sebeple 1856 *Hattı Humayunu* şu sözlerle ilga etti.

«Gayrımenkullerin alımını, satımını ve kullanılmasını düzenleyen yasalar bütün tebaalarım için ortak yasalar olduklarından güvenlik kurallarına uymak ve vergileri ödemek şartıyla yabancılar, yabancı devletlerle yapılacak anlaşmalar uyarınca devletimde gayrimenkul sahibi olabilirler.»

1862 yılından itibaren elçiler bu sarih hükmün gereğinin yapılması için Babıâli'yi sıkıştırmaya başladılar ve Âli Paşa, kapitülasyonlarla ilişkin bazı şartlar konusundaki istekleri yerine getirmeye hazır olduğunu bildirdi. Hariciye nazırı, «Avrupa'yla ilişkiler başladığında Türkiye'nin ne durumda olduğu biliniyor» dedi. Bir-

(*) Musakkafa: Üzerinde bina bulunan araziler
Müstecele: Binasız fakat verimi olan araziler.

kaç yabancı tüccar, halktan tamamiyle ayrı olarak bazı liman kentlerinde yaşamaktaydı. Osmanlı hükümeti, onlara zamanın toplumsal durumunun gereği olan bazı muafiyetler tanımıştı; fakat o koşullar şimdi tamamiyle silinmiş bulunmaktadır; sadece kapitülasyonlar duruyor ki, bunlar da bugün, hükümetin düzenlice işlemesiyle bağdaşmayan istek ve iddiaları meşrulaştırma amacıyla kullanılmaktadır. Kapitülasyonlara dayanarak yabancı uyruklular kendi ülkelerinin otoritesine bağlı yaşıyorlar. Bunun sonucu olarak eyaletlerde, konsolosluklar sayısınca güvenlik kuvvetleri ve mahkemeler türemiş bulunmaktadır.

«Bu durum devam ettiği sürece Türkiye, onu davet ettiğiniz yolda yürüme imkânsızlığı içinde kalacaktır. Türk kanunlarını tanımayan, yerli halkın uyruk olduğu ödevleri üslenmeyen ve yabancı mahkemeler dışında yargı kabul etmeyen yabancıların mülk sahibi sıfatıyla topraklarına yerleşmelerini kabul etmesini Türkiye'den isteyemezsiniz.

Öyle ki, işe kapitülasyonlarda gerekli değişiklikleri yapmakla başlamak gerekir.

Karşı gelinmez bir mantığın vardığı bu sonuca elçiler, yabancılara mahallî yasa ve yükümlülükleri, can ve mallarını güvence altına alan garantileri zedelemeden empoze ettirmeyi imkânsız gördükleri cevabını verdiler. Ve Âli Paşa'yı, vatandaşlarının mülkiyet haklarından ne suretle yararlandıklarını izaha davet ettiler.

Yabancıların, yerlilere eşit haklarla şehirlerde ve şehir dışında, gayrımenkullerle ilgili kanun ve kurallara uymak kaydıyla mülk sahibi olma hakkı, bu konuşmalardan beş yıl sonra, 1867 haziranında tanındı. Ancak, yabancılar can ve mal güvenliğiyle ilgili anlaşmalarda mevcut muafiyetler mahfuz kalmak kaydıyla Osmanlı hukuk mahkemelerinin yargı hakkını kabul ediyorlardı.

Ne var ki, bu hakkın kullanılmasının kapitülasyonlarla hangi ölçüde bağdaşabileceğini belirlemek gerekiyordu. Türkiye'de ikamet eden Avrupalılara verilen ga-

rantiler şunlardı: mahkemelerde de bir resmî tercümanı bulundurma ayrıcalığı ve konut dokunulmazlığı; Osmanlı otoriteleri önceden ihtar etmeden ve konsoloshanenin göndereceği memur hazır bulunmaksızın onların evine giremezdi fakat bu koruyucu şartlar ancak yabancı, konsoloshaneye yakın bir yerde oturuyorsa uygulanabilmekteydi. Oysaki, yabancılara tanınacak yeni haklardan sonra bunların sayısının büyük bir artış göstereceği tahmin edilirdi; bu durumda mal ve canlarının korunması konsoloslukların sayısının sonsuzca arttırılması gibi imkânsız bir şarta bağlı olacaktı.

Bu sebepten ötürü dokuz saatten uzak olan yerlerde ve konsolosluktan başka Osmanlı otoritelerinin talebi üzerine ve İhtiyar heyetinden üç üyenin huzurunda güvenlik kuvvetlerine mensup görevliler, konsolosluk görevlilerinin hazır bulunması aranmaksızın, fakat sadece ivedili durumlarda ve belli suçlarda tespitler yapmak üzere bir yabancının evine girebilecekti. Fakat tutanakları derhal, en yakın konsolosluğa iletmesi gerekirdi.

Aynı şartlar altında yabancıların; bin kuruşu aşmayan ihtilâflar ve azamî beş yüz kuruşluk para cezasını gerektiren suçlar için konsolosluk delegesi hazır bulunmaksızın adlî makamlar huzurunda yargılanabilecekleri de karar altına alındı; fakat verilecek karar üzerine gidilecek *üst mahkemede* konsolosluk temsilcisi bulundurulacak ve bu temyiz talebi üzerine icra kendiliğinden *ertelenecekti.*

Bundan başka yabancılara kayıtsız savunma hakkı tanınmıştı kl, bu hüküm konsolosluk tercümanlarının dolaylı şekilde müdahalesini yasallaştırıyordu.

Bu çeşitli hükümler durumlara uygundu ve öngörülü olduğu kadar da âdildi; zira gayrimenkullerde farazî adlarla muamele yapma alışkanlığından doğan istismarlara son vererek, tehlikeli bir fiksiyonun yerine gerçeği getiriyordu.

Gene de ecnebilerin böylesine sınırlayıcı ve karmaşık bir kanuna güvenip Türkiye'de gayrımenkul satın almayı istiyeceklerini ummak kolay değildi.

Belli Başlı Büyük Devletlerin Reform Hakkındaki Görüşleri - Fransız Sistemi Ve Rus Sistemi.

1867 YILININ *reformlar* tarihinde önemli bir yeri vardır. Fakat siyasal ve idarî sahada yenilikler bakımından daha verimli olduğu veya imparatorlukta adalet ve eşitliğin hükümranlığı çağını açacak olan belli başlı tedbirlerden bazılarının uygulanmaya konmasıyla *Hattı Humayun*'un programının hissedilir bir şekilde hafiflediği için değil.

Bu yıl, tabiri caizse büyük bir davanın modern Türkiye'nin yargılandığı ve müdahalesinin ona ilk kez bir Avrupa kongresinde yer alma şerefini bahşettiği büyük Avrupa devletlerinin vesayetine boyun eğmeye mahkûm edildiği bir davanın belirlediği bir yıldır.

Tanzimat'ın bu özel safhasında bir olay dikkatleri üzerine çekmektedir. Kuşkulu ve kuşkusuz izafî bir eğilim olan Müslüman liberalizmi, ilerlemekteydi, daha doğrusu batının fikirlerine ve siyasal derslerine daha açık birkaç vatanseverin esinlenmesiyle bir formül bulmuştu. *Jön Türkler* saygınlığını kaybeden bir hükümdarın mutlakiyetçiliğine karşı enerjiyle dikilmişti ve halkın, devlet işlerinin idaresine katılmasına imkân verecek olan *anayasal devrin* açılmasını istemeye başlamışlardı.

O güne dek Türk hükümeti reform denemelerinde kamuoyuna az çok bağımsız kalmıştı, yani Müslüman tebaanın dinsel hislerini ve önyargılarını rencide etmemeye çalışmakla beraber, idarî iktidarının kullanılmasında ona dayanmamaktaydı. Reform tepeden geliyordu sadece. Kelimenin gerçek anlamıyla despotik olmamakla beraber padişahların iktidarı Kur'anı Kerimin empoze

ettiği sınırlardan başka sınır tanımayan mutlakiyetçi ve kişisel karakterini muhafaza ediyordu; bu sınırları gösterenler de çoğu kez iktidara hoş görünmekten başka kaygısı olmayan yorumculardı.

Jön Türkler'in taraftarları, devleti bir tek kişinin iradesine teslim eden bu rejime son vermeyi kuruyorlardı. Bu içtenlikli atılıma tanık bir yabancı gözlemci için hiç değilse bu noktada vatanseverliğin ve dinin cömert olduğu kadar ciddî bir düşüncenin ürünü olan bu çabada birleştiğinden kuşku edemezdi.

Bu hareket, büyük devletlere kaygı veren bir duruma cevap vermekteydi. Bu büyük devletler, aralarında teati eden yazılardan anlaşıldığına göre, imparatorluğun kalkınması görevini yüklenen kişilerin ne kararlılığına, hatta ne de samimiliğine güveniyorlardı ve olayları 1856'da sevinçle selâmladıkları liberal prensiplerle kıyasladıklarında pek elle tutulur gerçekler bulamıyorlardı.

Hatta son on yılın denemesi Türk hükümetinin fasılalı faaliyeti içinde, tıpkı her an durmak üzere olduğu *halde dikkatli bir elin her an harekete getirdiği bir sarkaçlı saat* gibi dış devletlerin baskısına boyun eğdiğini gösteriyordu. Babıâli'nin, batının etkisi altında ezilmekten korktuğu ve bizzat reformcuların bile Müslüman ahalinin ayrıcalıklı olması esasını kafalarından bir an silmedikleri görülüyordu.

1859'daki gibi büyük devletler bu gevşekliğe karşı tepki göstermenin yerinde olacağına karar verdiler Hatta birkaçı Divan'a pratik öğütler verebilmek, ödevlerini ve yolunu gösterebilmek için gerçek durumun ne olduğunu yakından bilme ihtiyacını hissederek soruşturmalara girişti.

Fransa hükümeti ise Hattı Hümayûn'un ihtiva ettiği esasların Türkiye'nin normal bir ilerleme kaydetmesi için yeterli olduğu ve yabancı büyük devletlerin yapacakları tek şeyin bu ilkeleri uygulamaya koyması için Babıâli'yi baskı altında tutmak olduğu kanısındaydı.

III. Napoleon'un dışişleri bakanının beyan ettiği gibi Fransa «Osmanlı, tebaası arasında milliyet ayırımı yapmamakta, Müslüman ve Hıristiyan tebaa farkı gözetmemekte» idi. (*) Hepsi de idarî, hukukî ve siyasî haklardan eşit şekilde yararlanmalı idiler.

Kısacası, Tuileries kabinesi *ırkların kaynaşması* görüşünü savunuyor, ayrılık yerine ortaklık diliyordu, zira ırklar arasındaki uzaklık halkı, ülkenin kaderine kayıtsız kılmaktaydı.

Değiştirilmesi gereken ortamı gözönünde tutmak kaydiyle bu amaca varmak için her şeyden önce sabırlı ve anlayışlı olma yoluna gitmişti. Onun görüşüne göre bir hastayı tedavi etmek için zorlama ve tersleme yoluna gidilmektense ikna etme, ilâçları kandırarak içirme gibi yolları tercih etmek daha doğruydu; hele siyaset sahasında; zira zayıf hükümetler daha hassas olurlar.

Yüzyılların getirdiği alışkanlıkların ve adetlerin eseri olan kurumları kökünden değiştirme amacıyla ele alınacak bir girişimin nice güçlükleri olduğunu Paris takdir etmiyor değildi. Fakat bu güçlükler, Osmanlı İmparatorluğunu harap etmeye devam eden düşüşün getirdiği tehlikelerden daha ciddî sayılamazdı. Fakat hoyrat tedbirlerin bu parçalanmayı daha da hızlandırmayacağını kim garanti edebilirdi?

Öyle ki tedbirli bir sebatla hareket etmek, Osmanlı toplumunun vatanının dirilişi sorununa eğilmesini sağlamak gerekirdi.

Rusya'nın prensipleri bambaşkaydı.

Yıllar önce, Paris anlaşması henüz imzalanmadan Prens Gortchakof «Tutarsız Osmanlı ırklarının birleşmesi» fikrine, bu ırklardan hiç birinin «böyle bir birleşmeye hazır ve niyetli olmadığı» gerekçesiyle karşı çıkmıştı. Ona göre «mevcut dinsel ve toplumsal kurumlar-

(*) İstanbul elçisine gönderilen 22 mart 1867 tarihli talimat.

dan yararlanarak ve özellikle bunları *millî prensibe* adapte etmeye çalışarak hepsine ayrı ayrı özel garantiler vermek gerekirdi.» (*)

Rus hükümeti de Fransız hükümeti kadar fikirlerinde inatçılık gösterdi öyle ki, 1867'de doğu sorununun pratik çözümünün «Hıristiyanların çıkarlarını Müslümanlarınkinden ayırmakta, milletlerin padişahın otoritesi altında bulunan milletlerin ve dinsel cemaatlerin paralel şekilde ilerlemesini Avrupa dengesinin gerekleriyle bağdaştırmakta olduğunu» bir kez daha savundu. (**)

Onun görüşüne göre tecrübe, 1856'da savunduğu bu fikri destekliyordu. *Hattı Hümayun* on bir yıl ölü cümleler olarak kalmıştı; vaatlere rağmen halkın koşullarında en ufak bir değişiklik yapılmamıştı. «Türkler, Türk kaldıkça, yani Hıristiyanlarla aralarında kesin bir sınır çizen Kur'anı Kerim'in doktrininden vazgeçmedikçe bu böyle devam edecekti. Eşitlik Türkiye'de saçma bir heves olarak kalmaya mahkûmdu, zira Osmanlı toplumları arasında prensip birliği yoktu; bu olmayınca da ödev birliği bulunamazdı.» (***)

1867'nin tahrik ettiği olayların görüşülmesinde Rusya'nın öğütlediği yollar muhtariyet ve ademi merkeziyetçilikti.

Türkiye'yi çok tehlikeli bir bunalıma sürükleyecek olan Girit olaylarının etkisi altında, (Helen kökenli Kandiyalılar şiddetli bir ayaklanmaya girişmişlerdi) Avusturya, Saint-Petersbourg hükümetinin fikirleri lehine dönmüştü. Kanısınca Hıristiyanlara sadece bir vasallikle sınırlı bir muhtariyet tanımak ve sorunu uluslararası bir konferansda tartışmak padişah lehine olabilecek tek tutumdu. (****)

(*) 7 ocak 1855 tarihli memorandum
(**) 1867 Rus memorandumu
(***) Doğu Sorunu Dosyası, 1863, Amyot, Paris
(****) 22 haziran 1867'de elçiliklere yollanan talimat.

Bununla beraber bu eğilim geçiciydi ve Avusturya hükümeti kesin ve önceki tutumuna bunca uyuşmayan bir siyaseti terk etmekte gecikmeyecekti.

İngiltere, Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tehlikeye koyan bu ciddî konjonktürler içinde reform konusundaki sabırsız tutumunu yeniden ele almıştı. Ona göre tedbirlilik en iyi yoldu ve öteki devletleri de bu yola davet ediyordu. Lord Derby Parlamento'da şöyle konuşuyordu: «Sonuncu, yani Osmanlı İmparatorluğunun yıkılmasını çabuklaştırmak işimize gelmez; zira bu kaçınılmaz bir sonuçsa, tedricen ve en az tehlikeli olacak bir biçimde oluşmasına çaba göstermemiz gerekir.»

Avrupa hükümetlerinin Kandiyelilerin isyanının Doğu'ya yaydığı derin bunalımın etkisi altında oldukları belliydi; bu sebepten ötürü öğütlerinde ve tahminlerinde az-çok aşırıya kaçıyorlardı. Bu geçici heyecanı sakin değerlendirmeler izleyecektir.

1867'de konusu reform olan özel görüşmede birbirinden kesin bir şekilde farklı iki sistem, Fransız ve Rus sistemleri ortaya konmuş bulunuyordu. Fatih Sultan Mehmet'in sınırsız iktidarıyla kolayca gerçekleştirebileceği eşitli birleştirme, beş yüz yıllık yasal farklılaşmadan sonra hâlâ mümkün müydü? Sorun buydu; Fransa bunun, 1856 Hattı Hümayûnundaki ilkelerin daha enerjik ve daha sebatlı bir biçimde uygulanması suretiyle gerçekleştirilmesini deneme taraflısıydı.

Rusya ise, bu denemenin yapılmış olduğunu ve «şimdi artık başka bir şeyi denemek gerektiği»ni iddia ediyordu.

Fethin boyunduruğunu hafifletici bu muhtariyet Hıristiyanlara modernleşme arzusu veya bir cömertlik hissiyle verilmiş değildi elbet; aksine, inansızlara karşı duyulan küçümseme ve nefreti belirlemekte, aynı zamanda cismanî, hem ruhanî iktidarın aynı şefin elinde olmasının zorunlu ve kaçınılmaz bir sonucu olarak ortaya çıkmaktaydı.

Romalıların da, işgâl ettikleri ülkelerde o memleketin geleneklerine ve dinine saygı gösterdiklerini görüyoruz. Ancak, ne var ki Romalıların dini, İslâmlıktan farklı olarak münhasır ve mutlakiyetçi bir karaktere sahip değildi, aksine yabancılara onca açıktı ki, bazan onların tanrılarını da kabul etmişti; din yenenle yenikler arasında aynı siyasal yasa altında bir *bağ* oluyordu. (*)

Her ne hal ise, Osmanlı Hıristiyanları yüzyıllar boyunca nisbî bir bağımsızlık içinde yaşadılar ve bu, onlara özgü karakterlerini, ve geleneklerini muhafaza etme imkânını verdiği gibi vatanseverliklerini canlı bir cemaatseverlik şeklinde sürdürmelerine yol açtı. (**)

Rus Sisteminin Tarih Açısından Tartışması.

İNKÂR EDEMEYİZ, Rus *paralelizmi* geleneklere ve Osmanlı halklarının çıkarlarına belli bir oranda cevap veriyordu.

(*) «Olimpos'da bir toplantıyı anlatan Lucien'in diyaloglarından birinde Tanrıları, Yunankilerin yanında şaşkın görünen barbar, İskit, veya İranlı görünümü altında tasvir etmektedir. Galya Tanrılarını da bunlara eklevebilirdi. Nitekim lejyon askerlerinin, kültünü doğudan getirdikleri Serapis ve Mitra , v.s. gibi en gariplerini bunlar arasında görmüyor değiliz. Bütün bu tanrı kalabalığı Roma'nın koruması altında barış içinde yaşıyordu.» (Boissier, Revue de Deux Mondes 15.8.1881)

(**) Hatta Türkler II. Mahmut zamanına, yani bu yüzyılın başına kadar, tahakkümleri altındaki çeşitli milletlere tekabül eden bölgesel ayırımları da muhafaza etmişlerdi. Böylece Epirli, Selanik ve Makedonyalı Rumların diyarını **Rumeli**, Bulgarlarınkini **Bulgaristan**, **Bosna** ve Herseklilerinkini **Bosna** diye adlandırdılar. Ermeniler için de aynı şey oldu; toprakları Ermenistan diye anıldı.

Tarihi gelişimden çıkarılan bu iddia Saint-Petersbourg hükümetinin başlıca argümanını teşkil ettiğine göre, teklifin zayıf noktalarına daha sonra değinmek üzere bu tarihî oluşum üzerinde durmak yerinde olur.

D'Alembert, «Bir fethi muhafaza etmenin en iyi yolu, yenik halkı yenenin seviyesinde tutmak, ona eşit haklar ve imtiyazlar tanımaktır,» der. Böyle bir özümleme bir yana, Türkler bundan sürekli olarak kaçınmışlar, ezdikleri Hıristiyan halkların karşısında daima yenen ve efendi pozlarını muhafaza etmişlerdi; ve bu tutum dinlerinin ruhuna son derece uygundu. Kur'anı Kerim dünyaya ve inansızlara ait topraklar diye belli bir iki kısma bölmüştü ve inanlılarla haraçlıları arasında *cihat*'ın yani sürekli savaş halinin bulunduğunu kabul ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu işte bu teokratik anayasanın dokunulmaz prensiplerinin empoze ettiği ayrı bir yaşama içinde kurulmuş, gelişmiş ve yaşamıştır.

Avrupa'ya yerleştiklerinde Osmanlılar, Bizans İmparatorluğunun idarî organizasyonunu ve hiyerarşisini ortadan kaldırmışlar fakat dinî yasalarında mevcut devlet kurumlarını ve medenî hukukunu yeni tebaalarına kabul ettirmeye teşebbüs etmemişlerdir. Aşağılanmalara rağmen reayalar ilerde kapitülasyonların yabancı Hıristiyanlara da tanıyacakları ayrıcalıkları gönenmişlerdir. II. Mehmet İstanbul patriğini milletbaşı olarak tanımış, dindaşlarının itaatinden sorumlu kılarak, onların dinsel ve dünyevî çıkarlarının idaresini patriğe vermişti. Patrik haklarının bir kısmını piskoposlara ve papazlara nakletmiş, böylece ruhban idarî ve adlî geniş hak ve yetkilere sahip olmuştu. Her cemaat vergisini toplar ve hazineye öderdi; aynı esas eskiden Arap devletlerinde uygulanmıştı. O zamanın koşulları içinde bu rejim hem Müslüman otoriteler, hem de tebaa için avantajlıydı, zira ırkların ve dinlerin çatışmasını uzun zaman önledi. Birinin *selfgovernment*'ını koruyarak ve ötekinin genel idaresini kolaylaştırarak her iki tarafa güven sağlayan karşılıklı ayrılık her iki tarafın da işine

geliyordu. Öyle ki, Âli Paşa'ya hak vererek, bütün Avrupa'yı karanlık ve hoş görüsüzlük bulutları kapladığı bir sırada Osmanlı İmparatorluğunda azınlıklar için kaderlerinden şikâyetçi olacak bir durum yoktu diyebiliriz.

Hıristiyanlar, Babıâli'nin titizlikle koruduğu hakları ve muafiyetleri sayesinde rahat idiler ve içişlerine karışan olmadığından da hiç bir sürtüşme vuku bulmuyordu. Yunan adaları padişahın en sakin ve nispeten en gelişmiş mülkü diye sayılanları, en fazla bağımsız olup bazı ayrıcalıklar tanınmış bulunan Naxi, Milo, Andros, Santorin ve Syradır. (*) Uzun bir süreden beridir yerli bir idareye sahip kılınan Sisam adası için de aynı şeyleri söyleyebiliriz.

Malî düzensizliğinin geçici olduğunu kabul ederek Mısır'ın da, Türkiye'ye bağlı kaldığı halde merkezî iktidara bağlayan bağın gevşediği ve merkeziyetçiliğin fazlaca ağır basmadığı hallerde nice ilerleyebildiğine bir örnektir. F.'de Lesseps'in şu sözleri hatırlardadır: «Mısır'ın, ne Türk, ne Rum, ne Arap olan bir halka sahip olduğunu hepimiz biliyoruz. Buna, Firavun'un halkı diyebiliriz. Genel yasalar altına alınmış basit bir eyalet durumuna düştüğümüzde, gelişimi kösteklenmiştir.»

Rus hükümeti 1867 yılında batılı büyük devletlerin Osmanlı İmparatorluğunun canlanması sorununun çözümünü eşitliğe dayanan merkezî idarede aramalarının yanlış bir tutum olduğunu bu deneyime dayanarak iddia ediyordu. Onun nazarında bu bir hataydı, zira, her şeyden önce eşitçi merkeziyetçiliğini sadece gurur ve önyargılarında rencide olan Müslüman değil, aynı zamanda hem eski rejimin kişiliklerini koruduğundan ötürü, hem de yeni kurumların yüzyıllardan beridir korudukları dinî organizasyonlarını tehlikeye atacağından korkan Hıristiyanlardan gelecek tepkilerle karşılanacağını ileri sürüyorlardı.

(*) Bu ayrıcalıklar 1850 beratıyla tanınmıştı.

Rusların Teklif Ettiği Reform Sistemi Aleyhine İleri Sürülen İddialar.

RUSYA'NIN ADEMİ MERKEZİYETÇİLİK lehine ileri sürdüğü tezde gerçek payı elbette ki büyüktü. Fakat uygulamadaki sakıncalar ve özellikle aktüel olasılıklar gözönünde tutulduğunda ilk şu itiraz okla geliyordu: Saint Petersbourg hükümeti sadece Hıristiyanların hürriyete kavuşturulması sorununu gözönünde tutmakta, Osmanlı İmparatorluğunun muhafazasında Avrupa'nın büyük çıkarlarını unutmaktaydı. Balkan yarımadasındaki çeşitli etnolojik grupların muhtariyete kavuşturulması sonucunda Tuna eyaletleri gibi masal prenslikler meydana gelmesi, Batılı devletlerin bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü sürekli olarak savundukları imparatorluğun parçalanmasına yol açacaktı. Rusların bu tutumu, kıtanın doğu kısmında Müslüman hâkimiyetini yok etmeyi oldum olası amaç bilmiş bir düşmanın gizlemeye bile çalışmadığı bir harp ilânından başka bir şey değildi.

Rusya, sorunu, geleneksel eğilimi açısından ele alarak basitleştiriyordu; Avrupa'nın o devirdeki siyasetini özetleyen ve kendisinin eski ve de sürekli tutkularına ters düşen belli başlı istilâlarından birini keyfî olarak bertaraf ediyordu.

Müslümanlarla Hıristiyanların işleri arasında tam bir sınır nasıl çekilebilir?

Birini tamamiyle silip, sadece ötekini düzenlemek mümkün müdür? Rusya'nın savunduğu *paralelizm* de bir bakıma yanlış ve halkların iç içe yaşadıkları bir ülkede birçok yönleriyle saçma bir kavrayıştı.

Babıâli'nin Müslümanların çıkarları alanında her türlü yabancı yardımı sistematik bir şekilde reddetmesi halinde bile reayaların kesin bir şekilde ayrılması fikri tartışılabilir bir fikirdi. Kaldı ki Babıâli reddetmek şöyle dursun, idarî, malî ve adlî sahalarda Avrupa devletlerinin doğrudan işbirliğini demesek bile yardımını ve öğütlerini diliyordu.

Rus programı prensip olarak kabul edilse bile uygulamasında büyük güçlükler çıkaracak mahiyetteydi. Ya bunun uygulanması için Müslümanların otoritesinin yerine Avrupa otoritesi getirilmeliydi ki, bu da Avrupalı devletlerin tam ve sürekli bir fikir birliği içinde olmalarını gerektirirdi ve bu olsa bile iş çok zordu. Kısacası imkânsızdı; ya da Babıâli'nin yabancı otoritelerin kuklası haline gelmesini, yani topraksal ve siyasal alanda ufalmasını amaçlayan hesaplı bir tecrübeye boyun eğmesi gerekecekti. Bu da, açıkça mirasına göz dikilen bir hastayı intihar etmeye, hem en eziyetli bir yolla intihar etmeye zorlamak demekti.

Bu sebepten ötürüdür ki Rusya'nın nice ustalıkla ortaya attığı tehlikeli sorunun diplomatik tartışmalarını Babıâli korku içinde izlemekteydi. 1867 yılı başlarında Halil Şerif Paşa, «Kendimizi aldatmayalım,» diye yazıyordu. «Doğu sorunu yeniden ortaya atılmıştır. Gerçekten, zira Rusya, Paris anlaşması şartlarına birkaç yıl boyun eğdikten sonra Türkiye'nin parçalanması amacını güden belirli bir planla yeniden faaliyete geçmiştir...»

Günlük polemiklerin az veya çok kesin çözümler üzerinde tartıştıktan sonra Osmanlı devlet adamı, «Ne yapmalı» diye soruyordu. «Makyavelizmi önlemek için ne yapmalı?» (*) Osmanlı İmparatorluğunu «muhafaza ve canlandırma»nın çaresini şu sözlerle anlatıyordu: «Türkiye'yi sadece anayasal rejim kurtarabilir. Bir anayasa Müslüman devletine Rusya karşısında derhal bir manevî üstünlük sağlar. Bir anayasa Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki siyasal ve toplumsal farklılaşmayı silerek her ikisini de aynı oranda adaletin hâkimiyeti altına sokar. Her birinin haklarının garantisi ödev hissinin doğmasına yol açar. Türkiye'de siyasal ve toplumsal diriliş bir anda çalışma şevkini canlandıracak, ve iktisadî durum kendiliğinden düzelecektir.»

(*) 12 şubat 1867 — Yayınlanmamış anılar.

Bir anayasa! Bir avuç Osmanlı vatanseverinin siyasal bilgisinin her derde deva ilâcının adı işte buydu; sanki ordan burdan toplama bir anayasa, ancak yüz yılların meydana getireceği bir eseri bir anda yaratabilir ve kırk yıllık reform çalışmalarının bile bir nebze değişiklik getirmediği toplumsal organizme bir anda şekil verebilirdi!

Girit Adasının Organik Statüsü - Sakız Adasında Reformlar.

JÖN TÜRKLER, demek Halil Paşa demekti. Hükümet, ihtilâlci olarak nitelediği bir partinin cüretli faaliyetlerini aziller ve sürgünlerle bir süre için zaptü-rapt altına alabildi. Fakat diplomasisinin kaynakları ne olursa olsun kendisini Hıristiyan ve uygar Avrupa ile çatıştıran özel güçlük içinde bunca kolaylıkla amacına ulaşamazdı; sırası gelmişken bu konu hakkında bir parantez açmak yerinde olur.

1866'da patlak veren Kandiye ayaklanmasından söz ediyorum. Belli başlı Avrupa hükümetlerinin doğu siyasetindeki duraksama ve şaşkınlığını daha önce belirtmiştim.

Kandiye ve Sisam, 1825 Yunan ayaklanmasına katılmıştı; fakat Londra konferansı, yeni Yunan devletinin temellerini kurarken bu iki adayı sınırları içine almamıştı. Bununla beraber Saxe - Cobourg prensi Leopold onlar lehinè bazı garantiler talep ettiğinde büyük devletler Babıâli'den iç idareleri yönünden bazı ayrıcalıklardan yararlanmalarını sağlayıcı haklar elde etmişlerdi.

1832'de Sisam özel bir organizasyona sahip kılındı ve padişah tarafından atanacak yerli halktan bir Hıristiyan Bey'in idaresi altına kondu. Öte yanda Kandiye, devrinin belgelerinde hep Sisam'la birarada bulunmasına rağmen böyle özel bir rejimden yoksun bırakıldı. Yeniden fethedilip uzun zaman Mısır ordusunun işgalinde

bulunduktan sonra, ancak, 1840'da yeniden Türkiye'nin doğrudan hâkimiyeti altına düşmüştü.

1866 ayaklanması ve yatıştırma denemelerinde, Babıâli'nin karşılaşacağı güçlükler yabancı devletleri, bu inatçı direnmeye son vermek için Yunan adalarına yeni bir idare şekli aramaya itti. Divan'm bu ayrık toprakları bir vilâyete çevirmesi projesinin yeterli bir çare olmayacağını ve çatışmaların sürüp gideceğini öngördüğünden Girit'e muhtariyet, hatta bağımsızlık verilmesi yolunda padişaha bir öneride bulundular.

Türk hükümeti, bunu başkaca fedakârlık isteklerinin izleyeceğini düşünerek öneriyi kesin bir dille reddetti (nitekim Epir ve Tesalya'nın da Yunanistan'a eklenmesinden söz ediliyordu.) Ayrıca, Avrupa devletlerinin bir soruşturma açmaları yolundaki teklife de karşı çıkarak (*) 18 eylül 1867'de, bu Yunan topraklarında halen uygulanan anayasayı ilân etti.

150.000 Hıristiyan ve 50.000 Müslümanın yaşadığı Kandiye bir vilâyet meydana getirmektedir; ancak halkın Hıristiyan çoğunluğuna haklı bir üstünlük sağlayıcı bazı değişik hükümler derpiş edilmiştir. Ada beş idarî çevreye ve bu çevrelerin her biri, beş eparklığa ayrılmıştır ki, her bir eparklık, kimi kıtadaki vilâyetlerin *livalarına,* kimi *kazalarına* tekâbül etmektedir.

Adayı idare eden genel valinin yanında biri Müslüman ötekisi Hıristiyan iki vali yardımcısı bulunmaktadır; eparklıkların başındaki mutasarrıf veya kaymakamlar, o yer halkının çoğunluğuna göre Hıristiyan veya Müslümandır. Kaymakamın veya mutasarrıfın Hıristiyan olduğu yerlerde yardımcı Müslüman, Müslüman olduğu yerde yardımcısı Hıristiyandır.

Köyler, seçimle iş başına getirilen mahallî meclis-

(*) Büyük devletlerin 9 haziran 1867 tarihli kolektif notası.

lere sahip kılındıkları halde hâlâ, ihtiyar heyetlerince idare edilmektedir. (*)

Vilâyet merkezlerinde eşit sayıda Müslüman ve Hıristiyandan meydana gelen bir meclis bulunmaktadır, genel valinin danışmanları, mutasarrıflar ve kaymakamlar da bu meclislerin üyesidirler. Halkı münhasıran Hıristiyan olan eparklıklarda ve valiliklerde meclisin bütün üyeleri Hıristiyandır.

Bu sürekli meclislerin dışında bir de yılda bir toplanan Genel Kurul vardır; bu kurul her eparklığın, halkın çoğunluğunun dinini temsil eden dört delegesinden meydana gelir.

İdarî meclislerle aynı esas üzerinde ve seçimle kurulan karma mahkemeler, ayrı dinde kimselerin davalarına bakmaktadır. Kadılar veya ihtiyarlar ise birincisi **Müslümanlar**, ikincisi Hıristiyanlar arasındaki davalara bakmaktadırlar.

Bu organizasyon, vilâyetlerin genel yasaları içinde derpiş edilenden daha âdil bir şekilde Hıristiyanlara eylem ve idare hakları tanımaktaydı. Türkiye'nin öteki idarî çevrelerine de uygulanmasını gönül isterdi; Girit için bunu da yeterli bulmayan Rusya'nın dileği de bu merkezdeydi.

İlerde göreceğimiz gibi Girit'in statüsü, büyük devletçe Osmanlı İmparatorluğunun öteki idarî taksimatına da uygulanması için bir tip idare olarak seçilmiştir.

Kandiye'ye yeni bir statü getirirken Babıâli, bir

(*) Meclis ve ihtiyar heyetleri ayrı ayrı şeylerdir. Belli oranda Hıristiyan ve Müslümanlardan kurulan meclisler mahallî idarî başkanının yani **müdürün** yardımcısı, ihtiyar heyetleri ise belediye başkanının yani **muhtarın** yardımcısıdır ve yetkileri belediye hizmetleri çerçevesini aşmaz. Birkaç köy birleşip bir **müdürlük** meydana getirebilir. Halbuki muhtarın işi köy sınırlarını aşamaz; idarî yetkilerinin yanında aynı zamanda vergilerin tahsiliyle de görevlidir.

süreden beridir despot idareden sızlanan Sakız adasının Rum toplumunu tatmin edici bir formül aramaktaydı. Olaganüstü iktidarlara sahip olan yerli idareciler adayı bütün iş alanlarını kendi ellerine geçirmek için iktidarlarını kötüye kullanan birkaç ailenin çiftliği haline getirmişlerdi. İdarecilerin daha geniş bir ortamdan seçilmesi için gerekli hükümler kondu ve bunların aynı zamanda meclis üyesi olmaları yasaklandı.

İngiliz, Fransız, Rus Ve Türk Makamlarının 1867'de Açtıkları Soruşturmaların Işığında Tanzimat'a Yeni Bir Bakış Özet Ve Sonuç.

OSMANLI İMPARATORLUĞUNUN durumu hakkında İngiltere, Avusturya, Fransa ve Rusya, daha önce de dediğim gibi titiz bir soruşturmaya girişmişlerdi. Sonuç, kaydedilen ilerlemelerin, ihmal edilen vaatlerin yanında devedé kulak kaldığını ortaya koydu.

Ben şimdi, konsoloslukların ve de Türk hükümetlerinin bu konuda düzenledikleri dosyalara dayanarak (*) bu sonucu özetlemeye çalışacağım. Bu araştırmalarımda 1856 *Hattı Hümayûnu*'nun hükümlerini esas alacağım ve Doğu'da kaldığım uzun yıllarda topladığım kişisel gözlemlerimden de yararlanacağım.

Unutmamak gerekir ki şimdi daha açıklıkla kaleme alınan bu özetleyici açıklama 1867 yılına, yani Ferman'ın ilânından on bir yıl sonra cereyan eden olaylara aittir.

1'den 8'e Müslüman ve Gayrı Müslim tebaa arasında eşitlik. Dinî cemaatlerin ayrıcalıkları ve dokunulmazlıkları.

Hattı Hümayûn'un giriş sözleri ve 1. maddesi, Os-

(*) Özellikle 25 mayıs 1867 memorandumuna.

manlı tebaalarının eşitliği ilkesini ilân ediyordu. Bu başlıca noktada yabancı misyoniar Hıristiyanların hâlâ aşağı ve tehlikeli bir sınıf olarak görüldüğünde ve bu şekilde muamele gördüklerinde birleşmektedir. Bu inatçı ayırım ve bu güvensizlik çeşitli sebeplere dayanmaktadır. Müslüman fanatizmiyle açıklandığında asgarisi zikrediliyor demektir ve Batının ortak verilerin esasını teşkil eden hatalar sonucu yetersizce incelediği Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki bunlara atfedilen önemi bir yana itmek gereklidir.

Gerçek şudur: Türkiye'de galip bir halk ve yenik halklar diye bir ayırım mevcuttur ve birincilerin hâkim olma hakkı Türklerin nazarında fethin verdiği tabiî bir ayrıcalıktır. Bu kanı öylesine kökleşmiştir ki Müslüman oldukları halde Arapların, Türkmenlerin, Kürtlerin ve Arnavutların Devlet idaresinde Ermeniler veya Bulgarlar gibi en ufak bir fonksiyonu kabul edilmemektedir; hatta Rumlar kadar kötü muamele görmektedirler.

1867 Rus Memorandumunun, 1856 Fermanının 2. 3. 4. ve 6. maddelerinin konusunu teşkil eden dinsel dokunulmazlığa hiç değinmediği bir gerçektir. Bu boşluk kasti görünmektedir, zira bunlar Türk hükümetinin iyi niyetini gösterici tedbirleri kapsamaktadır. Hıristiyan dini hemen hemen kesin bir serbestliği gönenmektedir. Öyle ki Rumların, Katoliklerin ve Ermenilerin korunmaya muhtaç oluşunun esas sebebini kendi fanatikliklerinde ve rekabetlerinde aramak gerekir.

Daha özellikle «pratiklere ve Hıristiyan mezhebinin piskoposlarına verilen yetkilere» gelince Babıâli'nin bunlara gösterdiği saygının gayrı Müslim cemaatlerin üyelerinin lehine olmaktan çok zararına olacak haddedir. Hele Ortodokslar, ruhanî şeflerinin topladığı vergilerden ve giriştiği istismarlardan çok zarar görmektedirler. Ruhani başkanların resmî otoritelerce azlolunmazlığı onları aşırı şımarıklıklar yapmaya sürüklemektedir. Bu sebepten ötürüdür ki cemaatler kesin yasaklama kararları talep etmektedirler ve bu durumlarda Divan onların

iradelerinin pasif bir âleti haline gelmektedir. Çeşitli kiliselere tanınmış olan eski muafiyetleri gözden geçirmek üzere bir Hıristiyan kurulun meydana getirilmesi genellikle amaca pek ulaşamamıştır. Babıâli, bunda suçlu tutulamaz. Halbuki bu teşebbüs gayrı Müslim tebaa için koruyucu esaslı bir adım, reformların belki de en önemlisiydi. Gelgelelim yeni hükümlerin layik unsurlara tanıdığı garantilere rağmen ruhban baskın çıktı. Zira insafsızca kullandığı aşırı ayrıcalıklar hem kendisi için aşağılayıcı bir saik, hem de batılı fikirlerin etkisini köstekleyen katı bir engel oluyordu. Bu ayrıcalıklar kiliselere sadece Türklerle değil, Avrupalılarla Hıristiyan cemaatleri arasına bir sur çekmelerine yol açıyor ve böylelikle kapalı bir sahada cemaati Rusya'nın dileğince etkilemesine imkân veriyordu. Bu durum şimdi de pek değişmiş değildir.

Dinî cemaatlerin iç idaresinde bir tek müsbet değişiklik olmuştur. Patriklerin keyfî tasarruflarını dengelemek için, üyeleri cemaatin ileri gelenlerinden meydana gelen birer layik meclis kurulmuş ve dünyevî işlerde bu meclise yetkiler tanınmıştır. Zaman içinde, düzensiz bir gelişim göstermiş olmakla beraber bu kurumlar yararlı olmuştur. Üyeleri zamanla kendilerini dindaşlarının temsilcileri ve Babıâli nezdinde âdeta siyasî yetkileri haiz aracılar olarak görmeye başlamışlardır. Böylece genel konular dışında, tıpkı yabancı delegelerin kendi kolonilerinden kişiler için yaptıkları gibi bunlar da özel sorunlardo notalar vermeye başladılar. Bunun sonucu olarak resmî makamların Hıristiyan tebaayla ilişkileri direkt olmaktan çıktı. Böylece *Hattı Hümayûn*'un ilân ettiği eşitlik bozuldu. Başka bir etkisi de ortak yasalar içinde ırkların birleşmesi ve kaynaşması amaç edilmişken, ırklar arasında farklılaşma eğilimi başgösterdi.

Bu sebepten ötürü 1866'da cemaatlerin karma meclislerinin, mahkemelerin yetkisine giren işlerle meşgul olmaları yasaklandı.

Öte yanda ruhanî kurumların mülkiyet haklarına ve de kiliseleri onarma ve yenilerini yaptırma haklarına değin *Hattı Hümayûn*'un hükümlerine Babıâli tam anlamıyla uydu. Tek yasak, kiliseleri camilere yakın yerlerde inşa ettirmekti.

Bir sınıf tebaayı ötekinden aşağı gösterecek sözcüklerin kullanılmasının yasaklanması konusundaki hükme gelince, Divan, resmî belgelerde bu hükmün uygulanmasında titizlik göstermiştir; fakat taşradaki Mehmetler ve dinî otoriteler aynı titizliği göstermemişlerdir.

9 ve 10.— Bütün tebaanın kamu hizmetlerine kabulü

Vicdan hürriyeti alanında ve çeşitli gayrı Müslim cemaatlerin yönetilmesinde Türk hükümetinin tasarruflarının garantör devletlerin dileklerine yeterlice cevap vermelerine karşın reayaları Osmanlı vatandaşlarıyla özümleyecek olan sivil ve siyasal kurumlarda durum aynı olmamıştır. Bu alanda her şeye elifbeden başlamak gerekiyordu; oysa ki genel olarak Hat sistematik bir şekilde gözden uzak tutuldu.

9. madde Padişah'ın bütün tebaalarını, millet farkı gözetmeksizin kamu hizmetlerine çağırmaktadır. Halbuki İmparatorlukta sadece iki Hıristiyan paşa bulunmaktadır ve bunların da bir memuriyeti yoktur. Reayaları alt kademelerde kabul ediyorlar, o da ödev bilerek değil, onlara ihtiyaçları olduğu için. Öte yanda bu kişiler, sorumsuz oldukları gibi gelecekleri de belirsizdir. Reaya, Müslümanların gözünde kumandaya elverişsiz kişidir ve daima boyun eğme durumunda kalmalıdır.

Şurası kesindir ki doğulu Hıristiyanlar boynu bükük kişilerdir, öyle ki üst kademelere getirildiklerinde ya gayretkeşlikle veya vekar noksanıyla hatalar işleyecekleri düşünülebilir. Üstelik gayrı Müslim cemaatler arasında

öyle derin bir nefret hüküm sürmektedir ki, en ağır darbeyi dindaşlarının indireceği kuşku kaldırmaz.

9. Maddenin ikinci fıkrası gereğince sınavları kazanma kaydıyla sivil ve askerî okullar belli yaşlardaki bütün vatandaşlara açıktır. Ancak Millî Eğitim kurumları içinde Osmanlı hükümetinin liberal görüşlerine uygun gelebilecek tek kurum yabancı profesörlerce idare edilen tıp okuludur. Askerî okula gelince, orduda hizmet göremeyeceklerine göre gayrı Müslimlere açık olamaz.

Millî Eğitim davası ciddîyetle ele alınmamaktadır; yabancı elçilerden birinin de söylediği gibi hükümet, memleketin geleceğinin her şeyden önce buna bağlı olduğunu takdir edememektedir.

11'den 16'ya *Mahkemeler - Kanunların toplanması- Ceza sistemi - Polis.*

Şöyle bir söz vardır: «Adaleti neyse ülke de o değerdedir» derler. Adalet, toplumsal durumu değerlendiren, uygarlık yolunda toplumun hangi seviyeye ulaştığını tayin eden gerçek bir kriteryumdur.

Bu böyleyken, işte şu anda gözümün önünde bulunan envanterde kaydedilen ve gayrı Müslim tebaanın en kalabalık sınıfına ait birkaç olay.

Henüz çok ender olan karma mahkemeler yeterli bir bağımsızlık, ışık ve ahlâklılık garantisi arzedemezler.

Hıristiyanlar bir yargıç gibi görev görme güvenliliğine henüz erişmiş değillerdir ve resmî makamlar onları seçseler her halde usulca savuşurlar.

Yargılamaların aleniyeti esası ciddîye alınmamaktadır; mahkeme binalarını sarmış olan polis kuvvetleri buna imkân bırakmamaktadır.

Bir kısım ceza, ticaret ve usul kanunnameleri meydana getirilmiştir. Fakat hani hukuk fakülteleri? Hani hukuk öğrenen kimseler?

Gerçi İstanbul'da bir Temyiz Mahkemesi kurulmuştur ve taraflar bölge mahkemelerinin kararları aleyhine oraya baş vurabiliyorlar, fakat bu yüksek mahkeme de, gayrı Müslimler için ötekilerden daha garantili bir merci

değildir, zira orda da çoğunluk Müslümandır ve seçimleri de, yargıçları basit idare memurları seviyesinde sayan Müslüman otoriteler seçmektedir. Zaten başkanı Adliye nazırıdır, yani icra erki, kaza erkine doğrudan müdahale etmektedir.

İngilizlerin yaptıkları soruşturmaya dayanarak, reayaların hür insan ve vatandaşa tanınan mal varlığı haklarından yoksun olduklarını söyleyebiliriz, zira reayalar mahkeme önünde eşitlik hakkından yoksundurlar; bunun sonucu olarak da «can, onur ve mal güvenliğine» sahip değillerdir. (*)

Özellikle dikkati çeken ve şaşırtıcı şey, gerek hukuk, gerek ceza işlerinde, tanıklıklarının her türlü kanıtlama niteliğinden yoksun sayılarak reddedilmesi suretiyle reayaların zillet içinde bırakılmaları konusunda gösterilen inattır. Müslümanlar, gayrı Müslimler aleyhine dava açabilir ve şahitlik yapabilirler; buna mukabil onlar kendilerini savunma hakkından yoksundurlar. Öyle ki, bir dava taraflısı, gayrı Müslimse eksik bir yargılama sonucu mahkûm edilebilmektedir. Eh! Gayrı Müslim tebaanın nüfusun yarısını teşkil ettiği bir devlette, bu kesim, avantajlarını paylaşmaksızın yükümlükleri taşıyor demektir.

Hattı Hümayûn'un 16. maddesinin «İnsan haklarının adalet esaslarıyla bağdaşması» amacıyla köklü reformlar yapılmasını emrettiği ceza sisteminde de elle tutulur hiç bir değişiklik göze çarpmamaktadır. Hapishanelerin durumu tek kelimeyle fecîdir; gerek sağlık ve gerekse disiplin yönünden açıkça yetersizdir.

Bununla beraber işkencenin kalkmış olduğuna da işaret etmek gerekir.

16. Maddenin reorganize edilmesini öngördüğü polis kuvvetlerine gelince, bir koruma şöyle dursun, bir felâket olmakta devam etmektedir. *Zaptiye* hâlâ kabadayı takımından meydana gelmektedir; jandarma ile

(*) Hattı Hümayûn Mad. 1

korumakla görevli olduğu halk arasında çoğu kez roller ters yüz olmaktadır.

17. *Askerlik Hizmeti. - İdarî Organizasyon*

Askerlik hizmeti konusunda 1855 kanununun aleyhine Hıristiyan halkların gösterdikleri. tepki (*) Bu kanunları hangi yargıçlar uyguluyor? Taraflar bile ileri sürdükleri iddiaların kanunî dayanağı bulunup bulunmadığını bilmiyorlar.

Bu gerçekler karşısında hele İngiliz konsoloslarının aşağıda zikrettiğim raporlarının ışığı altında adlî işlerin kötü gittiğini kabul etmemeye imkân var mı?

«Bir Hıristiyanın, hukuk veya ceza davasında bir Müslümana karşı âdil bir karar alması imkânsızdır. (1) Dindaşlarından elli kişi tanıklık etse nafile; bir davada sonuç alabilmesi için iki Müslüman yalancı şahit bulması şarttır ve bu her gün görülen bir olgudur. (2) Bir Müslüman katil olsa bile, aleyhine sadece Hıristiyan tanıklar varsa beraet etme şansı büyüktür. (3)

Bunun sonucu olarak Hıristiyanların tanıklığının değersiz olduğunu rahatça söyleyebilirib. (4) hatta çoğu zaman dinlenmeleri bile reddedilmektedir. (5)

Bir Hıristiyan mazbatasız (Yazılı emir) hapse atılabilmesine karşılık, bir Müslüman için böyle bir şey söz konusu değildir. Hıristiyanlar en ufak şeyler için, hatta basit şüpheler üzerine tutuklanmaktadır. (6)

Yargıçlar rüşvet alıyor. Almayınca da davaları sürüncemede bırakıyorlar. (7)

(*) Hattı Humayûn Mad. 1.
(1) Sulina ve Köstence konsoloslarının raporu.
(2) Köstence konsolosunun raporu.
(3) Manastır konsolosunun raporu.
(4) Kavala ve Larnaka konsolosunun raporu.
(5) Edirne ve Preveze konsolosunun raporu.
(6) İzmir ve Halep konsolosunun raporu.
(7) Çanakkale konsolosunun raporu.

Daha önce görmüştük, Türk hükümeti henüz çok hayalî olan haklarda ve eşitlik ilkesine tekabûl eden yükümlülüklerde ısrarla durdu ve 1856 Hattı Hümayûn'unun 17. maddesinde bir kez daha belirledi. Bununla beraber *bedel* esası da kabul edildi. Ve eninde sonunda yalnız bu son hüküm uygulamaya kondu; başka türlü de olamazdı.

Hıristiyanın Müslümana karşı duyduğu uzaklık onu, örf-âdetleriyle bağdaşmayan ve dil, ırk, ain farklılığı yüzünden tahammül edilmez denmese bile her iki tarafa da ağır gelecek bir ortak yaşam kurma sonucuna varacak taahhütten uzak durmaya itiyordu.

Hıristiyanlar, öbür yandan Müslüman şeflerin fazlaca yanında ve bağımsızlığında bulunup Müslüman ortomda kaynaşmaları halinde onun insafsız tahakkümü altına girmekten, bunun sonucu olarak ruhanî başkanın veya cemaatin layik meclisinin müdahale edip korunmasını talep edememekten haklı olarak korkuyorlardı.

Müslüman da, Hıristiyanı kendisine eşit tutan her türlü uygulamaya karşı idi, hele bir *gâvur* üstün komutasına asla tahammül gösterecek ruh haleti içinde bulunmuyordu. Düşman saydığı bir sınıf halka silâh teslim etmekten korkmaktaydı.

Ancak gene de Babıâli'yi Hıristiyanların askerlik hizmetlerinde eşitliği reddettikleri gerekçesiyle sorumluluktan uzak tutmak mümkün değildir; zira onlara reva görülen toplumsal koşullar bu tür bir eşitliği kabul etmelerini imkânsız kılmaktadır; ne var ki, iktidardaki vezirlerin kötü niyetli olduklarını da ileri süremeyiz; onlar da kurulan sipahi birliklerinde Müslümanların ve Hindujiminin sonuçlarını yükümlenmiş bulunmaktadırlar.

Bu konuda B. Britanya'nın idaresindeki Hindistanda kurulan Sipahi birliklerinde Müslümanların ve Hinduların nasıl bir araya gelip kaynaştıkları örnek getiriliyor. Ama bunu söyleyenler Müslümanlarla Hindular arasında, Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındakine benzer bir kinin bulunmadığını, birincilerin orda efendi olmadıkları-

nı, her ikisinin de bir Hıristiyan hükümetin tebaaları olup hiç bir itisafa asla göz yummayan Hıristiyan subayların komutası altında bulunduklarını unutuyorlar.

Kısacası Osmanlı ordusu hâlâ Peygamberin ruhuyla yoğrulmuş bir İslâm ordusudur ve bedel, eski baş vergisi gibi aşağılayıcı almamakla beraber eski haraç'ın yeniden canlanması gibi bir şeydir.

Askerlik hizmetinden başka 17. madde eyaletlerin idaresine cemaatlerin de katılmasını öngören önemli bir reform derpiş etmişti. İlk uygulaması, daha önce 1864 kanununu incelerken söylediğim gibi Tuna eyaletinde yapılmıştı.

Tuna'da başlatılan bu uygulamayı Suriye, Ermenistan ve Bosna'dakiler izledi ve çok geçmeden Rumeli-deki ve Anadolu'daki eyaletlere yayıldı.

18. Yabancılara Mülkiyet Hakkı Verilmesi - Vergiler

18 haziran 1867 tarihli kanunla yabancılara Türkiye'de gayrımenkul sahibi olma hakkı tanınmıştır. Uluslararası anlaşmayı tartışarak bu yeni rejimin koşullarını tanıtmıştım.

18. madde hükümleri iltizam usulünü kaldırıp bunun yerine doğrudan vergi alma usulünü koymayı amaç edinmişti. 1839 Hattı Şerif'de de aynı konunun ele alınmış olduğunu görüyaruz. «Zarardan başka hiçbir sonucu görülmemiş olduğu halde kötü bir gelenek hâlâ sürüp gitmektedir; iltizam'ı kastediyoruz. Bu sisteme göre bir mahallin sivil ve malî idaresi bir adamın keyfi tasarrufuna yani bazan hoyratlığa ve cürme varabilen tutkularına bırakılmaktadır.»

Bu ifade çok açık bir istismarın kesin şekilde ve resmen takbihi olduğu holde, tekele alınan gümrük dışında *İltizam* usulü devam ettirilmiştir. Kitabımın başında belirttiğim gibi, Abdülmecit'in ilk fermanının ilânından birkaç yıl sonra Reşit Paşa, Fransız idare teşkilâtında uygulanan vergi toplama usulünü denemişti; ancak bir

yandan namuslu memur bulunamaması, öbür yandan vergiye tabi tutulacak gayrımenkullerin kadastrolarının yapılmamış olması sonucu bu usulden çabuk vazgeçilmişti. Kısa zamanda değiştirilemeyecek olan bu koşullar içinde iltizam usulüne dönmek zorunlu görüldü.

Bu bakımdan Türk hükûmetinin bu alanda gösterdiği acz haklı bir esasa dayanmaktadır. Fakat buna karşılık vergide eşitlik ilkesini uygulamadaki kayıtsızlığı ve zaafı affedilemez.

Bulgaristan, Bosna, Hersek ve daha başka eyâletlerde paşaların huzurunu zaman zaman kaçıran Hıristiyan ayaklanmalarının çoğunun vergi konusundaki aşırılıklar ve eşitsizlikler olduğunu bilmeyen yoktur. Eyalet idarelerinin Müslüman vergi mükelleflerine karşı açıkça kayırmalı davrandıklarını kanıtlayıcı belgeler çoktur. (*)

Aynı madde bölgesel vergilemelerin üretim kaynaklarını mümkün mertebe koruyacak ve dış ticareti kösteklemeyecek şekilde yapılmasını da derpiş ediyordu. Pratikte tam aksi oldu. Ulusal sanayi rejimine hükmeden ekonomik tedbirsizliklere genellikle şu inanılmaz durum örnek gösterilmektedir: fabrikanın ipek böceği yetiştirme atelyesinden sevk edilen kozalar için değerinin % 8, halbuki kozalar yabancı ülkelere ihraç edildiğinde sadece % 2 bir gümrük ödenmektedir.

20 ve 21 Kamu hizmetleri - Bütçe - Memur maaşları

Kamu yararına hizmetlere ayrılan ödenekler, millî eğitime ayrılan ödenek kadar anlamsız bir tutardı.

(*) 1867'de yapılan soruşturmalarda yer almayan ve şahsî gözlemim olan bir olayı alnatayım. Dobruca'da Gratz adlı köyde o devirde 90 Hıristiyan ve 80 Müslüman aile oturmaktaydı. Oraya, bu aileler tarafından infak ve inşa edilmek üzere 51 Çerkez ailesi göçmen olarak getirildi. Bu 288 kişilik 51 ailenin 28'i yerine 36'sını Hıristiyanların 23'ü yerine 15'ini Müslümanların yükümlülüğü altına koydular.

Bütçe kanunu ciddîyetle uygulanmamıştır; gelir ve gider hesaplarının kontrolu 1862'den beridir görev yapan bir Divanı Muhasebât'ın kurulmuş olmasına rağmen yeterlice yapılmamaktadır.

Çeşitli devlet hizmetleri için derpiş edilen maaşlara gelince, bunda da kimi için aşırı cömertlik, kimi için pintilik eskisi gibi devam etmektedir. En önemsiz sivil veya askerî paşa altmış ile seksen bin kuruş alıp birer israf yolu olmaktan öteye gitmeyen sayısız kâtip ve hizmetkârlara para yetiştiremezken, aşağı derecedeki memurların eline hemen hemen bir şey geçmemektedir.

Bu acıklı durum orduda özellikle göze çarpmakta ve askerî ruhun ölmesine yol açmaktadır. Yüzbaşılar mülâzımlar askerlerin karavanasından yemekte, gerek üstleri, gerekse astları karşısında her ikisinin gözünde de saygınlığını kaybedici bir hayat sürmek zorunda kalmaktadırlar.

Sivil idarede de aynı anormal durum göze çarpmaktadır. Bir Müdürle basit bir kaymakam olan paşa arasındaki mesafe Fransa'da bir vali ile bir köy muhtarı arasında bile yoktur; halbuki bir müdür aslında kaymakamın bir alt kademesidir.

22 ve 23. - Yüksek Adalet Divanı - Yolsuzlukları önleme yasası

Bu maddeyi yorumlarken bir tek kelime kullanmak yeter: sıfır! Gayrı Müslimlerin görevlerini paylaşmaya çağrıldıkları yüksek adalet divanı ancak bir defa toplandı.

Ve bu konudaki yasa kendiliğinden ortadan kalkmış oldu.

Yolsuzluk, rüşvet ve irtikâpla suçlanan memurlara karşı alınan sert tedbirler geçici ve etkisiz oldu. Pratikte bu alanda elle tutulur hiç bir değişiklik görülmedi.

Son hüküm - Bankalar - Ulaşım yolları

1856 tarihli *Hattı Hümayûn*'un kurduğu tek kredi kurumu Osmanlı Bankası oldu.

Tuna vilâyetinde son zamanlarda gerçekleştirilen bayındırlık çalışmaları dışında hiç bir anayol veya kanal inşasına girişilmemiştir; ve kendi teknik ve malî imkânlarına kaldıkça Türkiye daha uzun zaman ne yola, ne kanala sahip olabilecektir.

Özet ve Sonuç

1868'de Tanzimat'ın konusunu teşkil ettiği soruşturmalardan çıkan belli başlı sonuçlar bu incelemenin ikinci kısmı için özet olarak alınabilir.

1856 *Hattı Hümayûnu*'nun, dinsel tolerans ve çeşitli gayrı Müslim cemaatlerin kısmen gözden geçirilen ayrıcalıklarının muhafazası konusunu içeren hükümlerinin az çok uygulanmasının dışında sivil ve siyasal alanlarda devletin toplumsal koşullarında kayda değer bir değişiklik getirmediği araştırmalardan meydana çıkmaktadır.

Galip ırkın üstünlüğü ve ulusal kurumlarda teokratik karakter gibi esaslara dayanan anormal bir rejimin yüzlerce yıllık istismarlarını düzeltme konusunda Fer man kıtlığı vardı denemez. Tarihini kısaca gözden geçirdiğimiz bu on bir yıllık dönemde idarî mekanizmanın pek çok dalı gerek reayaların hürriyete kavuşturulmaları ve gerekse faaliyetlerinde Kur'anın yasalarıyla tökezletilmemeleri fikriyle esinlenen yeni kurallar altına alınmıştı. Bu amaçla karma mahkemelerin sayısı arttırıldı, bir ceza, bir ticaret ve bir de hukuk mahkemeleri usulü kanunu meydana getirildi. Millî Eğitim kadroları genişletildi, bir vilâyetler statüsü çıkarıldı; mülkiyet hakkı genişletildi; hatta vakıf mallarına bile dokunuldu v.s. v.s.

Fakat vatandaşlara gerçek bir eşitlik sağlamamakla beraber hiç değilse hakların kullanılmasına yol açıcı bir adım alan vilâyetlerin organizasyonu dışında bu hükümlerin çoğu etkisiz kalmıştır. Reformların zorluklarını halkın önyargıları ve gelenekler şeklinde izah edcn Fu-

at Paşa'nın işaret ettiği iki engeli kanun koyucu yenememiştir. Reform, erişmeyi amaç edindiğ kimseler tarafından alt edildi; azat etmeyi amaçladığı kimseler onu desteklemedi. Başka ülkelerde başlayan bir ihtilâlde, sayı zaafını şevkiyle telâfi eden kuvvetli bir parti daima vardır, halbuki Türkiye'de Tanzimat hareketinde, reformu yabancıların etkisiyle kabul eden veya onu, siyasal kariyerlerinin programı yapan birkaç devlet adamından başka kimse yoktu.

Reşit'ler, Âli'ler, Fuat'lar ilerlemeyi samîmiyetle istiyorlardı. Fakat kendini davaya atamış bu yetenekli kişiler, yardımcı ve sürekli bir destek bulmaksızın başarabilirler miydi? Çaresizlik içinde etraflarına topladıkları adamlar kimlerdi? Batı ülkelerinde okuduklarını ileri süren içtenliksiz, kayıtsız, bazuk adamlar; üstelik birkaçı müstesna, bunlar uygarlıkta temaslarından safça bir septiklik, az çok belirgin bir aşağılık kompleksi ve Avrupa'nın üstünlüğü karşısında kapıldıkları kinden başka bir şey elde etmemişlerdi.

Memleketin durumuna gelince; hemen hemen her bölgesi, iltizamını satın aldıkları ve getireceği kazançtan başka bir şey düşünmeyen cahil ve aç gözlü idarecilerin elinde bulunuyordu.

Hiyerarşinin daha alt tabakalarında, eşitliğin laftan ibaret olmadığını kanıtlamak için konmuş birkaç Hıristiyana rastlanmaktaydı, fakat bunlar kökenlerini affettirmek istermişçesine gerçek birer münkir gibi davranan, dindaşlarını ezmeye eğilimli uşak ruhlu kimselerdi.

Ülkeye yeni bir hayat kazandırma misyonunu yükümlenen hükümetin güç kaynakları işte bunlardı.

Bu böyleyken, Avrupa, *Hattı Hümayûn*'a bel bağlamıştı ve yenikliğin meyvesi olan bu fermana hiç bir pratik değer tanımamak gerektiğini beyan eden Rusya dışında, öteki büyük devletler, Babıâli'nin kendisine Avrupa camiasının kapılarını açan fermanın vaatlerini yeri-

ne getirmesini bekliyorlardı. Bunun sonucu olarak da diplomatik temsilciler sürekli bir kontrole gidiyor ve bunun da sonucu garantör devletlerin Osmanlı devletinin iç işlerine müdahalesi gittikçe artıyordu. (*)

Padişah'ı vesayet altına almaya varan bu tür sistematik müdahale konusunu ilerde ele alacağız; sonuçlar ne olursa olsun, bu haliyle durum şöyle bir kanının oluşmasına yol açmıştır: Türkiye, kendi güçleriyle kalkınmaktan âcizdir ve bu acz karşısında Avrupa onu bütünlemek zorundadır.

(*) **La Turquie et le droit d'intervention** - Türkiye ve müdahale hakkı. Yazan Ed. Engelhardt, Paris, Cotillon et Cie 1880

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

(1868 - 1882)

Tanzimat'ın Fransız Dönemi - Ali Paşa Ve Fuat Paşa İle Bağdaşık Bakanlık - Fransız Reform Programı

KIRIM SAVAŞINDAN BERİ, Türkiye, bu yeni dayanışmanın kendisine empoze ettiği ödevleri anlamaz görünerek Avrupa'nın büyük çıkarlarının oyununa girmiş bulunuyordu. On yıldan beridir az çok huzur içinde yaşıyordu. Basiretli bir hükümet bu yılları verimli kılabilirdi. Oysaki, iktidardaki hükümet tamamiyle verimsiz denmese bile, imparatorluğa derin olmaktan çok, görünüşte bazı değişiklikler getirmişti, 1867 yılını kapatan özetimde işaret etmiş olduğum gibi, büyük devletler özellikle Fransa yardımlarının karşılığını talep ediyor, Babıâli'yi sistematik ve amansız bir kontrol altında tutmaya kararlı görünüyorlardı.

Tüm güvenceleri Âli Paşa ve Fuat Paşa'ya dayanıyordu; fakat mutlu bir kaderin iktidarda tuttuğu bu iki devlet adamının 1856 anlaşmasını izleyen günlerdeki gibi duruma hâkim olmadıkları söyleniyordu. Mutlak hükümdarlık sapmaları içinde her zamankinden daha hoyrat davranışlar gösteren Abdülaziz, iyiyi kötüden ayırmaktan acizmiş gibi davranıyor, dar ufku için inadını yürütmenin tadına varmaktan ve otorite gösterisi yapmaktan

başka kaygısı yokmuşçasına vezirlerinin çalışmalarını köstekleyip duruyordu.

Bu iki vezir, efendilerine karşı kendilerini savunma durumunda kalsalar savunamazlardı. Zira, hazinenin bunalımlarını, devlet memurlarının ve de halkın katlandıkları yoksullukları kısmen reform hareketlerine atfeden Müslümanların desteğine sahip değillerdi.

Şunu da ekleyelim ki, bu güçlüklere karşı Âli ve Fuat Paşa'lar, kendileriyle iktidarın onurlarını paylaşma karşılığında kösteklememekle yetinecek kişilerin işbirliğini kabul etmek zorunda kalmışlardı. Bu üvey kardeşlerden biri Divan'da öylesine önem kazanmıştı ki, yakında bir krizin kopacağına kesinmiş gözüyle bakılıyordu.

1867 yılının sonlarına doğru, ayaklanan eyaletin durumunun gerektirdiği idarî değişikliği başlatmak üzere Âli Paşa Girit'e gitti. İktidarın yükü bütün ağırlığıyla omuzlarına çöken Fuat Paşa Sarayın kendisine kuşkulu baktığını ve düşmanlarının kendisini devirmeyi kurduklarını fark etti. Gerçekten bunlar Valide Sultanı ustaca kandırmışlardı ve Sultan, oğlunun nezdinde, Hariciye nazırına karşı ne gerçek dışı suçlamaların sözcülüğünü yapmaktaydı.

Fuat Paşa bu durumda, sadrazamın geçici yokluğunda onun iktidarını lâyikiyle kullanamadığını görerek, ülkü birliği ettiği Âli Paşa ile birlikte, entrikacı takımını ve ilerlemenin sinsi düşmanlarını ve de aşırı *Jön Türkleri* bertaraf edici tam bağımsız ve sorumlu bir kabine kurma yetkisi verilmediği takdirde çekileceğini bildirdi. Gerçekten Jön Türkler kuşku vericiydi ve merkezinin dışarda bulunması yüzünden her türlü aşırılıklardan ve en çılgın girişimlerden çekinmeyeceğinden korkuluyordu. Sözcüsü olan *Muhbir gazetesi* bir vakitler Müslümanlarla Hıristiyanların eşitliği ilkesinin hararetli savunucusu iken, bir anda maskesini kaldırıp atmıştı ve şimdi ilk halifelerin saf İslâmlığından ve inansızlara karşı cihattan

dem vuruyor, Babıâli'yi Londra, Berlin ve Atina'da Hıristiyanların temsil etmesini yeriyordu. (*)

1863'de olduğu gibi benzeri hallerde Padişah *statükonun* muhafazası taraflısı fanatiklerle, tedbirli ilerici bir politikanın birleştirdiği iki veziri arasında bir karar verme durumunda kaldı. Bu ikinciler baskın çıktılar; Abdülaziz programlarını uygulamakta onlara tam yetki verdiğinde, uzaklaştırılmalarının büyük devletlerin sempatisini kaybetmeye yol açacağına inanmış bulunuyordu.

1868'e işte böyle bağdaşık bir hükümetin vaat dolu havası içinde girildi. Önceki bağlantısız ve güçsüz hükümeti daha kesin ve sistematik br siyaset izlemiş oluyordu.

Tanzimat'ın bu önemli safhasında Fransa baş önemde bir rol oynamaya çağırılmış gibiydi. Padişahlarla eski ilişkilerinin süregelen samimîliği, yüzyılın başında İmparatorlukta girişilen ilk reformlar üzerinde yaptığı etkiler ve 1854'deki kurtarıcı savaşa büyük katkısı nedeniyle öteki devletler de bu rolü çalmaya yeltenmiyorlardı.

Başta az çok duraksama gösteren İngiltere de Fransız görüşüne katılmış ve Abdülaziz'i, uymaya davet etmişti. Bir süreden beridir Prens Metternich'in dar görüşlerini ve sonra da Rusya'nın teklif ettiği reform sistemini bırakan Avusturya'nın da eğilimi buydu. Prusya'nın ve İtalya'nın manevî desteğine de güveniyorlardı.

Saint Petersbourg hükümetine gelince, hoşnutsuzluğunu belirtmekten çekinmek bir yana, aksine, Fransa'nın yönetimini eline alacağı girişimin çoktan iflâs etmiş olduğunu açıkça belirtmekten geri durmadı. O tarihlerde Prens Gorçakof, Padişah'ın elçisine *«Hattı Hümayûn'*

(*) Jön Türkler teşkilâtı, Paris'de, Mustafa Fazıl Paşa'nın emri altında bir merkez kurmuştu. 30 nisan 1867 tarihinde yayınlanan tüzüğünün birinci maddesine göre amacı, Mustafa Fazıl'ın Padişah'a gönderdiği mektubun içindeki programı gerçekleştirmek ve özellikle imparatorlukta yaşayan Hıristiyan halkın özgürlüklerine kavuşturulmalarıydı.

unuzu sevmiyorum, diyordu. Zira on yıl önce verilmiş ve hâlâ ödenmemiş bir çekten başka bir şey değildir. Bana sorarsanız Osmanlı İmparatorluğunun güçlenmesi için izlenecek tek yol Hıristiyanlara bağımsızlık verilmesidir,» Bu formülü yorumlayan bir Rus diplomatı, Türkiye'ye şu ikilemi sunan özellikle enerjik bir dil kullandı: ya otonomi (muhtariyet), ya anatomi, (*)

Kısacası Rusya'nın öngörülen muhalefeti dışında, durumlar, Fransız hükümetinin Osmanlıların kaderini bağladıkları toplumsal başarının eserini kolaylaştırıyor gibiydi.

Tâ 1867 ocak ayından başlayarak, Fransız hükümeti, verdiği 1856 Hattı Hümayûnu üzerine nota'da programını açıkladı. On altı paragrafa ayrılmış bulunan bu belge idarenin hiç bir servisini ihmal etmemekte ve verdiği izahlarda Padişahın vezirlerinin dikkatini çekmek istediği maddeler özellikle belritilmekteydi. (**)

(*) Doğu sorunu dosyası, 1868 sh. 146

(**) Fransız notası şu noktalar üzerinde duruyordu: Hıristiyanların Devletin çeşitli fonksiyonlarına resmen katılmaları, millî eğitim sisteminin geliştirilmesi, yargılamaların aleniyeti ilkesinin ciddî şekilde uygulanması, Hıristiyanların mahkemelerde tanıklığının kesinlikle tanınması, ticaret kanunlarının tamamlanması, ticaret mahkemelerinin kurulmasında ıslahat, polisin ve ceza sisteminin yeniden gözden geçirilmesi. yabancıların mülkiyet haklarından serbestçe yararlanmaları, vakif mallarının idaresinde reform, ipotek ve gayrı menkullerin devri muamelelerine getirilecek yenilikler, gayrı menkul karşılığında uzun vadeli ödünç para verecek kurumlar kurmak, dolaylı vergileri tekele alma ve iltizam usulünü kaldırmak suretiyle vergileri doğrudan tahsili, iç gümrüklerin ve tüketim vergilerinin kaldırılması, geniş çapta bayındırlık çalışmaları, maden ve ormanların işletilmesi, büvük şehirlerde belediye idarelerinin kurulması, yıllık genel bir bütçe, ayrıca her nezaret için özel bütçelerin yapılması.

Bu ikinc iözel kategoride, en başta millî eğitim davası ele alınmıştı ve bu alanda Hıristiyanların da kabul edilecekleri ortaöğretim kurumlarının kurulması, ilköğretimde görev alacak öğretmenlerin yetiştirilmesi, fen, tarih, siyasal bilgiler ve hukuk öğrenimini sağlayacak bir üniversitenin, bunun yanında çeşitli mesleklere hazırlayıcı yüksek okulların ve halk kitaplıklarının kurulması öngörülüyordu. Fransız hükümeti umudunu büyük bir kısmıyla eğitimin gelişmesine ve mükemmelleştirilmesine bağlamıştı. Öteki sorunları onun çözümüne bağladığından başta eğitim sorununu ortaya attı.

Millî Eğitim İşlerinin Organizasyonu - Galatasaray Lisesi

MİLLİ EĞİTİM reformunun en büyük düşmanı Türkiye'de bilgin ve aydın sınıfını meydana getiren ruhban sınıfıydı, Yüzyıllar boyunca millî eğitimi tekelinde bulunduran bu sınıfın devletteki otoritesini sağlayan bu ayrıcalığı savunması doğaldı.

1845'de Abdülmecit hiç değilse ilkokulları ulemanın kıskaç etkisinden kurtarma ve kısmen layikleştirme yollarını ve imkânlarını hazırlamakla yükümlü özel bir komite kurmaya teşebbüs etti. Ulema sınıfının karşı çıkılmaz ayrıcalıklarına dokunmanın padişah açısından bile nice tehlikeli olduğunu anlamak için bu sirküleri gözden geçirmek yeterlidir. Bu devirde hükümetin aldığı tedbirler öylesine pısırıktı ki bu ayrıcalıklar hemen hemen olduğu gibi kaldı.

Ruhbanın bağımında bulunan eğitim iki kısımdı: Sübyan denen ilkokullar ve bunun üstünde rüştiye. Birincisine Türk alfabesi ve Arapça Kur'an dersi verilirdi; ikincisinde Türkçe dersleri, bazı hesap ve geometri kavramları, tarih ve Osmanlı çoğrafyası öğretilirdi.

Sübyan ve rüştiye okullarının üstünde, medreseler bulunmaktaydı. Burda gramer, sentaki, mantık, metafi-

zik, filoloji ve edebiyat okutulmaktaydı. Fen dersi olarak sadece geometri ve astronomi verilirdi. Ulema adaylarına dogma, hukuk, yorumlar ve sözlü örf âdet hukuku okutulurdu, bu öğrenime uzun ve ağır bir staj eklenmekteydi.

Medreselerden ayrı özel bazı okullar daha vardı. Bunlar, rüştiye veya hazırlayıcı mahiyetteki idadiye mezunlarını idare, ordu, donanma ve tıp alanlarında kariyer yapmaya hazırlananları yetiştirmekteydi. (*)

Nihayet, birkaç yıldan beridir hükümet, büyük masrafları göze almış ve memlekette özel okullarda eğitimini bitirenlerden bir kısmının Avrupa'da öğrenimlerini tamamlamalarını sağlamayı üstlenmiş bulunmaktadır; ancak bu kimselerin öğrenime, bitirmeleri gereken çağda başladıkları da gözden kaçmamaktadır.

Gençleri Avrupa uygarlığının seviyesine yükseltecek bilgilerin medresede öğrenilmesi söz konusu değildi elbet. Temelini Kur'anı Kerîm'in teşkil ettiği bu öğrenimdeki yüzlerce yıllık kökleşmiş ıskolastik modern toplumların ihtiyaçlarına kesinlikle yabancıydı. Öteki okullara gelince, ortaöğrenim diye bir şey yoktu; *idadiye'nin* meslek okullarına hazırlayıcı niteliği ise tam anlamıyla yetersizdi; öğrencileri yüksek öğrenime hazırlayıcı ara öğrenim kurumları olmadığından medreselerden ve özel yüksek okullardan mezun olanlar yetersizce eğitiliyordu. Bu yüzden devlet idaresinde ve bütün dallarda yetenekli kişiler aydın ve uzman memurlar bulmak imkânsız oluyordu.

Millî eğitim davasındaki bu eğitim bozukluğu, Hıristiyan ve Yahudi cemaatlerinde, özellikle İstanbul'daki-

(*) Bu okullar şunlardı: Sivil memuriyetler için II. Mahmut tarafından Sultan Ahmet ve Süleymaniye camilerinde kurulan iki okul; sadece idareci yetiştiren Valide Sultan okulu (1850) Öğretmen okulu; Tıp okulu; Askerî yüksek okul (1830) Topçu ve istihkam okulu; Gemicilik okulu; Tarım okulu (1848) Veteriner okulu (1850)

lerde mevcut değildi, bu durum Müslümanlar için, yenik sayıp kendilerini üstün gördükleri ırklar karşısında acıklı bir karşıtlıktı.

Müslümanların eğitim alanındaki öngörüsüzlüğü başka şekillerde de kendini gösteriyordu. Okul, aslında çeşitli kökende ve dinde gençler barındıran ve aralarında sürekli bir birlik ve kardeşlik bağı kuran bir kurumdur. Oysaki ele aldığımız devirde Türk okullarında reaya bulunmazdı; onlar ayrı okullarda, kendi dillerinde öğrenim görürlerdi. (*)

Bu ayrılık, Müslümanlarla öteki Osmanlı tebaaları arasındaki toplumsal ilişkileri karakterize eden en aktif peşin yargıların sebeplerinden biridir.

Millî eğitimde genel bir reorganizasyona gidilmesinin zorunlu hale geldiği açıktı. Devlet idaresinde görev alacak ve ilerleme hareketlerine karşı gittikçe artan kin ve direnmeyle mücadele edebilecek kadar güçlü bir personelin ülkeden sağlanması için bu reorganizasyonun rasyonel ve mükemmel olması da şarttı. Bunun için de önce çeşitli de-

---

(*) Gayri Müslim cemaatlerin kurdukları okullar **serbest okullar** kategorisine girer ve hemen hemen tam bir bağımsızlığa sahiptirler. Devlet, eğitimin ahlâk dışı ve siyasal kurumlara aykırı olmamasını denetleme, bir de öğretmenlere ruhsat verme hakkını mahfuz tutmaktadır.

Sayıları nispeten çok ve en iyi yöneltildiği anlaşılan Rum okullarıdır; bunlar sübyan ve rüştiyeye muadli sayılacak ilk ve ortaokullardan, idadiyeye muadil özel okullardan ve yüksek okul sayılabilecek merkez okullarından meydana gelmektedir.

Bu çeşitli okullar ruhbandan kurulu bir komisyona bağlı olup, bu konseyin görevi millî eğitim yüksek yüksek şurasını andırmaktadır. Fakat eğitim aslında layiktir ve esinleyicileri İstanbul'da, Trakya'da, Epir'de, Tesalya'da v.s. kurulan Rum edebiyat dernekleridir.

receleriyle bütün bir öğrenim sistemi saptamak (*) ilkokulların sayısını çoğaltmak, mevcut olmayan ortaöğretimi kurmak, daha az cahilleri yetiştikçe öğretim görevlilerinin kadrosunu genişletmek, bu denemeleri, fetihten beridir okullar, muhafaza ettikleri millî veya dinî karakterden kurtarmak suretiyle imparatorluğun çeşitli halkalarının kaynaşması amacına dönük şekilde yöneltmek şarttı. Fransızların teklif ettikleri cüretli plan işte buydu. Ancak, cehalet cahilin eğitimini sağlayamaz diyerek uygulamasını yabancı öğretmenlere emanet etmekteydi.

Bir zamanlar millî eğitim şûrasında bulunan Hariciye Nazırı Fuat Paşa, bu konuda, Fransız elçisiyle tam bir fikir birliği içindeydi. Verilen öğütleri daha içtenlikle anlayan, daha inançlı biri bulunamazdı. 1867 yılı mart ayında Fransız misyonuyla, İstanbul'da, bütün Osmanlı tebaalarının kabul edileceği, Avrupalı profesörler tarafından idare edilecek ve bizzat Sadrazam Âli Paşa'nın koruması altında bulunacak bir ortaöğretim kurumunun kurulması konusunda anlaşmaya varmıştı.

O tarihlerde Fransa'nın değerli Millî Eğitim Bakanlığı-

(*) Eylül 1869 tarihli yasayla kabul edilmekle beraber belli başlı kısımları daha sonra gerçekleşecek olan reform projesinin başlıca verilerini aşağıdaki tablo-da sunuyorum.

		I. Okullar
1. derece - İlköğretim	a —	İlkokullar - Sübyan
	b —	Yüksek ilkokullar - Rüştiye
2. derece Ortaöğretim	a —	Hazrlayıcı okullar-İdadiye
	b —	Lise - **Sultaniye**
	c —	Bürokratik okullar
	d —	İdare okulları
		1 — Edebiyat Fakültesi
a — Üniversite		2 — Fen Fakültesi
		3 — Hukuk Fakültesi

nın (*) önerisi üzerine Fuat Paşa ile M. Bouree'nin görüşüp birlikte saptadıkları Galatasaray Lisesinin programı 18 ilâ 20 yaşındaki öğrencilerin özel okullara girebilecekleri veya fakülte kurlarını izleyebilecekleri şekilde hazırlandı. Bu programda tabiat bilimleri, müspet bilimler, Türkiye tarihi, ülke zenginliklerinin incelenmesi, dünya tarihi, coğrafya, Türk dili, bazı mesleklere yararlı olacak kadar Latince, bir Grek etimolojisi, ve ekonomi-politik gibi dersler bulunuyordu. (**)

Babıâli'nin Türkçeyi teklif etmesine rağmen öğretim dilinin Fransızca olmasına karar verildi. Bu konuda herhangi bir fedakârlıkta bulunulamazdı, çünkü böyle bir fedakârlık kurumun doğmadan ölmesine yol açardı. Belirsizlikleri ve grafik işaretlerinin yetersizliği nedeniyle Türkçe, Müslümanlar için bile eğitimn yaygınlaşmasına engel-

---

3. derece - Yüksek Öğretim

1 — Tıp Okulu
2 — Yüksek Öğretmen Okulu
3 — Denizcilik Okulu

b — Özel Yüksek Okullar

4 — Askerî Okullar
a — Topçu ve İstihkâm Okulu
b) Askerî Okul
5 — Sanat ve sanatlar yüksek okulu
6 — Madencilik Okulu

II. İdare

1 — Millî Eğitim Yüksek Şûrası. 2 — Taşra Akademik Şûraları. 3 — Bunlara, serbest okullar kategorisini teşkil eden medreseleri ve de gayrı Müslim cemaatlerin çeşitli okullarını da eklemek gerekir.

(Bk. Nikolaides derlemesi III. 277, V. 239).

(*) Türkiye'de eğitim konusunda verilen **Hattı Hümayûn hakkında Fransız notası** Bay V. Duruy'un diktesi altında kaleme alınmıştır.

(**) Nisan 1868 yönetmeliği Md. 4

di. Uzun süreli bir pratikten sonra bile bu yazıya tam anlamıyla hâkim olmak imkânsızdır. (*)

Lise 1 eylül 1868'de, böyle bir kurumun uzun ömürlü olmayacağı düşüncesinin yarattığı kayıtsızlık içinde açıldı. Çok geçmeden muhalif saflarda yeni kurumu ilkelerinde de, organizasyonunda da esirgemesizce eleştiren sesler yükseldi. (*)

Rus elçisi, Fransız meşlekdaşının eseri karşısında içerliyordu ve dillerinin öğretimini yeterli bulmadıkları için sızlanan Rumların çekimserliğini desteklemeye başladı. Fuat Paşa bu konuda şöyle diyordu: «Yanlış yol tuttuğum kuşkusuna kapılmış olsaydım, Rusya'nın husumeti beni doğru yola çevirirdi.»

Öte yandan Yahudiler, çocuklarını Hıristiyanlar tarafından yönetilen bir Müslüman kurumuna emanet etmeye pek yanaşmıyorlardı. Böyle bir önyargıya kapılmayanlar ise, yemek rejiminin İbrani dininin gereklerine uygun olmasında ısrar ediyorlardı.

Fakat, Saint Petersbourg hükümeti ajanlarının değnekçiliğini yaptıkları muhalefete, Vatikan'ın da katılabileceğini kimse aklından geçirmemişti. Oysaki, Papa, kısa aralıklarla ilân ettiği iki emirnameyle Doğulu müminlerin Galatasaray lisesinde okumalarını yasakladı. Bu sınıf tebaasına okulunu açan Türk hükümetinin liberal ruhuna tere düşen bu yasaklama Devlet hizmetlerini Katoliklere kapatmak gibi olumsuz bir sonuç yaratacak yanlış bir karardı. Le Monde gazetesi «Karma lise, Fransa tarafından desteklendikçe yaşayabilecektir» diye yazıyordu. Çekildiği takdirde eser, keyfilik ve husumetlerin darbesi altında yıkılır. Şeyh-ül-İslâm, Katoliklerin oraya girmesini yasaklayan Papalık emirnamesini tasdik etmiştir; zaten ulemanın

---

(*) Türk yazıları sadece sessiz harflerden kurulmuştur. Örneğin kl, kül, gül, kel, gül (emir) gel, göl olarak okunabilir.

(*) Galatasaray'ın kurulması hakkında da Salves'in **Revue de Deu Mondes**'da yayınladığı makale kayda değer.

başı eski etkinliğini göneniyor olsaydı Osmanlı kabinesi, bu ufak Babil kulesinin yaratıcısına karşı bunca yumuşak başlılık gösteremezdi.»

Fransa'nın uzun zaman yardımcı organ saydığı bir makamın bu kötü niyetli ve açıkça hasmane tutumu elçilikte şaşkınlık yaratmıştı. Vatikan'da bu konuda muhtelif görüşmeler yapıldığı düşünülebilir. Anlaşıldığına göre Roma, müminlerinin dinî inançlarının tehlikede olduğunu sanmıştı; sonunda böyle bir tehlikenin mevcut olmadığına ak..ı yattı. Papalığın yasağı kaldırıldı ve Katolikler de bu liseye gitmeye başladılar.

Müslümanlara gelince, hem alenen yabancı damgası taşıyan, hem de parasız eğitim alışkılarına ters düşen bir kuruma pek taraflı görünmüyorlardı. Padişahın iradesiyle atanan ilk Türk müdür yardımcısının, göreve başlaması bir vezir emirnamesiyle durduruldu.

Bütün bunlara rağmen Galatasaray'ın öğrenci sayısı durmadan artıyordu; başarı artık kesindi. 1869 aralık ayında 622 öğrencisi vardı; bina durumu uygun olsaydı bu sayının daha kabarık olacağı kuşku kaldırmazdı. (*) Gerekli sayıya ulaşılmıştı. Eğitim koşulu da oldukça tatminkârdı; öyle ki Mektebi Sultani'nin daha az elastiki bir programla komple ve nihaî bir yüksek öğretim koşullarına kavuşabileceği umutları belirmeye başlamıştı.

Aynı disiplinin kesin bir eşitlik altında tuttuğu çeşitli ırk, din ve sınıflara mensup gençler arasında sürekli bir uyum göze çarpıyordu. (**) Çeşitli dinlerin ve mezheplerin özellikle yılın değişik dönemlerinde uzun bir oruç emreden Müslümanlığın gerekleri, aile terbiyesinin verdiği alışkılar, çeşitli dillerde konuşmaları, millî önyargılar ve bunlar gibi bilinen veya tahmin bile edilmeyen sayısız zorluklar

(*) Bu 622 öğrenciden 277'si Müslüman, 91 Ermeni, 28 Ermeni Katolik, 85'i Rum, 65'i Katolik Latin, 29'u Yahudi, 40'ı Bulgar, 7'si Protestandı.

(**) Birçok genç Türk, hizmetkârları olan genç kölelerle birlikte dersleri izliyor, aynı sıralar üzerinde oturuyor, aynı elbiseleri giyiyordu. Bk. M.'de Salves a.g. Makale.

yenilebilmiş, yabancı ellerin hasım bir ortamda giriştiği bu yeni ve ilginç deney başarıya ulaşmıştı. Böyiece İngiliz konsolosu Sir H. Buiwer'in 1860 yılında yaptırdığı soruşturma sonucu ırklar ve çeşitli Hıristiyan cemaatleri arasındaki husumet sebebiyle Türkiye'de karma okulların kurulamayacağı yolundaki iddiası beklenmedik bir şekilde yalanlanmış oluyordu.

En şüpheciler bile gerçeği kabullenmek zorunda kaldılar; olay ortadaydı; öyleki bu eğitimle gelişen gençler sayesinde imparatorluğun birkaç kuşak sonra selâmete ulaşacağına inanılmaya başlandı.

1870'de Avrupa'yı saran olaylar sonunda bu umudun üzerine kara bulutların nasıl ineceğini ilerde anlatacağım.

Devlet Şurası'nın ve Divan'ı Ahkâm'ı Adliye'nin Kurulması

GALATASARAY LİSESİ, Fransız hükümetinin himayesiyle açılan yeni millî eğitim sisteminin ruhunu karakterize ediyordu. Devlet okullarının medreselerin yerini alması için ilk adım atılmıştı; bilim dinden ayrılmıştı yani yüzlerce yıllık bir güvence ve münhasır ayrıcalığı gönenmesi sonucu, son derece daralan bir kalıptan kendini kurtarmıştı.

Benzeri bir fikir düzeni içinde, Divan, taşranın statüsüne daha önce getirilen değişikliklerin zarurî kıldığı yeni bir tedbir daha aldı; birbirini tamamlayıcı iki emirnameyle Adliye mekanizmasına idare karşısında bağımsızlık kazandırmanın vakti geldi diye düşündü ve böyiece modern toplumlarda siyasal özgürlüğün başta gelen garantisi sayılan bir ilkeyi, ülkenin geleneklerinin elverdiği kadar kabul ve uygulamaya koydu.

Bu amaçla Devlet Şûrası'nı ve Temyiz Mahkemesi'ni kurdu.

1839 *Gülhane Hattı Şerifi*nin ilânından sonra, padişahın bu büyük insiyatif tasarrufunda öngördüğü yasaları

kaleme almakla görevli bir tür danışma meclisi olan reformlar konseyi kurulmuştu. Türkiye'de ilk kez toplanan bu kurucu meclis (*) için, oturumlar ve oylama şekli ayrıca, parlamenter rejimin modern usullerini hatırlatan ve tartışmaların serbestliğini amaçlayan bir de içtüzük hazırlandı.

Bu ithal malı kurum, tahmin edileceği gibi Osmanlı memurunu üst'ünün kayıtsız şartsız emirleri altına koyan geleneksel alışkanlığa bir değişiklik getirmedi.

1854'de, *Hattı Hümayûn*'dan önce aktedilen gayrı resmi konferanslarda Reşit Paşa'nın çabasıyla kurulan meclis, kanun projeleriin hazırlamakla görevli Tanzibat meclisi ve 'Divan-ı Ahkâ-ı Adliye (yüksek adalet kurulu) diye ikiye ayrıldı.

Yedi yıl sonra ve İngiliz elçisinin Divan'a verdiği programı uygulama isteğiyle olsa gerek bu iki kurul, yönetim, yasama ve adliye şubelerine ayrılan tek bir meclis şeklinde birleşti.

Ancak zamanla ve özellikle yargı erkinin, yürütme erkinden ayrılması ilkesine dayanarak meydana getirilen vilâyetlerin statüsünün uygulanmasından sonra bu merkezileştirmenin sakıncaları görülmeye başlandı.

1868 yılının başlarında gene ayrılmaya gidildi ve Devlet şûrası kuruldu.

Kökeni Fransız olduğu anlaşılan Şûra'l Devlet yönetmeliğine göre, idarî hizmetlerin dalları sayısınca dairelere ayrılmış olup her biri beş ilâ on üyeden meydana gelir. Şûr'a kanun ve kararnamelerin tasarılarını hazırlar veya inceler; idarî ihtilâfları ve uyuşmazlıkları karara bağlar; mahkemeye sevk edilen memuru yargılar. Vilâyet meclis-

(*) Şunu da unutmayalım, III. Selim devrinde görevi, **Nizam'ı Cedid** adıyla ilân edilen yeni kanunların uygulanmasını gözetlemek olan bir «gizli komite» vardı. **Meclis'i Has-ül-Has** adım taşıyan bu komite yabancı diplomatlarca haklı veya haksız olarak Devlet Şûrası diye nitelendirilmişti.

lerinin delegelerinin her yıl sundukları tutanakları toplar ve mahallî meclislerin ıslahat kararlarını ve delegasyonlarla müzakere eder.

Bütçenin işlenmesi ve Şûra'i Devlet'in görevleri arasına girer; ancak bu görev genel kurula değil daire başkanlarına ve onlara eklenecek beş üyeye verilmiştir. Bu tahdidin sebebi müzakerelerin sonsuz ve zararlı tartışmalarla uzamasını engellemek ve de çok sert ve şahsî eleştirilerin halka aksetmesini önlemektir.

Fonksiyonlarının mahiyeti ve üye seçimi şekliyle *Şûrayıdevlet* ilkel bir parlamento, millî temsil esasının çekingen bir denemesi olarak kabul edilebilirdi. Nitekim Babıâli'de törenle açıldığı 10 mayıs 1868 günü padişah'ın *Kanunlar otoritelerini kamu yararından alırlar* şeklindeki kesin sözleri üzerine herkesde bu his uyandı. Padişah sözlerine şöyle devam etmişti: «İçinde yaşadığımız bu çağda, kamu yararına eskiden yapılmış olanları yapmamız elbette ki imânsızdır. Gerçekten o devirlerde kabul edilen ve uygulanan yasalar halkımızın ihtiyaçlarına cevap verseydi biz de, Avrupa'nın en uygar ve en iyi idare edilen devletleri arasında bulunurduk....»

«Yeni organizasyonun temeli, yürütme ve yargı erkinin ayrılması esasına dayanmaktadır... Dileğimiz şûra üyelerinin devleti, genel gönenci, millî eğitimi v.s. sağlama misyonuyla halklardan kurulu bir vücut olarak görmeleridir.

Bağlı oldukları din ne olursa olsun bütün tebaaları aynı vatanın çocuklarıdır; din farkı onları birbirinden ayırmamalıdır. Herkes inançlarında serbesttir... Herkese haklarını göstermekle ve beni yönelten modern gereklere uygun ilkeleri açıklamakla ödevimi yapıyorum.»

Bu sözler derin izlenimler bıraktı. Abdülaziz'in henüz döndüğü Fransa seyahatinin etkileri altında böyle konuştuğu anlaşılıyordu, zira yasaların toplumu felce uğrattığını ve Türkiye'nin eski kurumların yetersizliği yüzünden geri kaldığını hiç bir hükümdar böylesine açıkça ifade etmemişti. Prens Metternich'in «Türk olarak kalın, temel yasaları Doğu'nun geleneklerine zıt düşen devletleri kendinize

model almayın» diye öğütlediği padişahın halefi yarattıkları uygarlığın yüceliğini yapan unsurların da Avrupa'nın büyük devletlerini taklit etmeye kararlı görünüyordu.

Gayrı Müslim cemaatler bu sözleri büyük bir sevinçle karşıladılar; Rum, Ermeni ve Ermeni Katolik Patrikleriyle hahambaşı Beylerbeyi Sarayına gidip tolerans ve eşitlik ilkelerini kesinleyerek bütün ırkları, hakları ve vatandaşlık görevlerini paylaşarak birleşmeye çağırdığından ötürü padişaha şükranlarını arz ettiler. Liberalizmi ilân eden padişah eyaletlerde büyük coşkuyla selâmlandı. İstanbul'a hareket eden şûranın Hıristiyan üyeleri alkışlar içinde uğurlandı. (*).

Pera da bu gösterilere katıldı ve ulema bu genel şükran havası içinde boyun eğmekten başka bir şey yapamazdı. Şeyhül İslâm, Zat-ı Şahanelerine hitaben verdiği söylevde Abdülaziz'i Osmanlı hükümdarlarının en yücesi diye niteledi.

Tebaalarının tam bir birlik halinde duydukları ve bir yabancı devletin de katıldığı (**) bu sevinçli atılım padişah'ı çok hoşnut etti. Devlet Şûrasını kişisel eseri sayıyor ve bütün eyaletlerin temsil edilmesinde titizlik gösteriyordu. «Bütün yeteneklere ve de bütün milletlere çağrıda bulunuyorum; Suriyeli, Bulgar, Boşnak v.s. ortak bir merkez olarak burda bulunacak ve vezirlerinin yardımcıları olacaklar.»

Bu coşku birliği kuşkucuları bıyık altından güldürüyordu; elçilerden biri, kim olduğunu tahmin edersiniz, sadrazama «Alkışla başlar, yergiyle biter» dedi. Gerçekten çok geçmeden *Devlet Şûrası*'nın terkibi sert eleştirilere yol açtı. Gayrı Müslimlerin temsilinde kusur edildiği için değil; zira sandalyelerden üçte birini onlar işgal ediyordu. Fakat çok farklı elemanların bağdaşıksız bir araya getirildiği ve çoğunun tecrübesizliği göze battığı için. Yeteneksizleri

(*) Devrin, bir gazetesi, Bulgar delegesi Stoienoviç'in uğurlanması münasebetiyle verilen şenlikleri anlatır.

(**) Lord Stanley'in 18 mayıs 1868 tarihli raporu.

uzaklaştırmak gerekti ve hiç değilse başlarda Avrupalı uzmanların katılması zorunluluğu kendini kabul ettirdi.

Bu el yordamıyla ve organizasyon güçlüğü içinde iktidardaki vezirlerde, bir süre önceki heves ve heyecana karşıtlı düşen bir duraksama baş gösterdi. Münhasıran bir yüce iktidarın bir oranda yerini tutma görevine getirilmiş bulunan bu karma kuruma bir zamanlar ayak bağı saydıkları kuşkucu diplomata hak verircesine kuşkulu gözlerle bakmaya başlamışlardı. Bu sebepledir ki Devlet Şûrasına entelektüel bir tecanüs getirmeye yönelik revizyonu kasıtlı ve kurnaz bir yavaşlıkla yapmaya başladılar.

Devlet Şûra'sı başkanlığına aydın ve samimî bir reformcu diye bilinen Mithat Paşa getirilmişti. Bu zat, bazı noktalarda, Müslüman meslektaşlarının bir denkleştirme ağırlığı yapmamaları halinde sapmasından korkulacak kadar liberal bir insandı. Dürüstlüğü ve enerjisiyle Mithat Paşa tartışma ve yargı özgürlüğünün, otoriteye gösterilmesi gereken saygıya aykırı düşmediğini pısırık meslektaşlarına inandırmayı başarabilecek miydi? Yeni kurumun pratik yararı buna bağlıydı, zira Doğu ülkelerinde sadakatin her türlü hayranlık gösterileriyle kanıtlandığını ve hizmetin en azından suskuyla ifade edildiğini bilmeyen yoktur. (*)

Vilâyetlerin organizasyonunu düzenleyen hükümlerden, buna dayanılarak eski Şeriye Mahkemelerinin yerine hukuk ve ceza alanında karma mahkemelerin kurulmasından, ne kadar önemli bir gelişmenin gerçekleştirilebildiği anlaşılıyordu. Şeriye mahkemeleri kapatılmamıştı ama yetkileri çok kısıtlanmıştı; sadece tarafların Müslüman olmaları halinde işe el koyabiliyorlardı.

(*) Mithat Paşa'nın aydın ruhunu kanıtlayan birçok ikinci sınıf kurumlar Devlet Şûrası'nın ilk oturumlarını aktettiği devre dayanır. Bunlardan Sanat ve Zanaatlar Okulu, Darüşşafaka, Emniyet Sandığını sayabiliriz. Bundan başka metre sistemi, kadastro kanunları da onun eseridir, ancak bunlar ihmal edilmiş ve uygulanması ertelenmiştir.

Yeni adliye teşkilâtı yargı erkinin bağımsızlığı esasına dayanmaktaydı ve bu sayede iki erki tek elde toplayan mahallî meclislerin kusurlu sisteminin sakıncalarını gideriyordu.

Merkezi büyük şûrada da benzeri bir değişiklik gerekiyor ve Devlet Şûrasının kurulması, bir de Temyiz Mahkemesini gerektiriyordu. Aynı zamanda o da kuruldu. (*)

Bu yeni Yüksek mahkeme (Divan'ı Ahkâm'ı Adliye) Devlet Şûrası gibi Müslümanlardan ve Hıristiyanlardan kurulu olup iki kısımdan müteşekkildi; Temyiz Mahkemesi ve Nizamiye Mahkemesi, Birincisi Ceza ve Hukuk olmak üzere iki daireden kurulmuştu; ikincisi ise İstinaf Mahkemesi görevi yapmaktaydı; ve ceza, hukuk, ticaret dairelerine ayrılmıştı.

Divân-ı Ahkâmı Adliye'nin başında *nazır* ve daire üyelerinin yanında belli sayıda mümeyyizler bulunurdu.

Yüksek mahkemenin, üyeleri; aleyhlerinde mahkeme kararı olmadıkça azledilemezlerdi. Padişah veya vezirler yargılamaya ve hükme müdahale edemeyecekti.

Yürütme ve yargı erkleri işte bu suretle ayrılmıştı - daha doğrusu onlar ayrıldığına inanıyorlardı. - Fakat yasama erki hâlâ Divan'da yani padişahtaydı. Devlet Şûrası kanunları oylamıyordu, sadece hazırlamakla yetiniyordu; buna rağmen Müslümanların zihninde yer etmiş bulunan mutlakiyetçiliği gene de gocundurmaktaydı.

Divân'ı Ahkâm'ı Adliye en açık ve yüce ifadesi olma amacıyla kurulduğu yeni ilkeyi tam bir bağımsızlıkla ve samimiyetle uyguluyor muydu? Valilerin Eyalet Meclislerini bertaraf edici etkilerini sürdürdüklerine bakılırsa, bu konuda haklı kuşkulara varmak gerekir. Zaten (zamanın eseri olmayan yeniliklerin zayıf tarafı budur) adlî hataları düzeltmekle ve içtihatları yaratmakla görevli yargıçlar, meslekteki tecrübelerin ışığı olmaksızın görevlerinin hakkını veremezler. Bu doktorun yoksula ilâç diye nefis yemekler ve yıllanmış şaraplar salık vermesi gibi bir şeydir. İlân

(*) Sadrazamın Sultan'a Cemazilâhir 1284 tarihli raporu.

edilen kanunnameler hiç bir yerde öğretilmiyordu; zaten ticaret ve ceza kanunlarından ibaretti.

Bu ikili açıdan ve bu usul nice mantıksız görünürse görünsün Divân-ı Ahkâm'ı Adliye biri yüksek öğretimde, biri mahallî yargıçların seçilip atanması usulünde olmak üzere iki önemli yenilik getirdi.

Bir yandan hukuk okulu kurulması tasarlanırken (*) bir yandan da özel bir komisyon Medenî Kanunu hazırlıyordu. (**) Öte yandan ise gittikçe uzlaşma siyasetine yanaşan padişah'ın kanısına göre eyaletlerin adlî sistemini 1867'den beridir Girit'le uygulanmakta olan sisteme göre geliştirmek gerekliydi.

Bu rejimin Bulgaristan, Epir, Tesalya gibi gayrı Müslimlerin çoğunlukta oldukları eyaletlerde, daha adil bir sistemin uygulanmaya konmasına çalışılırken, nizamiye mahkemelerinin yetkileri hakkında bir kanun ilân edildi. (***)

Aslında bu kanundaki ilkelerden işe başlamak gerekiyordu.

Abdülaziz'in Liberal Siyaseti - Fuat Paşa'nın Ölümü

TÜRK HÜKÜMETİ 1856 *Hattı Hümayûnu*'nun ilân edildiği günlerdeki gibi batılı devletlerden sadece insiyatif ve kışkırtma bekliyordu. *Tanzimat* devrindeki şevki o *hadde* varmıştı ki, usanmadan öğüt bekliyor, müttefik ve dostlarının alkışlanmalarından sonsuzca hoşnut kalıyordu. Fuat Paşa elçilere: «Siz fısıldayın yalnız, diyordu; fakat sahneyi ve oynanacak rolleri bize bırakın,»

(*) Bu okul ancak 1876'da kurulabildi. (Nicolaides, V, 242) Bununla beraber Galatasaray lisesinde bir hukuk bölümü daha önce açılmıştı.

(**) Nicolaides, VI

(***) 4 nisan 1869.

Padişah bile «saltanatının onuru» diye nitelenen Devlet Şûrası'nın kurulması üzerine yoğun kutlamalarla öylesine sarhoş olmuştu ki, günlük işlerde kendini vezirleriyle hemvücut görüyor ve önerilen her tedbiri hoşnutlukla kabul ediyordu. Halkın sevgisi onu değiştirmişti.

Böylece tutucu sınıfın gözünde Müslüman iktidarının siyasal ayrıcalığına ağır bir saldırı sayılacağını bildiği halde bir Hıristiyanı, Ermeni olan Agaton Efendi'yi vezirliğe getirmekten çekinmedi. Hatta Abdülaziz'i kafes (*) âdetini kaldırmayı ve oğlu İzzetin'e Avrupalı eğitimi vermeyi istemekle suçluyorlardı. Yakınlarının yarım ağız itiraflarına bakılırsa oğluna bir mürebbi göndermesi için bizzat III. Napoleon'a ricada bulunmuş. Günün eğilimlerine bir kanıt olarak naklettiğim bu söylenti, büyük oğlunu vâris yapma çabalarına giriştiğinde daha da inanılır olmaya başladı.

Biliyoruz ki Türkiye'de boş kalan taht, ailenin en yaşlı üyesine aittir; bu sebeple de padişahın oğulları çoğu kez tahta geçmezler. Bizzat Abdülaziz de ağabeyi'nin tahtına geçmiş, oğlu Murat bir yanda kalmıştı. I. Ahmet zamanından kalma bu yasanın amacı memleketi reşit olmayan padişah naipliğinin sakıncalarından kurtarmaktı. Aynı zamanda hükümdarlık sıfatındaki karma özden doğan bir sonuçtu. Padişah yalnız dünyevî değil, aynı zamanda uhrevî şeftir. Katolikler için bir çocuğu papa düşünmek neyse, Müslümanlar için de çocuk halifeye itaat o kadar imkânsızdır.

Hidivlik dinî bir otorite olmadığından Mısır'da iktidarın büyük oğula geçme ilkesi önyargıları zorlamadan kabul edilebildi.

Vaktiyle III. Mustafa da oğlu lehine kardeşi Abdülhamit'i tahttan uzaklaştırmak istemişti. Fakat öldüğünde III. Selim 14 yaşındaydı, bu durumda bir naiplik yani IV. Mehmet devrindeki gibi milletin güvenini kaybeden

(*) Kafes terimi Osmanlı prenslerinin zoraki münzevî yaşantılarını ifade eder.

kaygın bir iktidarın sakıncalarına razı olmak gibi bir durumla karşı karşıya gelinmişti. (*)

Abdülaziz konuda ısrar ettiği takdirde tepki gösterileceğini hissetmiş olsa gerek. Veliahtı geleneklere uymayacak bir şekilde tayin edici Hattı Şerif Müslümanlar arasında bir iç savaşın çıkmasına yol açabilirdi; devlet de tam reformların yarattığı bunalım içindeyken böyle bir şey düşmanların ekmeğine yağ sürerdi.

Kalbini parçalayıcı ve kişisel çıkarını kamu çıkarına feda edici saydıkları bu özveri karşısında Abdülaziz'e şükran duydular. Fakat ondaki basiret dozu sanıldığı kadar büyük değildi; padişah bu davranışın gerçek yapıcısı olmakla beraber otoritesine bir süreden beridir güç tahammül ettiği kişiye karşı duyduğu küllenmiş kini birden alevlendi. Fuat Paşa Avrupa'da, bu yeni ortamın içinde padişah'a yardımcı olması gerektiğini düşünerek günlük yöneltmeleriyle efendisini rahatsız etmişti. Halifelik sorunu kapandıktan sonra, çoktandır zaptettiği kinin yükünü tümüyle hissetti. Abdülaziz, Fuat Paşa'yı çok derinden yaralayan sert ve saldırgan davranışlarda bulundu. XIV. Louis ile Boğaz kıyılarında saltanat süren hoyrat ve câhil hükümdar arasında hiç bir benzerlik bulunamazsa da, gene de kalbi kırılan Fuat Paşa'yı, ölümüne yol açan ıstırabın darbesiyle kalbindeki sevginin arttığını hisseden Racine'e benzetebiliriz. İçindeki iyi niyetin ve içtenliğin bir nebzesini sarayda aramıştı. Oysa ki bu karakteriyle kendini mesai arkadaşlarına sevdirmiş ve sevimliliğiyle son yirmi yıl boyunca diplomasi dünyasında etkili olmuş bir insandı.

Yerine geçici kaydıyla Saffet Paşa getirildi ve Fuat Paşa 1868 şubatında Napoli'ye gitti. Birkaç ay sonra da öldü.

Bu olayın bir eyaletin kaybından daha büyük bir bahtsızlık olduğu genellikle kabul edilmektedir. Zira Âli

(*) IV. Mehmet zamanında sadrazamlık on dört defa el değiştirmişti.

Paşa'nın bir kolu kesilmiş sayılırdı artık. İki vezir uyumlu bir şekilde birbirlerini tamamlıyordu. Fuat Paşa mesai arkadaşında bulunmayan iki erdeme, enerji ve espriye sahip bir kişiydi. Önyargılardan daha uzak ve buluşları daha zengindi. Kırım harbinden bu yana yapılan her şey, bu üstün zekânın izini taşımaktadır. Reform en kararlı önderini kaybetmişti.

Onun ekolünden yetişme genç devlet adamları arasında ona bir halef bulunabilecek miydi? Liberallerin en önde gelen kişisi olarak Mithat Paşa'nın adı geçiyordu. Mithat, vilâyetler hakkında ilk kanunun Bulgaristan'da uygulanmasıyla görevlendirildiği devirden beridir kararlılığı ve idarî yetenekleriyle dikkati çekmekteydi. Devlet Şûrasına başkanlık edeli de ateşli bir faaliyet içinde olduğu görülüyordu ve gün geçmiyordu ki verimli hayali onu insiyatiflerine bir yenisini katmaya sevk etmesin. Genel fikirler verici bir eğitim görmesi ve Fuat Paşa'nın bilgi genişliğine asla sahip olmaması sonucu onun düzeyine asla yükselemeyeceği söyleniyordu. Fakat yeni bir kişiydi ve gerçek yeteneklerini gösterme fırsatını henüz bulamadığına inanmak pek haksız bir umut sayılamazdı.

Sadrazamın sorumluluğunda olan içişlerini ayrı bir bakanlığa bağlayıp başına Mithat Paşa'nın getirilmesi düşünülüyordu, Entrika bu çok yerinde projenin suya düşmesine yol açtı ve gözde adayın yerine yeteneksizin getirilmesi bir yana, Mithat Paşa Devlet Şûrası başkanlığından da alınıp Bağdat'a gönderildi.

Eskiden yüksek memurlar mevkileriyle birlikte kafalarını da kaybederlerdi. Daha sonraları ağır suçlular gibi sürülmeye başlandılar. Gözden düşenleri eyalet valiliğiyle yetinmek zorunda bırakan modern rejimden yararlandığı için Mithat aslında şanslı sayılırdı. Ali Paşa onun gittikçe yükselen saygınlığından ürkmüş müydü. Yoksa sadece Padişah'a boyun mu eğmişti. 1869 yılı başlarında hükümetin kurulmasında rol alan çeşitli sebep ve unsurları pek bilemiyoruz. Burda önemli olan şey

Ali Paşa'nın, Hariciye nazırlığında Fuat Paşa'nın yerini aldığı ve daha önce de üstlendiği bu görevde hükümetin gerçek başkanı durumuna geldiğidir. Islahat siyaseti sürdürüldü ve reform programını sunup kabul ettiren devletle yakın ilişki devam etti.

Askerî Teşkilât - Demiryolu

TÜİLERİES HÜKÜMETİ tarafından sarih bir şekilde planlanan eğitim sorunu çeşitli orta ve yüksek öğretim kuruluşlarının meydana getirilmesiyle kısmen çözümlenmişti. Galatasaray lisesine, Müslüman çocuklarını Hıristiyan çocuklarının dizgesine ulaştırma amacıyla -gerçekten Hıristiyan çocuklarının daha sağlam bir ilköğrenim imkânları ve bunun yanında Fransızcaya nispeten daha yakın bir ana dile sahip olma gibi belli bir avantajı vardı- bir hazırlayıcı okul eklenmişti. Böylelikle tamamlandıktan sonra yani daha mütecanis bir bilgi düzeyindeki öğrencilere kavuştuğu için artık gitikçe kuvvetlenebilirdi.

Şimdi sıra çeşitli eyaletlerde bilgili memurlar yetiştiren ve kitlelere birleşme ve eşitlik fikrini aşılayan Galatasaray okulu dizgesinde okullar açmaya gelmişti.

Fakat Fransız hükümetinin programına cevap verebilmek için meslek okullarına ve özellikle kara ve deniz harp okullarına da eğilmek gerekiyordu.

Girit isyanı, Osmanlı ordusunun ve donanmasının organik kusurlarını ortaya çıkarmıştı. Takımadaların bu noktasında, nispetsiz kuvvetler boy ölçüşüyordu; bir yanda bastırma herakatının aczi, öte yanda zayıfın cüretli saldırıları; Rumlar ve Türkler yakalanmayan sinekle yorgun aslanın masalını ansıtan bir sahne yaratıyorlardı.

Halbuki ordunun ve donanmanın efektifi de gereçleri de, taze ve korkunçtu; bu durum rasyonel bir komutaya sahip olmadığını ortaya koyuyordu; kısacası Kırım

harbi sırasında yapılan gözlem doğruydu; kara ve deniz subaylarının eğitimi kesinlikle yetersizdi. (*)

Osmanlı ordusunun Avrupa ordularının tümüne bedel olduğuna inanan tek kişi Serasker Rüştü Paşa'ydı ve vatanseverce inadıyla yaşlı ve genç Türkleri pöhpöhleyerek *statükoyu* savunuyordu.

Âli Paşa mesai arkadaşlarının ısrarıyla nihayet okullarda reform yapmaya, kara ve deniz harp okullarına yeni komutanlar atamaya razı oldu. Viyana'daki harp okulunun gözde öğrencisi Ferik Galip Paşa kara harp okuluna atandı; Heybeli Ada'daki Deniz Harp Okulunun komutanlığına da İngiliz gemi komutanı Hobbart getirildi.

Altı Osmanlı ve üç yabancı subaydan kurulan bir *Okullar Kurulu,* anlamsızlıklara, yanlış alışkanlıklara ve özellikle evlerin bakımıyla görevli şeflerin yolsuzluklarına son verici bir yönetmelik hazırladı. Bazı yüksek rütbeli subaylar kabul edilen batılı yönetim rejimindeki bazı tedbirlerin kendilerini şahsen hedef aldığı sanısına kapılmış olacaklar ki yabancı uzmanların bozguncu faaliyetine karşı sinsi bir kampanyaya giriştiler. Serasker, bir günden öbürüne Okullar Kurulu'nun lâğvına ve Galip Paşa'nın azline karar verdi.

Yönetmelik ancak Rüştü Paşa'nın emekliye ayrılmasından sonra yani, Girit'i yatıştırmış olan Hüseyin Avni Paşa'nın mezareti zamanında uygulamaya konabildi.

Bununla beraber Hüseyin Paşa dikkatini ordunun efektifinden çok askerî kurumlarda topladı. Tutkusu muvazzafların kalitesini geliştirmekten çok sayılarını arttırmaya yönelikti; bilimsel eğitimden çok pratik eğitime önem vermek gerektiği inancındaydı. Haziran 1869'da ilân edilen ferman, bu kişisel fikirlerini aksettirir mahi-

(*) Girit ayaklanmasında inanılmaz olaylarla karşılaşılmıştı: Bir Türk harp gemisinin komutanı Port Sait'i bulamamış ve bir diğeri Yafa'yı arayıp durmuştu.

yettedir ve 1843'deki organizasyonu hissedilir şekilde değiştirmiştir. (*) Hâlâ ulusal silâhlanmanın temeli olan Hattı Şerif'in ana hatları şunlardır:

Sürekli ordu için kabul edilmiş olan beş yıllık hizmet dört yıla indirilmiştir. Böylece serbest kalan asker rediflere eklendi. Bu yedekler yedi yıl, hizmete çağrılmayı bekleyeceklerdi.

Ordu kuvvetleri şu şekilde kuruldu.

1 — Muvazzaf -Aktif hizmet-

2 — İhtiyat - Yedek: hizmet süresi bir yıl; aktif hizmeti bitiren gençlerden kurulur. Kadroları sürekli olan bu birlikler gerekli olduğunda hizmete çağrılırlar.

3 — Redif sınıfı mukaddem - Bu da aktif hizmeti ve redif süresini bitirenlerle askerlikten muaf tutulan Müslümanlardan meydana gelir. Süresi dört yıldır.

4 — Redif sınıfı tali - Süresi iki yıl olup yukarki kategorilerden geçenlerden ve de geçmeyenlerden meydana gelir.

5 — Başıbozuklar ve yerli askerler.

Bu çeşitli kategoriler aktif orduya 173.350 asker ve 39.260 at verir; yedekler 53.600 kişi; redif sınıf'ı mukaddem: 207.300 kişi; redif sınıf'ı tali: 207.300; başıbozuklar v.s. 100 ilâ 150 bin ve 100000 at; tutar yaklaşık 792.000 kişi ve 139.000 at (**)

Savunma amacını güden olağanüstü çağırmalar, Hıristiyanlardan başka tüm sağlıklı tebaayı bayrak altına olmak içindi; Müslüman iktidar, reayalar konusunda ka-

---

(*) Nicolaides, III, 514

(**) Redifler ve başıbozuklar dışındaki ordu,

I — Aktif ordunun altı kolordusunda

Piyade	118400 kişi
Atlı	18360 kişi ve 18360 at
Topçu	34200 kişi ve 20900 at
İstihkâm	2600 kişi

II — İhtiyat

Piyade	50000 kişi
Topçu	3600 kişi

rarlı görünüyordu; onlar da inatçı davranıyorlardı; ve 1856'da olduğu gibi onların İslâm ordusunda tutulmaları yararsızdı. (*)

Hüseyin Avni Paşa'nın yayınladığı Askerlik Kanununda, Rusya'nın tutumunun yabancı olmadığı bir kaygı göze çarpmaktadır. Kırım harbini izleyen toparlanma devrinde çarın hükûmeti geçmişteki çabaların, fedakârlıkların ve başarıların empoze ettiğine inandığı yeni mücadelelere hazırlanmıştı ve birkaç yıldan beridir güneyde başlattığı büyük stratejik ana yollarını tamamlama konusundaki aceleci tavrını Türkler kaygılı bir dikkatle izliyorlardı.

Bu durum karşısında Divan, Balkanları saran ve İstanbul'u memleketin tehlikeye en yakın bölgelerine yani Tuna sınırına bağlayan bir demiryolu şebekesi kurmaya karar verdi.

Batılı devletler bir süreden beridir Babıâli'nin bu projesini destekliyor ve ülkenin elde edeceği avantajları ısrarla sayıp döküyorlardı. Onların nazarında bu tasarının gerçekleştirilmesi Türkiye'nin savunma gücünü arttırarak istilâcı devletle tehdit altında bulunan devletin karşılıklı şanslarını eşitleştirmekle kalmayacak, yaşama koşulları gelişmemiş, buna karşılık coğrafî durumu sonucu Hindistan - Avrupa ana yolunda aracı olması beklenen bir ülkenin ekonomik çıkarlarını da geliştirecekti.

Ne var ki böyle bir girişime karar vermeden önce düşünmek gerekti. Demiryolu şebekelerinin gerçekleştirilemeden önce yani verimsiz bir devrede herhangi bir sebeple yarıda kalması halinde zaten malî bakımdan çok zor durumda olan devlet, almadan vermek zorunda kalacağından çökecek ve bu çöküş, bu işe sermaye ve kredi veren yabancı pazarlar için bir felâket olacaktı.

(*) Hıristiyanların da askere alınmalarının zaruretine kendisini inandırmak isteyen bir yabancı prense Serasker Namık Paşa 1868'de cevabı vermişti: «Böyle bir şey, Çar'a bir öncü ordusu kurmak demek olur.»

Demiryolu, imparatorluğun canlanmasına yardım edebileceği gibi çökmesine de yol açabilirdi.

Divan çetin bir ikilemle karşı karşıya bulunuyordu; Erkânıharbiyenin teşvikiyle «Allah kerimdir» deyip karar verdi; bu söz Avrupa bizi korur anlamına geliyordu her halde.

Balkan şebekesi halen kurulu bulunan Rusçuk - Varna ve Çernavoda - Köstence hatlarından başka İstanbul ve Selânik'ten başlayan iki ana yoldan, ayrıca, olri Edirne'den Enos'a, ötekisi Tırnova'dan Yamboli'ye varan ikinci derecede iki hattan ibaret olacaktı. Bu hatların toplam uzunluğu 2000 km'yi buluyordu.

Plan tecrübesizlik ve özellikle Osmanlı idaresindeki boşluklar sebebiyle özel güçlükler arz ediyordu. İmparatorluk kamu hizmetlerinde organizasyon yoksunluğu sonucu bu girişimi başarmaktan tamamiyle acizdi. Ve gene aynı sebeple özel sektöre emanet edeceği girişimin değerini takdir edemediği gibi, gözetmekten, işletmekten ve onarmaktan da acizdi. Bu sebepten ötürü şebekenin yapımını yabancı bir şirkete vermesi şart olduğu gibi ancak ilerde sahip olacağı bir işletmeyi şimdi pahalıya mal etmek zorundaydı. Ayrıca iyi yapılmasını sağlamak için işletmesini ikinci bir şirkete vermek gerekiyordu ki, onarımını da üstüne alacak olan bu şirket yapımını titizlikle kontrol etsin.

Demiryolları trafiğini besleyecek olan mahallî yolların yetersizliği de göz önünde tutulması gereken bir noktaydı ve bu olanda da Türk hükümeti Balkan yarımadasındaki eyaletleri kavrayacak genel bir sistem kurmaya ehil değildi. Bu tamamlayıcı işi de bir üçüncü şirkete vermek gerekiyordu.

Yabancı hükümetlerin Babıâli'ye anlatmak istedikleri pratik fikirler özet olarak işte bunlardı ve nafia nezareti ile çoğu fransız sermayesiyle kurulan Fransız - Belçika şirketi arasında 1868'de imzalanan aktin temelleri de bunlar oldu.

Bununla beraber kısa süre sonra bu Konsorsiyum

dağıldığından imtiyaz Avusturya Macaristan'ın idaresindeki bir yabancı şirkete geçti ve çalışmalar bu kez Dedeağaç, İstanbul, Selânik ve Novi'den birden, yani tasarının merkez dışı noktalarından başladı. (*)

Türk hükümeti Rumeli'deki eyaletlerle batı dünyası arasında gerçek ve sürekli bir bağlantı kuracak olan bu büyük girişim üzerinde fazlaca hayale kapılıyor gibiydi. O güne dek imparatorluğun kapılarına dayanıp orda kalmış bulunan uygarlık bu demiryolu sayesinde ülkeyi çarçabuk istilâ etmeyecek miydi?

Fuat Paşa şöyle derdi: «Yurda giren sermayeler, onları sağlayan memleketlerin dikkatini oraya çeker: 1856'da galip gelen politika bir ölçüde nazarî kalmışken müsbet ve etkili olurdu.» Ve yabancı temsilcilerle yaptığı özel konuşmalarda da kara ve denizyoluyla ulaşımı arttırmakla ortak çıkarlara ve bunun sonucu ırklar arasında kaynaşmaya varmak zamansız ve kışkırtıcı yasalar ilân etmekten çok daha kısa ve olumlu bir yoldur, diye eklerdi.

Bu sözler spekülatif bir ruhun ürünü olmak şöyle dursun bu devlet adamının gerçek bir vatan sevgisiyle hareket ettiğini ortaya koymaktaydı. Osmanlılar, Avrupa'da yaşadıkları halde Asya'nın dağlarına sığınan bir takım aşiretler gibi ayrı yaşamamış olsalardı. Doğu sorunu diye bir şey ortaya çıkar mıydı? Bundan böyle günlük sürekli ulaşımın sonucu batının fikirlerine olduğu kadar ürünlerine de açılmasının Türkiye'yi fethedilmiş bir ülke haline getirecek bir değişim geçirileceği düşünülemez miydi? Başka bir deyimle, yabancı kolonilerin gelişmesi sonucu topraklarını uluslararası ticarete

(*) Yapım masraflarını karşılamak için Babıâli 1870'de hisse senetleri çıkardı. Bu hisse senetleri kilometre başına yılda 22.000 frank hesabına dayanan, Düyunu Umumiye için kabul edilen yüzde 11 faizli olup icra edilen her kilometre için 150 ve 200 bin franklık bir tutarı bulmaktaydı.

açacak olan maddî bir yakınlık Müslümanların üstünlüğünü ve geleneksel ülkelerini tehdit altına almayacak mıydı? Viyana veya Pert'ten yola çıkan lokomotif onlar için böğründe yıkımı ve ölümü taşıyan bir Truva atı olmayacak mıydı?

Uzun zamandan beridir kendilerini Osmanlı İmparatorluğunun ortak paylaşıcısı gören bazı komşuları bu kanıdaydı: «Demiryolu Türkiye'yi yenecek, doğu sorununu top tüfekten daha kesin bir şekilde çözümleyecek» diyorlardı.

Tanzimat'ın kendisi bile Avrupa'nın gerçekleştirdiği manevî bir fetih değil miydi?

İmparatorluğun Ekonomik Durumu - Vergi Ve Maliye Rejimi

*TANZİMAT'*IN FRANSIZ dönemi diye adlandırılabilecek verimli fakat çok kısa döneminde ülkenin ekonomik durumu en ciddî korkuları doğrulayacak mahiyette olmasaydı Türkiye'nin tam bir dirilme safhası içinde olduğu sanılabilirdi. 1860'dan beridir memleketin maliyesi yıldan yıla altüst olmuş ve 1869'da hükümet korkunç bir bütçe açığıyla karşı karşıya kalmıştı. En azından üç genel barç aktetmiş, böylece broçlarının tutarı bir milyar frank gibi muazzam bir sayıya yükselmişti.

Kırım savaşının masraflarını karşılamak üzere 1854-1855, ve 1858'de aktettiği borçlardan başka baş vurduğu krediler yıllık masrafların artık kısımlarını yani sürekli bütçe açıklarını karşılamak içindi. 1869'da ödünç aldığı son paralar özellikle bu amacı gütmekteydi; bundan öncekiler gibi gelirlerin normal yetersizliğinden ve Kandiye seferinin sebep olduğu masraf artışlarından meydana gelen dalgalı borçları karşılamak için harcanmıştı. Böylece elde edilen sermayeler geçmişi kurtarmaksızın ve geleceği garantilemeksizin yutuldu gitti. Kamu hizmetleri gene berbattı; memurlara güçlükle maaş veriliyordu

ve hazine tamtakırdı. Süresi gelen bonolar ödenemedi ve dış borçlar ancak kısmen ödendi.

Hazine bonolarının ödenememesi son derece ciddî bir konuydu, zira en zorunlu gereklerini ancak mahallî kredilerin karşılayacağına göre tüm çabaların ve fedakârlıkların bunların ödenmesine yöneltilmesi gerekirdi.

Sonu nereye varacaktı? Hazine çıkışları sadece bütçe açığını kapattığına ve buna karşılık gelirlerde paralel bir artış kaydedilmediğine göre iflâs, hem çok kısa sürede iflâs kaçınılmaz bir şeydi.

Bu korku, hükümet sorumluluğunu yükümlenmiş olan iyi niyetli kişileri samîmiyetle üzmekteydi. Felâketi önlemek için ne yapmak gerekiyordu? Çare olarak masrafları kısmak ve bütçe kaynaklarını çoğaltmak akla geliyordu; fakat kamu servetini çoğaltmaya yarayıcı yolların ve araçların bu incelenmesinde asıl olan şey yani maliye ve vergi sisteminde köklü bir değişiklik yapma zorunluluğu ihmâl edildi.

Babıâli'nin dar bir görüşle ele aldığı yararlı fakat yetersiz tedbirler arasında ordunun ve donanmanın efektifinin bir süre için kısıtlanması, sivil ve askerî yüksek maaşlarda kısıntı yapılması ilk planda geliyordu. Daha kolay gerçekleştirilebileceğini hesapladığı ve daha açık bir ihtiyacı saydığı için ikinci tedbir üzerinde daha ısrarla durmaktaydı. Astların maaşlarını sağlamak şarttı, yüksek memurlarınki ise makûl ölçülerin çok üstündeydi. Memurların maaşları arasındaki bu eşitsizlik, emeklilklerinkinde de göze batacak şekilde açıktı. Bütçe, parazitlerin şikârı olmuştu; birkaç görevi birden üstüne alanları, iş görmeyip aylık alanları, sayısız kâtipleri ve bunlar gibi idarenin yüz karası, gerçek birer felâket haline gelen daha bir yığın tembel ve açgözlü memuru uzaklaştırmak şarttı.

Resmî iktisatçıların yaratıcı bilimi, maliyenin gelirlerini arttırmak için aşarı, % 10'dan 15'e çıkarmaktan başka bir yol bulamadı. Bu, zaten vergi yükünün altında ezilen halkı daha ağır bir yükümlülükle ezip millî serve-

tin başlıca kaynağını kurutmayı istemekten başka bir şey değiidi.

Tarımı, sanayi ve ticareti atılım ve insiyatifleri kısırlaştırıcı mengenelerden kurtarmaya, gelir dayanağını, vergi toplama şeklini, gurema payının idaresini değiştirmeye gelince, iktidardaki bakanlar bunları tasarlıyorlardı belki, fakat alışkanlıkların köstekleyeceği kesin olan bu nankör teşebbüsü ele almaktan çekiniyorlardı; alışkanlıklara gelince devletin parasını çalmak gerçek ve yaygın bir alışkanlıktı.

Bunlara değinmekle Osmanlı teşkilâtında reformun tedavi edemediği kanayan bir yaraya parmak basmış bulunuyoruz. Bu yaranın mahiyeti ve sebepleri nelerdir? Çaresi bulunamayacak kadar köklü ve derindir diyebilir miyiz?

Sorun yakından incelenmek ister ve heyhat! şimdi ayrıntılarına inerek gözden geçirebiliriz, zira şu anda da, bu satırları yazdığım günlerdeki kadar ciddîyetini muhafaza etmektedir. (*)

Türkiye tarım alanında, her türlü ürüne elverişli verimli bir ülkedir; ulaşım imkânları arttığı takdirde iç bölgelerin de tarımsal alanlara katılacağı kuşku kaldırmaz. Ulaşımın gelişmesi görülüyor ki sadece idarî ihtiyaçlar bakımından değil, tarımsal yönden de zorunlu bir hal almıştır. (**)

(*) Babıâli'nin arşivleri, çeşitli devirlerde bu konu üzerinde verilmiş raporlarla dolup taşmaktadır. Bu belgeler arasında Foster, Triccu, Hobart, Mercet ve Harisson gibi kaleme alan kişilerin basiret ve açık sözlülüğünün onurlu kanıtları olan birçok geniş kapsamlı yazılar da göze çarpmaktadır.

(**) Hükümet teşkilâtının belli başlı koşullarından biri, merkezî iktidarın düzenli ve sürekli bir şekilde mahallî otoritelerle ilişki halinde olabilmesidir. Yarım yüzyıl hatta daha az süre öncesine gidildiğinde Türkiye gibi geniş ve ulaşımın son derece zor olduğu bir ülkeyi idareyle görevli bir hükümetin tüm insiyatiflerini

Bu durumda Hazinenin emriyle ve yönetimiyle değil, imtiyaz yoluyla gerçekleştirilmesi şarttı. Zira bunlar bir yandan mahallî halklar için malî bakımdan çok ezici olmakta, buna karşılık valilere, aşırı kazançlar sağlamakta, öbür yanda pek yararlı olacak eserler ortaya çıkmamaktaydı. Üstelik bu işlerde uygulanan çok eski çağların artığı *angarya* denen usul bugün vicdan anlayışımıza artık uygun düşmemektedir.

Bir ayrıntının daha Türkiye'de önemi vardı: madenler konusundaki yasanın daha liberal bir yönde değiştirilmesi yararlı olmaz mıydı? (*) Bu yasa öylesine sertti

---

felce uğratan nice aşılmaz güçlüklerle karşı karşıya bulunduğu tahmin edilir. Divan'dan çıkan emirler kamu yararına sonuçlar verebilecek çabuklukla yetişememekte, bunun sonucu olarak aleyhine tedbir alınan memur anî ve sürekli bir kontrolün korkusundan uzak yaşamaktaydı. Halbuki memurların itaat ve görevseverliğini sağlayan faktör anî ve sürekli kontrollerdir. Nitekim eyalet valilerinin idaresinin payitahttan olan uzaklıkları oranında kişisele ve keyfiliğe kaçtığı görülmektedir ve bu ayrıcalık sayesinde bir zamanlar bazı paşaların, Padişah'ın hükümranlığını gölgeleyici mahallî bağımsızlıklar yaratabildiklerini biliyoruz. 1771'de Trabzon valisi, 1773'te Üsküdar valisi Mahmut Paşa, Yanya valisi Ali Paşa, Bağdat valisi Ahmet Paşa, 1746'da Mısır valisi İbrahim Paşa, 1766'da Mısır valisi Ali Bey, 1822'de Vidin valisi Pasvanoğlu ve daha başkaları padişahın otoritesine başkaldırmışlardır.

Kim kilir, belki dirilme çabalarını sürdürdüğü yıllar içinde Türk hükümeti ulaşım sorununa daha önemli eğilseydi çabaları daha az verimsiz olurdu; zira memurlar emirlerine itaat etmek zorunluluğunu duyarlardı. Nitekim gözetleme ve bilgi almadaki yetersizlikleri gidermek için hükümet kaç kez olağanüstü müfettisler göndermek zorunda kalmıştı.

(*) Madenler hakkında yasa 1868'de bir Fransız mühendisi tarafından hazırlanmış fakat Osmanlı hükümeti tarafından rastgele kırpılmıştı.

ve öylesine ağır yükümlülükler koymaktaydı ki hiç bir Avrupalı kapitalist değil Anadolu'nun dağlarında, Rumeli'de bile en ufak bir yatırım yapmaya cesaret edemezdi. Ereğli, Tokat, Angana ve Maden'deki zengin yataklar özel şirketlere devredilmiş olsaydı, Devlet şimdi elde ettiğinden çok daha yüksek gelirler elde ederdi.

Bomboş bırakılıp otlak olmaktan öteye gitmeyen has topraklar için de aynı şeyi söyleyebiliriz. Bunların bir kısmını satmak, bir kısmını da işletmek doğru olurdu.

Bu incelemenin birinci bölümünde anlatmış olduğum gibi özellikle arazi kanunları ivedili ve ciddî bir revizyon gerektirmektedir. Köylü işlediği arazide en ufak bir hak sahibi değilken Devletin ve camilerin Osmanlı topraklarının dörtte üçüne sahip olmaları daha uzun süre devam edebilir mi? Toprak rejiminin değiştirilmesi Tanzimat'ın karşılaştığı en büyük güçlüklerden biridir; fakat modern hukukun kabul ettiği ilkelere göre çözümlenmesinde zaruret vardır.

İç gümrük de üretimi felce uğratan unsurlardan biridir. Mahallî endüstriyi köstekleyen hükümler, yabancı ürünlerin rekabetini körüklemek için özel surette derpiş edilmiş sanki. (*)

Maliyeyle ve vergiyle ilgili işlere gelince, para sisteminin eksik bir şekilde kalkındırıldığından daha önce söz etmiştim. Kâğıt paranın ve düşük ayarlı gümüş paranın tedavülünden çıkan sakıncalar ve yolsuzluklar alıp yürümüştü.

Taşrada olduğu gibi İstanbul'da da kasa hizmetiyle yükümlü memurların madrabazlık ettiklerini maden paralarda spekülasyonlar yaptıklarını, ödemeleri keyiflerince tayin veya erteledıklerini ve ödeme çeklerini ko-

(*) Bursa'dan İstanbul'a nakledilen buğdaydan payitahta girişinde yüzde 8 gümrük alınmaktadır. Orada un haline getirildikten sonra Bursa'ya işlenmiş ürün olarak geri gönderilirse yüzde 8 vergi daha vermek gerekmektedir.

misyon almadan imzalamadıklarını bilmeyen kalmamış tır. Halbuki tüm tahsilatla Osmanlı Banka'sını görevlendirmek suretiyle bu duruma bir anda son vermek işten bile değildi.

Defalarca söylenmiştir: düzensizlik Türk idare teşkilâtının kökleşmiş kusurudur ve hiyerarşinin bütün kademelerinde kendini göstermektedir. Payitahtta bile yazışmalarda belli bir kural bulunmadığı gibi, gelirlerin kullanılmasında ve de harcamalarda etkili bir kontrol mevcut değildir. Hesaplar ender olarak doğru dürüst tutulduğundan gerçek durumlar hakkında tam bir fikir edinmek imkânsızdır. Her bütçe yılında hazırlanan bütçe basit tahminlerden başka bir şey değildir; yıl sonunda bölümler kapatılmaz; bu durumda tahminleri doğrulayan veya düzelten nihaî bir bütçe meydana getirmek imkânsızdır.

Kelimenin tam anlamıyla bir maliye bakanı mevcut değildir. Bu ünvanı taşıyan memur basit bir icra organıdır; devletin malî idaresinden gerçek anlamıyla sorumlu değildir. Eski vasfına uygun şekilde *defterdardı.* Bu sebepten ötürü bakanlar ödeneklerin kullanılması konusunda ona hesap vermeye yanaşmamaktadırlar. Bunlar dan bazıları ondan izinsiz bonolar ihraç etmekten çekinmemekte, bazıları da özel gelirlerini dileklerince kullanmakta ısrar etmektedirler.

Keyfilik ve karışıklık yüksek otoritelerin alışkılarına bunca kök saldıktan sonra vergilendirme ve vergi toplanması konularında taşrada yapılan yolsuzluklara şaşmamak gerekir. (*) Bu nokta baş önemdedir. 1839 Gülhane fermanının ilânından sonra *iltizam*'ın ortadan kal-

(*) Türkiye'de gelirlerin başlıca üç kaynağı, mükelleflerin serveti üzerinden orantılı şekilde alınan **vergi**, askerlik bedeli ve aşardır.
Bunun dışında gümrüklerden, tütünden, balıkçılıktan, içkiden, ormanlardan, madenlerden, tuzlalardan, büyük baş hayvanlardan, has çiftliklerden, tapu rüsumlarından v.s. gelme düzensiz gelirler de mevcuttur.

dırıldığını, reayalara *haracı* bizzat toplama hakkının verildiğini ve askerlikte bedelin kabul edildiğini söylemiştik. 1841'de, Reşit Paşa'nın çekilmesi üzerine iltizam usulü yeniden kabul edilmişti. Babıâli, bu kötü usulden, kesinlikle yasaklayan 1856 Hattı Hümayûn'undan sonra bile bir türlü vaz geçememişti. Gümrükler ve tütün tekele alınmıştı. (*) Öbür yanda tahsildarların ika ettikleri istismarlardan kurtulabilmek amacıyla daha önce *haraç* için kabul edilen usulü, yani vergilerin idari çevreler içinde tahsili usulünü genişletme yoluna gidildi. Bu deneme idarî çevrelerin ürünü satmadıklarını sık sık ileri sürmeleri sonucu başarıya ulaşmadı. Beş yıl sonra hepsinin de en az bir yıllık vergi borcu vardı.

Şimdiki durumda bazı vergiler vilâyetin veya sancağın gönderdiği *memurun* gözetimi altında meclislerin aracılığıyla vergi yükümlüleri arasında paylaşılmaktadır. Büyük mülk sahiplerinden kurulan bu meclisler vergiyi yoksul tabakanın sırtına yüklemeye eğilimliydiler ve gözetimci olarak gönderilen kişiler onları destekliyorlardı. Ezilenler için kurtuluş çaresi olabilecek bir usul bulunamıyordu. Zira, Meclis ve memurlar elde ettikleri haksız kazançları paylaşmak suretiyle cezalandırılmamayı sağlamaktadırlar.

Bazı tür vergiler de imtiyaz sahiplerine verilmişti ve bunlar durmadan zenginleşiyorlardı.

Seraskerliğin özel geliri olan askerlik bedelleri sonsuz bir yolsuzluk kapısıdır. Bir takım Müslümanlar bedel ödemiyor ve gene de askere gitmiyorlar; buna karşılık bazıları her seferberlikte ödedikleri halde gene de kurtulamıyorlar. Zira buna rağmen *mutasarrıf*'ın bir emriyle askere alınmalarına hiç bir engel yoktur. Kan vergisi sayesinde nice valiler muazzam servetler edinmişlerdir.

Vergi kalıntıları *(bekaya)* vilâyetin bir kararıyla hiç bir sebep mevcut olmaksızın terk edilmektedir.

(*) Tütüne tekel sadece İstanbul ve banliyölerinde konmuştu.

Gümrük, tütün, tuz ve öteki dolaylı gelirlerde de şekilde farklı olmakla beraber iyi organize edilmiş ve her yerde hoş görülen hileli yollarla hazine büyük zararlara sokuluyor. (*)

Devletin ve vergi mükelleflerinin çıkarlarını koruyacak şekilde bir tahsil sisteminin kurulabilmesi için hükümet namuslu ve tecrübeli memurlar bulamamaktadır. Bu böyle olmakla beraber hiç değilse geçiş devrine özgü olmak kaydiyle bazı vilâyetlere olağanüstü yetkilerle seçkin müfettişler gönderip hazinenin zararına girişilen yolsuzlukları engellemelerini de mi sağlayamaz?

Eğitim ve âdetler, uygar ülkelerce mahkûm edilen bir sisteme kesinlikle son verinceye dek bu usulün uygulanması Fransa'nın da salık verdiği bir yoldu.

Vergi dayanağına gelince yüzlerce yıllık bir geleneğin kurduğunu bir anda değiştirmek imkânsızdı. Aşar, âdil bir ilkeye dayanıyordu ve toplanması nispeten kolaydı. Fakat köylü için bir acı ve aşağılanma haline gelmişti; o kadar ki bazı Müslümanlar açıklanan bir belgede şöyle söylemektedirler: «Gazetelerde bazen okuduğumuz şu cümlede; «... Vilâyeti, Maliye Bakanlığına... bir tutar göndermiştir» cümlesinde ne acıların, ne umutsuzlukların ve nice aşağılanmanın bulunduğu Avrupa bir bilse...» (**)

Çoktan meydana getirilmesi gerekirken hâlâ kadostrosu bulunmayan bir ülkede aşar'ı kaldırıp arazi vergisi nasıl konulabilir? Bu vergi hiç değilse beş veya on yıllık gelirlerin ortalaması hesaplanarak sabit bir tutar olarak saptanamaz mı? Bir kez saptandı mı, kesinleşir. Böylesi, belli bir zaman için geçerli bir tür abon-

(*) Gümrüklerden birinde bakıyorsunuz müdür, giriş ve çıkış hakları üzerinde keyfince tenzilât tanıyor. Gümrükte basit bir kıymet takdir memuru ayda 2000 kuruş maaş aldığı halde, on yıllık bir memuriyetten sonra 5000 Türk lirası servet edinebiliyor.

(**) Bu cümleler, 9 mart 1876 tarihinde «Müslüman vatandaşlar»ın yayınladıkları bildiriden alınmıştır.

AYVALIK
Halk Kütüphanesi

man olur ve her yenilenmesinde millî servetin gelişmesini orantılı bir şekilde izler. Böylece hem gelenek sürdürülmüş olur, hem de gittikçe uygulanamaz hale gelen bir rejim daha kolaylıkla terk edilebilir.

Aslında maliye idaresi nice eksikli görünürse görünsün, boşlukları ve kusurları ne olursa olsun, asıl kusur namuslu ve uzman kişilerin bulunmayışındadır. Maliyedeki düzensizliğin, Osmanlı hazinesinin yoksullaşmasının ve itibarsızlığının kökeni budur. Bu acı ve utanç verici yokluğa şimdilik çare bulmanın tek yolu, Avrupalı memurlar aracılığıyla sıkı bir kontrol mekanizması kurmaktır.

Belgelerin incelenmesi üzerine ortaya çıkan sonuç bize *Tanzimat*'ın, ekonomik reformla siyasal kurumların reformu arasında bir bağlantı yokmuş gibi birinciyi ihmal ettiğini göstermektedir. Osmanlı halklarını ayıran sürekli bağdaşmazlık üzerinde iyice düşünüldüğünde, onların ekonomik durumlarını düzeltmenin, eşit haklar tanıyan fermanlardan daha etkili bir şekilde onları birbirlerine kaynaştıracağı anlaşılır.

M. Thonvenel, «Türkiye'nin uygarlığın onuru olan toplumsal yüce ilkeleri kabul etmesi yetmez» diyordu. «Avrupa devletleri kredileri, zekâları ve diplomatik sürekli öğütleriyle onun çabalarını, tarımını, sanayiini ve ticaretini kolaylaştırarak ekonomik gelişmeye yönelmesini sağlamalıdır. Bu büyük bedeni terk etmek üzere olan ruhu ancak bu yolla kurtarabilir.»

Gayrı Müslim Cemaatlerin Durumu - Katolik Ermeniler - Gregoryen Ermeniler - Melkitler ve Maruniler - Lübnan - Ortodokslar - Bulgarlarda Dini Ayrılıklar - Protestanlar.

HATTI HÜMAYUN layik elemanlara iç idarelerine ge-

niş bir şekilde katılma hakkını vereli Gayrı Müslim cemaatlerin içinde neler olmuştu? (*)

Bu ortamda ilginç gözlem konuları vardır ve bunlar ele aldığımız devrin tarihiyle yakından ilgilidir, zira Doğu sorunu dinî kisve altında siyasal sahneye çıkmış olup, yabancı devletlerin tedricen yayıldıkları ve halen protektoralarını sürdürdükleri çeşitli mezheplere mensup kişilerin durumuyla yakından ilgilidir. (**)

Vatikan'a bağlı doğulu Katolikler, Katolik Ermeniler, Maruniler, Katolik Rumlar veya Melkitler, Suryaniler ve Kaldelilerdir. Her birinin ayrı patriği bulunan bu beş grup dışında Vatikan, 1847'de Kudüs'de özel yargılama yetkisi bulunan bir başpiskoposluk mahiyetinde bir patriklik kurdu. Ayrıca bir de İstanbul'da ikamet eden Vatikan Delegesi'ne bağlı Latin reayası mevcuttur.

Bunlara bir de Kıpti milletini içine alan Mısır Latin Piskoposluğunu eklemek gerekir.

1844 ile 1845'de Doğulu Katolik ailesinin çeşitli üyeleri arasında gerçekleştirilen birlik uzun ömürlü olmamıştı. Maruni, Kaldeli, Melkit ve Süryani cemaatlerin etrafında toplandıkları Ermeni ruhban arasında çok geçmeden hem dinsel, hem millî mahiyette ayrı sürtüşmeler baş gösterdi. Böylece biri Mihitaryanların, biri de Roma'nın idaresi altında iki ekol, daha doğrusu iki parti meydana geldi.

Biri Venedik'te, biri Paris'de iki kolej kurmuş olan Mihitaryanlar kendilerini Ermeni geleneklerinin mutemedi sayıyorlar ve gerek ruhanî, gerek layik öğrencilerinin, cemaatin sivil ve dinî ayrıcalıklarının gerçek koruyucuları olduklarını ilân ediyorlardı. Onları şef olarak tanı-

---

(*) **La Turquie et le droit d'intervention,** Yazan Ed. Engelhardt, Cotillon, Paris.

(**)

Ermeni Katolikler	150.000	1 patrik	15 piskopos
Maruniler	210.000	1 patrik	14 piskopos
Melkitler	70.000	1 patrik	14 piskopos
Suryani	25.000	1 patrik	7 piskopos
Kaldeli	22.000	2 patrik	12 piskopos

yanlar güçlü ve zengin olup mücadele azmi içinde, bir gün kendilerine çekmeyi umdukları Gregoryen Ermenilerinin yardımına baş vurmaktan geri durmuyorlardı.

Vatikan Propagandasının eğittiği ve idare ettiği ruhban onların aksine Vatikan doktrininin değnekçiliğini yapıyor, doğu Katoliklerinin «pörsümüş geleneklerini» silerek müminlerini, kökenleri ve milliyetleri ne olursa olsun ortak disiplinin ve Latin mezhebinin kuralları altına almayı kuruyorlardı.

Bu iki etki arasında çatışma 1852'de başladı. Daha 1846'da Roma, propaganda'nın adamı olan Monsenyör Hasun'u ve cemaat üyelerini içine almayan bir İstanbul Primatür'ü meydana getirdi. 1850'de Vatikan daha ileri gitti, beş piskopos tayin etti ve bunlar primat piskipos tarafından takdis edildiler. Ayrı inançtakiler itiraz ettiler ve Divan'ı ikna etmeyi başardılar. Babıâli gayrı Müslim cemaatlerin başkanlarının sivil yargı organı sıfatına sahip oldukları ve bu sıfatlarından ötürü «yeteneklerine kanaat getirmesi» gerektirdiği gerekçesiyle yeni piskoposlara önce izin vermedi.

Bununla beraber bir yıl sonra hükümet, beş Ermeni ruhanî başkanı milletin, geçmişte olduğu gibi gelecekte de ruhbanı seçme hakkı mahfuz kalma kaydıyla tanıdı.

Tutkular azalır gibi oldu, fakat 1852'de daha şiddetle başladı. Bu devirde Mihitaryanlara karşı saldırgan bir broşür yayınlandı ve bu, baruta ateşi kaydu. Kiliselerde âyin yapılırken ciddî kargaşalıklar baş gösterdi: iş resmiyete döküldü ve Primat Başpiskoposun azlini isteyen dilekçeler yağdı.

Bu olay karşısında şaşkına dönen Babıâli, Monsenyör Harun'un sağ kolu diye bilinen sivil patrik Monsenyör Salvani'yi azletti; fakat tarafsız kalma kaygısıyla cemaatte kargaşalık çıkaran millî kurulun lâğvına aynı zamanda karar verdi.

1856'da *Hattı Hümayûn*'un başlattığı ve dinî cemaatlerin idaresini kısmen layikleştirmeye yönelten reformlar milliyetçilere cesaret verdi.

Sis'de ikamet eden Kilikya patriği VIII. Gregoire Pierre 1865'de öldü. Kilikya patriğinin yargı alanı tüm doğu Ermeni Katoliklerini içine alıyordu ve göreve getirildiğinde sadakat yemini vermişti. Sivil otonomisi konusunda kıskanç olan Patrik Gregoire 1860'da Babıâli'ye İstanbul Primat'ından tamamiyle bağımsız bir başpiskopos tayin ettirmiş ve bu insiyatif Papalığı huzursuz etmişti.

Millî Kilisenin geleneklerine göre Patrik koltuğu boşaldığında cemaat patrik seçimlerine başkanlık etsin diye bir ruhaniyi geçici patrikliğe getirirdi. Bu kez Monsenyör Serop Favityan atandı ve geçici patrik başpiskoposları, VIII. Gregoire Pierre'in halefini seçmek üzere Lübnan'da toplanmaya çağırdı. Fakat Vatikan, başpiskoposlara, yeni bir emre dek seçimlerin ertelenmesi emrini gönderdi. Monsenyör Serope görevinden alındı ve yerine propagandanın adamı olan Monsenyör Melkon Mazaryan getirildi. Bazı beklenmedik olaylar sonucu patriği seçecek kişilerin sayısı on ikiden beşe düştü ve bunların oylarıyla 2 eylül 1866'da Kilikya patrikliğine Monsenyör Hasun seçildi.

Kısa bir süre sonra Ermeni Katolik kilisesinin ayrıcalıklarını ve hürriyetlerini kaldıran ünlü Reversurus bağıtı ilân edildi. (*) bu bağıt hoşnutsuzları kızdırdı ve

(*) Patrik o güne dek, patrikliğe bağlı başpiskoposların hatta sivillerin üye oldukları ruhanî konsey tarafından seçilmekteydi. **Reversurus** kâğıdı ilerde seçimin sadece başpiskoposlarca yapılacağını derpiş ediyordu.
Eski geleneklere uygun olarak Patrik, Papa'nın tasdikinden sonra görevine başlayabilirdi.
Eskiden Patriklik meclisinin basit bir onaylamasıyla kabul edilen bazı idarî tasarruflar için bundan böyle Roma'nın izni gerekecekti.
Piskoposluklardan birinin boşalması halinde patrik, İstanbul'daki papalık delegesinin aracılığıyla Roma nezdinde üç aday gösterecekti; halbuki eskiden, boşalan piskoposluğun yargı çevresindeki ruhban ve layik-

düşmanları saydıkları kişiye karşı husumetin artmasına yol açtı. Birçok sivil, ruhban ve piskopos Roma'ya protestolar yağdırdı. Vatikan istifini bile bozmadı.

Bunun üzerine cemaat Babıâli'ye baş vurmak suretiyle kendini savunma yoluna gitti. Dilekleri dinledi ve bir vezir emirnamesi protestoculara kilisenin eski geleneklerini muhafaza etmelerine izin verdi. Daha sonra, 1870'de Avrupa bağımlısı ve Hasuncu diye nitelediklerl dindaşlarınınkinden bağımsız bir sivil idare kurma hakkını elde ettiler.

İkilik çıkmıştı ve kesinleşiyordu; tam bu sırada Monsenyör Hasun İstanbul patrikliğine tayin edildi. Vatikan konsili böylelikle Papa'nm yanılmazlığını ilân etmişti. Doğulu Katoliklerin ayrıcalıklarının yeni doktrinde beliren otoriter ruhla bağdaşmadığını kabul etmek tabiiydi. Roma, Katolik Ermenilerin, Papa XIV. Benoit'nın 26 temmuz 1755'de bu milletin ayininin Katolik inancıyla bağdaştığı ve saygı duyulması gerektiği yolundaki bağıtına rağmen Latin olmalarını istiyordu.

Bu karşıtlıktan başka papalık konseyi Sultan'ın yetkilerine açıkça tecavüz ettiğinin farkında değil görünüyordu. Nitekim Padişah, Patrik ve ruhbanın seçimini gözetme hakkını dalma mahfuz tutmuştu, zira bunlar sadece dinî başkan değil, aynı zamanda Fatih Sultan Mehmet'in 1453'de tanıdığı haklar sonucu aynı zamanda sivil yargı organlarıydı.

Nisan 1870'de papalık delegesi Monsenyör Pluym, ayrı inanç ve mezhepteki Ermeni papazlarının görev tatili cezasına çarptırıldıklarını açıkladı. Savaş ilân edilmişti ve kara listeye alınan kişilerin onlara kiliselerini ve binalarını kullanmalarını teklif eden Gregoryen Ermenilerle kader

---

lerin gösterdilkeri üç aday arasından seçimi patrik yapardı. Papa gönderilen adayların dışında birini seçme hakkını da Reversurus'la elde etmiş oluyordu. Papa Piskoposların, patriğe sadakat yemini vermelerini de yasaklamıştır.

bildiği yapmaları beklenebilirdi. Ayrılık yakın görünüyordu. ve bu Vatikan'ın, yalnız Katolik Ermeni cemaatinin üçte biri değil, aynı zamanda *Reversurus* bağıtını oy birliğiyle reddeden Maruni ve Melkitleri de kaybetmesi sonucunu doğurabilirdi. Böylece 35000 müminin birden Katoliklik cemaatinden çıkması gibi bir tehlike baş göstermişti.

Bu durumda Papa'nın, uzlaşmaya pek yakın görünmeyen patriği makamında tutmakla beraber 1867 tarihli o çok ters yasa hakkında daha liberal bir yorum getirmeyi tedbirli bulacağı beklenemez miydi?

Bu umut gerçekleşmedi. Konsil'e katılmak üzere Roma'ya giden Monsenyör Hasun patrikanenin başına dönmekle kalmadı. İstanbul'un Latin cemaatinin idareciliğine tayin edilen Monsenyör Pluym'a Ermeni Katolik dört piskoposu ve seksen papazı dinin aslından ayrılmış ilân etme yetkisi verildi.

Yakınlaşma şanslarının tümü yitirilmişti ve dönümsüz saydığı bir durumu kendi açısından düzenleme işi mahallî otoriteye düşüyordu. *Reversurus* bağıtının hasımlarını var gücüyle desteklemiş olan Sadrazam, onların muhalefetini yasallaştırdı. Monsenyör Hasun'dan beratını geri aldı ve biri ayrı mezheplerin, biri de Roma'ya bağlı olanların olmak üzere iki patrik tanıdığını ilân etti. Bu ciddî kararı Ali Paşa şu sözlerle haklı gösteriyordu: «Gayrı Müslim cemaatler inanç ve âyinlerinde özgürdürler, fakat sivil yaşantıları alanında Devletin yasalarının idaresi altındadırlar. Başkanları imparatorluğun birer memuru statüsünü taşımakta olup Padişahın onayıyla görev başına gelirler. Monsenyör Hasun'a Katolik Ermenilerin patriği sıfatıyla berat verildiğinde Babıâli normal koşullar içinde tayinini onaylamıştı. Oysa ki *Reversurus* bağıtı Katolik piskoposların atanması hakkını ve Patriklik makamına bağlı malları Papanın yargı alanına almıştır. Hükümet yalnız ayrı inançtaki Ermeni Katoliklerin değil, Marunilerin, Kaldelilerin Melkitlerin ve Suryanilerin de protesto ettikleri böyle bir tecavüze cevap veremez.»

Âli Paşa bu sebeplere Katoliklerin pek hoşlanmadıkları, buna karşılık diplomasi dünyasının bir kesiminde büyük bir kabul gören bir argüman daha ekledi: «Yeni dogmayı karar altına almak üzere toplanan konsolide Fransa'nın ve Hıristiyan dünyasının en gözde ruhanileri bu dogmayı reddedenlerin safına geçmişlerdir. Katolik bir devlet olan İtalya, Papalık Devletine el koymuştur; Avusturya konkordatodan ayrıldı ve İspanya, ruhbanın mallarına el koydu. Bu böyleyken yani dindaşlarının faaliyetiyle hırpalanan istismarcı bir iktidara müdahalelerini bizim, yani Müslümanların boyun eğmesi garip olmaz mı?»

Monsenyör Hasun'a verilmiş olan beratın geri alınması, bir başka patriğin, ayrı inançlarının başkanı olacak bir patriğin eski geleneklere uygun şekilde seçilmesini gerektiriyordu. Gözler, cemaatin eşrafının gösterdiği yönden başka bir ödev izlemesi beklenmeyecek kadar yaşlı olan Diyarbakır başpiskoposu Monsenyör Küpeliyan'a çevrildi. IX. Pierre adıyla patrik oldu. Monsenyör Hasun da vaktiyle aynı adla patrik koltuğuna geçmişti ve bu adı seçmesi kasıtlıydı: Roma'nın tayin ettiği patriğin mevkiinden atıldığını anlatmayı amaçlıyordu.

IX. Pierre'in seçimi 11 mart 1871 tarihli bir papalık kararıyla yasa dışı, dinden ayrılma ve bâtıl ilân edildi ve Babıâli'nin bu kararı kabul etmemesini önlemek için Vatikan, Madrid başpiskoposu Monsenyör Franchi'yi İstanbul'a elçi olarak gönderdi; amacı Türk makamlarıyla papalık arasındaki ilişkileri nihai olarak bir tür konkordatoyla bağlamak olmasa bile, hiç değilse Katolik Ermeniler konusunda kati bir karara varabilmekti.

Ne var ki, Osmanlı hükümetinin bağımsız tutumu Roma Sarayını bir uzlaşma girişiminde bulunmaya ve *Reversurus* bağıtının katı hükümlerini yumuşatıcı resmî bir açıklama yapmağa itti. (*) Diğer yanda Babıâli pa-

(*) Bu yoruma göre piskoposluk koltuğunun boşalması halinde üç kişilik aday listesini piskoposların ve cemaatçe seçilmiş sivillerin oyları saptayacaktı. Papa bu

palık delegesiyle uzlaşmaya yanaşıyordu. Her iki taraf da tatminkâr bir anlaşmaya varacaklarına akılları kesmişti ki, Sadrazamın değişmesiyle her şey altüst oldu. Üyeleri değişen Divan, Monsenyör Franchi'ye, misyonu nun başarıya ulaştığı inancını veren sözlü vaatları kabul etmedi: «Türk hükümeti, gayrı Müslim cemaatlerin sivil idaresi konusundaki haklarını mahfuz tutmaya, ruhanî işlerin idaresinde ise cemaatlerin özgürlüğünü muhafazaya kararlıdır; kısacası münhasıran ruhanî alandaki özgürlüklerine asla müdahale etmeyecektir.»

Vatikan, azledilen sadrazamın vaatleri unutması gerektiğini, bu alanda bir şey umamayacağını anlamıştı; kendi otoritesiyle müminleri arasında herhangi bir aracıyı kabul etmeyen bir konvansiyona razı olmak zorunda kaldı.

1867 bağıtının kışkırttığı hizipe gelince; cemaat mallarının paylaşılması sorunu, Monsenyör Hasun taraftarlarıyla Küpeliyan taraftarları arasında yasallık konusunda devam eden tartışmaları iyiden iyiye kızıştırmıştı.

1856 *Hattı Hümayûnu*'nun ilânından sonra, Ermenilerinin büyük ekseriyetini içine alan Gregoryen mezhebi mensunpları arasında da aynı şekilde ciddî anlaşmazlıklar çıkmıştı. Onlarda da çatışma öteki cemaatlerdeki gibi eskilerle yeniler, yani ruhbanla layikler arasında başgöstermişti. 1863'de kabul edilen özel statü, kitabımızın birinci bölümünde de anlattığımız gibi yenilikçileri az-çok sevindirmişti. Fakat dendiğine göre İstanbul patriği, ayrıntılar içinde kaçamaklar arıyor ve cismanî alanda

---

adaylardan birini seçecek ve piskopos, patriğin kutsamasıyla mevkiine geçecekti.

Öbür yanda eskisi gibi ve kilise hukukuna uygun olarak cemaatin mallarını patrik idare edecekti.

Türk hükümetine gelince, yüksek aşamalı ruhbanın yemin vermesini empoze ediyor, bu şartla resmî karakter tanıyacağını kabul ediyordu.

ki idare yetkisi üzerindeki kontrolden kurtulmaya bakıyordu.

Vatikan, Ermeni Katolikleri Latinleştirme çabasını, bu cemaatin ekseriyetini meydana getiren Gregoryenlere de yaymaktaydı ve iddiasına göre bu mezhep, âyin bakımından Ortodoks denen Rum kilisesinden çok Roma'ya yakındı.

1868'de Papa onları Vatikan Konsili'ne katılmaya dâvet etti. Rusya bu girişimi hoş karşılamadı; karşılayamazdı da. Gregoryenlerin Merkezî Eçmiazin bugün Rusya sınırları içindedir. Bu şehir Ani gibi bir zamanlar Ermenistan'ın payitahtıydı ve halen de, antik bağımsızlığını kaybetmiş olan bu millet için bir anılar yuvasıdır. Eçmiazin'de bulunan ruhanî başkanları yani Gatoğigos, iki milyonu bulan Osmanlı tebaası Ermenilerin ve başka ülkedeki Ermenilerin kendi ruhanî yetkisi altında olduğu iddiasındadır. Bu sebeple de Gatoğigos, cismanî iktdiara sahip olma sıfatıyla Babıâli'nin birer Osmanlı memuru saydığı gayrı Müslim cemaatlerin başkanlarından daha direkt bir ünvanla bir Rus yüksek memurudur. Gerçekten, Ermeni kilisesinin temel yasalarına göre Eçmi azin'deki Gatoğigosluk sandalyesinin boşalması halinde ruhban ve millet Çar'a iki aday gösterir; Çar bunlardan birini seçer ve tayin eder. Çar ayrıca patriklik meclisinin üyelerinin seçimine de müdahaleye layik bir savcının aracılığıyla meclis toplantılarına katılma hakkına da sahiptir.

Bu durumda Saint Petersbourg hükümeti, İmaparatorluğun iktidarına bağlı bir ruhanî iktidarı kendine bağlama amacıyla teşebbüse girişen Vatikan'ı göz hapsine almıştı. Hatta Roma'nın Katolik Ermenileri tümüyle kendine bağlamayı başarmasını için için diliyordu, ki, günün birinde onları bahane ederek Babıâli'den Gatoğigos için de Papa'nınkine muadil haklar koparabilsin.

Temmuz 1868'de ve muhtemelen Rus hükümetinin kışkırtmasıyla Eçmiazin'deki patrik, konsilin dâvetine icabet edeceğine, İstanbul'a, Vatikan'ın temsilcisine na-

zire olacak bir temsilci gönderdi. Monsenyör Colaliyan, elinde, Gatoğigos'un, *Tanzimat*'ın ilân ettiği özgürlükleri kendince yorumladığı bir mektubu olduğu halde Babıâli'ye baş vurdu.

Rusya'nın amacı açıkça görülüyordu. Bu sebeple Divan, bir Ermeni delegenin mevcudiyetinin, İstanbul patriğinin fonksiyonuyla bağdaşmayacağı, zira Osmanlı idaresinin, tebaası Gregoryen Ermenilerin ruhanî işleri konusunda Patriği tanıdığı, bu sebeple Eçmiazin'in delegesini kabul etmesine imkân bulunmadığı cevabını verdi.

Daha sonra 1870'de, papalık girişiminde başarısızlığa uğradığında Rus hükümeti siyaset değiştirdi ve Katolik Ermenileri Gregoryenlerin idare yetkisi alanına çekmeye çalıştı.

Katolik Ermeniler arasındaki çatışmanın Gregoryenlerin başkanına bir girişimde bulunma fırsatı verdiğinden de anlaşılacağı gibi politik çıkarlar karşısında hasım tetikteydi; bu durumda batılı devletler, Katolikler arasındaki çatışmalara son verilmesini sağlamak amacıyla faaliyete geçtiler. Onların nazarında sürekli bir uzlaşmanın temeli Papa XIV. Benoit'nin müminlerinin millî ayrıcalıklarına saygı gösterilmesini emreden 25 temmuz 1755 tarihli bağıtı olabilirdi ancak.

Katolik Ermenilerin birleşmelerini amaçlayan projeler Melkitleri ve Marunileri umutlandırdı, zira onlar da piskopos seçimlerinde bazı ayrıcalıklara sahip idiler. Kuşkuları haksız değildi, zira 1864'de bu iki cemaatin patrikleri, yüzlerce yıllık haklarını devretmeleri konusunda görüşmek üzere Roma'ya çağrıldılar. Patrikler Teklifi duyar duymaz reddettiler. Vatikan, ya Ermenilerin ilerde baş eğeceklerini ve bunu Suriye kilisesine örnek gösterebileceğini düşündüğünden, ya da halkın inançlarıyla bağdaşmış ayrıcalıklara saldırmanın artık tehlikeli olduğunu anladığından ısrar etmedi.

Papalığın bu olaylarda iki ağırlığı ve iki ölçüsü ol-

duğu görülüyordu. Ermenileri ve Kaldelileri dize getirmenin kolay olduğuna inanıyordu.

Bu hesabında fena halde yanıldığını 1870'de anladı. Yargı çevresinde üç kademeli karma adlî merci kuran ve Lübnan'ın idaresine atanan iki kaymakamın yanına karma iki meclis derpiş eden 1846 tarihli emirnameden sonra Katoliklerin, yani ekseriyetin eski ayrıcalıklarından başka hareket serbestliğini de elde edecekleri düşünülebilirdi. Yeni kurumlar indirdikleri darbelerle mahallî feodaliteyi ve buna bağlı iktidarı her geçen gün yıprattıkça Maruni ruhban güçleniyor gibiydi.

Bununla beraber Babıâli Hıristiyanların münhasır iktidarının yeniden restore edilmesine karşıydı ve reformun ilk zamanlarından beridir mücadele etmek zorunda kaldığı senyörlerin hükümdarlığının kalıntılarını yeniden baş gösterdiği yerde ezmeye bakıyordu.

Ancak, Fransız ordusunun müdahalesine yol açan ayaklanmadan sonra, 1861'de Türk hükümeti, Cebel'de tek Hıristiyan şefin iktidarını kabul etmek zorunda kaldı, hatta bu kişinin üç yıl süreli iktidarını garanti altında aldı.

Misyonunun birinci kısmı biten Davut Paşa'nın Saida'da daha üç yıl kalmasına karar verildi ve ülke geçmişinde emsali bulunmayan bir gönenç içinde yaşamaya devam etti.

Fakat Divan, Avrupa'nın kontrolünü bir türlü sindiremiyordu ve Lübnan'ın Ermeni olan valisi onun nazarında bu müdahalenin teşahhusuydu. Onun iktidarını güvenilmez, çürük bir iktidar haline getirmek için fırsat kaçırmıyordu, halbuki güvenilmezlik Müslüman hâkimiyeti için en büyük tehlikeydi. Bu tutum Suriye makamlarını kötü niyetli davranışlara itiyordu; Hıristiyan hükümetini kösteklemekle Babıâli'nin ekmeğine yağ sürdüklerini bir türlü anlıyamıyorlardı.

Bu sessiz savaş, usul usul etkisini gösteriyordu. Hoşnutsuzlar cesaret buldular ve 1866 yılının sonlarına doğru, ülkenin soylu ailelerinden birinin önderliğinde

ayaklanmaya teşebbüs ettiler. Davut Paşa'nın zaptiyelerinin kovalamasıyla kışı Lübnan'ın karlı tepelerinde ve en acı yoksunluklar içinde geçirmek zorunda kaldıktan sonra Beyrut konsoloslarının korumasını talep ettiler ve onlar aracılığıyla yabancı ülkelere sığındılar.

Bu olaylar karşısında Babıâli, Hıristiyan valinin iktidar süresini azaltmayı düşündü. Fakat Davut Paşa, bütün partileri aleyhinde birleştiren entrikalardan bezerek istifasını verdi ve Suriye'yi terk etme iznini bile beklemeden İstanbul'a döndü.

İdarecilikte üstün yeteneklere sahip olmakla beraber Davut Paşa iktidarın son yıllarında otoritesini hayli kaybetmişti. Herkesin birbirinin mal ve iktidarına göz diktiği, hâlâ barbar bir ülkede uzun süre otorite kurmak az iş değildi. Böylesine bir ülkede, aç gözlülüklere çevik bir elle son veren adamın pek çok hasım edinmesi doğaldı. Davut'un sevilmemesi ve sonunda acze düşmesi bundandı.

Babıâli ona halef olarak Franko Efendi'yi gönderdi; bu kişinin Hıristiyan Arap olması isabetli bir seçim yapıldığı hissini veriyordu; fakat bu atamayı garantör devletlerin onaylamasına tabi tutan uluslararası mükellefiyetinden kurtulmak için yeni valinin iktidar süresini belirlemedi. Gerçekten 3 haziran tarihli irade şu şekilde kaleme alınmıştı: «Fonksiyonlarının süresi hükümet için bir otorite garantisi olduğuna göre, bil ve emin ol ki ülkeyi kurallara uygun şekilde idare ettiğin sürece görev başında kalacaksın.»

Bu Bizansvari usul, Osmanlı diplomasisinin güvendiği kadar başarılı olmadı. Yabancı hükümetler Franko Efendi'nin atanmasının onaylarına sunulmasını talep ve yeni valiye en az on yıllık bir manda tanınmasında ısrar ettiler.

Bu hüküm, fermanın geri alınmasıyla ilgili 9 haziran 1861 protokolünü yürürlükte bırakan bir protokole konu oldu. (*)

(*) 24 temmuz 1868 protokolu.

Rum ruhbanın iktidarına karşı Bulgarların başlattığı mücadele, haklarının elde edilmesi amacında birleşmekle beraber tutacakları yol konusunda anlaşamayan iki partinin ortaya çıkmasına yol açtı, bunlardan birincisi Rum kilisesinin dışında ayrı bir Ortodoks Bulgar kilisesi kurmayı, ötekisi Katoliklerle birleşmeyi öneriyordu.

1861'de şefin ayrılması sonucu, bir süre durakladıktan sonra, İstanbul'da bir cemaat haline gelmiş bulunan birleşme fikrini savunanlar payitahtın civarındaki şehirlere de yayılmayı başardılar. Edirne'de bunların sayısı binleri bulmuştu. (*) Eyaletin valisi olan eski vezirlerden Kıbrıslı Mehmet Paşa, Rusya'nın emellerini köstekleyen bu cereyanı elinden geldiğince körüklüyordu. Vali, dış etkiye gizli bir husumet beslediği derecede Fransız hükümetinin tarafsızlığından da emindi.

«Ne kadar israr etsem azdır, Fransız hükümeti, Rusya'nın kuşku ettiği şekilde bir propaganda faaliyetine girişmiş değildi.» Prens Gorçakof, Fransız konsoloslarının Birleşmecileri her yanda desteklediklerini imâ edici sözler söyleyedursun, M. Thouvenel, Osmanlı sefaretine gönderdiği yönergelerinde ihtilâfı çözümlemede en uygun yolun, Bulgarların, Başpatriğin ruhanî başkanlığı altına dönmeleri olacağını öğütlüyordu. (**) Ona göre Patriğin birleşik kalmasında birçok avantajlar vardı ve bu birlik bozulmamalıydı; öte yanda Bulgarlar da, millî ruhbana yeniden kavuşacaklarından şikâyet konu-

---

(*) Bizzat Edirne piskoposu Monsenyör Krisantos, Katolikliği kabul etmiş ve İstanbul'daki Birleşmecilere baş vurup emirlerinde olduğunu söylemişti. Fakat bunlar, borçlarını ödemeyi reddedince, piskopos bu kez Ortodoks patriğe gidip onun emrine girdi.

(**) 1770'e kadar Bulgarlar bir millî ruhbana sahip idiler. Bu tarihte Rumlar, Babıâli'den yedi Bulgar piskoposunun Atos Dağı'na sürülmesi kararını aldılar ve bu piskoposların yerine Rum ruhaniler atandı. Ve yavaş yavaş Bulgar ruhbanın yerini Rumlar aldılar.

su ortadan kalkacaktı. Fransız bakana göre, bu reform yüksek ruhban görevlerinde personel yokluğu sebebiyle hemen gerçekleştirilemezdi; fakat istismar edilen ve aşağılanan bir milletin doğal bir tepkiyle Rum ruhban aleyhine kışkırttığı tutkulara son verebilse ve bu suret le tehlikeli barışma gerçekleştirilebilse önemli bir adım atılmış olacaktı. Bulgarlar, İstanbul'dan yardım görme umudunu kaybettikleri takdirde dışardan yardım arayacaklardı. Babıâli'nin doğulu Hıristiyanlar arasındaki fikir ayrılıklarının sürüp gitmesine kayıtsız kalması halinde, dinî sorunların kısa zamanda siyasal sorunlara dönüştüğünü görmesi ihtimali büyüktü.

1862'de ayrılık taraftarları başpatrik nezdinde bir uzlaşma girişiminde bulundular. Münhasıran Bulgarları ilgilendiren alanlarda Bulgar piskoposları atamasını, karma işlerde eşit sayıda Rum ve Bulgar piskoposlardan kurulu bir sinod kurmasını, İstanbul'daki Bulgar başpiskoposun, Bulgar ruhbanla patrik arasında aracı olmasını, payitahta, Bulgar cemaatinin çıkarlarını idare etmekle görevli yarısı ruhbandan, yarısı layiklerden kurulmuş ve bir Osmanlı memurunun başkanlık edeceği bir meclisin toplanması ve bu meclisin layik üyelerinden birine, devletle ilişkilerde cemaatin başkanı sıfatı verilmesini içeren bir teklif sundular.

Babıâli bu şartları tamamiyle benimsememekle beraber bir uzlaşmaya varılmasını çok istiyordu. 1863 yılı ocak ayında, bu teklifleri incelemekle görevli bir Rum Bulgar karma komisyonu kurdu. Fakat uzlaşma sağlanamadı ve yıllar karşılıklı suçlamalarla geçti. Bulgarlara karşı duydukları kin Rumların gözünü karartmıştı; onları, Doğu Ortodoks Kilisesinin davasına ihanet etmekle suçladıkları Ruslarla karıştırıyor ve saldırgan davranıyorlardı.

Öte yandan Türk hükümeti, tehlikeli bir denizde pusulasız bir gemici gibi yolunu arıyordu. İki belâdan birini seçme durumundaydı; ya patriği gücendirecek ya da

Bulgarları kızdıracaktı, bu da otoritesine ciddî bir darbe indirme tehlikesi yaratmaktaydı.

Duraksamaları içinde vezirler, her yanda Rum ajanları, Rum papazları ve Rum kışkırtmacıları korkusunu yayan Girit isyanı sırasında Bulgarların tarafını tutar gibi oldular. Rumların ruhani veya siyasî etkisi onlara Osmanlı İmparatorluğunu tehdit eden en büyük tehlikeymiş gibi görünüyordu. Bulgarlar bu geçici heyecandan yararlanıp birkaç ay önce kabul edebilecekleri fedakârlıkları redderek isteklerinin tümünde direndiler. İki uzlaşma projesi kaleme aldılar ve Türk hükümeti bunları patriğin önüne koyarak hangisi Sinot tarafından reddedilmeyecekse onu seçmesini söyledi. Patrik her ikisinin de kilise yasalarına aykırı olduğu, böyle bir şeye ancak genel konsilin karar verebileceği, kendisinin ise haklarını son haddine dek kullanmış olduğu cevabını verdi.

Bir genel konsil toplanması fikri Yunan, Romen ve Sırp kiliselerince olumlu karşılandı. Siyasi iktidar karşısında bağımsız olmayan Rus kilisesi ise, Osmanlı Slavlarına sempatisini az-çok belli etmekle beraber önce tarafsız kaldı. Bu görünüşteki çekimserlik, bu gizli işbirlikçilik Babıâli'nin kuşkusunu arttırdı. O güne dek dinî başkandan yoksun olan Bulgar milletine ruhani bir organisazyon vermenin gelecekte ne tehlikeler yaratabileceğini tahmin ediyordu; tanıyacağı bu yeni ruhanî şefler çok geçmeden sivil şefe daha sonra ihtilâl şeflerine dönüşeceklerdi. Patrikle, gelecekteki Bulgar piskoposları arasındaki hiyerarşik bağ sayesinde -gerçekten bu bağ samimi bir yakınlığa dayanamazdı- tehlikeyi kısmen savuşturabilirlerdi belki. Vezirler bunu düşünerek nerdeyse kabul edecekleri liberal çözümün ciddi sakıncalarından kuşku duymaz oldular.

Fakat Rus sinodu uzun zaman suskun duramazdı. Verdiği karar vezirlerin gözlerini açtı. Alternatiften kurtulmak istediği veya Rusya'nın suçlanmasından korktuğu için, ya da genel kurulda yalnız kalmak işine gelmediğinden bir konsil toplanması teklifini reddetmişti. Rus

ajanlarının ılımlı gidilmesini öğütledikleri Bulgarlar, bu durum karşısında taleplerinde daha yumuşak olmaları gerektiğini takdir ettiler ve patriğin milliyeti ne olursa olsun Rumeli topraklarındaki Ortodoksların ruhanî başkanı olarak kalması ve Bulgarların milli dîn ve ırklarında piskoposlara sahip olmaları şartıyla bir anlaşmaya varılacağı umudu bir an belirdi.

Görünüşte basit olan bu proje pratikte birçok güçlükler çıkarıyordu. Uygulanacağı alan nasıl saptanacaktı. Sınırlamaya sayıyı temel almak, sadece Bulgar yüksek ruhbanın değil, Bulgarların mutlak ekseriyette oldukları Makedonya'nın ve Trakya'nın da Slavlaştırılması demekti. İş sayıya döküldüğünde Tesalya ve Epir dışında, Balkan yarımadasında, İstanbul'daki 200 000 Rum da dahil olmak üzere sadece 500 000 Rum bulunduğuna göre Rum yüksek ruhban sınıfının hali nice olacaktı.

Soruna cevap bulunamıyordu. Bulgarlar da, Rusya'nın eseri olacak bir ayrılmanın sonuçlarına kuşkuyla bakıyorlardı. Rusların öğretimini kabul etmeyeceklerini ve ruhban sınıfını Sırbistan'dan ve Avusturya'nın Slav kesimlerinden alacaklarını ilân ediyorlardı.

Nihayet 1870 yılı başlarında ve her halde kendi nazarında Rus diplomasisinin ekmeğine yağ süren bu kaygı verici çalkantılara son vermek amacıyla Türk hükümeti çıkar yol bulamayarak ihtilafı bir fermanla çözümleme yoluna gitti. Başpatrikliğin dışında bir Bulgar eksarklığı kurarak imparatorluktaki Hıristiyanların en önemli kısmını eski geleneklerin ve halen çok canlı olan Doğu kilisesinin içine aldı.

Ciddî bir karardı. Bununla Rus Panslavizminin karşısında Osmanlı Slavizmini destekliyordu ve bu ayırımın benimsediği Slav politikası Rus aleyhtarı bir politika mahiyetini aldığından Sırbistan ve daha bazı ülkeler için yatıştırıcı bir ayırımdı. Zaman zaman icra ettiği eritici etkisi bakımından Panslavizm bir tehlikeydi aslında pratik olmaktan çok teorik olmakla beraber, olayların gösterdiği gibi Balkanlar'daki Slavların muhtariyetini, ilerde

de Panislava spekülasyonları destekleyici bir rol oynamayacak mıydı? Kişisel kanım eskiden beri bu merkezdedir ve sanırım, olaylar bu kanımı yalanlamamaktadır.

Ne olursa olsun, Babıâli için doğu Slavizmi 1870'de bir yandan imparatorluğu korurken, öbür yandan da tehlike kapısı açıyordu, yani düşmanıydı ve öyle de kalacaktı.

11 Mart 1870 tarihli ferman şu hükmü koymuştu: «Metropolitlikleri ve piskoposlukları içine alan ve *eksarklık* adıyla kurulan özel bir teşkilat Bulgar cemaatinin ruhanî işlerinin idaresiyle yükümlü olacak. Sürekli olarak yanında bulunacak Bulgar sinodunun başkanlığını bizzat eksark yapacak. Eksarklık Ortodoks kilisesinin temel yasalarına uygun bir yönetmelik uyarınca idare edilecek ve bu yönetmelik papazların, piskoposların ve eksarkın seçilmesi gibi işlemlere baş patrikliğin müdahalesini engelleyecek şekilde düzenlenecek. İstanbul patriği, Ortodoks yasalarının gerektirdiği şekilde Bulgar eksarkına onaylama mektupları gönderecek Bulgar ruhban, kilise yasalarına saygı gösterecek ve ayinde patriğin adını zikredecek.

Kendisini beş milyon müminden yoksun eden fermanı alan Patrik Gregorios tasarrufun kilise yasalarına aykırı, baş patriklik ayrıcalıklarına ve muafiyetlerine tecavüzkar olduğunu beyan etti. Ayrıca her iki taraf için zorunlu sayılacak kararı almaya tek yetkili makam olarak genel konsilin toplanması teklifini yeniden ortaya attı. Sadrazam Âli Paşa, hükümetin davranışını haklı gösterici ve yeniden görüşmelerin başlamasını gereksiz saydığını açıklayıcı bir mektupla cevap verdi.(*)

(*) Sekiz yıl sonra gerçekleştirilecek olan Bulgaristan'ın siyasal muhtariyetinin başlangıç tasarrufu sayılabilecek olan 11 Mart 1870 fermanı, 1867'de başlayan dinî sorunun bu safhasına değin belgelerle birlikte incelemeye değer. Bu sebeple burda Âli Paşa'nın Rum patriğine gönderdiği 28 mart 1870 tarihli cevabî mektubunu zikretmek isterim. Bu mektup az sonra Turquie gazetesinde yayınlanmıştır.

Direnmesinde kimse patriği desteklemedi ve geçirdiği güç günlerden ötürü hiç bir sempati gösterisiyle karşılaşmadı. Bu olaylar, Hellenizm konusunda Doğu ile batı arasındaki fikir ayrılığının ne kadar inatçı olduğunu bir kez daha ortaya koymuştur. 1821'de Eflâk ve Buğdanlılar, memleketlerinde iktidarda olan Fenerli Rumları ve ruhbanı kovdular. 1870'de de Bulgarlar onların boyunduruğunu silkelediler ve bu kurtuluş çabasında Türklerin yardımını, ayrıca imparatorluğun bütün Hıristiyan halklarının manevi desteğini gördüler.

Rum kilisesinin içinde doğan bu hizip tablosunu tamamlamak için Bulgarların ayrılma çabasından başka Patrik'in bir de *Tanzimat*'ın cismani işlerde geniş yetkiler tanıdığı laik elemanların gittikçe şiddetlenen muhalefetiyle mücadele etmek zorunda kaldığını da eklememiz gerekir: Burda da iktidardakiler ve liberaller diye ikiye ayrıldılar; her birinin organı olan gündelik gazeteleri vardı; bu husumet, hükümetin birçok defalar müdahale etmesini gerekli kıldı.(**)

Kitabımın birinci kısmında başladığım bir konuyu, Türkiye'de bir Protestan *milleti*'nin kökenlerinin incelenmesini tamamlamadan önce, geriye bir bakışla İngiliz-Amerikan ortak din propagandasının başlangıçtaki gibi başarılı sürdürülemediğini, saldırgan ve kamunun huzurunu tehlikeye atıcı bulduğu için Babıâli'nin tepki göstermiş olduğunu hatırlatmak isterim.

Özellikle 1860 yılında *Hattı Humayun*'un verdiği olanaklardan yararlanarak İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri çabalarını arttırmış ve Müslüman iktidarın o daima kaygılı özenişini zorlamaya koyulmuşlardı. 1864'de Osmanlı devletindeki birçok Hıristiyan toplumunu bulandıran bir olay görüldü. Biri imam olmak üzere Protestanlığı kabul eden beş Müslüman İstanbul'un hanlarında vaazlar veriyor ve Müslümanlığa kıyasıya dil uzatıyorlardı.

(**) 1882'de liberal gazete **Neologos**'un sorumlu müdürüne bir suikast teşebbüsünde bulunuldu.

Bu fanatiklerin hayatı defalarca tehlikeye girdi ve payitahtta bir ayaklanma çıkması bekienir oidu.(*)

Türk hükümeti dinden çıkan bu fanatik kışkırtıcıları hapse attı. Anglikan misyonerlerinin kıraatane ve dersane yerine dönüştürdükleri hanların toplantı yerlerini kapattırdı ve halkı yatıştırma telaşı içinde polis, İncil ve benzeri din kitaplarının satıldığı dükkanları kapattı.

Bu son tedbir, İngiliz uyrukluların mesken masuniyetini ihlâl edici sayılarak bir sorun halini alabileceğinden eylemden hemen vazgeçildi. Fakat davranış özürsüz sayılamazdı, zira «Protestan propagandacılar İncil'i bedava olarak sokaklarda ve vapurlarda Müslümanlara dağıtıyorlardı.»(**) Aynı zamanda, yaydıkları kitaplarda İslam dininin mensuplarını rencide edebilecek yazılar bulunmaktaydı.(***)

İstanbul mahallerinde, «Varsın Tanrılarına kendi ülkelerinde ve kendi mihraplarının önünde dua etsinler!» diye mırıldanılıyordu. «İstanbul mahallerinde. Okullar açacak ve diledikleri gibi idare edecekler ha! Ülkemizde bizim inancımıza karşı savaş ilân edenlere mi tanıyacağız bu hakkı? Aramızda, böyle bir savaşı destekleyecek birini arıyorlar. Ama bu davranışları yasalarımızın gölgesine sığınıp konukseverliğimizi kötüye kullanmak ve dostluk maskesi altında en hoyrat bir düşman gibi davranmaktır. Bu doğru bir şey değildir; böyle bir hakarete boyun eğersek Allah bizi lanetler.» (****)

Bu sözlerin açığa vurduğu öfkeli heyecanı değerlendiren İngiliz elçisi, Lord J. Russel'a şunları söyledi: «Ekselansları biliyorlar ki İncil, Türkiye'de serbestçe dağıtılmakta, hatta orda basılmaktadır. Her millete mensup ki-

---

(*) Protestan misyonerlere değgin yazışma, **Blue Book**, 1865; Sir H. Bulwer'in 7 eylül 1864 tarihli mektubu.

(**) Sir H. Bulwer'in 18, 27 temmuz ve 2 ağustos 1864 tarihli mektupları.

(***) Aynı kişinin Londra'daki İncil Derneği'ne 4 ağustos 1864 tarihli mektubu

(****) Sir H. Bulwer'in 27 temmuz 1864 tarihli mektubu.

şiler, hatta Müslümanlar bile Protestanlığı kabul ediyorlar ve kimse onları rahatsız etmiyor. Protestan olan Türkler, kiliseye çekilmiş bir İngiliz okulunda her pazar iki defa Türkçe ayin yapıyorlar. Ülkenin resmi dininin gösterdiği toleransı saygılamadan edemem, nitekim böylesine Hıristiyan devletlerde bile kolay kolay rastlanamaz... fakat aynı şeyleri, bu propagandaları yapanlar için söyleyemeyeceğim; han gibi, kahvehane gibi umuma açık yerlerde vaazlar veren ve halkın zihnini bulandıran bu kişiler, ülkede Hıristiyanlığın ilerlemesine çalışmıyor, aksine köstekleniyorlar.»(*)

Sir H. Bulwer, kanıları öğrenildiğinde, misyonerlerin şiddetli saldırılarına uğradı. Bunlar Lord J. Russel'e şöyle yazdılar: «Bizi tedbirsiz davranmakla suçluyorlar ve çabalarımızı, yersiz bir gayretkeşlik diye niteliyorlar. Bu bizi çok üzüyor. İnanç özgürlüğü nedir peki? İngiliz milletinin uyarmalarının kesinlikle dinlenip saygılanacağı bir ülkede, bu özgürlük korkusuzca çiğneniyor... Elçinin kuşkuları tamamiyle yersiz, tehlikeli ve Türkiyede inanç özgürlüğünü yıkıcıdır.»(**)

Bu sert ihtarlara rağmen Foreing Office, Sir H. Bulwer'in geçici halefine şu direktifi verdi. «Misyonerlerin, konuğu oldukları milletin duygularını ve âdetlerini renci-

---

(*) Misyonerlerin, selefine örnek gösterdikleri Lord Stattford de Bedcliffe olsaydı ağzından asla bu gibi bir söz çıkmazdı. 1856 yılı 6 ocak ayında, yukarda sözünü ettiğim dönmeler konu edildiğine, Lord, sert bir sesle Fuat Paşa'ya şöyle demişti: «Siz dininizi, halifeyi filan bir yana bırakın, saçma bunlar; bir ülke başka ülkelere muhtaçsa; onun uğruna kan dökmekten çekinmiyorsak, bu bize Hıristiyan dünyası ve Avrupa adına bazı şeyler isteme hakkını verir.»
Fuat Paşa «Türkiye'nin ölmesini istiyorsanız evet...» diye cevapladı ve cümlesini acı dolu bir jestle tamamladı.

(**) İncil Derneği'nin 4 ağustos 1869 tarihli memorandum'u, Bak. Blue Book sh. 49

de etmelerini önleyin ve halkın huzurunu bozabilecek davranışlardan kaçınılmasında titizlik gösterin.» (*)

Bu polemiğin içinde hüükmet, doğru yolda olmanın vicdan rahatlığı içinde sükûnetini kaybetmiyordu. Söz sırası ona da geldi; tam fırsattı. 19 ocak 1865'ne Londra'daki Türk elçiliğine gönderdiği direktifte Ali Paşa şöyle diyordu.

«Padişah'ın hükümeti Hattı Hümayûn'la, Osmanlı Devleti içinde bütün dinlere tanınan özgürlükleri bir kez daha onayladı. Vaadinde büyük bir titizlikle durdu... Şunu kesinlikle söyleyebilir ki, bütün mezheplerdeki Hristiyanlar Türkiye'de, Avrupanın Hristiyan devletlerinden çoğunda sahip olmayı dilediklerince geniş haklardan yararlanmaktadırlar. İngiltere de dahil olmak üzere başka birçok devletlerde inanç özgürlüğü konusunda alınan kısıtlayıcı tedbirlere gelince, saymakla bitmez. (**) Bunları söylerken bize karşı daha hoşgörülü olunmasını talep etmeye niyetliyim sanılmasın. Gerçekten, uygarlığın başında olan Britanya hükümetinin bile bazı hallerde dinî etkileri gözönünde tutup ona göre davranmak zorunluluğunu duyduğu bir gerçektir.

Babıâli'nin de halkının duygularını gözetmeye ve özellikle resmi dinini, çıkarcı saldırılara karşı adalet sınırları içinde savunmaya hakkı olduğunu kabul etmemesi imkânsızdır.»

«Resmi dini için bile serbest propagandayı kabul etmemiş olan Osmanlı hükümeti, kendi dini aleyhine propagandayı nasıl hoş karşılayabilirdi? Dini hoşgörü, bizim

---

(*) Lord J. Russel'den M. Stuart'a (15 aralık 1869)

(**) III. William zamanında, Hıristiyan dinini reddedenlere sert cezalar derpiş eden bir yasa çıkarılmıştı. 1882 martında Redesdale kontunun, tek Tanrıya inancı kesinleyen yemini reddeden üyelerin Parlamentodan çıkarılmasını öneren kanun teklifi, aynı oturumda hemen kabul edildi.

nazarımızda dini saldırıyla yani karşısındakinin kanısına saygı göstermek şöyle dursun, hakaret eden, aşağı sayan ve *amacına ikna yoluyla varamadığı zaman vicdanları bozucu yollara gitmekten geri durmayan* bir propagandayla asla bağdaşamaz.» Kaldı ki, hiç bir devlet, din propagandasına kesin bir özgürlük tanımamıştır. Her yerde, İngiltere'de, Prusya'da, Avusturya'da hükümetin kontrolü altındadır. En liberal ülkelerde bile hükümet, memleketin güvenliğini ve resmi dinin çıkarlarını tehdit edici din propagandalarına karşı durma hakkını mahfuz tutmuştur. Demokratik Yunan devleti anayasasının başında, hakim dine karşı her türlü propaganda ve buna benzer müdahaleleri yasaklayıcı bir hüküm bulunmaktadır...»

Bu ölçülü anlatım, ünlü devlet adamının, gerçek hislerini ortaya koymaktaydı. Ayrıca İslamlığa karşı haçlı seferi açan ruhbana, üstü kapalı bir ihtarda bulunuyordu.

İnanç özgürlüğü isteyen bu ateşli Protestan misyonerler aslında bir vakitler Katolikliği hoşgörüsüz ve fanatik olmakla suçlayan ilk reformcular kadar hoşgörüsüz ve sorumsuz idiler.

Bir ara, Fransa krallarının İstanbul Kilisesiyle Roma Kilisesinin birleşmesi uğruna ciddi çabalar sarf ettikleri XVII. yüzyılın ortalarında Müslümanların desteğini demesek bile, hiç değilse kayıtsız kalmalarını sağlamak için Vatikan misyonerlere, Müslümanların inancına dokunmayı kesinlikle yasaklamıştı.

Bu yasak, zamanla hükümden düştü, fakat Katolikliği kabul eden Müslümanların sayısı azdı. Protestanlığı kabul edenler ise resmi himayenin cazibesi sayesinde dönüyorlardı. Protestan propagandası çoğu kez para kuvvetiyle elde edilmekte, bu yüzden etkili olmaktaydı.

Protestanlık propagandası 40 yıllık çalışmadan sonra (*) Anadolu'da ve Suriye'de ancak 20-25 bin kişinin

---

(*) Lord Clarondon'un Lord Strattford'a 22 Ekim 1857 tarihli mektubu; Lord Derby'nin 20 ve 21 aralık 1874 mektupları v.s.

Hıristiyan olmasını sağlamıştı. Bu başarısızlığın sebebi doğuluların etkilenir karakterde olmaları ve inançlarında kuru mantıktan çok hayal gücüne ve törenlere önem vermeleridir. Kaldı ki Protestanlık, karakteri sonucu Hıristiyanlığı bir aşk, tatlılık ve merhamet dini olarak göstermemiştir.

Fransa'ya Ve Dış Müdahaleye Karşı Tepki - Muhtariyet Ve Merkeziyetçilik Siyaseti

FRANSA İLE ALMANYA arasındaki savaş reform için kötü oldu. Türkiye'de uzlaştırıcı siyasetin ve uygarlığın öncüsü rolünü oynayan Fransa'yı küçülttü; Batı'nın uygarlaştırıcı etkisi ciddi bir kuşku konusu oldu ve Müslüman dindarların birçok yararlı yeniliklere tepki gösterme cesaretini bulmalarına yol açtı.

Yenik Fransa'nın doğudaki mirasçısıymışçasına dostça ve düşmanca istekleri aynı düşünce içinde birleştiren zımni koalisyonun çeşitli girişimleri hakkında burda çok ilginç bir başlık açabilirdik. Fakat ben anlatımı Tanzimat'ın tarihine bağlanan olaylarla sınırlamaya kararlıyım.

1870 yılı sonlarında, yani Rusya'nın, Karadeniz'deki hakimiyetini sınırlayan Paris anlaşmasının hükümlerini reddettiğini açıkladığı sırada Avusturya-Macaristan, Latinlerin çıkarlarının tehlikeye düştüğünü bahane ederek Filistin'de Fransa ile ortak bir hareket tarzı izlemeye karar verdi. Bu amaçla girişimi, tarafsız gözlemcilerin Paris kabinesinin, Katolik kilisesinin kutsal yerlerdeki sürekli özenişini ve enerjisini kanıtlayıcı olduğunu kabul ettikleri mahalli çatışmanın çözümlenmesi sırasına rastlar.

Viyana şansölyeliğinin yersiz gayretkeşliği, Suriye dışında da görüldü. Asya'nın ve Rumeli'nin birçok eyaletlerinde konsoloslar, ta eski zamanlardan beridir Fransa

(*) Ecce Homo manastırı davası, 1870

temsilcisine özgün dini onurları kendileri için talep ettiler.

«Düşük devlet»in Katolik vârisi olma hakkı daha çok İtalya'nın değil miydi? Daha doğrusu Vatikan'ın, zira Roma eyaletleri yeni devletin sınırları içine alınmıştı. 1871 yılının ilk aylarında papalıkla ilgili konuları içeren belgelerin talebi sırasında Türkiye'deki İtalyan konsoloslarının ileri sürdükleri argüman da bu oldu. O devirde kilise devletlerinin ilhakı hiç bir uluslararası tasarrufla onaylanmamıştı ve zaten Fransa da Romalıları resmî bir sıfatla değil de kendisine İsveçlilerin ve bazı Amerika Cumhuriyetlerindeki Katoliklerin vesayetini veren yüzlerce yıllık geleneğe dayanarak koruması altında sayıyordu.

Öte yanda İtalya, Roma ile ve doğudaki mirasla yetinmezdi: Kartaca'ya ve doğal çevresine de göz dikmişti. Floransa hükümetinin en yakın hedefi Fransa'nın Tunus üzerindeki etkisini yok edip kendininkini kurmaktı. Afrika ülkelerini barışçı yollarla fethetme girişimleriyle işe başladı. İtalyan şirketlerine terk edilen tarımsal araziler üzerinde hangi sıfatla olursa olsun çalışan Tunus uyruklu tebaaların İtalyan adliyesinin yetkisi altında olduklarını ve Padişah müdahale etmeye kalkıştığında Beyliğin süzereni olmadığının kendisine anlatılacağını beyan etti.(*)

Öte yanda Prusya'nın da, henüz tamamiyle pes ettiremediği bir hasmın Doğu'daki itibarını sarsmak için elinden geleni yapıyordu. Bu amaçla kullandığı araçlar ise ahlâk kuralları yönünden tartışılabilecek nitelikteydi. Cezayir'de kışkırttığı İslam propagandası, Babıâli'nin Aralık 1870'de Trablusgarb'a Prusya'nın öğütleriyle gizlice gönderdiği paşanın eseri sayılırdı kısmen.

Lübnan'da Joseph Karam'ın partisini, Beyrut'taki

(*) Hatırlanacağı gibi 1882'de İtalya bir ara, Fransa'nın Tunus üzerindeki protektorasına, Padişah'ın süzerenlik haklarını ileri sürerek karşı gelmişti.

Prusya konsolosu destekliyordu ve 1860 Fransız işgâlini izleyen Cebel'deki organisazyonu bu destek sayesinde yıkmaya teşebbüs etmesinden korkmak yersiz değildi.

İstanbul'daki B. Britanya elçisinin de Fransızların Suriye'deki itibarını sarsmak için faaliyete geçtiği, elçinin, yeni Vali Rüstem Paşa ile olan samimi ilişkilerinden anlaşılıyordu.

Babıâli, Avrupa'nın kısa süre önce Doğu işlerinde söz sahibi kıldığı devlete karşı yöneltilen bu girişimleri kayıtsız bir gözle izleyemezdi. Batıda süren savaşları, Fransa'ya karşı sempati dolu bir tarafsızlıkla izlemişti; halbuki komşu devletlerden bazıları Almanların kesin başarısı için duacı idiler. Fakat çok geçmeden Prusya, Rusya ve Avusturya arasında bir anlaşma kurulduğu görüldüğünde kendini birçokları gibi kuvvet gösterilerinin rastlantılarının doğurduğu tehlikenin tehdidi altında hissederek, meşru bir kaygıya kapıldı ve varlığını korumanın yollarını aramaya koyuldu.

Bir yanda gelecek kaygısı, bir yanda o güne dek imparatorluğun reformuyla faal bir şekilde ilgilenen iki hükümetin geçici bir şekilde sahneden çekilmesi, Padişah'ın danışmanlarının benimsedikleri usullerde ve görünüşlerde ikili bir değişikliğe yol açtı. Bu kez, devleti yabancı müdahalesinden kurtarmayı ve daha merkeziyetçi bir sistem kurmayı salık vermeye başladılar.

Karar verir vermez derhal ve kayda değer bir enerjiyle işe koyuldular. Fanatikler, «Prusyalılar yeniyor, uygarlıktan kurtulacağız!»(*) diyorlardı ve bu heyecanın organı olan gazeteler «İmparatorluğu, ırksal antipatileri, dinsel kinleri ve açgözlü komşuların direnmesini kıracak bir ağırlık merkeziyle pekiştirmek» gerektiğini tekrarlıyorlardı.

(*) 1870 savaşından sonra Prusya'da da, «Fransa, uygarlığıyla kafamızı rahat bıraksın, istemiyoruz» denmesi kayda değerdir.

Sadrazam Âli Paşa bir yandan bu bulanık vatanseverlik taşkınlığına direnirken, bir yandan da fırsattan yararlanıp Avrupa'nın vasayetinden kurtulmaya ve onun empoze ettiği idarî teşkilâtı yok etmeye çabalıyordu. Yaşantıda, artık bir hayli kuvvetli kök salmış bulunan *Tanzimat*'ı inkâr etmeye niyetli değildi, zaten prensipte politik olduğu kadar sonuçlarında da yararlı olduğu görülmekteydi. Âli Paşa'nın dileği Türkiye'de reformları mümkün olduğunca kendisinin gerçekleştirmesi ve 1867'de aleyhine verilen yetersizlik kararını yalanlayabilmesiydi. Bu nedenle, kuşkularına rağmen *Jön Türkler*'e yaklaşıyordu; gerçekten bu teşkilât, yabancılara savaş ve İmparatorluğun kendi güçleriyle dirilmesi gibi ikili bir düşünceye dayanmaktaydı.

Milletlerin dikkatini Avrupa'da teksif eden tasaların içinde Batılılar, Müslümanlarda milliyetçi duyguların uyandığının ve nice saçma görünürse görünsün halkla hükümeti bir an aynı tutku etrafında birleştiren bu iç tecanüsün doğduğunun farkına varmadılar. *Tanzimat*'ın ilginç bir safhasını meydana getiren bu iki yönlü tutumu anlamaya çalışmak bu sebepten ötürü gereklidir.

Padişahın iktidarını pekiştirme amacıyla çıkarılan «iktidar yasası» önce Mısır'ı imparatorluğa dahil devletler içinde ilk sırayı alan bu İslam ülkesini hedef alıyordu.

1866'da İsmail Paşa, Mısır tahtının veraset düzeninde değişiklik yapılması için rıcada bulunmak üzere İstanbul'a geldiğinde, o sırada sadrazam olan Fuat Paşa'nın ve mesai arkadaşlarının bu dileğe kesinlikle karşı olduklarını biliyordu. Mehmet Ali Paşa'nın halefine *hidiv* ünvanıyla birlikte (*) bizzat kendisinin de oğlu için dilediği ve-

(*) Hidiv, sadrazam'ın ünvanlarından biriydi ve eski devirde büyük paşalıkların valilerin bu ünvanı taşımak haklarıydı.
Hidiv'in yakın akrabalarının taşıdıkları prens ünvanı ne Türkçede, ne Arapçada mevcut olup, tamamiyle Avrupa icadıdır.

raset değişikliğini ihsan etmesi için Abdülaziz'in bu muhalefetleri iktidardan uzaklaştırması gerekti. (*)

Efendisinin cömertçe ihsanıyla yücelen İsmail Paşa 1869'da Avrupa'ya bir yolculuk yaptı ve bütün ülkelerde, krallara özgün protokolle karşılandı. Bu gösterilerden fena halde gocunan Babıâli yabancı memleketlerdeki temsilcilerine, debdebeli konuğun ayrıcalıklarının gerçek özünü hatırlatmadan duramadı. Mısır'ın kurucu tasarruf yani 1841 fermanının mahiyeti onun yorumunca neydi? Mehmet Ali Paşa'ya ailesine bazı idari ayrıcalıklarla birlikte verasetle intikal hakkı tanımaktan öteye ne vermişti? Bunların dışında, bütün noktalarda fermanın kısıtlayıcı hükümlerine boyun eğmemesi halinde bu hükümetin başkanının, aziedileceğini özel olarak derpiş etmiş ve onu İmparatorluğun öteki eyalet paşalarıyla eşit tutmuştu.

Böyiece Türk hiyerarşisinde Mısır paşasının durumu, öteki vezirlerinkinden çok az farklıydı. O, eski devirde bütün eyalet valilerinin yararlandıkları, fakat II. Mahmut ve Reşit Paşa'nın zamanında kaldırılan bazı ayrıcalıklara hâlâ sahip olmaktan öteye bir üstünlüğe sahip değildi. Padişahın, daha sonra veraset düzeninde bir değişiklik yapması ve bu vesileyle içişleriyle ilgili kanunlar yapma ve yabancı devletlerle gümrük, polis, transit ve posta konularında anlaşmalar aktetme hakkını tanıması, onun kutsal hükümranlık haklarında bir azalma meydana getirmemişti.

Zaten idari kanunların, İmparatorluğun genel yasalarına uygun olacağını ve konsolosluklarla varılan anlaşmaların bir uluslararası anlaşma sayılmayacağını 1866 fermanı özellikle tasrih etmemiş midir?

Hidiv'e, kendini Padişah'ın vasali bile saymasına meydan vermeyen bu bağımlılığın üzerine hassasiyetle parmak basmakla Divan, sadece iyi anlaşılmamış bir dev-

(*) Israrla söylendiğine göre o devirde Abdülaziz, hareminde, kral naibinin kızına rastlamış, delice âşık olmuş, hatta onunla evlenmeyi bile düşünmüş.

letler hukuku tasarrufunu açıklığa kavuşturmayı değil aynı zamanda Mısır'ı kuşkulandığı ayrılma, bağımsızlığını ilân etme gibi heveslerden yıldırmayı amaçlamaktaydı.

Bu dolaylı ihtarlar İsmail Paşa'yı donanmasının efektifini arttırmaktan ve silahlanmayı hızlandırmaktan vazgeçirmedi. İstanbul, bu hazırlıkları, kışkırtma diye niteliyordu, 1871'de sadrazam Âli Paşa, kral naibine karşı daha kararlı bir tavır takındı, onu aşağlamaya, uzlaşma istemeye sevk etmeye hatta düşürmeye kararlıydı.

Statükonun muhafazasına azimli birkaç devletin desteğini sağladığı taktirde Âli Paşa'nın, Padişah'dan, Mısır'ın muhtariyetine son vermesini isteyeceğini gösteren belirtiler çoktu.

İsmail Paşa tutumunu değiştirmeyi ve Padişaha saygılı itaatlerini sunmayı tedbirli buldu. Hatta zırhlı gemilerini Padişaha teslim etmeyi bile kabul etti.(*) Ali Paşa emeline kavuşmuştu.

1871'de Babıâli'nin kabul ettiği merkezileşme siyaseti Tunus'u ve Trablusgarb'ı etkiledi.

Başka bir eserimde de kanıtlamaya çalıştığım gibi(**) Kartaca'nın antik toprakları üzerindeki Osmanlı hakimiyeti kısa sürmüş, 1684'de fiilen sona ermiş, XVIII. yüzyılda sultanların otoritesinden eser kalmamıştı; en nihayet Tunus hükümdarı ünvanı halen Türk protokolünde zikredilmekle beraber, bir zamanlar Sardenya krallarının ve

---

(*) Bu sadakat gösterisi ilerde, hidive, borç alma ve zırhlı gemiler dışında askerî güçlerini meydana getirme hakkını tanıyan bir üçüncü fermanla pekişen bir barışmaya yol açacaktır.

Bu değişiklikler dışında Babıâli'nin Mısır'la İmparatorluk arasındaki hukukî durum hakkında görüşleri 1841 fermanının resmî açıklamasını yorumlarken işaret ettiğim gibiydi ve bu görüşünü asla değiştirmedi. (Bk. Nicolaides, II, 140)

(**) Yazan Ed. Engelhardt, (Revue de droit international. C. III. N. IV 1881)

Almanya İmparatorlarının aldıkları Kıbrıs veya Kudüs kralı gibi ünvanlar kadar fiktiftir.

Türk hükümeti iki yüzyıllık fiili bir terkle kaybedilen haklarını diriltmeye girişti, 1875'de, iktidarını kesinleme ve de Bey'i görüşlerini kabule ikna etme göreviyle Tunus'a bir askeri misyon gönderdi. Bundan birkaç ay sonra Hayrettin Paşa İstanbul'a çağrıldı ve elçilikleri, Muhammet el Sadık'ın, Padişah'ın korumasını talep etme zorunluluğu içinde olduğuna ikna etmekle görevlendirildi. Fransız himayesine karşı İtalya, beyliğin muhtariyetini tehdit ediyordu. İngiltere ise gerek Fransa'nın gerekse İtalya'nın iddialarından korunmak için tetikte bekliyordu. İç tehlikeler hepsini de tehdit altında tutuyordu; aşiretler buyruk altına alınamıyordu ve bunların Beyin iktidarına boyun eğmelerini sağlayıcı tek yol, Halife Padişahdan sadır olacak bu iktidarı kesinleyici bir fermandı.

Tunus beyliğinin bağımsızlığını yok etmeye vardıran ve irsî başkanı basit bir eyalet valisi haline sokan 25 ekim 1871 tarihli ferman işte böyle ilân edildi.

Tunus'un irsi sülalesi Hüseyni'lerinkine hemen hemen eşit koşullarla Trablusgarp'ı idare eden Karamanlı'ları Türkiye 1835'de kovmayı başardı.

O günden sonra Trablusgarp, İmparatorluğun öteki bölgeleri gibi idare ediliyordu. Fakat daha önce uygulanmakta olan adliye rejiminde değişiklik yapılmadı. Bunun sonucu olarak örneğin yabancı konsolosluklar, vatandaşlarıyla yerliler arasındaki davalara -bunlar davalı taraf olsalar bile- bakmaya yetkiliydiler.

Divan, Tunus ve Trablusgarp'daki olağanüstü durumu ortadan kaldıracak olan bir kampanyaya girişti. İngiltere ile 1871'de imzaladığı protokol sayesinde başardı; bu protokola göre *Yeni Trablusgarp vilâyeti* gerek Avrupa'daki gerekse Asya'daki Osmanlı eyaletlerinde yürürlükte olan kapitülasyonlara tabi olacaktı.

Romanyada (bu benzetmeden ötürü Kral Charles'in tebaalarının beni bağışlayacaklarını umarım.) bu üç Afrika devletini sık boğaz eden bu elin tehdidi altına bir an

girmiş gibiydi. Yabancıyla suç ortaklığı yapan bir politik parti entrikalarıyla vatanını aynı hadde makinesinin altına sokmaya çalışıyor hissini uyandırmıştı.

1870'de Atina, Belgrat ve Bükreş'in, Balkan yarımadasında Osmanlı hakimiyetine karşı Hıristiyan ahaliyi genel bir ayaklanmaya sevk etmek için gizli görüşmeler yaptıkları kuşkusu doğmuştu; ve bu fikri Rusya'nın gizliden gizliye kışkırttığı haklı veya haksız olarak sanılıyordu. Anlaşıldığına göre Romen hükümeti caymış ve onun bu temkinli tutumu, ihtilalci koalisyonun elebaşılarını öylesine kızdırmıştı ki Prens Charles'in durumu ciddi bir şekilde sarsılmıştı. Tehlikeli kargaşalıklar çıkacağı anlaşılıyordu, Babıâli ve de Avusturya-Macaristan müdahale etmeyi düşündüler.(*) İstanbul'da, prensliği işgâl, hatta iki devlete ayırmak, yani Prens Alexandre Jean'dan önceki durumu ihya etmek söz konusu oldu. (25 nisan 1871)

Bükreş'ten gelen uzlaşmacı bir nota. Babıâli'nin savaşçı tutumunu yatıştırdı.

Muhtemel sonuçlarında ondan daha az ciddi olmayan ikinci bir olay prenslik hükümetinin şaşkınlığını yeniden uyandırdı. Romen hükümetinin, bir Prusyalı şirkete ihale ettiği demiryollarına değgin bir anlaşmazlık hakkında Prens Bismark bir notayla Sultan'ı, haraçlı devletin bağımsızlığını garanti altına alan anlaşmaları çiğneyerek, içişlerine müdahale etmeye davet etti. Az kaldı divan, öfkeli şansölyenin isteğine kanacaktı.(**)

(*) Bu konuda bk. 1871 Avusturya'nın **Kırmızı Kitab'ı**.

(**) Dr. Strousberg'in temsil ettiği bir şirket, hisse senedi sahiplerine yüzde 7 garanti karşılığı bir Romen demiryolu şebekesinin yapımını üstüne almıştı. Yapım ilerledikçe, yapılan kısımların değeri karşılığında hisse senedi çıkarılacaktı. **Prusya tebaalı** bir Romen kontrol memuru çalışmaları denetleyecek ve hisse senetlerini imzalayacaktı.

Dr. Strousberg'le bu memur arasında varılan bir an-

Ayrıntı vermeden şunları da ekleyeceğim: Suriye'de Babıâli, 1860'dan beridir teessüs eden Avrupa kontrolünü köstekleyici kısıtlamalara gitmekteydi; Filistin'de Osmanlı makamları, Padişahın tebaası olan Ortodoks Rumlara tercihli haklar tanıyordu; Arnavutluk'ta da, Mirditlere karşı, eski ayrıcalıklarını ortadan kaldırmayı amaçlıyan bir sefer açıldı.(*)

Kısacası, Osmanlıların yabancı hükümetlerle durmadan başını derde sokan gerek Müslüman, gerekse Hıristiyan mahalli muhtariyetlere ortadan kaldırmayı demesek bile boyun eğdirmeyi amaçlayan bir tür restorasyon fikrinin uyandığı görülüyordu; zira yabancı etki istenmez olmuştu ve hatta idarî işlerde bile millî olmayan tüm elemanları silme eğilimi baş göstermişti.

Çok geçmeden müktesep haklara ve yasal garantilere saygı gösterilmeksizin Devlet Şurasında ve idari teşkilatın öteki kısımlarında peşpeşe aziller başladı. Hıristiyan memurlar yasa dışı uzaklaştırıldı ve yerlerine dindaşları getirilmedi. Valilere emir gitti ve gavur avı en ufak kasabalara dek duyuruldu. Geçmişin birçok kurumlarının halen muhafaza edildiği ve de birçok kamu hizmetlerinin değişim geçirdiği bu reform devrinde, böylesine bir itisafın nasıl bir dezorganizasyona yol açtığı tasavvur edilir. Yasaların ve mahkeme usulünün daha iyice yerleşmemiş olması mahkemelerde her gün yeni güçlüklerin çıkmasına yolaçıyordu ve şaşkınlık son haddini bulmuştu.

Başka bir ülkede iktidarın böylesine ciddi bir durumu sürdürmesi halinde son derece tehlikeli sonuçlar ve

---

laşma sonucu hisse senetleri hemen çıkarıldı ve elde edilen sermayenin bir kısmı zimmete geçirildi, bunun sonucu olarak Romen hükümeti 245 milyonluk bir faizi garantileme zorunda kaldı; halbuki sadece 150 milyonluk iş yapılmıştı ve kötü yapılmıştı; malzemeler de bozuktu.

(*) Şefleri genç Bib Doda İstanbul'a götürüldü.

bunalımlar ortaya çıkardı. Oysa ki gerek İstanbul'da, gerekse taşrada duyulan kaygıyı açığa vuran hiç bir dış belirti göze çarpmıyordu. Müslümanların her şeye boyun eğmesi ve Hıristiyanların korkuyla susmaları karşısında hükümet gerici tepkisinde korkusuzca ileri gitmekte serbest kalmıştı.

Babıâli Avrupa'yı altüst eden olayların darbesiyle Kırım savaşını izleyen başdönmesine benzer bir ruh haleti içindeydi. O devirde Fransa'nın zaferi ve bu kez yenilgileri, her ikisi de Müslüman gururunu kamçılamıştı.

Kapitülasyonlar Ve Vatandaşlıktan Çıkma Sorunu

KENDİLERİNİ YABANCI müdahalesinin yükünü atmaya iten vatanseverce atılımı içinde her şeye birden saldıran vezirler, modern bir İmparatorluk için, uluslararası alanda aşağılık durumunun belli başlı belirtisi olan kapitülasyonlardan kurtulmak suretiyle Türkiye'yi, Avrupa camiası içine sokma tutkusuna kapıldılar.

Bu iddia yeni değildi, zira 1858 yılında Fuat Paşa, Osmanlı Monarşisi, bu kıtada, devletler hukuku alanında önemli avantajları gönenmeye çağrıldığından bu yana batıcılık fikrinin değerini kaybettiğini ileri sürmüş ve bu görüşü sürekli savunmuştu.

1862'de, yabancıların, padişahın topraklarında mülk sahibi olmalarına cevaz veren Hattı Hümâyûn'un hükümlerinin uygulamaya konması söz konusu edildiğinde, Âli Paşa, mesai arkadaşlarının iddialarını tekrarlayarak Avrupalı mülk sahiplerinin, tebaaya uygulanan yaslara tâbi olmasını istemişti. Bu özümlemenin nasıl kısıtlanarak kabul edildiğini daha önce anlatmıştım.

Çok geçmeden Romanya, Türklerin, yerleşmekten çok konakladıkları ve yasaların henüz eksik olmakla beraber batılı devletlerde olduğu gibi Roma hukukuna da-

yandığı eyaletlerde Batı'yla Babıâli arasındaki ilişkilere hakim olan olaganüstü garantilerin zorunlu bir karakteri bulunamayacağı gerekçesiyle kapitülasyonların kaldırılmasını istedi.(*) Türk hükümeti, batılı devletleri, süzerenliğine tabi Hıristiyan prensliklerini desteklemeye itebilecek özel sebepleri takdir ettiğinden bu talebi olumlu karşıladı. Ancak Mısır'daki -yani İmparatorluğun yasalarının yürürlükte olduğu bir Müslüman devlet için rejiminde değişiklik yapmak söz konusu olduğunda aynı anlayışı göstermedi. 1869'da Divan, Kanuni Sultan Süleyman'dan bu yana yürürlükte olan sistemi genel bir revizyondan geçirmeye yönelen bir anlaşma fikrini imâ etmekle beraber, bizzat katılmaksızın bir değişiklik yapılmasına şiddetle karşı çıktı.

1870 olaylarını izleyen iç tepki sonucu hükümet sorunu taze bir enerjiyle ele aldı ve bazı gayri resmî gazeteler kamuoyunu köklü ve nihai bir kurtuluşa hazırlamakla görevlendirildi. Bunlar şöyle yazmaya başladılar. «Kapitülasyonları, Sultan Süleyman, Türk devletinin en güçlü olduğu bir devirde tanımıştı. Bunlar, padişahın zaafından ötürü zorla elde edilmiş olmak şöyle dursun, lütûf olarak verilmiştir, öyle ki Osmanlı hükümeti dilediği anda geri alabilir ve yararlananlar, ayrıcalıklı durumlarından kendiliğinden vazgeçmedikleri takdirde geri alacaktır da.»

Tarihden alınan argüman, Babıâli'nin hedefiyle açıkça karşıtlı düşüyordu. Kapitülasyonlar iddia edildiği gibi basit bir lütûf değildi ve kökeninde «tek taraflı bir tasarruf» gibi görünüyorsa da aslında her iki tarafa yükümlülükler koyan bir anlaşma olup, ilk yabancı hükümdara tanınan haklar işbirliğinin ve yapılan hizmetlerin karşılığı olarak ödenen bir borçtu. Şeklî yönden eksik olmakla beraber padişah fermanı, özünde gerçek bir anlaşmaydı. 1535'de I. François'ya tanınan kapitülasyon, diğer-

(*) La Turquie et les Principautes Danubiennes sous le segime des Capitulations, (Ed. Engelhartd, Paris, Cotillon, 1879)

lerine model olmuş, I. Mehmet ve *halefleri tarafından* yenilenerek, daha sonraları birçok siyasî ve ticarî anlaşmalarla hükümleri onaylanmıştı.

1740'daki ve özellikle 1802'deki açık hükümleri havi anlaşmalara dayanarak kapitülasyonların tam anlamıyla akitsel değerde tasarruflar olduğunu ispatlamak Fransız hükümeti için güç olmadı.(*) Öteki devletler de ellerindeki benzeri metinlere dayanarak Babıâli'ye karşı iddialarını yürüttüler. Avrupalıların Türkiye'deki ayrıcalıklarının savunmasına ilgi göstermeyen tek devlet Rusya oldu. İmparatorluktaki vatandaşlarının sayısı pek kabarık değildi ve dayandığı zümre de kapitülasyonların uygulanamayacağı Osmanlı Hıristiyan tebaalardı.

Kapitülasyonlara karşı hararetle cephe alanlardan adliye nazırı Fazıl Paşa, sonunda bu kampanyanın münasebetsiz ve üstelik zararlı olduğunu anladı. Zira, büyük devletler, karşısına şu argümanla çıkıyorlardı: «Önce reformlarınızı gerçekleştirin ve yabancı uyruklara, uygar memleketlerde buldukları garantileri sağlayın, mevzuatınızın ve toplumsal durumunuzun haklı çıkardığı yüzlerce yıllık ayrıcalıklardan o zaman vazgeçeriz.»

Türk hükümeti önemli ve eski bir sorunda, «vatandaşlıktan çıkma» konusunda daha haklı sebepler gösterdiğinden daha başarılı oldu.

1841'de ve birkaç yıl sonra 1830'da konsolosluk koruması adetine, yani Osmanlı tebaası Hıristiyanların yasalara aykırı şekilde «vatandaşlıktan çıkmalarına» karşı Divan'ın tedbirler alma zorunluluğunu duymuş olduğu hatırlardadır. Bu tedbirlere rağmen istismar devam ediyordu. Özellikle Rum reayalar, ajanların bu işin alışveriş merkezi haline soktukları Atina'ya giderek İmparatorlukta, kapitülasyonların ayrıcalıklarından yararlanan birer Yunan

(*) 1802 tarihli anlaşmanın Fransızca metni, md. 2: «Savaş devresinden önce iki devlet arasında her türlü ilişkileri karşılıklı olarak belirleyen anlaşmalar veya kapitülasyonlar tamamiyle yenilenmiştir.»

vatandaşı olarak yerleşmenin yolunu buluyorlardı. Türkiye'de Yunanlıyım deyen 300.000 kişi vardı ki aslında Osmanlı topraklarında ve Rum ailelerden doğmaydı; İstanbul'da bunların sayısı 21.000'i buluyordu.

Yunan krallığının nufusu kurtuluş savaşından bir yıl sonra sadece 750 000 kişiyken, İyonya adalarının ilhakından önce yani otuz yıldan az bir zamanda 1.056.000 kişiye nasıl yükseldi, anlaşılıyor.

Yabancı sayısının bu artışı Padişah'ın iktidarına zararlı olmakla kalmıyor, Osmanlı toplumunda sayısında iniş olmadan, öneminde kayıp husule getiriyordu.

1869 yılı başlarında ve Yunanistan'ın karıştığı Girit olaylarının etkisi altında olsa gerek, Türk hükümeti, Hıristiyan devletlerde uygulanan devletler hususi hukuku mevzuatını tümüyle kabul etmeye karar verdi; 19 şubat tarihinde ilân ettiği bir kanunun belli başlı hükümleri şu iki esasa irca edilebilir:

«1. Osmanlı topraklarında yabancı ebeveynden doğan veya beş yıldan fazla bir zaman ikamet eden kimseler Osmanlı vatandaşlığına alınmayı talep edebilirler.

Bu nitelik ona, ikamet şartı gözetilmeksizin hükümdarın lütfuyla da verilebilir.

2. Bir Osmanlı tebaasının yabancı tebaa olabilmesi için önceden Babıâli'den izin alması gerekir.

Osmanlı topraklarında ikamet eden her fert, yabancı olduğunu ispatlamadıkça Osmanlı tebaası sayılır.»

Osmanlı tebaası olma konusundaki yasal hükümler, kapitülasyon rejiminden doğma bazı ihtilaflara yol açabilirdi, zira Türkiye'de doğan veya yerleşen bir yabancının, vatandaşı olduğu memleketin kanunlarına tabi tutulacağı kabul edilmişti. Bu kişinin gerçek ikametgahı konsolosluktur ve Türkiye'ye, bir daha vatanına dönmeme kastıyla yerleşmiş sayılamaz. Bu dar doktrini Rusya bir süre savundu; beş, on, on beş... yıl gibi sürelerin hükümetlere yurt dışı etme hakkına benzer bazı yetkiler vermemesi ve Türkiye'nin sunduğu kolaylıkların, yabancının

yararlanıp yararlanmamakta serbest olduğu bir fedakarlık sayılması önemli bir konuydu.

Yabancı uyruğa geçmeyi belli şartlara bağlamak suretiyle Osmanlı vatandaşlığından çıkmayı güçleştiren hükümleri doğrudan hedef aldığı kimselerin şiddetli protestolarıyla karşılaştı elbet. Kendisi ve de Rumlar adına itiraz eden Rusya, Osmanlı hükümetinin yabancı devletlerle önceden bir anlaşmaya varmadan böyle bir karar almaya yetkisi olmadığını ve her hâlükârda müktesep haklara dokunamayacağını iddia etti.

Divan, hiç değilse Rum reayalara karşı kuşandığı silahı elde tutmak için, kanunun geçmişe şâmil olmayacağını ilân etmeyi uygun buldu ve Rus konsolosların Rus vatandaşı saydıkları Türklere anlayışlı davranmayı vaat etti. Mümkün olduğunca sözünde durdu ve Rumlardaki gibi fazla sert tepkiyle karşılaşmadılar. Fakat 1871'de, sanki misillemeye geçilmiş gibi, Türk polisinin kontrolde eni konu şiddetli davrandığı görüldü; konuyu burda ele almamıza sebep de işte bu anî çıkıştır.

Kısacası Türkiye 1841'de ve 1860'da olduğu gibi meşru müdafa durumundaydı; ve kabul etmek gerekir ki, bazı konsoloslukların kolaylaştırdıkları vatandaşlıktan çıkma eylemlerini önlemek amacıyla 1860'da alınan tedbirler her şeye rağmen öncekilere kıyasla daha az hoyrat ve daha az barbardı; mevzuat da uygar milletlerdekine uygun olup kapitülasyonlarla yabancılara garantilenen ayrıcalıkları bağdaştırma kaygısını gütmekteydi.

Galatasaray Lisesi - Ali Paşa'nın Ölümü - Mahmut Paşa'nın Avrupa Aleyhtarlığı

TÜRK HÜKÜMETİ 1870'e kadar milli eğitimde reformu, öğütlerini ve tecrübeli öğretmenlerin yardımını esirgemeyen Tuileries hükümetinin kaleme aldığı programın koyduğu temellerle ve ruhla sürdürmeğe kararlı görünüyordu.

En büyük çabasını temsil eden model okulun kaderinin, önderi ve kılavuzu olan yabancı hükümetin kaderini işlemesi gerekirmiş gibi, eskisi kadar desteklenmediği anda gevşeyiverdi. Bu gerileme bizzat kendi zaafıyla veya Müslüman kaderciliğiyle izah edilemez. Böyle bir özürü yoktur.

Bunu söylemekle, Osmanlı siyasetinde, velinimetleri olan Fransa'ya karşı, «bir zamanki yiğitliğine ağlayan» arslanın tebaaları şeklinde davranan bazı doğulu küçük devletlerinkine benzer bir sırt çevirmenin vuku bulduğunu demek istemedim.(*) Aksine sadık müttefiki ve koruyucusuna karşı Babıâli'nin saygı gösterdiği Orta Doğu'da Fransız pozisyonlarına karşı her yandan saldırılması karşısında uzun zaman ayrık durmaya cesaret edemediği gözümden kaçmadı. O da, sonunda, ötekiler gibi artıklardan pay koparmaya koyuldu ve hatta yakın zamanlara dek sürdürdüğü Fransız dostluğunu bağışlatmak istermişçesine bir tavır takındı. Aslında, 1827'de General Guilleminot'nun dediği gibi Türkler sadece kendilerine zarar verebilecek devletlere karşı saygı duyarlar.

1850'den beridir Osmanlı Ordusunun eğitimini üstlenmiş olan Fransız misyonu uzaklaştırıldı; Tıp okulundan ve İstanbul'un bazı diğer okullarında öğrenim dili olarak kabul edilen Fransızca kaldırıldı. Artık kendini her türlü bağdan kurtulmuş sayan bir hükümet Galatasaray Lisesini de esirgemedi, Fransız Müdür öylesine hakaretlere uğradı ki, istifa etmek zorunda kaldı. Yerine bir Rum'u getirdiler; okul mevcudu 1871 savaşından sonra zaten 471'e düşmüşken, yeni müdürün idaresinde 109 öğrenci daha kaybetti.

Daha sonra, onu içinde doğduğu Hıristiyan ortamdan uzaklaştırmak ve koruması altında geliştiği dost hükümetin anısını bile tamamiyle silmek için olsa gerek okulu, Gülhane'ye taşıdılar. Bununla beraber muhafaza edildi, bir istisna olarak kaldı, fakat geliştirilmedi ve Fransız planında

(*) Romanya'yı da kasdetmediğim kesindir, zira Fransızlar aksine onun gösterdiği yiğitçe ve sebatlı sempatiyi takdir etmektedirler.

öngörülen Anadolu Şubeleri açılmadı. Tasarlanan reform ancak genelleşmekle ve yeni eleman tebaanın çoğunluğunu temsil ettiği takdirde etkili olabilirdi, aksi halde eski bir şark benzetmesiyle, koca bir kapta, bir damla su misalî kaybolurdu. Dışarda eğitilmiş Osmanlı idarecilerinin ve askerlerinin, mesleki misyonlarının çeşitli merkezlerinde kayda değer eylemleri olduğu görülmüş müydü hiç? Koca imparatorlukta, göreneklerin içinde adeta kayboluyor, boğuluyorlardı; general Williams'ın 1854'de Asya ordusuna kattıkları eğitimli gençler hakkında anlattıklarını daha önce nakletmiştim.

Türkiye'nin toplumsal yaşamında olumlu derin etkiler yaratması sadece zamana bağlı olan batılı müdahalenin en öngörülü ve kesinlikle en özverili kurumu normal gelişiminin en nazik döneminde kösteklenmişti.

Sir H. Bulwer, ünlü bir notasında şöyle diyordu: «Memleketin başında kalabilmek için Türklerin, aktüel durumları üzerinde uykuya yatmamaları, aksine idareci yeteneklerini kanıtlayan erdemlerini ispatlamaları gerekir. Tip lise olarak Galatasaray ve şubeleri, ilerleme fikrinin gelişmesi düşüncesi içinde tasarlanmıştı. Öğrenimi Müslüman sınıfta yaymakla lise ve şubeleri fethin, öncelikli sonucu sayıp, şimdi normal olarak azad olmuş halkların tabiyetini onaylayan, cahil ve despotik bir otokrasi altında tutan göze batıcı ve tehlikeli eşitsizliği ortadan kaldırmayı demesek bile hafifletmeyi amaçlamaktaydı.

Bu değişimi sebatla gerçekleştirmeye çalışmakla Türkler hakları içinde yaşamaya devam edebilecekler veya hiç değilse hâlâ kendi kendilerini idareden aciz saydıkları boyunduruk altındaki milletler üzerindeki otoritelerini kesinlemeyi başaracaklar mıydı? Veya zamanla efendilerle tebaalar arasında sivil ve siyasal eşitlik içinde sürekli bir birleşme gerçekleşebilecek miydi? Fransız hükümetinin tasarladığı soylu amaç buydu ve nicelerine saçma görünürse görünsün mümkün sayması, buna çabalamış olması ve

oraya götürecek yolda az da olsa ilerlemiş bulunması onun için bir şerefti.(*)

Tanzimat ikinci bir felâkete daha uğradı. Türkiye'nin ilerlemesi davasına kendilerini adamış iki insan vardı. Uzun kariyerleri içinde onları sürekli bir ruh ve ülkü birliği içinde, aynı doktrinin inançlıları ve yakın dostlar olarak görmüştük. Fuat Paşa siyaset alanından çoktan uzaklaşmıştı; Ali Paşa da yakında mezarda ve heyhat! nisyanda onu izleyecekti.

Kuruluşu, hatırlanacağı gibi Fuat Paşa'nın padişaha bir tür ültimatomu sonucu gerçekleştirilmiş bulunan kabinede bazı değişiklikler olmuştu. Mesai arkadaşının ölümünden sonra Âli Paşa, iradesine isteğince yumuşaklıkla boyun eğmeyen mesai arkadaşlarından bazılarını uzaklaştırmış, yerine kendi adamlarını koymuş ve iktidarı tümüyle eline almıştı. 1871 yılı ortalarında sağlık durumu onu, çekilmek zorunda bıraktığında işlerin gidişatında ciddi bocalamalar görülmeye başladı. Rakipler meydanı boş buldular ve hükümet bunalımı baş gösterdi.

Çekilip kendini boş eğlencelere, sevgili hayvanlarına ve zevk-ü sefaya kaptırmış bulunan padişah sarayının dışında neler olup bittiğinin pek farkında olmamasına rağmen kişileri seçme konusunda daima tek söz sahibi olmakta titizlik göstermiş olduğundan şimdi iş dalkavuklarına kaldı demekti. Üstelik dış olaylar, içteki bu belirsiz durumu daha da ciddileştiriyordu. Gastein'la yapılan görüşme tehlikeli bir konjektürün habercisiydi. Kayzer Wilhelm ile İmparator Franz Josef'in yakınlaşmaları German idesinin yeniden gelişmesine yol açacak mıydı? Almanya ile Rusya arasında bir çatışma mı hazırlanmıştı? Her iki halde de Avusturya-Macaristan devleti ödünlemeyi Doğu'da, Tuna üzerinde yani Osmanlı İmparatorluğunun zararına arayacaktı.

(*) Aynı şerefi Galatasaray Lisesinin gerçek kurumları M. de Monstier, B. Duruy, Bource ve de Salves'ı da tanımak yerinde olur.

Viyana hükümetinin Bosna'da giriştiği propaganda bu kötümser tahmini kesinlemekteydi. Gerçi çabaları başarılı olmuyordu, fakat bazı olaylar, Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü tehdit etmeyi amaçladığını kanıtlıyordu.

Ali Paşa tam bu ciddi konjonktürler içinde iktidardan çekildi. Conde'nin ölümünü duyan XIV. Louis'nin «Kraliyetimin en yüce insanını kaybettim.» demesine karşılık, Abdülaziz, itibarının altında ezildiği ve fakat boyun eğmek zorunda kaldığı Sadrazamının çekildiğini haber aldığında derin bir nefes aldı. Bütün derdi, iradesini hiç bir kontrol tanımaksızın yürütebilmekti. Yeni sadrazam Mahmut Paşa'ya hitaben yazdığı bir yazıda, Osmanlı kurumlarında değişiklikler yaparken milli örf adetleri gözönünde tutmak gerektiğini söylüyordu. Aslında doğru olan bu fikir, özellikle dinsel yasalar açısından bir gerici semptom şeklinde de yorumlanabilirdi.

Mahmut Paşa gerçi Ali Paşa'nın liberal siyasetini devam ettirmeyi istediğini beyan etmişti, fakat çok geçmeden selefinin bazı mesai arkadaşlarını uzaklaştırdı ve yerlerine, Hıristiyan halklarda huzursuzluk yaratacak kimseleri getirdi. Yeni hükümet yabancı aleyhtarıydı ve Müslüman iktidarın içte bağımsızlığını sağlayıcı bir arama işlemine girişti.

Rusya, İngiltere - Babıâli'nin Muhtariyetçi Siyaseti - İslâm Birliği

TÜRK HÜKÜMETİNİN gayri resmî danışmanlar ve üstü kapalı tahakkümcüler diye nitelediği kimselerden kendini kurtarmasına yol açan 1871 Fransa-Almanya savaşından sonra ilke edindiği birleştirme siyasetini büyük devletler destekler görünüyordu.

Rusya denizsel sınırları üzerinde kurulan engelleri yıktığında Babıâli'ye açıkça şöyle dedi: «Eylem serbestliğine yeniden kavuştuğumda haklarınızı tümüyle yeniden

iade edeceğim.» Darbelerinin menziline aldığı halde teveccüh gösterir göründüğü (*) hasmına karşı ezeli planlarından asla vazgeçmiş değildi. Paris anlaşmasından beri, batılı devletlerin gerek birlikte, gerekse tek tek olarak Türkiye'nin iç işlerine müdahalesi konusunda ilan ettikleri yalanlamalara mim koymuştu. 1856 tarihli kongrede ileri sürülen *kolektif garanti* onun nazarında diplomatik arsenaldan kaldırılması gereken Rusya aleyhtarı bir icattı. Elinde, bu amaca varmasını sağlayıcı gerek saldırı, gerek savunma kaynakları vardı. Ortodoksluk uzun zamandan beridir en güçlü propaganda aracı olmuş ve ortak inanç adınadır ki Küçük Kaynarca anlaşmasından bu yana Çar, Osmanlı Hıristiyan tebaaların çoğunluğunu kendine çekebilmişti. Ancak Çarlık iktidarı münhasır koruyuculuk niteliğini kaybettiğinden ve haç ona eski prestijini sağlayamadığından bu yana milliyeti yeni bir sembol olarak ele alıp unutulmuş büyük bir ırkı diriltici güç olma sıfatıyla yeniden ortaya atmıştı. Slav idesi ortaya çıktı ve Balkan ülkelerinde sayısız taraftar buldu.(**)

Panslavizmin zaman zaman kaybolmasına rağmen bu ikinci maske, konumuz olan devirde Rusların yeniden ele aldığı musallat fikir halini almıştı. Son kez kullanmıyordu bu kozu, nitekim Ortodoks İmparatorluk daha sonra aynı kozu insanlık adına kullanmaya başlayacaktı.(***)

(*) 1870 yılı eylülünde Prens Gorçakof, Beust kontuna Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkilerin asla bunca dostane olmadığını söylemişti.

(**) Halkını Avrupa'daki diğer Slav halklarla birleştiren ırk birliğinden Rusya o güne dek yararlanmamıştı. 1786'da ve 1804'te, Bosna'daki Slavları Avusturya'ya bırakmış, 1849'da «kendilerine kapılarını açmasını» isteyen Galiçyalıların dileğini reddetmişti.

(***) Çar Aleksandr, M. Nigra'ya Hıristiyanların ayaklanmaları hakkında 10 Aralık 1876'da şöyle demişti: «Bu, sadece Slavlığın sorunu değil, insanlığın sorunudur.» Aynı yıl aktedilen İstanbul Konferansında Rus dele-

Daha 1871'deki Fransız-Alman savaşından önce Girit isyanına müdahale eden, Karadağ'a silah veren, Sırbistan'ı kışkırtan, Romanya'da Bulgar çeteler organize eden, Çerkes göçleriyle Anadolu'da kargaşalıklar çıkarmaya çalışan, İran ile komşusu arasında anlaşmazlıklar çıkarmak için entrikalar çeviren, kısacası kendi sınırından İran körfezine dek Türkiye'yi saracak olan bir koalisyonun kurulmasını hazırlayan Yunanlıların çabalarını Rusya alkışlıyordu.

Girit ihtilafının çözümünden sonra bir sükûnet göze çarpmaktaydı. Fakat Orta Doğu'da Rus saldırısı için ancak tedbirliliğin veya kurnaz hesapların öğütlediği bir gevşeme söz konusu olabilirdi. Başlangıçdaki siyaset er geç tarihin akışı içinde dönmeli ve amacına ulaşmalıydı. Türkiye'de az sonra çıkacak her türlü güçlük 1877 savaşının hazırlayıcı sebepleri olacaktır.

İngiliz hükümeti de Türklerin otoriter eğilimini körükler görünüyordu. Fransa'nın uğradığı maddi zaafla manen yaralanan Türkiye, Rusya önünde teslim bayrağını çekmiş, vazgeçmelere başlamıştı. Divan, *Foreing Office*'i talep ettiği bütün ayrıntıları tatmine hazır buluyordu ve eyalet valileri B. Britanya konsoloslarına açıkça kafa tutuyorlardı. 1855 savaşının ortak savaşçısı, *Tanzimat*'ın kararlı savunucusu her yerde ve her konuda tâviz vermeye başlamıştı.

Avusturya-Macaristan bir kenara çekilmişti.

Beklenmedik bir şekilde kendi haline bırakılan Babıâli'nin alışkanlığını hemen hemen kaybettiği iç işlerinde muhtariyet duygusunda coşkuya kapılması bu durumda şaşılacak bir şey değildi. İmparatorluğun dört bir yanında hissedilmeye başlanan siyasal ve idarî tekdüzeni kur-

---

gesi, hükümdarımın sözlerini yorumluyormuşçasına şunları söyledi: «Hükümetimiz, tarih önünde ve insanlık önünde üzerlerine çöken ağır sorumluluğu Hıristiyan temsilcilerin asla unutmayacaklarını ummaktadır.»
(İstanbul Konferansının VII. tutanağı)

maya yönelik merkeziyetçilik saçması daha geniş kapsamlı olup Slav idesini ve Latin veya Germen idesini gerilerde bırakan bir başka saçmalığa yol açmıştı. İstanbul'da İslâm Birliği yani Müslüman halkların Osmanlıların cismani şefinin temsil ettiği Halife otoritesinin altında birleşmesi hayal edilmeye başlanmıştı.

Mahalli basında resmi bir organa da sahip kılınan bu acayip anlayış, tam anlamı anlaşılmadığı halde hayli taraftar buldu. Amaç çeşitli Müslüman toplumların dinsel birliğini kurmak mıydı? Peki ama, İslam dünyasını ayıran sayısız mezheplerin özümlenebileceğini hayal etmek delilik değil miydi? Sünnilerin ezeli barışmaz düşmanı olan Şiilerin bir yana bırakılacağı düşünülse bile, geride Hanefiler, Şâfiler, Malekiler, Hambeliler(*) arasında da barışmaz bir antipati hüküm sürmüyor mu? On iki yüzyıllık bir gelenekten sonra Kur'anı Kerim'in ve Hadis'in yorumlanmasında onlara aynı anlayışı getirebilecek bir güç bulunabilir miydi?

İslâm Birliğinden kasıt bütün mezheplere mensup halkların, Osmanlı padişahının cismani otoritesini kabul etmeleriyse, bu hangi yöntemle gerçekleştirilebilirdi? Fransız hakimiyetindeki Cezayir'de, Rus hakimiyetindeki Asya ülkelerinde ve Britanya hakimiyetindeki Hindistan'da kendini nasıl kabul ettirebilirdi?(**)

Anlamı ne olursa olsun, bu ütopya, Müslüman kitlelerin tutkularını pöhpöhlüyor ve yabancı düşmanlığını körüklüyordu.(***) Hıristiyan devletlerden alınma kurumlara karşı bir protesto karakterine bürünüyor ve modern

---

(*) Dogmada tamamiyle anlaşan bu dört mezhep ayinlerde ayrılmaktadırlar. Osmanlılar Hanefî mezhebine mensupturlar. Mısırlı Arapların büyük bir kısmı Şafi'dir. Cezayirliler, Trablusgarplılar, Tunuslular Malikîdir. Hambeliler dağılmıştır.

(**) 1871'de Bağdat'taki **Resmî Gazete**, Padişahı asî Arapların meşru hükümdarı olarak gösteriyordu.

(***) Bkz. **Blue Boock** (1877 N. 16, Sh. 10)

uygarlık adına elde edilmiş bulunan ender birkaç başarıyı tehlikeye sokuyordu. Dahası var: Sayesinde reformun gerçekleşeceği laiklik ilkesi reddedilmiş bulunuyordu. Padişahın ruhani iktidarını, hükümranlığının ayrılmaz unsuru diye yeniden ilân etmekle Türk milleti adımlarını gerişin geriye atıyordu.

Mahmut Paşa, Mithat Paşa Rekabeti - Hükümet Bunalımı - Medeni Kanun - Vakıf Malların Satışı

MAHMUT PAŞA, hükümet içinde tutucu ruhu ve de Âli Paşa'nın ölümüyle denkleştirme ağırlığından yoksun ve başsız kalan mutlakiyetçiliği temsil etmekteydi. Onun idaresiyle, ilerleme fikrinin taraftarları arasında ciddi bir çatışmanın patlak vermesine yol açacağı açıkça görülen bir rekabet vardı; ve bu çatışma yakındı, zira Abdülaziz'in, bir türlü peşini bırakmadığını halefiyet konusundaki planlarını yardımı sayesinde gerçekleştirmesi tasarladığı yeteneksiz kişiye karşı halk, güvenini gittikçe yitiriyordu.

Hatırlanacağı gibi 1841'de, iktidardan çekildikten sonra, Reşit Paşa yabancı ülkelere görevle gittiğinde günlük siyasal olaylar hakkında yakınlarından bilgi almaktaydı; bu gizli raporların belirlediği psikolojik bir anda kışkırtıcı bir davranışla geri çağrılmayı sağlamış ve yeniden iktidara getirilmeyi padişaha adeta empoze etmişti.

1872'de de öyle oldu; Mithat Paşa, Bağdat'a atılmıştı; o da, Abdülmecit'in sadrazamı gibi haksız bir sürgün cezasının kurbanıydı. Ta uzaktan, arkadaşları aracılığıyla kovucularının davranışlarını ve kamuoyundaki dalgalanmaları dikkatle izliyordu; o da üstadının yöntemine baş vurdu ve aynı amaca ulaştı. Mithat Paşa İstanbul Yolundayken Mahmut Paşa onu Ankara'da tutmak için elin-

den geleni yaptı. Mithat Paşa padişahla görüşme dileğinde bulundu, konuştu ve sonra Sadrazam tayin edildi. Ani bir gelişim, bir tiyatro darbesiydi bu; ve anlamını kavramayan yoktu; reform böyle ne alternatifler geçirmişti. Şimdiki halde muzaffer görünüyordu ve birkaç ay geriye bakıldığında şaşılacak şey: Tanzimat'ı temsil eden sürgün vezirin zaferini kutlamak için gösteriler tertip edildi. Türkiye'nin iç değişimi ve diriliş faaliyetine özellikle katılmış bulunan devletlerle işbirliğini sağlayacağına inandıkları kişiyi gayrı Müslim halklar da büyük bir sempatiyle karşıladılar. Fransa'nın 1870 savaşından yenik çıkması üzerine bir an yolundan sapmış gibi görünen imparatorluk yolunu ve kendisini uzun süre kararlı bir iradeyle yöneten eli aramaya çalışır olmuştu.

Ne yazık ki bu bir hayaldı. Çok kısa zamanda halkın sevgisini kaybeden Mithat Paşa üç hafta sonra düştü ve yerine, hasmının dönmesini hazırlayacağı anlaşılan bir geçici vezir getirildi.

Mahmut Paşa, haklı veya haksız olarak Rusya'nın ve Almanya'nın ortak harekatına atfedilen bu düşüşten yararlanmaya tenezzül etmedi. Mithat paşa da arada teveccüh kazandı ve Adliye işlerine getirildi. Bu yüzeysel giderimi, kavramı ve amacı belirsiz başka değişiklikler izledi. Az çok işe yarar bütün devlet adamları sırayla Babıâli'den ve eyalet valiliklerinden geçtiler.(*)

Abdülaziz'in gariplikleri çoğalmıştı. Türk hükümetinin sapkınlığını, batmakta olan bir gemiymişçesine dikkatle izleyen Rus basını, Türkiye'nin yakında ortadan kalkacağını bir ağızdan tekrarlayıp duruyordu ve Orta-Doğu sorunu, o an'a dek kişisel kaygılarıyla uğraşmakta olan büyük devletlerin hükümetlerinde yeniden ciddi bir sorun olarak ele alınmaya başladı.

Tanzimat, bu Fransız ve pusulasız despotluğun di-

(*) O zaman yapılan bir hesaba göre Âli Paşa'nın ölümünden sonra her bir eyalette üçer vali değiştirilmişti.

rekt etkisinden başka bir şey olmayan insanlar ve nesneler kargaşalığının geri planına itilmişti.

1873 ve 1874 yıllarında topladığım notlara göz gezdirdiğimde, göze batan iki olayla karşılaşmaktayım.

Kafalar reformda olmasa ve hayat hükümetin gidişatıyla atbaşı görünse bile bürokratik mekanizma gene de verilen bir ilk hareketle işlemeye devam etmekte, bir miktar yararlı ve nispeten takdire şayan iş sağlamaktaydı.

Türkiye, ilk Medeni Kanunu'nu işte bu az-çok gizli faaliyete borçludur.

Nizamiye mahkemelerinde uygulanmak üzere meydana getirilen bu kanunnameyi Yüksek Adalet Şurasının özel bir komisyonu kaleme almıştı. Osmanlı mezvuatını modern gereklere uydurma yani gittikçe daha az, ilkel hal alan toplumun gerekli kıldığı pratik gelişmesini sağlama ve iç içe olduğu dinsel buyruklardan ve de ahlâk yasalarından, karşısında bağımsızlık kazandırma amacıyla girişilen çalışmaların belli başlı kısmını teşkil ediyordu.

Önce şeriat'da bulunmayan ve yerine gerçek inançlının vicdanının ve dogma ile aynı olan yasalara doğuştan saygının ikame edildiği *ceza*'ya öncelik vermeyi düşünmüşlerdi. Bu sebepten ötürü 1841'de Ceza Kanunu yürürlüğe girmişti. Sonra, ticari ilişkiler daha bir gelişme gösterdiğinden bu konuyu ve özellikle iflas gibi, kambiyo senetleri gibi şeriatın öngörmediği bazı sorunları ivedili olarak çözümlemek gerekiyordu. Böylece 1850'de Ticaret Kanunu ilân edildi. Bu kanun, Orta Doğuda genellikle kabul edilen Fransız mevzuatından esinlenilmişti.

Şimdi doldurulması gereken büyük bir boşluk vardı. Medeni Kanun yerini tutan mevzuat *Tanzimat* devri süresince çeşitli zamanlarda yayınlanan yasalardan, emirnamelerden ibaretti. Bu ise, sık sık şeriata baş vurulmasını zorunlu kılan yetersiz ve tutarsız bir derlemeden başka bir şey değildi. Oysa ki, Osmanlı hukukçularının deyimiyle, dinsel hukuk kuralları öylesine engin bir deniz-

dir ki, ihtiva ettiği inciler ancak çok büyük bir çabayla çıkarılabilir.(*)

Bu durumda nizamiye mahkemeleri yargıçlarının hem modern hukuku iyi bilmeleri, hem de güç anlaşılan ve karşıtlıklarla dolu olan (**) dini doktrini yorumlayabilecek yetenekte olmaları gerekmekteydi. Bu şart, yargıçların seçiminde kabul edilen yeni prensiple ve de gayrı Müslimlerin devlet memuriyetine kabulleriyle bağdaşmıyordu. Bu sebepten ötürü mahkemelerin başkanlıklarını *kadılara*, yani edindikleri öğrenim sonucu yeni ve eski yasaları bildikleri asıl olan Müslüman yargıçlara vermek doğru olurdu. Bunlar davaya bizzat bakmak veya şeriat mahkemelerine göndermek hakkına sahiptiler.

Ancak, kadıların, davaya diledikleri karakter ve niteliği verebilme hakkından ötürü, bu sistem sakıncalıdır.

Öbür yanda, ticaret işleri, ayrı bir özel kanunnamenin meydana getirilmesini gerektiriyordu. Ayrıca bir medeni kanuna da ihtiyaç görülüyordu. Bu davalara şu veya bu Avrupa memleketinin kanununu uygulamak ise aynı derecede yanlış olurdu.

İşte bu mülahazalarla, 1872 yılı sonlarında Adliye nazırı, yanında Yüksek Adalet Divanının ve Devlet Şûrası-

---

(*) Dinsel hukuk, yani şeriat, **Kur'anı Kerim**'e, Peygamber'in söz ve hareketlerini nakleden **Sünna**'ya ilk dört halifenin hukukî açıklamaları, yorumları ve kararlarını ihtiva eden **İcm ü Ümmet**'e, Hicretin ilk üç yüzyılı içinde dört büyük imamın kararlarının derlemeleri olan **kıyas**'a dayanır.
Bu son derlemelerin en önemlisi ve yetkilisi **Multeka** olup dinî yasalar askerî yasalar, medenî yasalar, hukuk ve ceza mahkemeleri usulü, cezaî yasalar, ticaret yasaları, av yasaları gibi özel kodifikasyonlardan meydana gelmiştir. (Ubicini, Lettre sur la Turquie. I. 144)

(**) Bizzat Hazreti Muhammet, Kur'anı Kerim'den söz ederken, «Kuru da, yaş da bu kitaptadır» demiştir.

nın üyeleriyle birlikte, devrin gerekleri sonucu en çok ihtilâfa yol açan konulardaki hükümleri içeren sekiz kitaplık Medenî Kanunu padişahın onaylamasına sundu.(*)

Övgülere lâyık bu derlemenin başında bir de İbni Nuceym ve onun ekolünden daha başka hukukçuların kurdukları hukuk ilkelerini içeren genel hükümler bulunuyordu; ve her bir kitap, anlaşılmasını kolaylaştırıcı hukukî bir formülle başlıyor, Fetva koleksiyonundan alınma örneklerle son buluyordu.

Medeni Kanun komisyonundan başka, biri toprak hukukunun gerektirdiği değişiklikleri, ötekisi de ticaret ve tarım konseyinin reorganizasyonunu inceleyen iki komisyon daha vardı.

Yabancıların Türkiye'de mülk sahibi olabilmelerini mümkün kılan 1868 tarihli protokol, tahmin edileceği gibi laftan ibaret kalmıştı. Sadece bir Müslüman tebaa adına mülk satın almış olanların, bunu kendi adlarına çevirmelerine yaramıştı.(**)

Yabancı sermayeyi çekme ve tarım sanayiini geliştirme amacıyla alınan bu tedbir böylece, pek yararlı olmamıştı. Kaldı ki bu, Fransız hükümetinin 1867 tasarısındaki ekonomik reformun zaten ufak bir kısmını teşkil ediyordu. Önce köylüyü toprak mülkiyetine değgin haklardan çoğundan yoksun kılan düzeni ortadan kaldırmak gerekmekteydi.(***)

Daha önce de dediğim gibi gayri menkul mülkiyeti hakıkndaki yasalara göre miriye ve vakıf malların sahipleri, sadece zilyet durumundadırlar; yani sadece yararlanma hakkına sahiptirler, bunun sonucu olarak ne o toprak-

---

(*) Bk. Nicolaides VI. Satış, Kira, Kefalet, Borcun Nakli, Ariyet, Rehin, Hibe, Başkasının Malına El Koyma ve Nas'ı Izrar konularını bu sekiz kitabı meydana getirmektedir.

(**) 29 haziran 1870 tarihli bakanlık sirküleri.

(***) Nikolaides I, 56, Gayrı Menkul mülkiyeti kanunu.

larda inşaat yapabilirler, ne de tarım şeklini değiştirebilirler.(*)

Çayırları sürmeleri, ağaç ve bağ ekmeleri, toprağı tuğla yapımında kullanmaları, kısacası gayrı menkulün yüzeyini veya görünümünü değiştirici bir faaliyette bulunmaları yasaktır. Üstelik *miriye* ve *vakıf* mallar, Osmanlı topraklarının dörtte üçünü meydana getirmektedir.

İstanbul gazetelerinden birinde kâhince bir tahmin yürüten bir yazar, eyaletlerden birinin fetih yoluyla İmparatorluktan koptuğunu farz ederek bu toprak rejiminin nereye varacağını şöyle anlatmıştır:

«İstilâcının, kendini devletin yerine koyması yeter, gayrı menkul mülkiyeti hakkındaki yasalara dayanarak, ülkeden uzaklaştırmayı istediği kişilerin elinden, zilyedi oldukları miriye'yi alır ve bu, tamamiyle yasal bir tasarruftur.»

Hükümet gayrı menkul mülkiyetini *dominium plenum*'a dayanan bir mülkiyet haline getirmek için defalarca teşebbüs etti. Üstelik hazine de bundan kazançlı çıkacaktı. Malî bakımdan, *tapu* gibi verimsiz bir gelir yerine gelir vergisi alırdı; sağlam bir ipotek kanunu gayrı menkul kredilerini mümkün kılar böylece ufak arazi sahiplerini tefecilerin sömürüsünden kurtarırdı; kaldı ki yasal kısıtlamaların engel olduğu güçler de tarım sektörüne iş gücü ve Maliye'ye kazanç sağlardı.

Bunu takdir etmekle beraber Divan, böylesine köklü bir değişikliği gerçekleştirme yollarını aradığında bir yığın engelle karşı karşıya kalıyordu. Gerek *vakıflar, gerekse miriyeler,* serbest *müik*'le bir tutulamazdı. Daha doğrusu ilgili tarafları, yani kuru mülkiyet sahiplerine ve de zilyedlere tazminat ödemeden bu araziler mülk dizgesine getirilemezdi. Üstelik vakıf mallar için bu bile yapılamazdı,

(*) Bu gibi kısıtlamalar birkaç yıl öncesine dek Avusturya - Macaristan askerî bölgesine bitişik bölgelerde de vardı. (Bk. Revue de Deux - Mondes 1 kasım 1869).

zira hem dinî yasalar hem de halkın dinî vicdanı çiğnenmiş olurdu.

Gene de 1873'de Divan, o güne dek birçok tasarılarda yer almakla beraber bir türlü bir fermanla onaylanmamış olan vakıfları laikleştirici yasayı çıkardı. Evet, yasa çıkarılmıştı, fakat kim uygulayacaktı? Nasıl uygulayacaktı? Böylesine bir girişim zamana ve özellikle geniş malî imkânlara bağlıydı. Hazine'nin gelirlerini arttırmak için düşünülmüştü, ama öylesine fedakârlıkları gerektiriyordu ki, şimdilik buna imkan yoktu. Öyle bir fasit daire ki, nice reformları nice girişimleri durdurmuştu.

İmparatorluğun ekonomik durumu, birçok eyaletlerde hüküm süren anarşi Reşit Paşa'nın iktidarı zamanındaki sürekli başarısızlıklar ve Avrupa etkisine karşı her zamankinden daha şiddetle mücadele eden *Jön Türkler*'in faaliyetlerinin yarattığı şaşkınlık içinde hükümet, umutsuzluğa kapılmış, sorumluluk duygusunu kaybetmişti adeta. Enerjisiz, fikri teselsülden yoksun, plansız ve tutarsızdı; gittikçe gevşiyordu; *«hasta adam»* gözle görülür şekilde eriyordu.

Âli Paşa'nın hararetli faaliyetini izleyen bu moral durgunluk devam edemez diye feryat ediliyordu; bu uğursuz kehânet padişahın ve zavallı vezirlerinin kulağında beddualar kadar lanetli yankılar uyandırıyordu. Gerçekleşmesi yakındı.

Bulgaristan'da Durum

PRENS GORÇAKOF notalarından birinde şöyle diyordu: «Diplomasi Orta-Doğu sorunuyla hiç bir zaman 1875 yılındaki kadar yoğun bir şekilde meşgul olmamıştır. Avrupa'nın huzurunu sağlamak, çıkarlarını korumak ve güvenliğini sürdürmek için asla bunca iradenin bir araya gelmesi gerekmemiştir.»(*) Bu sözlere şunları da eklemek

(*) 7 - 19 kasım 1876'da Şuvalof kontuna gönderdiği yazılar.

gerekir: Asla Avrupa bunca sabırlı olmamış ve huzurunu en çok tehdit eden devleti, yani Rusya'yı hizada tutmak için bunca boş çaba harcamamıştır.

Bosna ve Hersek'in toplumsal ve ekonomik durumunu konu aldığım başlığı okurlarım hatırlar elbet; orda, Balkan yarımadasının ortalarına dek yayılan ayaklanmanın sebeplerini anlatmıştım; bu ayaklanma 1877 savaşına ve Osmanlı İmparatorluğunun kısmi bölünmesine yol açacaktır. Bulgaristan, Rusya'nın elinde ve doğu Slavlarının kader sorununda önemli bir koz olmuştu. 1860 ve 1870 yıllarındaki dinî akım hakkında söylediklerim olayların ona atfettiği siyasal rolün habercileriydi.

Bu sebepten ötürü, Bulgaristan'ın, Fenerli Rum ruhbanla çatışmasını hazırlayan tarihi bazı verileri daha eklemeyi gerekli buluyorum.

Bulgarlar, Balkanların güney ve kuzeyinde serpiştirilmiş birkaç iç toprak dışında 4 500 000 kişilik türdeş bir kitle olup, bu kitle Türkiye'nin Avrupa'daki topraklarının yarısını teşkil eden Timok, Morava, Yukarı Vardar, Okrida gölü, Selanik, Burgaz ve Rusçuk'u içine alan alanda toplanmışlardır. XIV. yüzyıldan beri (1390) Osmanlı egemenliği altındaydı.

Bu uzun bağımlılığına, halkı parçalayan zorunlu göçlere ve idari tevziata rağmen bu barışçı halk vatan sevgisini asla kaybetmemiş. Fütuhatın acı yasalarına nice saygılı kalmakla beraber, VIII. X. ve XII. yüzyıllarda saf imgelerini destanların anılarda tuttuğu üç krallığın doğmasına imkan vermiş bulunan millî birliğini kaybetmemiş. Vatanından uzak kalan bir Bulgar, tıpkı bir Yunanlı gibi, yabancı egemenliği altında bile olsa aynı sadakati besler. Bu, kapsamsız bir gözlem değildir. Rusya, Balkan yarımadasından 1829'da Dinieper'e ve 1858'de Kırım'a sürüklediği göçmenleri yaptığı tüm parlak vaatlere rağmen tutamamıştır; sayıları binleri buluyordu; salgın hastalıklardan kurtulup sağ kalanlar kitleler halinde Tuna vadilerine döndüler.

Ancak, bu sözlerden, «Bulgarların dünyanın en mutlu

köylüleri» (*) olduklarını söylemeye cüret eden bazı kişileri haklı çıkaracak şekilde Osmanlı rejimine alışmış ve kaynaşmış oldukları sonucu çıkarılmasın. Böylesine açık bir yanlış, olsa olsa menfaat karşılığı yazı yazanın veya vicdansız bir kişinin kaleminden çıkar.(**) Zira görgü tanıklarının anlattıklarından, Tuna eyaletinde Hıristiyanların ne koşullar içinde yaşadıklarını bilmemesi imkânsızdır.

Fakat şurası da kesindir ki, Müslüman boyunduruğu altındaki Avrupa devletleri arasında en köleleşmişi Bulgaristandı. Payitahta yakın olduklarından ayrıca sipahilerin, paşaların ve Fenerli Rumların feodal, siyasal ve dinsel boyunduruğu altında bırakıldıklarından eziliyordu. Çıkarcı bir hoşgörünün etkisi olan İngiliz hoşgörüsüne ve müstear adların gerisine gizlenen kalemini satmış gazetecilere ben 1865'de bir Osmanlı memurunun ağzından çıkan ve derhal özel notlarıma eklediğim sözleriyle cevap vereceğim.

Maçen'in (***) müdürü, Çerkez göçmenlerle kavgaya tutuşan Graetz köyündeki Hıristiyanlara şöyle bağırıyordu: «Tarlalar sizin mi? Tapularınız ha! Tanımıyorum onları. Müslümanları (Çerkezler) barındırıp doyurmaya gücünüz yok, öyle mi. Öyleyse evlerinizi satın, karılarınızı satın, çocuklarınızı satın, boyun eğin veya memleketten çıkıp gidin!»

Aynı yıllarda, Maçen'e bağlı Longavitza köyünde yaşıyan bir Bulgar soylusu bana şöyle dert yanmıştı: «Birikmiş paralarımızı, polis bilmesin diye sıkı sıkı saklarız; zira paramız var diye haber alırlarsa başımıza ne gelecek, asla bilemeyiz, yoksulu da, zengini de parasını gömer... bizler, tıpkı taşlar altında biten bitkiler gibiyiz. Bir sabah kalkıp ayin çanlarını çalalım desek tüm Müslüman ahali ayaklanır ve biz, fareler gibi delikten deliğe kaçmak zorunda kalırız.»

(*) Slade, II. 96

(**) Memorial diplomatique'de yayınlanan mektup - Kasım 1875

(***) Dobruca'da bir kasaba

Hür ve çıkar gözetmeyen bir soruşturmanın topladığı bu itiraflar köylülerin ne güç koşullar içinde yaşadıklarını, Hıristiyan ahalinin nasıl bir istismar düzeni içinde yaşatıldığını ve resmi makamların gösterdikleri aşağılamayı açıkça ortaya koymuyor mu? Gerçi 1875'de Bulgarlar nispeten dinî serbestliğe kavuşmuşlardı, fakat malları ellerinden alınmıştı, özgürlüklerinden eskisi kadar keyfilikle yoksun ediliyorlardı, ve her türlü hakaret onlara reva görülüyordu. Can ve mal güvenliği paşaların kişisel insaflarına kalmıştı. Yani her iki güvenlik de sık sık ihlâl ediliyordu.

Durum, Osmanlı Hıristiyanları arasında sabırlılığı dillere destan olmuş Bulgarların tahammülünü bile aşacak hadde gelmişti. Bir süreden beridir vatansever Bulgar eşkiya türemişti. Yunan isyanı sırasında düzenli bir örgüt Balkanlarda Türklere karşı ciddi bir savaş sürdürmeyi başardı. 1829'da, Rus işgali sırasında ülkenin çeşitli bölgelerinde ayaklanmalar baş gösterdi; bunlar 1839'da yeniden başladı; bu kez isyan daha yaygındı ve o tarihe dek tamamiyle yabancı kalmış bulunan bölgeleri içine alıyordu. Üç yıl sonra tüm ülke ayaklandı.

O sıralarda bir konsolos şöyle yazıyordu: «Bulgaristan'daki kargaşalıklar, bunları kışkırtan aşırılıklar ve bastırma harekatındaki gaddarlık nedeniyle içler acısı bir durum almış bulunuyor. Babıâli, mahallî otoritelerin bu gaddarlıklarına karşı tepki göstermezse, maşerî vicdan galeyana gelecek ve Yunanistan'da olduğu gibi, burda da asîler, Avrupa devletlerinin desteğini kazanacaklar.»

1850'de paşaların haksız talepleri Vidin ve Niş dolaylarında Ömer Paşa'nın duruma son vermeye çağrılmasını gerektirecek derecede ciddi ayaklanmalara yol açtı. 1867 de ve 1868'de Tuna vilayeti, Romanya'da hazırlanmış birçok silahlı girişimlere sahne oldu. Mithat Paşa'nın emriyle Rusçuk'taki usulsuz idamlar unutulmadı.

Nice kaba ve cahil nice sabırlı ve boynu bükük Bulgarlar baskıya karşı nihayet baş kaldırmış, özgür insan haklarını yeniden elde etmek için ayaklanmışlardı ve bu uğurda başlattıkları savaşı sebatla sürdürüyorlardı.

Bulgarlar aynı sebatlı enerjiyi dinsel alanda da göstermişler, on iki yıllık bir mücadeleden sonra dinî muhtariyetlerine, yani antik otosefal kiliselerine yeniden kavuşmuşlardı. Bu ilk kurtuluşun, onu millî özgürlüğe götüren ilk adım olacağı tahmin edilemez miydi? Zira onların millî özgürlüğünün ilk büyük düşmanı Fenerli Rum ruhbandı. Ortaçağda da kısa ömürlü Bulgar ve Sırbistan devletlerinin kurulmasını da dinsel muhtariyet izlemişti; tıpkı Rusya'da ve Yunan krallığında olduğu gibi. Şimdi *Bulgar sorunu,* Modern Yunanistan'ın ve Sırbistan'ın doğmasına yol açan ağacın yeni uç veren bir dalı gibiydi.

Bulgarlar da, Sırplar kadar, birçok noktalardan, *Seifgovernment*'a ehil olduklarını iddia edebilirlerdi. Hatta onlara nazaran sabır ve çalışkanlık gibi kesin bir üstünlüğe de sahiptiler.

Hatta bu nice karakteristik sabır içlerinden en kararlılarını yani dinsel özgürlüğün yanında siyasal özgürlük isteyenleri bile yumuşak davranışa feci bir bunalımla çalkalanan Bâbıâli'nin yüreğine biraz su serpecek bir düzenlemeye razı olmaya itmişti. Genç Bulgar partisinin 1870'den önce Romanya'da yerleşmiş gizli organları vardı; bunlar Osmanlı iktidarı karşısında kesin bir bağımsızlık talep etmiyor, bir zamanlar Tuna prensliklerine tanınmış olan bağışıklıklara benzer bir statüyle yetinmeye taraftar görünüyorlardı. Bulgaristan, Türk hükümetine yakınen bağlı kalacak; Padişah, Bulgarların kralı olacak; iktidarını bir Hıristiyan valiye veya kral naibine devredecek; bu kişi, mahalli ordunun ve sivil idarenin şefi olacak ve bu kişiyi millet meclisi seçecek. Ülkeyi millet meclisinin kurduğu sürekli konseyin yardımıyla o idare edecek. «1867'de İmparotorluğun şanlı efendileri, Bulgarların sadakatini bilirler» diye ilân ediyorlardı bu Anayasanın adsız yazarları. «Biz, bu satırları yazanlar, atalarımızın geleneklerine saygı duyma kararındayız. Fakat çektiğimiz acılar tahammülün sınırlarını aştı ve acil bir çare bekliyor... Şayet hükümdarımız şu acıklı durumumuzu ve meşru isteklerimizi gözönünde tutmazsa, bizler de, geçmişteki gibi, gözlerimizi dindaş-

larımıza çevirmek zorunda kalırız; onlardan sempati ve etkili destek bekleyecek ve ülkemizi fetheden bütün yabancılara kurtarıcı gözüyle bakacağız. Bulgarlara, İmparatorluğu kendi topraklarıymış gibi savunma arzusunu vermenin onu, öz vatanıymışçasına İmparatorluğa bağlamanın tek yolu ona haklar tanımaktır. Osman oğullarıyla omuz omuza altı milyon Bulgar, küçümsenecek bir güç değildir. İstilacı eğilimiyle şiddetle savaşılması gereken bir açgözlü çıkıp muhtariyetine saldırdığında bu güç onu durduracaktır.»

Baskı altındaki Bulgaristan'ın desteği olduğu kadar, özgür Bulgaristan'ın düşmanı olarak bizzat Bulgarların gösterdikleri memleket kuşkusuz *Rusya idi.*

Bunlar, doğulu Slavların siyasal koşullarının değişmesine yol açacak olan savaşın arifesinde oluyordu. Burda, muazzam bir tarihi olayın açıklanmasına yarayacak bir ön inceleme söz konusu olduğundan, kısacık da olsa, bu olayın sahneye konduğu ve hazırladığı yabancı hükümetin özel görüşlerine değinmek yerinde olur kanısındayım.

Saint Petersbourg hükümetli Bükreş'te «Bulgaristan Merkez Komitesi» henüz kurulmadan özgür bir Bulgaristan düşünüyordu. 1854'de Çar Nikola, B. Britanya elçisine gizlice çıtlatmıştı. *Kendini, yeni prensliğin zorunlu koruyucusu* sayıyordu: yani 1831'de Eflâk ve Buğdan'da kendisine tanınan organik düzenlemeye benzer bir otorite icra etmeyi tasarlıyordu.

Oysaki, Rusya'nın gözlerimizin önünde gelişecek olan olaylar süresince kendini temize çıkarmak için yarım yüzyıl öncesine dayanan Romanya'yı hazırlayıcı bu düzeni defalarca ileri sürdüğüne şahit olacağız.

Hersek'te İsyan - 1875 Fermanı

TÜRKİYE'DE BASKI hemen hemen her zaman hoyrat bir vergi alma usulü şeklinde ortaya çıkmıştır. Böylesi,

Kur'anı Kerim'in ilkelerine uygundu: «İnansıza, aşağılatıncaya ve vergiyi ödeyinceye dek vurun.»

Ta başlangıçtan beridir fethin en açık belirtisi ve gerçek kazancı reayalardan alınan baş vergisi, vasallerden, hatta İslâm ordularının geçici olarak işgal ettikleri bağımsız devletlerden alınan haraçlardı.

Bununla beraber, unutmayalım ki keyfî vergilere tabi kılınmakla beraber gayri Müslim toplumlar, hiç değilse mükellefleri, kişilerin hakaretlerinden koruyan rejime sabırla tahammül ediyorlardı.

İstismar, iltizam üsülünün konmasından sonra başladı. Vergi tarhı eşitsiz, gayrı adil ve kışkırtıcı oldu. Tahsildarlar hakaret ve kötü muamelelerinden başka, hiç bir cezaya çarptırılma korkusu olmaksızın reayaları soymaya başladılar.

Birinci kitabın sonundaki özetle de söylediğim gibi Balkan yarımadasındaki ayaklanmalardan çoğu, angaryadaki eşitsizliğin ve bunun yol açtığı hoyrat muamelelerin sonucudur.

1875 yılı ilkbaharında Hersek'de Hıristiyanların silâha sarılmasına yol açan da (yabancılar da destekledi) işte bunlar oldu. Barutu ateşleyen kıvılcım birçok köylere Müslüman otoriteler arasında çıkan münhasıran mali anlaşmazlıktı.(*) Ayaklanma hemen öteki bölgelere sıçrayarak ırk ve din savaşı kapsamına büründü.

Gerek dış ülkelerden, gerekse Balkan yarımadasındaki çeşitli eyaletlerden gelen tutarlı raporlar karşısında Türk hükümeti tehlikeyi derhal kavradı; ve bizzat padişahın da ifade ettiği gibi, gerekli adama ve paraya sahip olmayan Divan yabancı hükümetlere, özellikle Viyana'ya çağrıda bulunarak isyancılara yardım edilmemesini, Sırbistan ve Karadağ'ın da tam bir tarafsızlık siyaseti gütmelerinin sağlanmasını istedi.

Ne var ki sınırlamak ve yangını kontrol altına almak yetmezdi; ocağı da söndürmek şarttı. Nitekim Avusturya -

---

(*) Bk. Sarı Kitap 1875 Sh. 15 - 1876 - 1877

Macaristan harekete geçerek Babıâli'nin *iç işlerinde derhal bazı değişiklikler* yapmasını sağlama konusunda Almanya ve Rusya ile anlaşmaya vardı.

Kuzeyli üç hükümet, kendi ifadeleriyle Osmanlı devletinin iç işlerine karışmaya niyetli değillerdi; amaçları sadece asîlerin boyun eğmeleri, Sırpların ve Karadağlıların tarafsız kalmaları ve Türkiye'nin insaflı ve alicenap davranması için yeteri kadar etkili bir moral baskıda bulunmaktan ibaretti.

Öte yandan İngiltere, bu üç hükümetle fikir birliği içinde olduğunu belirtici bir davranışla, İstanbul'daki elçisini *zatı şahanelerine,* özellikle adliye ve maliye işlerinde acele reformlara gidilmesi konusunda direkt talepte bulunmakla görevlendirdi.

Öte yanda Kuzeyli üç imparatorluğun hükümetleri ortak bir girişim için öteki devletlere çağrıda bulunduklarından İstanbul hükümeti «8 Nisan 1875'de bu devletlerin konsoloslarının Herseklileri dıştan yardım beklememeye ve dilediklerini duyurmak için Babıâli'ye temsilci göndermeye çağırmalarına karar verdi.

Konsolosların misyonu başarıya ulaşmadı; bu ise asîlerin, davalarını tehdit edici buldukları fedakârlıklara razı gelmeye hazır olmadıklarını gösteriyordu. Moskova basını bu varsayımı doğrulayıcı bir tutum takındı. Bu konuda dayandığı temel olay anlatılmaya değer.

Topraklarına sayısız kaçağın sığındığı Avusturya-Macaristan, sınırdaş ülke olarak Osmanlı eyaletlerinin yatışmasını içtenlikle diliyordu; bu sebeple de konsolosların başarısızlığına boyun eğmeye niyetli değildi. Asîlerin ayaklanmalarında Rusya'yı tabii yardımcı saymakta devam ettiklerini sağlam ajanlardan haber aldığından, derhal harekete geçip bunların gözünü açmaya çabaladı. Dalmaçya valisi General Rodiç'e bir buyrultu göndererek Hersek Voyvadasıyla birlikte asîlere, Çar hükümetinin maddî veya manevî desteğine dayanabilme gibi bir hayale kapılmamaları gerektiğini anlatmalarını istedi.

Son derece samimi olan ve harfi harfine uygulanan

bu emir Rusya'ya gerçek niyetleriyle bağdaşmayan bir ilgisizlik atfediyordu. Saint-Petersbourg kabinesi aksini iddia edemedi, zira Viyana hükümetiyle imzaladığı pakt gereğince bu konuda susması gerekiyordu. Bunun üzerine Avusturya delegesinin iddiasını el altından, propaganda aracılığıyla çürütme yoluna gitti. Bir Saint-Petersbourg gazetesi kamuoyunda beyanat niteliği taşıdığı kanısına varılan ve kuzeyli üç imparatorluğun arasındaki anlaşmayı bozma tehlikesini bile yaratan bir yazısıyla, Rusya'nın Osmanlı Hıristiyanlarına her zaman olduğu gibi sempati beslediğini, general Rodiç'in söylediği sözlerin hatalı olarak aksettirildiğini ve yorumlandığını Avrupa'ya ve ayaklanan eyaletlere duyurdu.

Bu düzeltme Avusturya için pakta aykırılık; Hersekli isyancılar için cesaret vericiydi. Moskova'nın Slav komitesinin gönderdiği temsilcinin (*) sözleriyle de güveni artan asîler ne söylemek istendiğini anlamışlardı.

Bu olaylar üzerine ve ötede Sırbistan'la Karadağ'ın çatışmalara katılmaya hazırlandıklarını gören Türk hükümeti, gittikçe tehlikeli bir hal alan durumun zorunlu kıldığını düşünerek, *Hattı Hümayûn*'un ve *Gülhane Hattı Şerifi*'nin hemen hemen bir tekrarı olan yeni bir ferman çıkardı.

Olaylar ve koşulların birbirine yaklaştırdığı 1839, 1855 ve 1875 tarihleri eşanlam ve aynı özü taşımaktadır. Yüz yılın başlarında sonra da Kırım savaşını izleyen devirde olduğu gibi, Hersek isyanının zorunlu kıldığı reform fermanı da özellikle Avrupa'yı yatıştırma amacıyla alınmış bir tedbirdi. Bu üç ferman arasındaki ayniyetin tam oldu-

(*) Hersek voyvodaları Raguze ve Cettigne'in kampları arasında uzun süre mekik dokuyan Wesselitzki önce kendini Prens Gorçakof'un doğrudan ajanı diye tanıtıyordu. Bu sıfat kendisi için tehlikeli olabileceğinden birden asîlerin müstakil vekili oluverdi; Viyana ile Berlin'de onların isteklerini bu sıfatla sundu ve savundu.

ğuna işaret etmek için sonuncuya da, ilk ikisi gibi *içten gelme* ve *bağımsızlık* niteliğini taşıyor süsü verildiğine de işaret edelim.(*)

1875 tarihli iki fermanını ve birkaç ay içinde çıkarılan kararname, emirname v.s. hükümlerini koordine etmeye çalıştım. Bu çetin çalışmamın özetini aşağıda veriyorum.

1 — *Vergi rejimi:* Ondalık usulünün kaldırılması; aşar yerine arazi vergisi, vergilerin birleştirilmesi, halkın tahsildarları seçme hakkı.

2 — *Toprak rejimi:* Gayri Müslim tebaanın gayri menkul sahibi olma hakkı; tarımcı köylünün şartlarının düzeltilmesi.

3 — *Adli rejim:* Yüksek adalet Divanı'nın (Divan-ı Ahkâm-ı Adliye) istinaf ve bidayet mahkemelerinin reorganizasyonu; İstanbul'da Hukuk ve Ticaret davalarına bakmaya yetkili bir Temyiz mahkemesinin kurulması; mahkeme kararı olmaksızın tutuklama ve suçlulara karşı kötü işlemler yapılmaması; yürütme organlarının, kaza organlarının işine kesinlikle karışmamaları; yargılamaların düzenlice ve eşitlikle yapılabilmesi için kanun ve kararnamelerin kodifikasyonu.

4 — *Siyasal haklar:* Gayri Müslim tebaanın her kademede memur olarak kabul edilmesi; halkın, yargıçları ve idari kurulların üyelerini serbestçe seçebilmeleri.

5 — *Dinî haklar:* Tam ve kusursuz inanç özgürlüğü; cemaatlerinin işlerinde patriklerin ve öteki ruhani şeflerin sahip oldukları yetkilerin tasdiki; kilise ve okul inşası konusunda kolaylıklar tanınması.

6 — *Çeşitli hükümler:* Eyalet meclislerinin dileklerini yıllık bir delegasyonla İstanbul'a duyurma hakkı; güvenlik kuvvetlerinin reorganizasyonu; angaryanın ve hot be hot müsaderenin kaldırılması; aşar'a eklenen % 2,5'un kaldırılması ve 1872'den önceki vergi bakiyelerinden devletin vazgeçmesi; ve nihayet sadrazam, vezirler ve altısı gayri

(*) Bu konuda bk. Saffet Paşa sirküleri (12 ekim 1876)

Müslim on beş üyeden kurulu bir «reformları uygulama konseyinin» kurulması.

Görüldüğü gibi bu hükümler, yayınlanalı yirmi yılı geçtiği halde birer boş vaat olarak kalan 1856 fermanının hükümlerinin hemen hemen aynıdır.

Bu programın getirdiği ender yenilikler olarak şunları sayabiliriz: Kaza ve icra erkinin daha belirlice ayrılması; tahsildarların bizzat vergi mükelleflerince seçilmeleri; adlî ve idarî kurulların seçimleri konusunda eyaletlerin statülerine getirilen değişiklikler. Bu son noktayla ilgili yönetmelik, yukarda eleştirmiş olduğum vilayetler hakkındaki ilk kanunun kusurlarından bazılarını düzeltmeye yönelikti. Ferman, kuruluş şekli oylama özgürlüğüne dokunan seçim kurullarını ortadan kaldırmakta ve seçilecek yargıç ve eyalet meclisi üyelerinin listelerini meydana getirme, üyeleri üç mislinden iki misline indirme gibi karmaşık olan mekanizmayı sadeleştirmekteydi. Fakat çeşitli kurullarda ekseriyeti Müslümanlara garantileyen eski kanun yürürlükte kaldığından batma tehlikesi içinde bulunan Türk hükümetinin öncelikle düzeltmekte çıkarı olan başlıca ihtilaflar devam edip gidecek demekti.

Avrupa'nın Müdahalesi - Üç Yabancı Devletin Teklif Ettiği Reformlar - Müslüman Liberal Partinin Beyannamesi

MAHMUT PAŞA'NIN Divan'ı Humayun'a girişini belirleyen Ferman'ın aceleyle kaleme alınmış olmasını yabancı devletler genellikle esefle karşılamışlardır. Bir yandan hükümetlerin teati ettikleri fikirleri Divan'ın benimsemesini ve *Hattı Hümayûn*'un çıkışındaki gibi bir işbirliğini kabul etmiş olmasını tercih ederlerdi. Öbür yandan, yeni reformların gerekleri Osmanlı halklarıyla devlet arasındaki ilişkileri tanzime yetebilseydi bile, bunca bunalımlı bir devrede memleketin savaş halinden barış haline geçmesi için yeterli olmayacağı kanısında idiler. Ve nihayet, bazı büyük

devletlerin hükümetleri, özellikle Viyana ve Saint-Petersbourg bazı garantiler almaya ve *Tanzimat*'ın uygulanmasının uluslararası bir kontrol altına alınmasını istemeye kararlıydılar.

Avrupa, 1867'de olduğu gibi, ama bu kez Türklerin 1871 savaşını izleyen Selfgovernment rejimi altında işi savsattıkları konusunda tecrübe sahibi olarak dümeni yeniden ele almaya hazırlanıyordu.

Andrassy Kontu Paris anlaşmasına imza atan devletler nezdindeki Avusturya-Macaristan temsilcilerine gönderdiği 30 Aralık 1875 tarihli yazısında üç imparatorluk sarayının his ve dileklerine tercüman oldu. Bu önemli yazıda geliştirilen argümanların başlıcaları şunlardır:

«Garantör devletler, Avrupa ile Türkiye'nin ve de ayaklanan eyaletlerin halklarının çıkarları arasında sıkı bir dayanışmanın var olduğunu kabul ederler; bu yıkıcı ve kanlı mücadeleye, bu eyaletlerin gerçek ihtiyaçlarını bağdaştırıcı ve Osmanlı otoritesini sağlayıcı reformlar aracılığıyla son verilmesini doğru bulurlar.

2 Ekim tarihli irade ve 12 Aralık tarihli Ferman, İmparatorluğun organizasyonuna ciddi ve olumlu değişiklikler getirebilir; fakat bu iki fermanı ilân ederken Padişah'ın ayaklanan halklarının en kısa zamanda yatıştırılmasından çok gelecekte meydana getirilecek yasalara temel olacak genel ilkeler koymayı amaçladığı da açıkça görülmektedir. Düzenin yeniden kurulmasını sağlamak için fiili tedbirlere de ihtiyaç olduğu unutulmamalıdır.

Zira yıllardan beridir Bosna ve Hersek'de süregelen içler acısı durumun gerçek sebepleri arandığında görülüyor ki haç ile hilâl arasındaki husumet Avrupa'daki eyaletlerin tümünde günden güne daha çetin bir hal almaktadır. Hıristiyanlar hâlâ kendilerini köle hissetmektedirler. İnanç özgürlüğü hâlâ fetih yasalarınınkini andıran tahammül dışı bir katılıkla kısıtlanmış olarak bırakılmaktadır. Halen savaşmakta olan halkların bir arada barış içinde yaşamalarına imkân verecek bir düzen, ancak, Hıristiyan dinine nazariyatta ve fiiliyatta İslâmlıkla eşitlik sağlamak

suretiyle ve bu dine bugün olduğu gibi sadece tahammül *edilmesi değil saygı duyulması kaydıyla kurulabilir.*

Yasalar önünde herkesin eşit olduğu ilkesi imparatorluğun her yanında gözetilmemektedir. Hıristiyanların mahkemelere Müslümanlarla aynı haklarla ve güvenle çıkmaları şarttır.

Ayaklanmaları besleyen sebeplerden biri ortadan kaldırılmak isteniyorsa, ta otuz yıl önce bizzat Babıâli'nin bile takbih ettiği iltizam usulüne son vermek gerekir; ayrıca bir kısım verginin, yani eyalet giderlerine dağrudan iştirakin derhal kaldırılması zaruridir.

Bosna ve Hersek'te Devlet'e ve camilere ait olmayan toprakların hemen hemen tamamı Müslümanların malıdır, halbuki tarımcı sınıf Hıristiyanlardan meydana gelmiştir. Görülüyor ki *tarım soruna* din yüzünden bir ihtilâf halini almaktadır.

1861'de serfliğin kaldırılması köylülerin durumunu daha da ağırlaştırmıştır; şimdiki çiftçi ve yarıcı koşulları içinde daha fazla istismar edilmektedirler. Bu aşırılıkları durdurmak amacıyla 1858'de bir ferman çıkarılmıştı; fakat asla uygulanmadı. Şimdi köylülerin olumlu şartlarla toprak sahibi olmalarını aynı zamanda belli bir bağımsızlık sağlayıcı ve Müslüman vatandaşların haksız, kötü muamelelerinden kurtarıcı bir formül bulmamız gerekir.

Babıâli'nin vaatlerinin Hıristiyan halklar nezdinde artık hiç bir saygınlığı kalmadığı göz önünde tutulursa, reformların uygulanmasının bundan böyle paşaların keyfine bırakmamanın yerinde olacağı kabul edilmelidir; bu konuda sıkı bir kontrolü gerçekleştirmek için *mahallin Hıristiyan ve Müslüman eşrafından kurulma* kontrol komitelerinin meydana getirilmesi yerinde olur.

Bu mahalli garantiden başka üç imparatorluğun hükümetleri, Türk hükümetinden, 2 kasım ve 12 aralık Fermanlarında vaat ettiği hususları resmi bir bildiriyle kesinlemesini ve aynı zamanda yukarda saydığımız Bosna ve Hersek'in yatışmasını sağlayıcı hususları kabul ettiğini büyük devletlere resmen tekrarlamasının zaruri olduğuna inanmaktadır.»

Gerçekte Andrassy Kontunun yazısından çıkan sonuçlar Babıâli'nin daha önce ilân ettiği hukukî tasarruflarıyla aynı olup *Tanzimat* devrinde zaman zaman resmen kabul edilmiş bulunan ilkelerin geliştirilmiş şekli olarak görülebilir. Hatta bu yazının son paragrafında formüle edilen kusurları haklı çıkarmak için *Hattı Hümayûn*'un Paris kongresine gönderilmesini 1856 yılına dayanan bir geçmiş örnek olarak kabul edebiliriz. Daha doğrusu İngiltere, Fransa ve İtalya katılmaları dileğiyle sunulan beş hususun ve özellikle sultan Abdülmecit'in imzaladığı ikinci fermana benzer bir tasarrufun Avrupa ve Türkiye'nin devletler hukukuna alınmasını sağlayıcı son hususun kapsamını aralarında bu şekilde izah ettiler.

Paris anlaşmasının 9. maddesinin giriş sözleri ve Orta Doğu'da çıkan ihtilaflarda 1856'dan beridir bunlara verilen yorum hatırlanacak olursa Viyana hükümeti tarafından talep edilen dolaylı anlaşmanın Divan'da karşılaştığı muhalefete şaşmamak gerekir. Avusturya-Macaristan hükümetinin notasının muhtevasını gayri resmi yoldan öğrenen Padişah'ın hariciye nazırı, öğütleri kabul etmeye hazır olduğu, fakat Avrupa'nın, İmparatorluğun iç işlerine karışmasına asla tahammül etmeyeceği şeklinde mağrur bir cevapla notayı reddettiğini beyan etti.

Bununla beraber, mağrur inatçılığı 1827'de Yunan isyanının bilinen sonuca ulaşmasına yol açan (*) selefinden

---

(*) 27 kasım 1827'de Yunan istekleri konusunda görüşmek üzere İngiltere Fransa ve Rusya'nın elçilik tercümanlarını kabul eden Reis Efendi bir kâğıt almış, dikey bir çizgiyle ikiye ayırmış, üstüne **Reaya devleti** diye yazmıştı. Sonra bir yana Yunanlılara yapılabilecek fedakârlıkları, öbür yana da kesinlikle reddedilenleri sıralamıştı. Elçiliklerin talep ettikleri imtiyazlar ve bağımsızlık bu yandaydı, yani söz konusu bile edilmemeliydi. Sözlü olarak da şunları ekledi: «Bakın, çizginin bu yanında olanlar kesinlikle imkânsızdır; ve Müslüman millet tamamiyle yok edilmeden gerçekleşemez.

daha temkinli bir kişi olarak, Raşit Paşa, efendisini çok ağır fedakârlıklarda bulunmak zorunda bırakabilecek bir tavrı sürdürmekten kaçınmayı uygun buldu. Yabancı hükümetlere, Zat'ı şahanelerinin, Andrassy kontunun ileri sürdüğü önerilerden ilk dördünü benimsedikleri, Bosna ve Hersek'in ihtiyaçları için doğrudan vergi alınması konusundaki son noktaya gelince bunu, Devlet'in maliye sistemine aykırı olduğu, fakat bu iki eyaletin idarî kurullarına danıştıktan sonra bu ihtiyaçlar için yıllık bir tutar saptanabileceği cevabını verdi. (*)

Osmanlı bağımsızlığını zahiren de olsa kurtaran bu resmi beyanı kısa süre sonra, dört hafta içinde sadakat andı içenlere Padişah'ın kesin af bağışladığını bildiren *İrade*'si izledi (**)

O sıralarda, öz anlamı ancak daha sonra anlaşılacak olan acayip bir belge, devlet hiyerarşisinde yüksek kademelerdeki bazı kişilerin samimi hislerini ortaya koydu.(***) «Müslüman Vatanseverler» bazı yabancı temsilciliklerin başkanlarına şu şekilde kaleme alınmış bir bildiri gönderdiler «Şu anda iktidarda bulunan hükümetin edeceği vaatler tutulmayacaktır, zira Avrupalı hükümetler Hıristiyanları, onlar kadar sefil olan Müslüman sınıfı aleyhine olarak yararlandırmak istemektedirler. Tedavi edilmesi gereken asıl yara devletin gayrı adil idaresi, tutarsız ve kontrolsuz bir hükümdarın kaprisleridir.

Bir despotun yerine Türkiye'nin başında basiretli bir hükümdar bulunup, bu hükümdar bütün ırkları ve dinleri temsil eden milletvekillerinden kurulu bir meclise dayanarak memleketi idare etseydi her şey çözümlenirdi. Orta - Doğu sorununun gerçek çözümü işte budur; ve bu da

---

(*) Raşit Paşa'nın 13 şubat 1876 tarihinde Türkiye'nin yabancı memleketlerdeki temsilcilerine gönderdiği genelge.

(**) 29 şubat 1876

(***) Daha önce de zikrettiğimiz 9 mart 1876 tarihli vatansever Müslümanların bildirisi

Kur'anı Kerim'e asla aykırı değildir. (*) Türk hükümetinin temel ilkesi seçime dayanır ve dinsel yasalara göre milletin iradesine ihanet eden hükümdar azledilebilir ve karşı gelirse *halkın gazabının sonuçlarına katlanmaya terk edilebilir.*»

«Abdülaziz'in hükümdarlığı kötüdür.» Burda, bildiriyi kaleme alanlar kamu hizmetlerini tek tek gözden geçiriyorlar; tarımsal durum ele alındığında sadece bir eyaletin, Mithat Paşa'nın idare ettiği Tuna eyaletinin iyiye gittiğine işaret etmeleri kayda değer.

Vatanseverler şöyle devam ediyorlardı: «Madem yasalar ülkeyi deli veya ahlâksız bir hükümdardan kurtarmaya izin veriyor, hem deli, hem ahlâksız olan Abdülaziz neden tahttan indirilmiyor? diyeceksiniz. Memleketin selametinin emrettiği bu eylemi, milletin büyük çoğunluğunun kanısını temsil eden bizler, bildiride imzaları bulunan bizler gerçekleştirebilirdik; ne var ki son iki ferman Hıristiyanları, haksızlığa uğradıkları anlaşılmamış zavallı kurbanlar durumuna getirmiş olup her türlü umutlar besleyebilecekleri duyurulmuş bulunmaktadır; bu durumda eylemimizden ötürü Avrupa'nın bizleri Hıristiyanlar aleyhine işlemde bulunmakla suçlamasından korkuyoruz.

Hükümetler, Türkiye'deki temsilcilerine, *başlarında Mithat Paşa*'nın ve daha az tanınmış olmakla beraber onun kadar aydın ve yürekli kişilerin bulunduğu partiyle anlaşmaları emrini verirse bir anda her şey değişecektir. Belki iktidardaki padişahı devirmeye de gerek kalmadan pusulasız despotluğunu frenlemeyi bile başarabiliriz. O zaman mutlak iktidarı dengeleyebilecek kurumlar derhal meydana getirilir ve memleket barış ve diriliş safhasına hızla geçerdi. Şimdilik bütün sorunları bütün yasaları ele alan bir parlamento beklemiyoruz, dileğimiz mutlakiyeti dengeleyecek bir millet meclisi, İngiliz sistemine yakın diyebileceğimiz bir model kurumdur.

(*) Kur'anı Kerim şöyle der: «Müminler, millî meclisleri tarafından idare edilmelidir.»

Kanımızı kurutan bozuk hükümet yok olup yerine basiretli ve liberal bir idare getirildiğinde herkes yaşayabilecek ve çalışabilecektir.»

Hüseyin Paşa'nın idare ettiği ihtilâlci kuruluş da 1858'de benzeri fakat daha yumuşak bir dille konuşmuştu. «Müslüman vatanseverler»in hazırladığı ufku uğursuz bir ışıkla aydınlatacak olaylar, III. Selim'in ve IV. Mustafa'nın kurban gittikleri olaylar kadar trajik olaylar pek yakındı.

Berlin Memorandum'u - Bulgar Katliamı - Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi - Anayasa Tasarıları - Sırbistan ve Karadağ'a Karşı Savaş - Murat'ın Tahttan İndirilmesi - Abdülhamit'in Cülûsu

AVRUPA DİPLOMASİSİ Hersek isyancıları nezdinde, İstanbul'daki kadar başarılı olmadı. Uzun sınanmalar ve hayal kırıklıklarından edindikleri tecrübeler sonucu voyvodalar, Avusturya'nın önerip Babıâli'nin kabul ettiği şartların, isteklerine uymadığını açıklamaktan geri durmadılar ve affı reddettiler. Sırbistan'la Karadağ'ın silah yardımı ve Bulgaristan'ın manevi desteğine dayanarak mücadeleyi sürdürmeye karar verdiler.

Gerçekten Sırbistan ve Karadağ, ihtilâl propagandasının sürdürüldüğünü açıklayıcı bir kıpırtı içinde görünüyorlardı. Öte yanda Müslüman halklarda bir sinirlilik hüküm sürüyor ve gerek Avrupa'daki, gerekse Asya'daki birçok merkezlerde Hıristiyan aleyhtarı eski fanatizmin hortlaması her an bekleniyordu.

1876 mayıs ayında Filibe civarında bir ayaklanma baş gösterdi ve az sonra Fransa ve Almanya'nın Selanik elçileri öldürüldü.

Bu olayların verdiği heyecanla üç imparatorluğun şansölyeleri ikinci kez toplandılar ve o güne dek Bâbıâli'nin güçlü danışmanları olan devletlerin fikir birliğini kuşku altına koyucu Berlin memorandumunu kaleme aldılar. Bu

tasarruf, tıpkı Andrassy kontunun yazısı gibi konumuzla ilgilidir, zira *Tanzimat*'ın ilerki gelişmelerini etkilediği görülecektir. Bildiriyi yedi madde halinde özetliyorum:

«Büyük devletlerin çatışma bölgelerine savaş gemileri göndermeleri -iki ay süreyle ateşkes- ayaklanmanın sebep olduğu maddi zararların giderilmesi hakkında bir anlaşmaya varılması konusunda Babıâli ile isyancıların doğrudan görüşmeler yapmaları -Mahalli bir Hıristiyanın başkanlık edeceği bir mahalli reformlar karma komisyonunun kurulması konusunda tarafların anlaşmaları- Osmanlı bir likleriyle isyancılar arasında tampon bir bölge -Hıristiyanların silah taşımaları hakkında görüşmeler yapılması- Yabancı konsolosların gözetme ve kontrol yetkisi.»

Memorandum, anlamını Türk hükümetinin derhal kavrayacağı şu diplomatik cümleyle sona eriyordu: «Ateşkes süresi, büyük devletlerin tasarladıkları amaca ulaşamadan geçmesi halinde üç imparatorluk, genel barışın çıkarlarının gerektirdiği *etkili tedbirleri* almak üzere yeni bir anlaşmaya başvuracakları konusunda anlaşmış bulunmaktadır.

Paris anlaşmasını imzalamış bulunan devletlerin ortadoğu siyasetine hakim görünen bu fikir birliğini İngiltere pek hoş karşılamıyordu; fakat Berlin memorandumunda açıklanan görüşlere katılmayı reddetmesine yol açan asıl sebep, Babıâli'ye karşı yöneltilen muhtemel zorlayıcı tedbirlere girişme tehdidiydi.

Öte yanda Fransa, Avrupa'nın o güne dek izlediği yatıştırma çabasını uzun süre etkisiz bırakma tehlikesini gösteren karşılıklı kuşkuları dağıtmak için çabalaya dursun son derece ciddi siyasal olaylar Babıâli'yi ve de saray'ı bir anda allak bullak etti. Bir süreden beridir İstanbul'da sık sık toplanan, hatta barut satın alan softalar 11 mayıs 1876'da Abdülaziz'e baş vurarak, memleketin çıkarlarına ihanet etmekle suçladıkları sadrazam Mahmut Paşa'nın ve Şeyhülislâm'ın azlini istediler. Ayaklanmaya dönüşebilecek bir gösteriyle karşı karşıya geldiğinde ürken Zat'ı Şâhaneleri, suçlanan iki yüksek memurunu azletti, birinci-

nin yerine Mehmet Rüştü Paşa'yı ve ötekinin yerine Hayrullah Efendi'yi atadı; yanlarına da serasker olarak Hüseyin Avni Paşa'yı kattı.

Halkın sevgisini kazanmış olan bu üç kişiyi atamakla Abdülaziz, onların korumasına sığınmıştı adeta; ne var ki çekeceği acılara ve ölümüne bu kişilerin sebep oldukları konusunda beş yıl sonra ciddi söylentiler çıkacaktır.

Fransız elçisi 17 mayıs 1876'da, «Düzen yeniden kurulmuşa benziyor» diye yazıyordu, «Fakat kitle yarı yolda durmaz ve softaların isteklerinin Türkiye'nin geleceği için baş önemde sonuçları olabileceğini düşünmek aşırı sayılamaz.»

«Kitle» gerçekten gittikçe fanatikleşiyordu ve her yandan, yabancı temsilcilere, Hıristiyanlara yapılan kötü muamelelerin haberleri ulaşıyordu. Bugün Manastır'da, yarın Kıbrıs'da veya Müslümanların çoğunlukta oldukları Aysa kasabalarında; dinsel aşırı tutkularını ceddah ve Şam'dakilere benzer kanlı olaylara yol açacağı korkusu yaygındı.

1841'de olduğu gibi, bu kez de Müslüman öcü Bulgarlar'a kıran girdi. Birkaç tahrikçinin ayaklanma düzenlemeye çalıştığı Filibe dolaylarında sayısız köyde, yaş ve cinsiyet gözetilmeksizin halk katledildi. Çerkez vahşetine bırakılan bu yerlerde on beş-yirmi bin Hıristiyan insafsız bir bastırmaya kurban gitti. Bu, Bulgarların kurtuluşunun son pahası olacak bir katliamdı.

İkinci bir dram daha birkaç ay sonra trajik bir sonuca ulaşarak Fransız elçisinin ve de «Müslüman vatanseverler»in tahminlerini kesinledi. Memleketi iflasa sürüklemekle ve Rusya'ya teslim etmekle suçlanan Abdülaziz 30 mayıs 1876'da tahttan indirildi; yerine yeğeni Murat Efendi getirildi. Büyük amcası reformcu III. Selim eski tutucu, yaşlı Türkler tarafından düşürülmüştü; Abdülaziz ise son zamanlarda reformlarla mücadele temekle suçlanarak *Jön* (jeune genç) *Türkler* tarafından tahttan indirilmişti.

Cülûsunda, yeni padişah tasarılarını, daha doğrusu iktidarını borçlu olduğu ve kendi adına kullanacakları an-

laşılan darbecilerin (*) tasarılarını şöyle açıkladı: Tüm tebaaları tam ve eksiksiz bir özgürlükten yararlanacaklardı; Yüksek meclis memleketin yararına olacak hiç bir şeyi ihmal etmeyecekti; Şurayı Devlet, eğitim, maliye ve öteki kamu hizmetlerinde reformlar yapılacaktı. Bütçe dışında hiç bir masrafa cevaz verilmeyecekti. Hükümdar ödeneği altmış bin keseyi aşmayacaktı; vs.» Kısacası, düzen, tasarruf, ilerleme... işte babaca ve onarıcı bir hükümetin emri altında işleyecek bir idarenin getireceği nimetler.

Dilediği şeye inanmaya doğal olarak eğilimli halk ve Müslümanlar cahil oldukları kadar her şeye kolay inandıklarından bu parlak sözlere hemen kandılar ve bir süre görülen sükunet, akılsız ve hoyrat Abdülaziz'in düşüşünü ilân eden Fetva'yı doğruladı adeta.

Aydın kişiler arasında gene de bu ihtilâlin siyasal sonuçları üzerinde kanı birliği yoktu; Memurlar, basın ve hatta ulema korporasyonlarında görülen fikir ayrılıkları, bizzat hükümet üyelerinin duygu ayrılıklarını yansıtıyordu.

Sadrazam, Mehmet Rüştü Paşa, Şeyh-ül-İslam, Harbiye nazırı Hüseyin Avni Paşa ılımlılardan idiler. İlerlemeye karşı olmamakla beraber; köklü tedbirleri içgüdüsel olarak reddediyor ve *Jön Türklerin* önderliğine getirilen Mithat Paşa'nın uzun zamandan beridir hazırladığı Anayasa tasarısını kuşkuyla karşılıyorlardı. Hariciye nazırı Raşit Paşa'nın reformcu fikirlerini destekledikleri Mithat Paşa, otorite prensibini ve mümkün olduğunca Müslüman üstünlüğünü koruma kaydıyla modern devletlerinkine benzer bir özgürlük rejimini kurmanın zamanı geldi diye düşünüyordu.

İstanbul gazeteleri, basına hükmeden şiddetli baskı-

(*) Mithat, Mehmet Rüştü, Şeyh-ül-islâm, Damat Mahmut ve Damat Nuri bir süre diktatörsü iktidarlara sahip bir tür millî selâmet komitesi şeklinde çalıştılar. İktidarları o haddeydi ki Padişahın önceden kendilerine danışmadan yaptığı bazı atamaları onaylamayı ve imzalamayı reddettiler.

ya rağmen cesur bir ağız takınarak bu konuda hararetli polemiklere girişmişlerdi. Tutucu Türklerin organı olan *Basiret,* bir Millet Meclisinin kurulmasını reddetmemekle beraber malî konuların ve kamu hizmetlerinin dışında yetkilere sahip olmasını reddediyordu. Hıristiyanlar orduya Müslümanlarla aynı koşullar altında katılmamalı, nazır ve vali gibi yüksek idari memuriyetlere getirilmemeliydiler, zira o takdirde daha güçlü olurlardı; halbuki onların minnettarlığına ve sadakatine güvenmek kendini aldatmak olurdu.

Hatta Hümayûn'la kabul edilmiş bulunan eşitlik ilkesini reddeden bu itirafları ve bu aşağılık sakınımları *Jön Türkler Vakit* gazatesinde şöyle cevaplıyorlardı.

«Öğütlerinize kulak verilseydi devlet uçuruma sürüklenirdi. Baskı sisteminin zamanı geçmiştir artık; içinde yaşamayı kurduğunuz uygar toplumların samimi duygularıyla asla bağdaşamaz. Türkiye'yi büyük ve güçlü bir devlet haline getirmenin tek yolu Padişah'ın tebaalarına hak ve ödevlerde eşitlik tanımaktır ve dinsel yasalar bu özgürlüğe karşı değildir.»

Basiret, «Yanılıyorsunuz, diye karşılık veriyordu; Şeriat, söylediğinizce hoşgörülü değildir. Fikirlerinizi benimsemek Halifeliği ve Müslümanlığı yok etmek demektir; oysa ki gücümüzü yapan İslamlık olmuştur; alçakca tavizlerle özüne saldırmamalıyız.»

Mithat Paşa'nın sadrazamlığına, sonra da azline yol açan çatışmalar işte böyle başlamıştı.

Gerçekten Mithat Paşa, bir zamanlar Reşit Paşa, Ali ve Fuat Paşalar gibi devrin önemli kişisi olmuştu ve İmparatorluğun kaderi onun zaferine veya düşüşüne bağlı gibiydi.

Selefinden daha az ürkek olmakla beraber onun kadar yeteneksiz olan Murat, Mithat Paşa'dan yana görünüyordu. Rolü zaten kesinlikle sıfırdı. Minnettarlığın yükünü gittikçe ağırlaştıran vezirlerinin vesayeti altında boynunu bükmüştü.

Günün birinde, Padişahın bedenen ve manen hasta

olduğundan devlet idaresinde pek az rol oynadığı söylentileri yayıldı ve yüksek dereceli memurlar bunu teyit ettiler. Az sonra da Şeyhül-İslâm'ın bir *Fetva* ile padişahı, hükümdarlığa elverişsiz olduğunu ilân ettiği ve yerine kardeşi Abdülhamit'i gösterdiği duyuldu. Yeni padişah 31 ağustos 1876'da tahta geçti.

O sırada Babıâli yoğun saldırılara uğruyordu ve Divan Müslüman vatanseverliğine üstüste çağrıda bulunmaktaydı.(*) Murat'ın kısa saltanatı sırasında Sırbistan ve Karadağ savaşa başlamış ve inansızlara karşı cihat ilan edilmişti. Prens Milan'ın ve Prens Nikola'nın birliklerini sınırlarına dek püskürten İslâm ordusunu yepyeni bir heyecan sarmıştı. Toprakları tehdit altına giren iki devlet, İngiltere ve Avusturya'nın *statü quo ante bellum* esası üzerine aracılığını talep ettiler. Ahmet Eyüp Paşa komutasındaki birliklerin Sırbistan'ı kısmen işgal etmeleri üzerine Türk hükümeti savaştan önceki sınırlar iddiasını kesinlikle reddetti.

Savaşan iki prensliğin toprak bütünlüğünü korumak, aynı zamanda Bosna ve Hersek'e muhtariyet tanınması amacıyla İngiltere, İstanbul'da bir uzlaşmaya varılması için çırpınadursun, Rus diplomasisi her türlü anlaşmayı imkânsız kılmak için elinden geleni yapıyordu. Batılı büyük devletlerin isteğine uyarak Babıâli altı aylık bir ateşkese razı oldu; Çarın hükümeti bu teklifi reddetti. Savaş istiyordu; daha doğrusu Lord Derby'nin ve Kraliçe'nin İstanbul'daki temsilcisinin kanısı bu merkezdeydi. Rusya, Padişahdan, topraklarının büyük bir kısmını yabancı işgâline bırakmak anlamına gelecek şekilde boyun eğme teminatı istemekteydi. Onun dileğince bir barış sonucu, müttefik donanması Boğaz'a girecek, bir Rus ordusu Bul-

(*) Kitabımda defalarca kullandığım bir kelimenin asıl anlamını burada açıklamam yerinde olur. Müslümanlar için vatanseverlik, Müslümanlığa sadakat anlamındadır, yani bizim anladığımız şekilde vatanını sevmek, milletin çıkarlarını gözetmek demek değildir.

garistan'a yerleşecek; Avusturya-Macaristan geçici olarak Bosna ve Hersek'i işgâl edecekti. Ayrıca payitahta bir de Avrupa komisyonu gönderilecekti.

Avrupa hükümetleri sadece bu son şartta fikir birliğine varmış görünüyorlardı.

Osmanlı Anayasası

TÜRKİYE'NİN İÇİNDE çırpındığı kriz had dereceye varmıştı. Peygamber ve yukardan gönderilen dört kitap üzerine yemin etse bile hatlar ve iradeler artık ne işe yarardı? Kimsenin güveni kalmamıştı; vaatlerin hepsi de ödemeden âciz bir borçlunun imzaladığı bonolardan farksızdı.

Bu durumda, yani Müslüman iktidarın âciz olduğu kabul edilerek garantilerin gerçekleştirilmesini yabancılara bırakmak gerekir miydi? Halife Padişahı gerçek bir düşüş tehdidi altına sokan böyle aşağılayıcı bir kontrolden kurtarmak için son bir teşebbüsde bulunmak yerinde olmaz mıydı?

Abdülhamit'in danışmanları, Tanzimat'ın ilk zamanlarındaki umutsuz durumu hatırlayarak bu kasvetli soruları kendi kendilerine sorup duruyorlardı. Sultan Mahmut devrindeki gibi enerjik bir hamle ve millî bir canlılık belirtisi gösterip Avrupa'yı yatıştırmak zuraretiyle karşı karşıyayız; ve Türk hükümeti memleketin selameti sorununu bizzat çözümlemelidir.

Hükümran otoritenin, aczin ve itibarsızlığın son haddine vardığı o sırada buna karar verildi; böylece Osmanlı halklarına defalarca tanınmış hakları bir halk meclisinin koruması altına koyan Anayasa fermanı denemesine gidildi.

Server Paşa'nın başkanlığında, üç sekreter yardımcısının Hıristiyan olduğu on altı sivil memur, on ulema ve iki ferikten kurulu bir özel komisyon, imparatorluğun

yeni statüsünün temlelerini saptamak için Babıâli'de toplandı. Üyelerden çoğu liberal fikirlere taraftar olup, Mithat gibi, Fazıl gibi *Jön Türkler*'in dileklerini yetkiyle temsil eden belli başlı devlet adamlarıyla fikir birliği için deydiler.

Padişah'ın iktidarının kısıtlanması ilkesi hiç bir itirazla karşılaşmadı ve bu, «zorunlu reformlar» listesinin başına kaydedildi. Fakat devlet başkanının o güne dek kullandığı yetkilerin bir kısmını devralacak olan meclisin bu yetkileri ne şekilde kullanacağı konusunda fikir ayrılıkları hemen baş gösterdi. Ulema takımı, Hattı Hümayun'un, bütün Osmanlı tebaasının medeni ve siyasal haklarda eşit olduğunu ta yirmi yıl önce ilân etmemiş gibi, Hıristiyanların Millet Meclisine alınmalarına karşı çıktı. Ancak bu muhalefet, Şeyhül-İslâm'ın, çoğunluğun fikrine katılmasından sonra fazla dayanamadı.

Komisyonun çalışmaları hayli ilerledikten sonra Divan, yabancı hükümetleri haberdar etmenin zamanı geldi diye düşündü, Avrupa da o sırada İstanbul'a bir komisyon göndermek üzereydi.

12 ekim 1876'da elçilere gönderdiği sirkülerde Saffet Paşa şöyle diyordu: «Vatandaşların devlet işlerine katılması on yıl önce, vilâyetler kanununun çıkarılmasıyla başladı. Bununla beraber bu yenilik, beklenen olumlu sonuçları yaratmadı; yetersizce uygulandığından, göçmüş rejimi karakterize eden düzende aşılmaz engellerle karşılaştı. Kamu görevlerindeki teminatsızlık bütün eyaletlerde hüküm süren huzursuzluğun doğrudan doğruya merkezî idarenin koşullarından doğduğunu ispatlamakta gecikmedi. Merkezi idarenin, vilâyet merkezlerinde ve bağlı kazalarda kurulan meclislere benzer yeni bir teşekkülün kurulması suretiyle taşradaki kulumlarla uyumlu bir idare şekline kavuşturulması gerekirdi.

«Bu düşünceyle, vilâyetlerin ve merkezin seçtikleri üyelerden meydana gelen bir meclisin kanunları, vergileri ve İmparatorluğun bütçesini oylamak üzere her yıl İstanbul'da toplanmasına karar verilmiştir. Üyeleri hükü-

metce atanan başka bir meclis, Senato yetkilerine sahip olacaktır.»

Türk hükümeti böylece Avrupalıların girişimini önlüyordu. Kesin sonucu beklemeden *tüm Osmanlı devletlerine* uygulanabilecek önemli bir reformu ilân etmekten amacı önlemek, *garantör devletlerin Sırp ve Bulgar eyaletlerinde* planladıkları ve İmparatorluğun payitahtında faaliyet gösterecek bir Avrupa delegasyonunun uygulayacağı özel reformları gereksiz kılmaktı.

1 aralık 1876'da anayasa tamamlandı. Tüm ayrıntılarıyla yaratıcısı olan kişinin görüşlerine uymuyordu; halbuki çoğunluğun dileğiyle uygulayacak olan o idi. İlerde anlatacağım gibi Mithat Paşa'nın ilk tasarısı, Server Paşa'nın başkanlığında müzakereye konan statüden daha geniş ve açıktı. Devlet Şurası başkanı Divan'daki çalışma arkadaşlarının tutucu çekingenlikleriyle son an'a kadar mücadele etmişti. Statünün Mithat Paşa'nın konağında okunması sırasında, Sadrazam Rüştü Paşa'nın, Hıristiyanların adli makamlar önünde tanıklık etmeleri ve orduya kabulleriyle ilgili hükümlerin kaldırılmasını sağlaması kayda değer bir husustur.(*)

Osmanlı anayasası, Saffet Paşa'nın önleyici sirkülerinin teşekkül etmesini engelleyemediğini Avrupa komisyonunun Amirallik sarayında toplandığı 23 aralık 1876 tarihinde ilân edildi.

Dışişleri bakanı, Babıâli'nin yabancı memleketteki temsilcilerine olayı şu sözlerle duyurdu:(**)

«Geçen cumartesi günkü tören, sevinçli bir hava içinde sükûnet ve parlak bir şekilde icra edildi. Anayasanın ilânı top sesleriyle karşılandı ve *Osmanlı İmparatorluğunun şanlı tarihinde bir çığır açacak olan* bu yüce olayı payitahta duyurdu. Bütün gün ve bütün gece halk

(*) Konuda Bk. Lettre Sur la Turquie'nin ünlü yazarı Ubicini'nin 1877'de yayınlanan **Constitution Ottomane** adlı eseri.

(**) 26 aralık 1876 tarihli sirküler.

padişaha sadakatini, minnettarlığını ve girişilen *yüce hamlenin başarılı olacağına* beslediği inancı içten gelen gösterilerle açığa vurdu. Bu konuda Müslüman halkla Hıristiyan halk arasında kesin bir his ve umut beraberliği bulunduğunu güvenle kesinleyebilirsiniz.

Hattı Şerif'in okunmasından sonra sadrazam hazretleri (*) verdiği belagatli ve ateşli söylevle tüm Osmanlı halkını şevke getiren sevince ve kıvanca tercüman oldu, soylu ve vatanseverce bir dille, *Osmanlı İmparatorluğunda özgürlüğün, adaletin ve eşitliğin, yani uygarlığın zaferini kuran* yeni kurumların heyecan verici tablosunu gözler önüne serdi.»

Günlük basının bazı sert saldırılarının açıkladığı doğal bir kaygıyla (**) Saffet Paşa şunları ekliyordu:

«Anayasanın uygulanmasında kuşkuya kapılacak kimselere vaatleri derhal uygulamaların izleyeceğini, zat'ı şahanelerinin kesinledikleri iradeden ve de sadrazamın enerjik kararlarından bağımsız olarak tüm milletin aynı ruhla canlandığını ve bunun en sağlam, en iyi garanti olduğunu cesaretle tekrarlayın.

Önceki Hattı Şeriflerdeki vaatlerle, şimdiki anayasadaki hükümler arasında benzerlikler ileri süren olursa onlara, durumlar arasındaki farkı ve bu farkın herhangi bir karşılaştırma yapılmasını engellediğini anlatın. *Anayasa bir vaat değildir. Tüm Osmanlıların malı haline gelen ve gelişmesi, halkın iradesinin hükümdarınkiyle bir olmasıyla ancak durdurulabilecek veya ertelenebilecek gerçek ve kesin bir tasarruftur.*»

Görülüyor ki Saffet Paşa'nın yorumuna göre anaya-

(*) Mithat Paşa üç gün önce Sadrazamlığa getirilmişti.

(**) **İltihat** adlı gazete 1 kasım 1876 tarihli nüshasında şunları söylemeye cüret etti: «Babıâli'nin bugüne dek izlediği siyaset, sadece göz boyama siyasetidir; çok şey vaat etti, hiç birini tutmadı. Fakat yalancının mumu yatsıya kadar yanar; şimdi kâğıt üzerindeki vaatlere artık kimse kanmayacak; eylem isteyecekler.»

sa sinalagmatik ve bozulmaz bir hukuki tasarruf olup ancak millî parlamentonun katılmasıyla yürürlükten kaldırılabilir veya değiştirilebilir. Osmanlı vezirinin iyimser kesinlemelerinin kaç para ettiği yakında ortaya çıkacaktır. Şurası kesindir ki, Avrupa'nın duyguları onun güvenine pek uymuyordu; daha ölçülü ve mütevazi konuşsaydı ruhlarda daha az kuşku yaratırdı.

1876 anayasasının ayrıntılarını incelemeye kalkışmayacağım; bu ferman öncekilerden daha mantıklıca kaleme alınmış olmakla beraber, çeşitli yabancı yasalardan alınma parçaların yan yana getirilmesinden öteye bir şey değildir. Bu arada İngiltere, Fransa ve A.B.D. gibi en ileri memleketlerin anayasalarında yer alan itkidaın bölünmesi ilkesine ve özgürlüklerden çoğuna yer verilmiştir.

Bununla beraber önemle üzerinde durulması gereken bir husus var: şeriat, kutsal yasa ve Islâmlık, devletin resmi dinî ilân edilmiştir. Mithat Paşa'nın kaleme aldığı ilk taslakta «devletin, devlet olarak dini bulunmadığı» ilkesini koymuş olduğu ısrarla söylenmektedir; padişah ise Müslüman Osmanlıların halitesi olarak bırakılıyordu. Bu, cismani ile ruhaninin açık bir şekilde ayrılması demek olup geçmişte reformların başarısızlığına sebep olduğu haklı olarak iddia edilen teokratik rejimin temelini sarsıcıydı. Hükümdarın yüce dinî başkan sıfatını muhafaza etmesine rağmen Mithat Paşa'nın çözümü ilân edilen anayasayla kıyas kabul etmeyecek kadar daha köklüydü fakat ne yazık ki hâlâ çok güçlü olan ulema sınıfının inatçı muhalefetiyle karşılaşmıştı. Çünkü bütün dinlerin eşitliğini ve ortak bir iktidarın himayesi altında serbestçe icra edilmesini öngörmesi ulema takımının saltanatının sonu demekti. Amacı «Osmanlı» diye yeni bir vatandaş yaratmaktı, yani Müslüman veya Hıristiyan olabilen, ancak gerçek anlamıyla vatansever bir vatandaş. Fakat bunca ihtilâlci ve Müslüman halk arasında hâlâ hüküm süren üstünlük geleneğini kesinlikle yıkıcı bir tasarrufa tutucu takımının katılacağı düşünülebilir miydi?

Her ne hal ise, büyük adım atılmıştı ve 1876 fermanının, reformun inisyal güçlüğünü *prensip olarak* ortadan kaldırdığı inkâr edilemezdi. Padişahların cismani iktidarı halifeliğin getirdiği bir yetki değildi; Hıristiyan monarşilerdeki gibi sınırlı ve milletin temsilcilerinin işbirliğiyle icra edilen bir fonksiyona dönüşmüştü. Ancak şeriatın otoritesine ve İslamlığın resmî üstünlüğüne değgin anayasal iki formül Müslümanların bazı haklar talep etmelerine yol açıcıydı, fakat laik hükümete tam bir sivil ve siyasal bağımsızlık bırakması tamamiyle ihtimal dışı değildi. 26 aralık tarihli sirkülerinde Saffet Paşa şunları söylüyordu: «Yeni kurumların teokratik karakterde olmaları şöyle dursun dini hükümlerin reformları kösteklemelerini engelleyici ve memleketin ihtiyaçlarına uygun bir düzeni kurucu olduğunu fark etmişsiniz. Şeriat'ın ilerlemeyle bağdaşmayacağı şeklinde (heyhat!) çok yaygın olan inancın yersiz olduğu ortaya çıkacaktır. Unutmamak gerekir ki Şeyh-ül-İslâm ve Şeriat'ın öteki yüce otoriteleri bu statünün saptanmasına katıldılar; kutsal yasaların bu yetkili bekçilerinin onlara dokunacak en ufak bir hükmün yer almasına asla izin verebilmiş olması imkân ve ihtimal dışıdır.»

Osmanlı anayasasında dikkati çeken ikinci bir nokta daha var. Bu da tepki temeli olan vilâyetler kanununda olduğu gibi yürütme erkine gerek Senatoda, gerekse Meclisi Mebusanda çoğunluğu Müslümanlara sağlayıcı bir davranış özgürlüğü tanımasıdır. Senatörleri Padişahın ataması hakkına Anayasa hukuku açısından neler söylenebileceği bir yana, bu hüküm ve ayrıca bu atamada görevsiz yüksek dereceli memurları gözönünde tutmasını öğütlemesi sonucu bu meclisin Müslümanların açık çoğunluğuna dayanacağı açıktı. Bunlara katılacak olan ulemadan bazı kişiler ve *ipsoiure* parlamentoya katılacak vezirler de göz önüne alınırsa Müslümanların büyük çoğunlukta olacakları kuşku kaldırmaz.

Meclisi Mebusan'a gelince, bunun teşekkülünü de dizginleri eyalet valilerinin elinde bulunan karmaşık bir

seçim sistemi saptayacaktır. Bu sisteme göre mebusları kasaba, kaza ve vilâyetlerin idare meclisleri üyeleri seçecektir; daha önce nedenini açıkladığım şekilde bu meclisler de seçimle kurulmakta olup bu seçim sisteminin sonucunda bu üyelerin çoğunluğu Müslümandır.(*)

Oylama işleminin karmaşık ve çok kademeli olması sonucu resmi makamların seçmen üzerindeki baskısı fazladır. Örneğin, mahalli idare meclislerine üye seçimine hakim artma sisteminde kazalarda üç, sancaklarda dört, vilayet merkezlerinde beş kademeden geçmektedir. Oysaki İstanbul'da iki kademelidir. Öyleki dolaylı sistem, seçimlerin bağımsızlığını ve samimiliğini garantilemek şöyle dursun, bozmaktadır.

Aslına bakılırsa Osmanlı halkının toplumsal durumu, cehaleti, siyasal ve dinsel farklılaşmaları, eğitim, gelenek ve arzuları öylesine çeşitlidir ki, bu değişik koşullar içinde doğrudan seçim usulünün uygulanması son derece güçtür.

Uygulamada şöyle bir durumla karşılaşılmaktadır. İstanbul'da birinci derecede seçmenler muhtarlar ve mahalle imamları tarafından gösterildi; taşrada doğrudan valiler kendi adamlarına özellikle memurlarına ve maliye tahsildarlarına temsilcilik hakkı verdiler. Öyle ki, İstanbul'da toplanan meclisin üyeleri tam anlamıyla hükümetin adamlarıydı ve bunlar öylesine bir yumuşak başlılık gösterdiler ki, çok geçmeden halk arasında Meclisi Mebusan yerine, *evet efendim* meclisi denmeye başlandı.

Aslında 1876 Osmanlı anayasası samimi bir eser değildi ve olamazdı, zira serbest iradeye, hele Müslüman halkın dileğine dayanmıyordu. Tutucu Türkler ve ulema hükümet meclisinde şiddetle mücadele etmişlerdi, hatta

---

(*) Eyalet meclislerinde üyelerin çoğunluğunun Müslüman olmalarının sebeplerinden biri de, çoğu Müslüman olan mahallî memurların bu meclislere katılmaları ve bunların yasa gereğince katılan cemaat şeflerinden sayıca daha fazla olmalarıdır.

anayasanın değnekçileri görünen *Jön Türkler* bile, eski zihniyetten vazgeçmemişti.(*) Avrupa'nın liberal fikirlerini aydın sınıf benimsememişti; Türkiye için değişik bir kader dileyenler ve modern toplumda laik bir hükümetin yararları üzerinde kafa yoranlar hayli çoktu. Fakat belli başlı sorunlar yani medeni ve siyasal eşitlik sorunuyla karşı karşıya geldikleri anda taraflısı göründükleri doktrinin pratik sonucu, yani fatihle yenik halkların kaynaşmaları idesi karşısında irkiliyoriardı. Eski rejimin partizanlarına bunca taviz de bu yüzden veriliyordu. Ulema, statünün şeriat ululaması sonucunda «İslam dininin inanırlarını ilerici kişiler ve erdemli vatandaşlar» (**) yapan kutsal ilkelerin yeniden tek hakim olacağı kanısında idiler. Öte yanda ilerici vatanseverler Türkiye'de, batı parlamenterizmin en ileri şekillerinin doğacağını umarak kendilerini kutluyoriardı; bununla da Avrupa'nın yakınlığını tekrar elde edebileceklerini, kuşkuların dağılıp memleketin vesayetten kurtulacağını umuyorlardı.

Oysaki, gerçek durum çok geçmeden ortaya çıkacak ve Türkiye tarihini yapan eski çatışma, yani Müslüman-Hıristiyan çatışması yeniden başlayacaktır.

1876 ve 1877
İstanbul ve Londra Konferansları

1876 YILI ilkbaharında başlayıp Slav eyaletlerinde hızla yayılan ayaklanmaları Avrupa, yatıştırmayı başaramamıştı. Önce aralarında kolektif bir müdahalenin temelleri üzerinde bir anlaşmaya varmışlarsa da, Andrassy Kontunun notasını Berlin memorandumu izlemişti, yani *Foreign Office,* üç imparatorluğun hükümetlerinin programını reddederek ötekilerden ayrılmıştı. B. Britanya'nın

(*) Chaudrody kontunun 10 ocak 1877 tarihli raporu.
(**) **Basiret** gazetesinden.

gösterdiği husumet, tavrı gittikçe daha saldırganlaşan Rusya'ya karşıydı ve her iki taraf da askerî hazırlıklar yaptığından Avrupa'da, bir an, savaş kaçınılmaz gibi göründü.

Çatışmanın arifesinde İngiltere donanmasını Besika'ya göndermekle beraber son bir barış girişiminde bulunmaktan geri durmadı ve onun insiyatifiyle 1876 yılı sonlarına doğru İstanbul'da bir Avrupa konferansı toplandı.

Fransa'nın tam yetkili temsilcilerine gönderdiği talimatlarda Decazes Dükü, bu nihai görüşmelerin amacını şöyle tanımlamaktaydı. «Orta Şark'da karşılaşılan en karanlık ve aşılmaz direnişlerden ötürü en alicenap niyetlerin sonuç vermediğini ve en samimi çabaların başarısızlığa uğradığını kanıtlayan sayısız denemelerden sonra Avrupa'nın yardım etmeyi candan dilediği reform girişimlerinin yürütülmesinin sağlanmasını istemeye hakkı vardır.»(*)

Öte yanda Lord Derby, bu uluslararası eserin karakterini belirledikten sonra iki delegesine «halklara, özel işleri üzerinde bir kontrol hakkı tanınmasını ve keyfi bir idareye karşı garantiler» alınmasını öğütledi. (**)

Sırp ve Bulgar eyaletlerine verilmesin dilediği mahalli muhtariyet İngiliz delegesine göre, bu eyaletleri vasal prenslikler haline getirici olmamalıydı. Tasarladığı muhtariyet, Lübnan ve Girit gibi İmparatorluğun bazı eyaletlerine tanınan özel organizasyonun benzeri olup Lord Derby'nin zihninde, olayların zorladığı değişikliklere yeterli davranış özgürlüğü verici mahiyetteydi.

Konferans, hazırlık oturumlarından birinde bu görüşü benimsedi. Bu önemli karar üzerine, eyaletlerin özgürlüğü alanında görüş birliğine varılabileceği umudu belirdi.

Avrupalı delegeler Babıâli ile görüşmelere başlanma-

(*) 19 kasım 1876 tarihli yazı.
(**) 30 ekim 1876 tarihli yazı

dan önce, giriştikleri organik kurulları düzenlemede Andrassy kontunun notasında ileri sürülen önerilerden ve vilâyetler yasasının belli başlı elemanlarından yararlanılmasında fikir birliğine vardılar; bunun yanında «halklara, çıkarlarına uygun gerçek haklar ve Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında tam bir eşitlik ilkesine dayalı seçim hakkı sağlama»yı (*) amaçlamaya karar verdiler. Böylece, biri tek vilâyet halinde birleştirilmiş Bosna ve Hersek, ötekisi merkezleri Sofya ve Tırnovo olan iki büyük bölgesel idareye ayrılan Bulgaristan için olmak üzere iki statü meydana getirdiler.

Genel hatlarıyla bu projeler şöyleydi:

Nahiye Müdürlüğü mahalleler ve köylerden meydana gelmiş olup en ufak idari birliktir. Bir yanda seçimle belli sürelerde kurulan bir meclis ve dört yıl için seçilen *sakinlerin çoğunluğunun dininden* bir nahiye müdürü tarafından temsil edilecektir.

Belli sayıda nahiyelerden meydana gelen sancak genel valinin önerisi üzerine Babıâli tarafından atanacak bir *mutasarrıf* veya *kaymakam* tarafından idare edilecek. *Sancağın* başkanı da, tıpkı nahiye müdürü gibi çoğunluğun dinine mensup olanlardan seçilecek; yanında da, kısmen eyaletin idare meclisinin katkısıyla seçilecek iki yardımcısı bulunacak.

Eyaletin başına, *garantör devletlerin onayından* geçirilmesi kaydıyla Babıâli tarafından atanan bir *vali* getirilecek. Vilâyet merkezinde beşte ikisi Müslümah, beşte ikisi Ortodoks ve beşte biri Katolik üyelerden kurulu, belli süreler için seçilen bir meclis bulunacak. Bu meclis, cemaatlerin dini başkanlarının doğal üye oldukları devamlı bir idari komisyonu *vali* nezdine temsilci olarak gönderecek.

Nahiye müdürleri ve yardımcılarından kurulu sulh mahkemeleri, idare komisyonun onayı alınmak şartıyla valinin atayacağı teminatlı yargıçlardan kurulu bidayet

(*) Chaudordy kontunun 2 ocak 1877 tarihli yazısı

mahkemeleri ve garantör devletlerin temsilcilerinin onayıyla Babıâli tarafından seçilecek teminatlı üyelerden kurulu bir istinaf mahkemesi meydana getirilecek.

Ayrıca *nüfus oranına uygun sayıda Müslüman ve Hıristiyanlardan* bir jandarma kuvveti kurulacak.

Ve nihayet bu reformların uygulanmasını gözetmekle görevli bir uluslararası komisyon meydana getirilecek.

İki Bulgar vilâyetiyle Bosna ve Hersek için hazırlanan statüler birbirinden pek farklı değildi; valinin Hıristiyan olacağını ve eyalet meclisi üyelerinin, daha ufak idari taksimatın meclis üyelerince seçileceğini ve bunların da mülk sahibi, vergi mükellefi, ruhban ve öğretmenlerce seçileceğini belirtiyordu.

Kısacası Bosna, Hersek ve Bulgaristan'a tanınan mahalli muhtariyet, tıpkı Girit için olduğu gibi iki kademeli seçimlere ve bu eyaletlerdeki çeşitli sınıfların nüfus oranları esasına dayanıyordu. Bunun yanında yargıçların teminatı, mahalli bir ordu ve uluslarası komisyonların kontrolü de birer garanti olarak derpiş edilmişti. Ademi merkeziyetçi bir anlayıştı, yani bir yanda hem bu eyaletlere özgürlükten uzak bir statü veriyor, hem de merkez idarenin kesin otoritesini reddediyordu.

Türk hükümeti konferansın önerilerinin çoğuna, özellikle valilerin garantör devletlerin onaylamasıyla atanmasına ve uluslararası kontrol komisyonlarının müdahalelerine değgin hükümleri reddetti. Bu münasebetle gösterdiği inatçılık ya yabancı hükümetlerin aralarında gizli anlaşmazlıkların varlığına güvendiği veya İngiltere'nin kararlarında samimi olduğuna inanmadığı kanısını uyandırıyordu. O kadar ki, Londra'nın Divan'ı direnmeye kışkırttığından, hatta nihai bir bozuşma vuku bulduğunda maddi yardım vaat ettiğinden ciddi surette kuşkulanıldı.

Her ne hal ise, Avrupalı delegeler Babıâli'ye, davranışının tehlikeli durumlara yol açabileceğini izaha çalıştıktan sonra ve bir sonuç elde edemeden 20 ocak 1877'de dağıldılar.

Bir kez daha harbin eşiğine gelinmişti. Rusya seferberlik ilân etti ve Türkiye aynı şeyi yaptı. Bununla beraber *Foreign Office* ile Saint-Petersbourg arasında yeniden görüşmeler başladı; Rusya, İstanbul konferansının *hazırlık* oturumlarında aldığı kararları kabul edip derhal uygulamaya koymasında direniyordu. B. Britanya hükümeti İstanbul Konferansında alınan kararların saptadığı düzeyde reformların zorunluluğunu kabul etmekle beraber, «herkesin dileği olan» barışı kurtarma amacıyla Avrupa programını uygulamaya koyması için Türk hükümetine bir yıllık bir süre tanımayı önerdi; ona göre her şeyden önce Rusya ve Türkiye karşılıklı olarak silahsızlanmalıydılar.

Bu konuyu görüşmek üzere 1877 mart ayında Londra'da bir konferans toplandı. 31 martta imzalanan bir protokolde, şöyle deniyordu: «Orta Doğu'yu yatıştırmaya teşebbüs eden devletler, bu amaca varmanın en emin yolunun... Türkiye'deki Hıristiyan halkların kaderinin değiştirilmesi ve Bosna'da, Hersek'te, Bulgaristan'da reformların gerçekleştirilmesi olduğunda fikir birliğine varmışlardır... *Osmanlı hükümetinin* vaatlerinin nasıl gerçeklenmeye konduğunu İstanbul'daki temsilcileri *ve mahalli ajanları aracılığıyla gözetmeyi kabul ederler.* Umutlarının bir kez daha boşa çıkması ve Padişah'ın Hıristiyan tebaalarının kaderinin değiştirmemesi halinde Orta Doğu'da huzuru bozan ayaklanmaların sonunun gelmeyeceğini ve bu durumun kendilerinin ve tüm Avrupa'nın çıkarlarıyla bağdaşamayacağını Batılı devletler peşinen kabul ederler. *Bu sebeple, Hıristiyan halkların huzurunu ve genel barışı sağlamak için en uygun sayacakları tedbirleri birlikte alacaklardır.*»

Bu bildirinin özellikle vurgulu tonu, batılı devletlerin Rusya'yı yatıştırmaya ve savaştan kaçınmaya büyük önem atfettiklerini gösteriyordu. Kuşkusuz son yirmi yıl içinde, Fransız-Alman savaşını izleyen kısa bıkkınlık devri dışında, batılı devletler Türkiye'ye karşı 1877 Londra protokolunun saptadığı gözetmeye benzer bir anlaşma

uyarınca hareket ediyormuş gibi davranmışlardı. Halbuki 1856 Paris anlaşması yürürlükteydi ve 9. maddesi Padişahı, içişlerinde, her türlü dış müdahaleden uzak tutuyordu. Pek işe yaramayan bu hükmü, Londra Protokolü, aksi bir hükümle tamamiyle ortadan kaldırmıştı. 1876'da resmen ilân edilen reform programını ve Osmanlı tebaalarının medenî ve siyasî haklarını tanımlayan 1856 *Hattı Humayununun* hükümlerinin uygulanmasını bundan böyle batılı devletler sağlayacaklardı; Türk hükümetinin eylemlerinden hiç biri yabancı kontrolün gözünden kaçmayacaktı.

Divan, Londra konferansının, Rusya'nın şiddetli muhalefetiyle karşılaşacağı umuduna kapıldı ve bu ümitle İstanbul konferansında alınan kararı reddetmekle kalmayıp, bu reddi onaylaması için Meclis'i Mebusana götürdü. Londra'da imzalanan protokol yanıldığını kanıtlayınca da, siyasetinden vazgeçmek şöyle dursun, Meclisi Mebusan'ın onayının kendisine ödevinin ne olduğunu gösterdiği şeklinde mağrur bir karşılık verdi. 9 nisan 1877 tarihli sirkülerinde Saffet Paşa, «Hiç bir mülâhaza bizi kararımızdan döndüremez» diyordu. «Vaat ettiğimiz reformları gerçekleştireceğiz ve bu da eyalet, inanç, sınıf farkı gözetmeden; Rusya, seferberliği kaldırmadıkça biz de kaldırmayacağız. Paris anlaşmasını ve insan haklarını hiçe sayarak Avrupa'nın bize empoze etmeye çalıştığı vesayeti protesto ediyoruz.»

Bu beyanattan birkaç gün sonra Çar, artık olgunlaşan meyveleri koparmanın zamanı geldi, diye düşünerek «büyük devletlerin ikna yoluyla elde edemediklerini silâh gücüyle elde etmek için» ordusuna, Osmanlı sınırını aşmasını emretti.

1877 Harbinde Türkiye

1877'DE BALKAN yarımadasında ve Ermenistan'da olmak üzere iki cephede birden başlayan savaşlar, aske-

rî sorunlarla ilgilenenlerin dikkatini birçok noktalarda toplamalarını gerektiren çağdaş tarihî olaylardan biridir. Ele aldığımız devrin incelenmesinde *Tanzimat*'ın geçirdiği yeni bir sınanma olarak da çok yararlı gözlem konuları ortaya koymaktadır.

Düşüşünden birkaç gün sonra Abdülaziz, yeğenine şöyle yazıyordu: «İmparatorluğun bütünlüğünün ve onurunun savunulması için gerekli tüm tedbirleri saltanatım yıllarında aldığımı Zatı-Şahanelerinin unutmayacaklarını umarım.» Kişilere olduğu gibi, bazı fikirlere de aşırı tutku göstermeye eğilimli olan Abdülaziz silahlanmayla ilgili konulara karşı gerçek bir merak ve titizlik göstermişti. Fakat onun militarizmi kara ve deniz araçlarının nitelikten çok, miktar yönünden gelişmesini amaçlıyordu, veziri ve 1869 yasasının yaratıcısı Hüseyin Avni Paşa'nın hemen hemen tek faaliyeti bu konuda toplanmıştı.

Hüseyin Avni Paşa, Padişah'a gönderdiği bir raporunda, «Yabancı hükümetlerden çoğu, diyordu, zamanın gereğine boyun eğip yedek birliklerini arttırıyorlar. Reformlarımız da buna yönelmelidir.» Bu sözlerin ruhunu açıkladığı Hattı Şerif 1869'da üç yedek tümen meydana getirilmesini emrediyordu. Birincisi aktif ordununki yani *İhtiyat;* ikincisi Redif, üçüncüsü de Mustahfız. Bunlar, başıbozuklar dışında 700 000 kişilik bir kuvvet verecektir. (*)

1877'de bu birlikler sırayla seferber edildiler ve hepsi de iyi silahlanıp iyi donatıldı. Fakat Hıristiyan halkların husumetini gözden uzak tutmamak gerektiğinden ülkenin içini tamamiyle askersiz bırakmak tehlikeliydi. Bu sebeple her biri iki kısma ayrıldı; birincisi iyi talim gör-

---

(*) Yıllık kontenjan 75 000 kişi olarak hesaplanmıştı, fakat gerçekte bu sayıya ulaşmaktan çok uzaktı. 1869 yasasının hedefe (Toplam hizmet 20 yıl olduğundan) 1889'da ulaşacağı hesaplanıyordu. Bunun sonucu olarak da yani hedefe ulaşıldığında Türk ordusunun 1 milyon mevcudu aşacağı öngörülüyordu.

müş, sağlam bir kadroya oturtulmuştu; ikincisi ise yeterli talim görmekle beraber, iyi organize ve iyi komuta edilmemişti. Böylece birden altıya numaralanmış altı yedek birlik meydana geldi ve önce tek numaralı olanlar cepheye gönderildi.

Fakat düşmanın hatlara durmadan yeni birlikler yığdığını gören Türk hükümeti zaten güçlü olan savunmayı daha da pekiştirme ihtiyacını hissetti. Böylece Bosna ve Bağdat vilâyeti gibi seferberlikten muaf olup reformların henüz uygulanmadığı eyaletlerden olağanüstü birlikler toplandı. Bu çağrı orduya 140.000 kişilik bir ek güç getirdi. Bundan başka Redif'in topçusundan yeterli personel alınıp 1200 namlulu 200 topluk bir birlik kuruldu.

Fakat savaşlar, her geçen gün kızışıyordu, serasker, redif veya mustahfız sınıfından olmayan mahalli halktan bir gönüllü ordusu kurmaya karar verdi. Bu yardımcı kuvvetlerin başına emekli veya istifa etmiş subaylar getirildi. Çerkez, Arap ve Kürtlerden toplanan bir süvari birliği de onlara eklendi.

Ve nihayet bir de, önceki kategorilerden hiç birine girmeyen Osmanlı tebaalarından toplanma elemanlarla bir tür millî muhafız kuruluşuna karar verildi.

Bu çeşitli kaynaklardan gelme efektif ve silâhlar, 100.000 kişiyi bulan jandarma hariç, 1877 yılında Osmanlı İmparatorluğunun 813.335 kişilik bir ordu (en az 400.000'i yeterlice disiplinli) 141.284 at, 2012 namlu ve 3411 büyük kalibralı toptan oluşan bir güçle Rusya'nın karşısına çıkmasını gerçekleştirdi. (*)

Portatif silâhlar ise şöyleydi: 500 000 ağızdan doldurulan ve 2.000.000 kıçtan doldurulan tüfek.

Abdülaziz'in oldum olası özen gösterdiği deniz kuvvetlerine gelince aynı devirde 850 toplu 116 tekne, 28000 kişi, yani 16 zırhlı ve 100 tahta gemiden, ayrıca nakliye gemilerinden ibaretti.

(*) Bu sayılar İstanbul askerî okulunun eski profesörlerinden Bay Zboynsk'nin Armee Ottomane adlı eserinden alınmıştır.

Türkye'nin ortaya koyduğu kara kuvveti nice güçlü olursa olsun püskürtmesi gereken gücün ancak yarısıydı. Bununla beraber Osmanlı Ordusu başlarda, gerek Avrupa'da gerekse Asya'da enerjik bir direnme gösterdi. Plevne'deki yiğit savunma, istilacıları bir an bozgunun eşiğine getirdi; hatta diyebiliriz ki kuşatmacıların karşısında savaşan iki tümenin komutanlarının kişisel hususmeti olmasaydı Balkanların kuzeyinde sürdürülen ilk savaşlar istilacı ordu için gerçek bir bozguna dönüşebilirdi. Öte yanda Rus ordusu Kars surlarına doğru çekilmek zorunda kaldı ve derhal çok güçlü bir takviye sağlaması sayesindedir ki yeniden saldırıya geçip Ermenistan yolunu işgal etmeyi başardı.

Bu gelişme, nihaî avantajın en çok takviye ve değiştirme birliklerine sahip tarafın olacağını gösteriyordu ve bu ders, 1869 Osmanlı kanun koyucusunun öngörülerini haklı çıkarıyordu. Fakat 1877 tecrübesinin ortaya koyduğu bir husus daha vardı; Abdülaziz'in önce güvenle halefine devrettiği askerî teşkilâtın kof tarafları ortaya çıkmıştı. Türk ordusu organize kitle olarak mahdut tu; zira sadece Müslümanlar askere alınıyordu ve bunlar içinde de (yani 28 milyon Müslüman içinde de) hizmetin uygulanabileceği nüfus sayısı sadece 13 milyondu. Bu durumda tıpkı 1855'de ve son savaşta olduğu gibi ilk şoka karşı gelebiliyor fakat sayıca zayıf oluşu sürekli harekâta girişmesini engelliyordu.

1869 reformunun kadroların kusurlarını yeterlice gidermediği de göze çarpıyordu; Hüseyin Paşa'yı suçladıkları gibi kadrolar, yani subayların eğitim ve öğrenimi ihmal edilmişti, levazım yetersiz işliyordu, tüm idare bozuktu. Son savaş Osmanlı ordusunun gerçek mesleki değerlerde ve üstün yiğitlikte onurlu askerlere sahip olduğunu da kanıtlamıştı; bunlar, 1871'e dek Fransız misyonunun teknik idaresindeki özel okullardan çıkma subaylardı. Fakat bu seçkin kategori dışında alt kademedeki şefler, bir vakitler Mareşal de St-Arnaud'nun, askerlerin değerini saygıyla teslim edip komutanlarının cehalet ve

dalkavuk tabiatlarına yakınışlarını hatırlatan değersiz kişiler olarak ortaya çıkmışlardır.

Türk hükümeti yedek orduların öneminden başka, savunma aracı olarak demiryollarının da rolünü kavramış olduğundan stratejik bir demiryolları şebekesi meydana getirmişti. Ordu da dahil olmak üzere eski usulle yürütülen öteki birçok kamu hizmetleri gibi 1869'da tasarlanan bu geniş şebeke de 1877'de hâlâ tamamlanmamıştı.

Bulgar isyanı sırasında payitaht dolaylarındaki demiryolları çok işe yaramıştı. Bu ayaklanma Babıâli'nin bu eyalette karşılaştığı ayaklanmalar içinde en ciddisi ve iyi hazırlanmışı olup Sırp ordusuyla ortak harekâtları zamanında gerçekleştirilebilseydi başarı şansı büyük olurdu. Osmanlı genel kurmayı, İstanbul-Filibe hattı sayesinde derhal asker sevk edebilmiş ve böylece isyancıların planlarını altüst etmeyi başarmıştı. (*)

Daha sonra, Sırbistan'la ihtilaf çıktığında, Bellova'ya kadar uzatılmış olan hat sayesinde Osmanlı birliklerinin 700 kilometre yol alması önlendi. Kimbilir, Tuna'ya kadar uzatılmış olsaydı belki de Türkler Rusya karşısında yenik düşmeyeceklerdi. Önemli bir müstahkem mevkii olan Şumnu, Yamboli ile bağlantılı olsaydı kimbilir ne avantajla savaşacaklardı? Sürekli bir demiryolu ile zamanında yeterlice asker yığabilselerdi, Sipka aşılabilecekti belki.

Rus öncü birliklerinin Meriç vadisini istilası, doğu Rumeli'de gerçekleştirilen kırpık başarılar sayesinde durdurulabildi. Mutlu bir rastlantıyla, Babıâli, Gurko'nun serüvenci seferine girişmesinden on beş gün önce, Bosna'da bulunan Süleyman Paşa'nın ordusunu geri çağırmıştı. Paşa, 30000 askeriyle Ege denizinin hat başlarından biri olan Dedeağaç'a çıktı. Orda, İstanbul'dan hareketle

(*) İlk ihtilâl teşebbüsünden bir saat önce ayaklanmanın çıkmak üzere olduğu Sadrazama iletilmişti. Aynı gece Şevket Paşa komutasında verilen birlikler trenlere bindirilip tehlikeli bölgeye sevk edildi.

Gurko'ya karşı gönderilen Rauf Paşa komutasındaki daha az düzenli birliklerle karşılaştı. Süleyman Paşa'nın birlikleri demiryolu aracılığıyla Rus öncülerine on beş kilometre mesafeye dek gönderildi. Gerçekleştirdikleri ani saldırının nasıl bir başarıya ulaştığını hepimiz biliyoruz. Bu başarı, Edirne hattının Dedeağaç'a uzanan kolu bulunmasaydı gerçekleştirilemezdi.

İstanbul'dan çeşitli hatlarla sınırlara ve kıyılara yayılan demiryolunun Tükriye'nin savunmasındaki olumlu etkileri bu tek örnekle bile açıkça görülmektedir.

San Stefano (Ayastafanos - Yeşilköy) Ve Berlin Anlaşmaları

Çar'ın muzaffer ordularının İstanbul'un birkaç kilometre yakınlarına dek sokulduğu bu 1877 yılı sonlarında Babıâli, İngiliz hükümetinin gayrı resmî aracılığıyla Saint-Petersbourg hükümetine barış teklifinde bulundu.

31 Ocak 1878'de Edirne'de imzalanan bir ön barıştan sonra nihaî görüşmeler 14 Şubat 1878'de San-Stefano'da (Ayastafonos) başladı. Savaşan iki taraf arasında görüşmeler on gün sürdü; bu da Rus programının uzun süreden beridir en ufak ayrıntılarına dek hazırlanmış olduğunu ve Osmanlı tam yetkili temsilcilerinin tartışmalara doğru dürüst katılmasına bile izin verilmediğini kanıtlıyordu.(*)

Gnl. İgnatief'in gösterdiği erişilmez ustalığı bilmeyen yoktur. 1868'de Prens Gorçakof'un doğu politikasının sözcülüğünü yapmış olan Rus diplomatı «Ya etonomi (muhtariyet) ya anatomi» diye haykırmıştı. Gerçekten, Rusya'nın San-Stefona'da giriştiği şey tam bir açıkla-

(*) Dendiğine göre General İgnatief, Padişah'ın temsilcilerine, İmparator Aleksandr'ın doğum yıldönümünü geçen her bir gün için harp tazminatına 50 000 Türk lirası ekleyeceğini beyan etmişti.

maydı. Can çekişen Türkiye, kendisine bırakılan topraklarını serbestçe kullanabilme imkanına bile sahip değildi artık.

Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın nihaî ayrılması ve büyütülmesi dışında haraçlı bir prenslik olan Bulgaristan da, bağımsız bir devlet haline getirildi. Böylece Osmanlıların Avrupa kıtasındaki toprakları birbiriyle bağlantısız üç bölüme ayrıldı; öyle ki Türk hükümeti, elinde kalan Arnavutluk ve Yunan topraklarıyla, ayrıca Bosna ve Hersek'le ancak denizyoluyla bağlantı kurabilecekti. «Slav halklarını Rusya'ya teslim eden» (*) bu parçalamayla Padişah, 195500 km kare toprak kaybediyor, Asya'da da 35000 km'sini terk etmek zorunda bırakılıyordu.

Yenen tarafın acz içinde kalmış hasmına indirdiği siyasal ve malî darbeyi şimdilik bir yana bırakıyorum.

Bununla beraber Avrupa, bu «icraatın» vuku bulduğu o sırada nice anlaşmazlık içinde bulunursa bulunsun Almanya'nın moral desteğini, Avusturya-Macaristan ve zorunlu tarafsızlığını, İngiltere'nin duraksama ve zaafını, ve her şeyden önce Fransa'nın 1871'den beridir gösterdiği ilgisizliği kastediyorum- evet nice anlaşmazlık içinde bulunursa bulunsun Avrupa, San Stefano'nun ön anlaşma niteliğini kabul etmekte ısrarlıydı. Moskova'nın ölçüsüzlüğü karşısında 1878 ocak ayında başlayan kaygı sonucu İngiliz hükümeti, Prens Gorçakof'a 1856 ve 1871 anlaşmalarını değiştiren her türlü uzlaşmanın, ancak bu anlaşmalara imza atmış olan devletlerin onaylamasıyla geçerlilik kazanacağı kanısında olduğunu açıkladı. Öte yandan Avusturya Macaristan 1877 savaşında takındığı pasif tavrı değiştirerek Londra ve Paris anlaşmalarına imza atan devletlerin temsilcilerinin Viyana'da bin konferans aktetmelerini 5 şubatta teklif etti.

Rus hükümeti, İstanbul'daki elçisinin serüvenci anlayışını blok halinde benimseyerek Avrupa'nın hoşgörüsüne aşırı güvendiğini kavramış olmalı ki, kongre fikrini

(*) Lord Salsbury'nin 1 ağustos 1878 tarihli yazısı,

ileri sürerek, toplantının Viyana'da değil, Berlin'de yapılmasını teklif etti.

Berlin Kongresi San Stefano anlaşmasının birçok noktalarını değiştirdi. Fakat Türkiye, kıta devleti olarak bazı garantiler elde etmekle beraber, kendisini korumaya koşar görünen ellerden hissedilir derecede ufalmış olarak çıktı. Büyük devletler Rusya karşısında otoriter bir tutum takınarak onu, doğrudan veya dolaylı kazançlarının bir kısmından vazgeçirmeye zorladılar; fakat öbür yandan da Padişah'ın otonomisine yeni kısıntılar getirerek birçok oldu bittileri onayladılar.

Bu revizyonun pratik sonuçlarını belirlemek önemlidir, zira bunları bizzat *Tanzimat*'ın sonuçları diye nitelemek hatalı olmaz.

Maddi sonuç olarak şunları sayabiliriz: Hemen hemen bağımsız olan Romanya, Sırbistan ve Karadağ nihaî olarak İmparatorluktan koptular ve her biri San Stefano anlaşmasında öngörüldüğü şekilde ek topraklara sahip oldu.(*)

Babıâli Dobruca'dan Sırbistan'a uzanan toprakları kaybediyordu. (**) Gerçi Balkan yarımadasının bu kısmı haraçlı prenslik şekline getirilmişti, ama vasalliği hemen hemen lafta kalıyordu ve bu nedenle de Tanzimat'ın tarihinde rolü artık ancak raslantılı olabilirdi.

Bir yanda Balkanlar ve Ege denizi, öte yanlarda Karadeniz ve Adriyatik deniziyle sınırlanan eyaletler Türkiye'de kalıyordu, fakat Edirne dolaylarından Balkanlara

---

(*) Üç devletin yüzölçümü:

	San Stefano anlaşmasına göre	Berlin anlaşmasına göre
Romanya	123.373 km²	125.123 km²
Sırbistan	52.000 km²	53,855 km²
Karadağ	15,000 km²	8,655 km²

(**) San Stefano'nun Büyük Bulgrasitan'ının yüzölçümü 163.965 km² idi. Berlin'in Bulgaristan'ı ise sadece 64.390 km²'dir.

uzanan bu topraklar merkezi Filibe olan *muhtar* bir eyalet şekline getirilmişti. (*)

Savaşın çıkmasına ve kongreye yol açan Bosna ve Hersek, bu anlaşmayla, süresiz olarak Avusturya-Macaristan'ın idaresine verildi. Rusya'nın bu iki eyalete vermek istediği *muhtariyetin* yernie yabancı bir hükümetin idaresi getirilmişti; protokol'un ifadesine göre «ordaki halkların dinsel ve toplumsal husumetiyle başa çıkabilecek ve reformları Osmanlı iktidarından daha yetkilice gerçekleştirebilecek» tek kuvvet yabancı bir hükümet olabilir. «Zira Osmanlı devletinin yüzlerce yıllık hakimiyeti bu bölgede düzeni ve barışı kurmaktan aciz olduğunu ortaya koymuştur.»

1867'de Fuat Paşa'nın «Babıâli bir gün büyük fedakârlıklarda bulunmak zorunda kalacak» şeklindeki sözleri gerçekleşmişti. «Bosna'nın Sırbistan'a değil, Avusturya'ya gitmesini isterdik» demişti.

Yunanistan, Tesaiya ve Epir'de bazı yerler aldı; böylece sınırları Ege denizine bakan Salamirias'a ve İonya denizi tarafından Kalamas'a kadar genişledi.

Ve nihayet Adriyatik üzerindeki Spitza kesimi Avusturya-Macaristan'a verildi.

Rusya, Asya'da Batum ve Kars'ı içine alan kesimi elde tuttu; fakat Alaşker ve Beyazıt'ın güneyine düşen kesimi Türkiye'ye geri vermek zorunda bırakıldı. (**)

Kısacası Babıâli'nin kaybettiği çeşitli kesimlerin yüzölçümünün tutarı Berlin anlaşmasıyla 287510 km² dir. Osmanlı süzerenliğinin hemen hemen hiç otoritesi kalmadığı iki Tuna prensliğini ve Karadağ'ı bundon çıkarırsak kayıp 118677'ye düşer.

Padişah'a San Stefano ile terk ettiği 102938 kilometre kare toprağı iade eden bu düzeltici gözden geçir-

---

(*) Bu bölgenin nüfusu 600.000 Bulgar, 40.000 Rum ve 150.000 Müslümandan oluşmaktaydı.

(**) San Stefano ile alınan Asya toprakları 35650 km², Berlin anlaşmasıyla geri verilen toprakları 9600 km².

me İmparatorluğu daha normal koşullarla yeniden kuruyor ve savunmayı daha mümkün hale getiriyordu. Avusturya-Macaristan doğu Slavlarının istilâsına karşı bir garantiye kavuşuyor, öteki devletler Bulgar prensliğinin tamponluğu sayesinde Akdenizden yana rahatlıyorlardı; Berlin'de aktedilen topraksal değişiklikleri tam olarak saymış olmak için şunu da ekliyeiim: Kıbrıs Rusya'nın Asya eyaletlerinde yeni fütuhatına engel olunması amacıyla geçici olarak İngiltere'ye terk edildi.

İdari ve siyasal alanda Babıâli'ye kabul ettirilen fedakârlıklar da bir o kadar ağır oldu zira şayet iktidar, her türlü hükümranlığın temel niteliğiyse, onu kullanabilmekledir ki bir devlet «varoluşunun ilkelerini kurar ve hayat verici organlarını yaratır» (*) bu açıdan Türkiye'nin, kıta'nın bağımsız devletleri arasında işgâl ettiği yer artık çok ufaktı.

Padişah, Avrupa'daki eyaletlerinin hemen hemen tamamını organize etme hakkından feragat etmemiş miydi? Bulgaristan anayasal temelini kurma ve işlerini bizzat idare etme hakkına sahip olmuştu. Doğu Rumeli'ye özel statüsünü bir uluslararası komisyon verecekti. Bosna, Hersek ve Kıbrıs'dan vazgeçmiş, bu yerler geçici olarak Avusturya-Macaristan'ın ve İngiltere'nin idaresine geçmişti. Bir ölçüde Girit için ve organik yasalarının önce, Rumeli'nin uluslararası komisyonunun incelemesine sunulmasını kabul ettiği birçok bölgeler için de haklarından vazgeçmiş sayılabilirdi.

Aynı şeyleri Asya eyaletleri, daha doğrusu Ermeniler'in oturduğu eyaletler için de söyleyebiliriz; Babıâli'nin, kurumlarında reformlar yapmak için sadece İngiltere ile anlaşması yetmeyecek, bu amaçla aldığı tedbirlerden, büyük devletlerin hükümetlerini haberdar edecekti.

Daha önce Lübnan'daki idare konusunda hakları kısıtlanmış olan Padişah, Bulgaristan ve Doğu Romanya'yı idare edecek başkanları seçme ve de payitahtının

(*) Bluntschli, Droit international codifie, Md. 57

bulvarı olan bu son eyaletin askerî işgâline gitme hakkını da kaybetmişti.

Berlin anlaşmasını gözden geçirirken son bir noktaya daha değinmeden edemeyiz. Bilindiği gibi Doğu ülkeleri mütaasıptır ve çeşitli mezheplere mensup kişiler arasındaki husumet Batı ülkelerindekiyle kıyas kabul etmeyecek kadar şiddetlidir. Yüzyıllardan beridir Osmanlı tebaalarını belirleyen nitelik ırk değil, din olmuştur. Bu nedenledir ki Müslümanlığı kabul eden Rum, Bulgar ve Bosnalılar, Hıristiyan kalan eski vatandaşlarından çok derin bir şekilde ayrılmışlardır. Öyle ki, dinden tamamiyle bağımsız bir hukukun modern ilkelerinin Doğu'daki halkların yaşantılarına girmesi ve hakim olması çok uzun yıllara bağlıdır. Buna rağmen Berlin kongresi, Fransa'nın insiyatifiyle, dinsel inançların, sivil ve siyasal haklarından yararlanılması konusunda kimse için bir ehliyetsizlik sebebi olamayacağı esasını kabul etmiştir. (*) Ayrıca avantajları ve ayrıcalıkları kesiniemek için diplomatik ve konsolosluk ajanlarının yabancı ruhbanı koruma ve onların Türkiye'ye yerleşme haklarını bir kez daha hatırlattı.

1878 Avrupa kongresinde yapılan görüşmelerin bilançosu işte bunlardır; yorumlanması şu üç öneriye irca olunabilir. Tanzimat, İmparatorluğun Hıristiyan halklarının çıkarlarını asla gözetmemiştir; Avrupa bu halklar için bazı garantiler talep etmiş, fakat Türk hükümeti bunları, hükümranlık haklarına aykırı oldukları gerekçesiyle reddetmiştir. (**) Rus hükümeti, Türkiye'ye harp ilan ederek, aynı zamanda padişahın hareket serbestliğine sınırlar koyup siyasal ve topraksal fedakarlıklarda bulun-

---

(*) Berlin anlaşması Md. 62

(**) Şuvalef Kontu, savaşın, Babıâli'nin 1856 Paris kongresinde yüklümlediği ödevleri sürekli şekilde karşı gelinmesinin sonucu olarak patlak vermiştir iddiasını ısrarla ileri sürmekteydi.

mak zorunda bırakarak Avrupa'nın istemlerinin uygulayıcısı olmuştur.

Türkiye, Tanzimat'ın gerçek kazancını kaybetmiş bulunuyordu; yani Avrupa reformları göz boyacılığı sayarak Osmanlı İmparatorluğunun toprak bütünlüğüne saygı doktrinini terk etmişti.

Doğu Rumeli'nin Organizasyonu - Girit Statüsünde Değişiklik

BERLİN KONGRESİ, San Stefano'da aktedilen ön akti gözden geçirirken, Osmanlı İmparatorluğunun idari reorganizasyonu konusunda İstanbul konferansının görüşünü benimsemişti; bu reorganizasyonun pratik ve sürekli olması için çeşitli ırk, din ve geleneklerin benimsenmesi gerektiği, oysa ki Divan'ın 1856'dan bu yana gerçekleştirmeye çabaladığı bu özümlemenin imkânsız olduğunun artık tecrübelerle sabit olduğu kanısına varmıştı. *Tanzimat*'ın özellikle merkeziyetçi eğilimlerine ve Avrupa kontrolünün gevşediği son zamanlarda eyaletlerin muhtariyetlerinin her yanda şiddetli saldırılara uğradığına defalarca tanık oldum.

Babıâli'nin iç siyasetinin son sözü haline gelen özümleme, tutarsız elemanları aynı adalet ve eşitlik yasasının etkisiyle az çok benzeştiren batılı büyük devletlerin bir taklidiydi. Sürekli *harp* halinde ve biri ötekinin buyruğu altında yaşaya gelmiş bulunan halklara bu sistemin uygulanması saçmaydı ve birleşimi Osmanlı imparatorluğuyla benzerlikler gösteren monarşiler hiç de yapıcı örnekler değillerdi. Avusturya İmparatorluk sülalesinin hükümdarlığı altında yaşayan halklar yüzyıllar boyunca ortak kurumlar tarafından idare edilebilmişlerdi; çünkü merkezi idare, gücünü özge hiyerarşisinden alıyordu; ayrıca, ruhundan ve geleneklerinden gelen bilgiye, organize edilmiş bir bürokrasiye sahipti. Böyle bir hükümet aracı Türkiye'de yoktur ve öyle sanıyorum ki aksi bir

idare şekliyle yani tüm sakıncalarına rağmen ademi merkeziyetçilik sayesinde başarılı olduğunu tarihî olaylarla kanıtlamıştır.

1856'dan beri Türk hükümeti «reform görünümü altında hareket noktasını eyaletlerin ayırımından ve tebaaların sınıflarından alan her türlü tedbirin adaletsizliğini» büyük devletlere tekrarlayıp duruyordu. 1877 Londra protokolünün tebliğinde «Müslümanlara da sağlanacak imkânlar sanki önemden tamamiyle yoksunmuş gibi» Padişahın Hıristiyan tebaaları için Avrupa'nın gösterdiği tercihten yakınan bir cevap verdi. (*)

Bu itirazları tekrarladı fakat Berlin Anlaşmasının 18. maddesi gereğince Doğu Rumeli'nin organik yönetmeliğini düzenlemekle görevli Avrupa komisyonunda bu itirazlar geçerli olmadı.

Bu komisyon, İstanbul'da aktettiği birkaç hazırlık birleşiminden sonra 1878 yılı sonlarına doğru Filibe'de kuruldu. Bir general anlaşmanın özetlenmiş hükümlerini uygulamakla görevlendirilen bütün uluslararası delegasyonlar gibi Filibe misyonu da, görevinin sınırlarını ve amacını belirlemekte güçlük çekti. Kaldı ki San Stefano anlaşmasıyla büyük Bulgaristan sınırları içine alınmış olan ve Rus işgali sırasında nihai kurtuluş fikrine alışmış bulunan halkların husumetiyle mücadele etmesi gerekti. «Bulgarlar, deniyordu, yeniden Türk garnizonlarının komutasına girmeyi ve Babıâli tarafından atanacak subayların komutasına boyun eğmeyi asla kabul etmeyeceklerdir. Gönendikleri dokuz aylık bir özgürlükten sonra Şevketlerin, Tosunların önünde baş eğeceklerini düşünmek hayalciliktir. Magenta ve Solferino savaşlarından sonra Lombardiya'nın eski rejime sokulması ne kadar imkansızsa, bu da o kadar imkansızdır. Kral Ferdinand'ı dışarıya atmasından sonra Napoli halkının yeniden Bourbon sülalesinin polislerinin zulmü altında inlemeye razı olabilecekleri düşünülebilir mi?

(*) Hariciye Nazırının 9 nisan 1877 tarihli sirküleri.

«Türkiye'nin, doğu Rumeli'yi ilelebet kaybettiğini komisyon iyice anlamalıdır. Kaybetti! serbest iradesiyle imzaladığı ve Padişah tarafından onaylanan San Stefano anlaşmasıyla; bu bölgede kabul edilmez bir durum yaratan Berlin kongresiyle; bu durumu kabul etmektense yok olmaya azimli Bulgar milletinin kararlılığıyla ve de gayri menkullerini satıp Asya'ya göç eden Türklerin efkârında bile Türkiye, Doğu Rumeli'yi kaybetti...» (*)

Aslında hayale kapılan Bulgarlardı, zira Bulgaristan'ın bölünmesi ve Balkanlar'ın, Türkiye'nin savunmasında başlıca hat olarak kalması, Berlin'de ele alınan reorganizasyonun temel taşıydı. Avrupalı delegeler, Rusya'nın ustaca gerdiği ağı çözmekte büyük güçlük çektiler ve oraya sadece Prens Dudukof-Korsakof'un hazırladığı *birleşmeci* statüyü kaleme almak üzere gelmediklerine halkı inandırıncaya kadar haftalar geçti. (**) Bu nedenledir ki, Kongrenin 18. maddesiyle öngörülen organik yönetmelik, sık sık girişilen soruşturmalarla kesilen görüşmeler sonucu ancak aylarca sonra çıkabildi.

Birçok noktalarda vilâyetler kanununu ansıtan bu anlaşmanın belli başlı hükümlerini İstanbul Konferansının sekizinci oturumunda yapılan önerileri aşağıda kısaca veriyoruz:

Padişah, büyük devletlerin onayıyla beş yıl için bir *Hıristiyan vali* atayacak. Yüce iktidarın bu doğrudan temsilcisi memurları ve eyalet idarecilerini, bazı yüksek kademeli memurları, Devlet başkanının açık veya zımni onayı bulunması kaydıyla bizzat *vali* atayacak.

Tabii üyelerden, halkın seçtiği üyelerden ve genel valinin otadığı üyelerden kurulu bir *eyalet meclisi* mahalli yasaları kabule yetkili olacak; ancak bu yasaların,

---

(*) **Maritza** gazetesinde çıkan bir makaleden.

(**) Doğu Rumeli'nin kantonal meclisleriyle ilgili Rus yönetmeliğinin 24. maddesi, seçileceklerin «Bulgar prensliğinin» tebaaları olmaları gerektiğini derpiş ediyordu.

Padişah'ın onayına sunulması gerekir. Bu meclis ayrıca toplanmadığı süreler içinde valiye yardımcı olacak kendi üyeleri arasından belli sayıda tabii üyelerin de katılacağı sürekli bir komisyon seçecek.

Eyaleti, İmparatorluk parlamentosunda, eyalet meclisinin ve hükümdarın atadığı senatörlerin seçecekleri milletvekilleri temsil edecek.

Eyalet meclisine üyeler doğrudan ve gizli oyla seçilir. Listeleri, mahallî temsilcileri aracılığıyla bizzat en ufak seçim bölgeleri meydana getirirler.

İdarî taksimat, vilâyetler kanununa kabul edilmiş bulunan sistem gereğince Fransa'daki taksimatın aynıdır; şu farkla ki *kaza*lar silinmiştir.

Ayrıca idarî taksimata tekabül eden bir de adlî teşkilat ve bir *istinaf mahkemesi* derpiş edilmiştir.

Bu özet, Filibe'de toplanan Avrupalı kanun koyucuları yönelten temel fikri yeterlice ortaya koymaktadır. Bizzat kendilerinin de ifade ettikleri gibi, yürütme erkini güçlendirmek istediklerinden, bu erkin seçim yoluyla bazı kurumlara bağımlılığı halinde yeterlice serbest olamayacağını düşünmüşlerdi. Bu ilkeyi, önceleri personeli halkın oyuyla iş başına gelen adli teşkilât için de uyguladılar. Bununla beraber, yargıçların ve yüksek idarî memurların seçiminde idare edilenlere de bir etkililik tanıyarak geleneklerle iyi ve özgür bir adaleti bağdaştırıcı bir rejim yaratmaya çalıştılar.

Eyalet hiyerarşisinin başına getirilen memura tanınan bu geniş tevcih hakkı aslında vilâyetler kanununa hakim sisteme ve de İstanbul konferansının tasarısına birçok noktalarda umuyordu. Fakat komisyon üyelerine eyalet başkanının Avrupa'nın dolaylı temsilcisiymiş, tecrübe ve ahlâklılık garantileri arzediyormuş gibi gelmişti.

Rumeli komisyonunun pratik zekâsı özellikle eyalet meclisinin kuruluş şekli konusunda kendini gösterdi. Birkaç sandalyeyi yüksek dereceli memurlara ve çeşitli inanışların boşkanlarına ayırmak suretiyle uzlaştırıcı ça-

balarıyla halka yürütme erki arasında uyumun kurulmasında önemli rolü olabilecek ikinci bir meclisin yokluğunu gidermeyi düşünmüştü. Öte yanda sayıca olmasa bile, arazi mülkiyeti yönünden hakim durumu bulunan Türk halkına ve de ülkenin ekonomik çıkarları ve entelektüel gelişimi açısından etkisi inkâr edilemeyecek olan Rumlara bazı haklar tanımanın adil olacağını da düşünmüştü. Eh! bu durumda valiye, bu iki azınlık sınıfına avukatlar, yani resmi savunmacılar tayin etme hakkı verilmeksizin eyalet meclisinde temsil edilmeleri nasıl sağlanabilirdi?

Doğu Rumeli'nin statüsü 11/26 nisan 1879'da garantör devletlerin onayı alınarak ve Aleko Paşa'nın -Prens Vogorides- valiliğiyle açıldı.

Filibe komisyonunun bundan sonraya ait bir ödevi daha vardı. Berlin anlaşmasının 23. maddesine göre, Babıâli'nin Türkiye'nin Avrupa'daki başka eyaletleri için hazırladığı 1863 tarihinde Girit'te uygulanan statüye benzer yönetmelikler hakkında fikir beyanında bulunmak da bu komisyona düşüyordu. Bu nedenle dağılmadan önce Avrupalı delegeler, Osmanlı meslekdaşlarına bu hükmün uygulanması için çağrıda bulundular; «Geniş ve kalabalık bölgelerin San Stefano anlaşması sayesinde hemen hemen tam bir bağımsızlık vaadine kavuştuklarını, bununla beraber Avrupa'nın bu yerleri Babıâli'nin doğrudan otoritesi altına yeniden soktuğunu, fakat onlara bir giderim olarak reformların uygulanacağına dair söz verdiğini ve uygulanmaması halinde onlara karşı gerçek bir adaletsizlik ve suç yükümlendiğini» Osmanlı meslekdaşlarına hatırlattılar.

İlk Türk delegesi, 23. maddenin öngördüğü organik yasaların sunulması için kongrenin belli bir süre derpiş etmemiş olduğu ve zaten her eyalette, «mahalli elemanların» katılacakları ön soruşturmalara girişilmesi gerektiği cevabını verdi.

Görüldüğü gibi 1878 kongresinin üyelerinin ilgili halklara meşru olduğu kadar ivedili ilân ettikleri «giderimi» vermekte acele ettiği yoktu. Buna karşılık kıtadaki eya-

letlere model olacak Girit statüsünde derhal işine gelir değişiklikler yaptı. Bunlar, salt eskisine hayırlı yenilikler getirmek için değildi elbet. Şu var ki San Stefano anlaşmasından sonra adanın Yunan asıllı halkında bir sinirlilik belirmişti ve 1867'de İmparatorluktan az kaldı kopacak olan bu eyalette ruhları derhal yatıştırmak gerekmekteydi.

3 ekim 1878'de Girit millet meclisinin üyeleriyle padişahın temsilcisi Gazi Ahmet Muhtar Paşa arasında Halepa'da bir uzlaşma imzalandı. Buna göre Girit valisi, mutasarrıf ve kaymakamlar misali Hıristiyan olabilirdi, fakat bu halde muavini Müslüman olacaktı. Meclis 49'u Hıristiyan 31'i Müslüman 80 üyeden meydana gelecekti. Bu meclis, hükümdarın onaylaması kaydıyla daha geniş yasama yetkilerine sahip olacaktı; üçte iki ekseriyetle karar alabilecek ve Babıâli'nin onaylaması kaydıyla ülkenin anayasal esaslarına «tamamiyle mahalli çıkarları» gözeten değişiklikler getirebilecekti. Mutasarrıf ve kaymakamlar müstesna memurlar, eyalet meclislerinin üyesi sayılmayacaklardı. İdarî ve kazaî belgelerde Türkçe'nin yanında Rumca da eşitlikle kullanılacaktı. Kamu hizmetlerinde çalıştırılmada yerli halkın rüçhan hakkı bulunacaktı. İltizamların tahsili sisteminde reformlar yapılacaktı. Hıristiyanlar jandarmaya kabul edileceklerdi; subay olarak bile ve albay rütbesine kadar yükselebileceklerdi. Bu eyalet merkez ordunun masraflarına artık katkıda bulunmayacaktı. Gelir artıklarının yarısı mahalli bayındırlık işlerine harcanacaktı, v.s.

Anlaşma, şu garip hükümle son buluyordu. «Vezir emirnamelerinin mahkemelerin bağımsızlığına, yürürlükte olan yasalara ve anayasaya aykırı olmaları halinde, bu emirnameler yürürlüğe konamaz.»

Padişah Avrupa devletleri zorlamadıkları halde böyle bir uzlaşmayı, çok güç durumda olduğu için onaylamıştı elbet. Fakat Halepa anlaşmasının muhtemel sonuçlarını Babıâli iyice tartışmış mıydı acaba? Kıtadaki eyaletlerde Berlin anlaşmasının aynı maddesini (Md. 23) ile-

AYVALIK
Halk Kütüphanesi

ri sürerek *benzer* avantajlar talep etmeye girişmeyecekler miydi?

Her ne hal ise, Divan, liberal siyasetinin alicenap görünümü karşısında ayaklanan tebaalarının yatışacağını ve hiç değilse uzun zaman için bu yönde yeni kargaşalıkların çıkmayacağını umabilirdi. Bilmiyordu ki hoşnut ettiğini sandığı bu aynı tebaalar vilâyetlerinin haraçlı devlet haline getirilmesi amacıyla üç yıl sonra ayaklanacaktır.

Ermenistan Eyaletlerinin Durumu Ve Reorganizasyonu - İngiltere'nin Yeni Orta Doğu Siyaseti - İngiltere'nin 1880 Türkiyesi Hakkındaki Düşüncesi

BERLİN KONGRESİNDEN önce, 1839 Gülhane Fermanının ve de 1856 Hattı Hümayûnu'nun bütün Osmanlı tebaalarına uygulanması gerekirken Asya'daki Türk topraklarının uzak eyaletleri reformlardan pek az pay almışlardı; o kadar ki *Tanzimat*'ın ulusal kurumlara getirdiği değişiklikler pek az hissedilmişti oralarda.

Halbuki Balkan yarımadasında ve Ege adalarında olduğu gibi Hıristiyanlar Müslümanlarla bir arada idiler, yüzyıllardan beridir galibin aynı bağdaşmazlıkları orzeden siyasal yasalarına katlanıyor ve çeşitli halkların meydana getirdiği koca kitle içinde kadere boyun eğmeye yakın bir tahammülle yaşıyorlardı.

Ayrık kalmışlığın ve unutulmuşluğun tabii sonucu olan sabırlı boyun eğme zamanla, memurlarda kölece bir gayretkeşliğe dönüşen bir sadakat görünümünü almıştı.

Bu uzak bölgelerde, boğazın öte yanındakine benzer bir kuşku ve uygar yaşama arzusu uyandırmak üzere Çar'ın hükümeti harekete geçmişti. Bu çabalar, doğu ülkelerinin dirilişi için sarf ettiği çabalarında çok uzun za-

man tek başına bırakılmış bir milletin çabalarıyla belki bir gün birleşirdi.

1878'de Rusya, Osmanlı Ermenistan'ını işgal etmişti. Kars'ı stratejik bir pozisyon ve Batum'u bir ticari liman olarak elde tutmak istiyordu. Kafkosya'daki topraklarının bir kısmını teşkil eden bu milletin topraklarının kalan kısmının tamamını da ilhak etmeyi bir an düşünmüş müydü? Hiç bir şey söylenemez; Avrupa devletlerinin tavrı, böyle bir girişime cesaret verecek gibi değildi.

Osmanlı sınırlarındaki kısmı özgür bir Ermenistan haline getirmek işine gelmezdi, zira bu, aynı sonu sabırsızlıkla bekleyen bir yığın muhtar devletlerin Babıâli'ye karşı ayaklanmalarına yol açardı.

Öte yanda Saint-Petersbourg hükümeti Ermenilerin sempatisini kazanmayı ve din merkezleri olan Eçmiadzin'de bulunan başpatrik aracılığıyla dolaylı olarak moral otoritesini pekiştirmeyi kuruyordu.

Çarın tam yetkili temsilcilerinin 19 şubat 1878 San-Stefano görüşmeleri sırasında dayandıkları mülahazalar bunlardı her holde.

Anlaşmanın Ermenilere değgin hükmüyle yüzyıl önce Kırım'ın işgalini önceleyen beyanname arasında bir benzerlik bulmamaya imkân yoktur, 1783'de II. Katerina'nın ordusunun Hanlığa girişinin amacı bölgeye «düzen ve huzur» getirmek olarak gösterilmişti. 1878'de de Çar'ın orduları ülkeyi «Rusya ile Türkiye arasındaki dostane ilişkilere zarar getirebilecek ihtilaflardan» korumayı amaçlayan bir hüküm gereğince harekete geçmişlerdi. Babıâli'nin «Ermenilerle mukim eyaletlerde mahalli ihtiyaçların zorunlu kıldığı reformları geciktirmeden gerçekleştirme ve de Kürtlerle Çerkezlere karşı onların güvenliğini garanti etme» konusunda söz vermesi gerekirdi.» (*)

Aynı derecede öngörücü bir hüküm, imza atan devletlerin dostane komşuluk ilişkileri içinde yaşamalarını amirdi. Osmanlı devletinin mali güçlüklerini göz önüne

(*) San-Stefano anlaşması, Md. 16

alan Rus çarı, harp tazminatının bir kısmını Ardahan, Batum, Beyazıt kentleri ve Alaşkert vadisinin terki suretiyle ödenmesini kabul ediyordu.

San-Stefano anlaşmasının yayınlaması Avrupa'da nasıl bir heyecan yarattı, tahmin edilir. İngiltere'de özellikle kuşku yaratan husus, Ermenistan'la ilgili maddelerdi. Kraliçe'nin hükümeti bu bölgedeki eyaletlerin Rus imparatorluğunun yakın etkisi altına gireceği, Türkiye'den çıkan bu toprakların zamanla Çarın mülkü haline geleceği kanısında idi. Bu anlaşmanın yürürlüğe girmesiyle Rusya'nın çizmeleri altında savunmasız kalan Batı Asya halkı, onu, «müstakbel hakim devlet» diye kabul edecekti. (*) Lord Salsbury bu kanıyı şu sözlerle ifade etmişti: «Mezopotamya ve Suriye halkları, Rusya'nın ilerlemesine kesinlikle karşıdırlar; bu kaderci halklar Rusya'nın ilerlemesini kimsenin durduramayacağına inandırıldıkları anda onun hakimiyetine boyun eğmekte ve onlara yardım etmekte duraksama göstermeyeceklerdir.» (**)

Saint-James hükümeti, Saint-Petersbourg'dan, bu nazik konu hakkında gizli izahat istemekten geri durmadı ve Asya'daki topraklarına değgin tatminkâr bir değişiklik elde edilemeyeceği kanısına vardı. (***)

Bunun üzerine «siyasal pozisyonu Büyük Britanya'nın doğudaki çıkarlarıyla yakından bağlı olan bir ülkede» emniyet tedbirler ialmaya karar verdi. (****) 4 haziran 1878'de İngiliz elçisi, İstanbul'da gizli bir savunma anlaşması imzaladı. Bu anlaşmaya göre Kars, Batum ve Ardahan'ı almış bulunan Rusya'nın, nihai sınırı çizecek olan barış anlaşmasının hükümleri dışında istilâlara girişmesi halinde İngiltere Türkiye'ye yardım edecekti.

B. Britanya hükümeti, San Stefano anlaşmasının

(*) Naddington'un 7 temmuz 1878 tarihli raporu.

(**) 17 ekim 1879'da Manchester'deki bir mitingte verdiği söylevden.

(***) Sir H. Layard'ın 30 mart 1878 tarihli raporu.

(****) Aynı rapor.

reformlar hakkındaki hükmünü benimsediğinden bu pakın özel bir maddesi uyarınca kendisiyle anlaşmak suretiyle Babıâli'nin Asya'daki topraklarındaki Hıristiyan ve Müsiüman halkların durumunu iyileştirici reformları yapması gerekiyordu.

Nihayet (bu ayrıntı ihmâl edilemez) İngiltere'ye Malta'dan daha yakın bir üs temin etmek için Padişah Kıbrıs adasını işgal etmesine izin veriyordu.

13 temmuz 1878'de Berlin'de açılan görüşmeler Foreign-Office'in öngörülerini doğruladı. Rusya 4 haziranda imzalanan gizli anlaşmada adı geçen üç eyaleti muhafaza etti, buna karşılık Erzurum'u, Beyazit'ı ve Alaşkert vadisini terk etti. Bundan başka San Stefano anlaşmasının 16. maddesini şu şekilde değiştiren kongre kararına boyun eğdi:

«Babıâli, Ermenilerle mukim bölgelerde gerekli reformları gecikmeden, derhal uygulamayı, onları Kürtler ve Çerkezlere karşı korumayı vaat eder. Bu amaçla alacağı tedbirlerden, bu hükmün yürütülmesini gözetecek büyük devletleri düzenlice haberdar edecektir.» (*)

Ermeni Meselesi işte böyle doğdu. Osmanlı topraklarının doğu bölgelerinde Rusya'nın dolaylı insiyatifiyle Avrupa'nın zorunlu bulduğu reformlar nelerdi? Bunları, daha önce Avrupa'daki eyaletlerde uygulanmış statülere mi uydurmak gerekirdi? Yoksa Ermenileri özel bir rejim altına koymak mı yerinde olurdu?

Bu hususda önce şunu göz önüne almak gerekir.

Karadenizle çizilmiş kuzey kısmı dışında bugünkü Ermenistan belirli sınırlara sahip değildir. (**) En yoğun

(*) 1878 Berlin anlaşması 61. maddesi.

(**) Ermeni Krallığının kuruluşu, elimizdeki tarihsel verilere göre M. Ö. 2400 yılına dayanır. Dördüncü ve son kral sülâlesi XIV. yüzyılda son bulmuştur. Medler; Asurlular, Makedonyalılar, Persler, Yunanlılar ve Araplar topraklarını ele geçirmek için sürekli saldırılara geçmişlerdi. Bugün Ermenistan toprakları Türkler, İranlılar ve Ruslar arasında paylaşılmıştır. En büyük parçası Osmanlıların elindedir.

şekilde Erzurum, Van ve Diyarbakır'da yaşayan halkı her yerde Müslüman halkla kaynaşmıştır. Nüfusu 780000 olduğu tahmin edilmektedir. (*) Bu bölgede yaşayan şehirli ve göçebe Müslümanların sayısı ise 800000'dir. İçlerinden Ermeni asıllı olanı çoktur. Çoğu da millî dilini unutmuştur.

Bu kaynaşmışlık Berlin kongresinin öngördüğü reorganizasyonu güçleştiriyordu; o kadar ki, bu bölgenin, Hıristiyan tebaalarla mukim öteki bölgelerle özümlenmesinden vazgeçilmesi bile söz konusu edildi. İlgililer bu kanıdaydı ve bu özel durumu hatırlatarak, bunun gerçek bir ayrıcalığı gerektirdiği, yani Lübnan'ın gönendiğine benzer mahallî bir muhtariyet verilmesi gerektiğini savunuyorlardı. Bu konuda dilekleri hem sarih, hem kesindi. Bunlar iki ayrı kökenli iki resmi bölgede bulunmaktadır; bunların karşılaştırılması ve karşılıklı kontrolu bize, bir anayasanın belli başlı öğelerini vermektedir. (**)

Ermenilerle mukim eyaletler, beş yıl için atanacak tercihan Ermeni, bir Hıristiyan vali tarafından idare edilecekti. Emirleri altında çalışacak memurlar, bölgedeki çoğunluğa göre Müslüman veya Hıristiyan olacak. Halkın çıkarlarını seçimle kurulan bir meclis tarafından temsil edilecek; her türlü siyasal karakterden yoksun olan bu meclisin görevi kamu işlerini düzenlemek olacak. İstismarlara yol açan *iltizam*'ın yerine arazi vergisi konacak ve bu gelirin bir kısmı eyaletlerin ihtiyaçlarına özellikle

---

(*) 1845'te Asya ve Rumeli eyaletleriyle İstanbul'da yapılan bir sayıma göre Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan Ermenilerin toplam sayısı yaklaşık 2.500.000'dir.

(**) Birinci belge, Ermenistan'ın Türk kesiminde ve Kürdistan'da 1877 savaşından sonra keşif seyahatine çıkmış olan İngiliz konsolosunun raporu, ötekisi ise baspiskoposlar Migirdiş Kirimyan ve Horen Narbey'in 1878'de Berlin kongresine sundukları memorandumdur.

yol, okul ve meslek okulları yapımına ve kurulmasına harcanacak.

Yasa ve tatbikatta, tüm idarî ve adlî işlemlerde Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında tam bir eşitlik hüküm sürecek. Adalet cihazı her türlü dinî karakterden uzak tutulacak, yani şeriat sadece Müslümanlara uygulanacak. Modern ilkelere dayanan bir medeni kanun, bir de ceza kanunu meydana getirilecek. Mahkemeler kökten değiştirilecek ve Temyiz mahkemesine geçici olarak yabancılar da üye kabul edilecekler.

Dehşet saçan göçebelerin saldırılarıyla huzuru kalmayan bölgede güvenliği sağlayıcı tedbirler kesinlikle alınacak. Bu amaçla mahalli bir askerî organizasyon kurulacak; görevi halkı koruma olan bu birliğin masrafı yerli halktan sağlanacak. Bir Avrupalı subayın komutasındaki bu Hıristiyan ve Müslümanlardan kurulu jandarma birliği valinin emrinde bulunacak.

Millî dil idarî ve adlî organlarda da kullanılacak, mahkemede soruşturmalar bu dille yapılacak. Beyanat, emir ve öteki resmî bildiriler hem Türkçe, hem Ermenice olarak yayınlanacak. Hıristiyanların talep ettiği bütün reform programları gibi, bunun yürütülmesini ve yeni rejimin yürürlüğe konmasını kontrol etmekle görevli bir uluslararası komisyon kurulacak.

Bu gibi değişikliklerin tatbikattaki değerini takdir eden İngiltere karşı durdu. Kanısına göre Ermenilerin tüm umutlarını bağladıkları temsil sisteminin uygunluğu hakkında olumlu bir kanıt yoktu. Girit'deki ve Lübnan'daki tecrübeler cesaret verici değildi. Adaya uygulanan statü ırksal ve dinsel çatışmalara son vermemişti. Cebel'de şimdilik hüküm süren huzur büyük devletlerin seçtikleri idarecinin kişisel yeteneklerinin eseriydi.

Ermenistan'da ve Kürdistan'da Müslümanlar, gelenek ve zihniyetlerine yabancı bir hükümeti, kabullenecek gibi değillerdi. Kaldı ki, Hıristiyanlarla öyle içiçe yaşıyorlardı ki, bunların istedikleri muhtariyet, hemen hemen aşılmaz güçlükler arzetmekteydi.

Öyleki, daha sade ve sonuçlarında daha az problematik bir organizasyon gerekiyordu. İngiliz delegelerine göre, Anadolu'nun kuzey doğu kesiminde çözümlenmesi gereken ilk ciddi sorun güvenlik sorunuydu; zira güvensizlik iş hayatını baltalıyor ve sakin ahaliyi hırpalıyordu.

Bu bölgede titizlikle durulması gereken konular polis, adliye ve malî rejimdi.

İlk noktanın ne şekilde çözümleneceği duraksama kaldırmazdı. Hiç bir siyasal sebebini haklı gösteremeyeceği Kürt ve Çerkez saldırılarına son verme amacıyla yerli halktan bir jandarma kuvveti meydana getirme konusunda Ermenilerden başka Türk hükümeti ve 1877'de İstanbul'da toplanan Avrupa devletleri konferansı da zorunluluk bulunduğunu kabul etmişlerdi. Bu askerî birlikte belli sayıda yabancı subay da bulunacaktı.

Adliye işlerine gelince, bütün kademelerinde istismarın alıp yürüdüğünü gizlemeye kalkışan çıkmaz. Ülkenin, hele Hıristiyanların güvenebilecekleri, yani dürüst ve adil yargıçlara ihtiyacı vardı. Mısır'da olduğu gibi her mahkemeye, yabancı bir hukuk danışmanı eklemek yerinde olurdu.

Vergilere gelince, iltizam 1856 Hattı Hümayûnunun da mahkûm ettiği istismara yol açan kötü bir usuldü. İltizam, tahsile yetkili kişi için bir haksız zenginleşme yolu, köylü için iflâs demekti. Onun yerine nakit veya ayniyle ödenebilecek ve belli sürelerde gözden geçirilecek sabit bir vergi koymak yerinde olurdu. Böyle bir reform uzun kadastre çalışmalarını gerektirdiğinden, bu süre içinde vergi tahsil etme görevi dürüstlüğü herkesçe bilinen Avrupalı memurlara verilecekti.

Öte yanda bütün bu yenilikleri yönetmekle görevli valinin tayininde Türk hükümetinin büyük özen göstermesini sağlamak da gerekirdi. Valinin keyfi olarak azledilmesini önlemek için, ona yöneltilecek suçlamalar hakkında karar vermeye yetkili bir makam bulunmalıydı; bu, Temyiz Mahkemesi veya Senato olabilirdi.

Görüldüğü gibi İngiliz hükümeti, Ermenilerin, eyaletlerini az-çok muhtar bir devlet haline getirebilecek özel kurumları içeren tasarılarını, bu kurumların Asya'nın gelenek ve zihniyetine yabancı ve karmaşık oldukları gerekçesiyle bertaraf etmişti. Buna karşılık onları eşkıyanın, yargıçların ve vergi tahsildarlarının meydana getirdiği üçlü boyunduruktan kurtarmak suretiyle toplumsal koşullarını iyileştirici dilek ve planlarını dikkate alıyordu.

Türk hükümetine gelince Lord Beaconsfield'i Parlamento'nun gözünde sorumlu tutmayacak şekilde iyi niyet gösterilerini ihmal etmeyerek İngiliz programına itiraz etti.

24 ekim 1878'de verdiği sözlü notasında «Asya jandarmasının merkez idare meclisine» birkaç subayın kabulu ve Avrupalı eğitmenlerin *geçici* kooperasyonuna» muvafakat etti; fakat mahkemelere yabancı danışmanlar alınmasına, bu kişilerin, ülkenin yasalarına, geleneklerine ve dillerine yabancı olmaları yönünden, ve özellikle yerli meslekdaşlarına eşit yetkilere sahip olmalarının «düzenli bir organizasyonun ilkelerine aykırı» düştüğü gerekçesiyle karşı çıktı. Babıâli, pek pek, «her vilayette yabancı birer adlî müfettiş» bulunmasına razı olabilirdi.

Vergi reformuna gelince, iltizam ancak tedricen yani vilâyet vilâyet ortadan kaldırılabilirdi; ve bu geçiş devrinde hükümet, iktisat ilminde uzman belli sayıda yabancıyı hizmete alabilirdi.

Ve nihayet, İngiliz delegelerinin dileğine uyarak, valiler, yargıçlar ve vergi tahsildarlarının beş yıllık devreler için atanmalarını ve ancak ağır suç işlemeleri halinde azledilmeleri ve ordan uzaklaştırılmalarında genel çıkarlar yönünden yarar varsa başka yere atanmalarını kabul etti.

Aslında bu bir karşı projeydi; fakat Divan'ın önerileri devrin siyasal ihtiyaçlarına yeterlice cevap verdiğinden Londra bunu, muhalefeti susturmaya yetici bir belge saydı.

Berlin anlaşmasının imzalanmasından bir yıl geçti.

Padişah'ın sadece hükümet üyelerini ve rejimin gözde kişilerini değiştirme konusunda bir faaliyeti görülmüştü. Kamuoyu, İngiltere'yi, akdî ödevlerini unutmakla ve Asya'daki reformları bahane edip Kıbrıs adasını ilhak etmekle suçlamaya başlamıştı. Westminster sarayında İngiltere'nin dürüstlüğü konusunda ciddi kuşkular yaratan kaypak diplomasiyi mahkûm edici sert sesler yükselmeye başlamıştı. Bu sert sesler, 1878 kongresinde alınan kararların olup bittiye getirilmesine Rus ordusunun Balkan yarım adasından çekilmesine ve savaş sonunda meydana getirilen özgür veya muhtar devletlerin kurulmasına karşılık İngiltere hükümetinin yakın ilgi gösterir gibi göründüğü Türkiye'nin Asya'daki eyaletlerinde koşulların eskisi kadar kötü ve ilkel oluşunu öfkeyle haykırıyordu. (*)

Bu suçlamalar ve şüpheler karşısında şaşkına dönen İngiliz başbakanı meraklı olduğu dramatik gösterilere bir kez daha girişerek güçlü bir insiyatif hareketiyle vatandaşlarının ruhunu çelmek istedi. İngiliz donanması İzmir körfezine gelip demir attı ve Babıâli'ye, Berlin anlaşması gereklerini yapması için sert bir ültimatom verildi.

Bu şekilde Avrupa mahkemesi önüne çıkarılan Türk hükümeti, güçlü müttefikinin gerçek niyeti gizlice kulağına fısıldandığından, vaatlerine sadık olduğunu sert bir protestoyla bildirdi. Padişahın hizmetine girmiş eski bir İngiliz subayı olan Bekir Paşa, Asya'da incelemeler yapmakla görevlendirildi; kendisine gösterilmek istenenleri gördü ve mizansen tam olsun diye «Zatı şahanelerinin tebaalarının taht ve huzuru için gösterdikleri yüksek ve sürekli özeniş»i kanıtlayan resmî bir rapor yayınladı.

Ve 15 kasım 1879 tarihinde Divan şöyle bir ifadede bulundu:

«... Savaşın geride bıraktığı ciddi kaygılar bugün ar-

(*) Bu devirde taşra halkının kötü durumu için bk. Mahmut Paşa'nın 23 Aralık 1879 tarihli sirküleri.

tık çoğunluk atlatıldığından, Zatı Şâhaneleri, halkının bütün sınıflarına eşit bir adaletin iyiliklerini ve ülkede genel refahın artmasını sağlayıcı tedbirlerin aranmasını ve uygulanmasını emretme lütfunda bulundular. Bu yüce emre uyarak Divan, bu ciddi sorunun geniş bir incelemesini yaptıktan sonra gerekli reformları iki kategoride saptadı: birincisi ... Türkiye'nin Avrupa'daki eyaletlerinin idarî reorganizasyonundan ayrı olarak Asya eyaletlerindeki idarî sistemin de reorganizasyonu bu alandaki araştırmalar ve çalışmaları Zatı Şâhanelerine arzedilmiş ve etkililiği *kesin ve parlak uygulamalar* şeklinde gözler önüne konacaktır.»

Böylelikle Lord Beaconsfield *ad usum parlamenti* yeni bir izahın ögelerini elde etmişti.

Bununla beraber, Babıâli'nin «cesur ve köklü kararları» ve reformların gerçekliliği konusunda en şüphecileri bile ikna edecek «kesin ve parlak uygulamalar» gecikiyordu. Oysaki 1880 yılı ilkbaharı gelmiş ve Divan'ın faaliyetinde bunca büyük bir yer işgâl eden eser, 1878'dekinden bir arpa boyu ilerlememişti.

Arada Mr. Gladstone iktidara geldi ve onun etkisiyle *Foreign-Office,* büyük devletleri, Berlin'de karara bağlanan sorunları çözüme ulaştırıcı karakterde ortak bir harekata çağırdı.

Bu çağırının, İngiltere ile Rusya arasında Orta-Doğu konusunda bir yaklaşmaya yol açacağından korkan Viyana hükümeti pek iyi karşılamadı. Başka hükümetler de Türkiye'ye karşı husumetini ve Avrupalı Müsiümanları sevmediğini gizlememiş olan, ayrıca bozguncu niyetlerinin uygulanmasını görünüşte doğru bir şekil altında gerçeklemeye çalışır görünen bir kimsenin düşünüp yönettiği bir girişime yardımcı olmaktan korktular.

Sırası gelmişken şunu da söyleyelim: Kıbrıs'ın işgâlini prensip olarak hoş görmediği halde yeni başbakan, İngiliz garnizonunu adadan çekmedi.

Bununla beraber Berlin anlaşmasının yürürlüğe kanması için ortak bir müdahalede bulunma önerisini, an-

laşmaya imza koyan devletlerin kesinlikle reddettiklerini söylemek güçtür. 12 haziran 1880'de İstanbul'daki elçiler Divan'a ayrı ayrı fakat metni birbirinin aynı olan notalar sundular. Bunlar 1878'de Babıâli'nin özellikle «Ermenilerin ikamet ettikleri Asya eyaletlerinin durumunun zorunlu kıldığı idarî reformları yapma» konusunda üstlendiği yükümlülükleri hatırlatıyordu.

Bundan birkaç gün sonra, İmparatorluğun Avrupadaki eyaletlerine uygulanan idarî yasaları gözden geçirmekle görevli Rumeli komisyonu çalışmalarına başladı.

Gene o sıralarda Britanya hükümeti, Türkiye'nin Asya ve Avrupa'daki eyaletlerinin durumu hakkında elçisinin raporunu yayınladı. (*)

Sir H. Layard, gözlemlerini belki biraz abartarak şöyle diyordu: «Bu geniş İmparatorluk asla bunca kesmekeş içinde olmamış, durumu asla bunca kritik bir safhaya girmemiştir. Zeki ve tarafsız Türkler de bunu teslim ederler. Bu ülkedeki adaletsizlik, idarî yolsuzluklar ve sefalet herhangi başka bir ülkede olsaydı halk ayaklanırdı. Ayaklanmıyorsa bunun nedenlerini halkın son derece sabırlı ve Müslümanların Halife'ye çok saygılı oluşunda, ayrıca ırk ve din ayrılıkları sonucu hükümete karşı kitlelerin bir türlü birleşememelerinde aramak gerekir. Fakat bu durumun uzun zaman devam edemeyeceğini gösteren belirtiler yok değil...

«Asya için planlanan reformlardan hiç biri iyi niyetle uygulanmaya konmamıştır... Berlin anlaşmasının 23. maddesiyle derpiş edildiğine göre eyalet komisyonlarınca işlendikten sonra Türkiye'nin Avrupa'daki eyaletlerinde uygulanması ve Rumeli komisyonunca onaylanması gereken organik statüler ve yasalar çıkarılmamıştır... İmparatorluğu tehdit eden tehlike hissinin bilincine varmaları için Padişahı ve vezirleri diplomatik yoldan hatta sert bir dille uyarmaya çalıştım... Sonunda fanatiklerin Zatı

(*) Sir H. Layard'ın Granville Kontuna 4 mayıs 1880'de gönderdiği yazı.

Şahanelerini Avrupa kurumlarının Türkiye'de iyi sonuç vermediğine inandırmış oldukları ve şimdi Avrupa'nın müdahalesini bertaraf ederek ülkesinde Türk ve Müslüman usullerince reformlar yapmaya ikna ettikleri inancındayım.

«Şimdi, devleti hızlı bir çöküşten kurtarabilecek tedbirleri alabilmek için gerekli olan şeyin, iktidardaki aciz hükümeti düşürmek, Padişahın üzerinde kötü etkiler icra eden adamları saraydan uzaklaştırmak, hükümdarın kendi elinde teksif ettiği keyfi iktidarı etkilice kontrol altına almak, bakanlık sorumluluğunu ihdas etmek, vallerin iktidarını genişletmek, Anayasa'nın emrettiği şekilde eyaletlerde mahallî halk meclislerini ve İstanbul'da Meclisi Mebusanı toplamak... olduğu kanısı çok yaygındır...

«1878 anayasasının tebliğ edildiği devletler, Meclisi Mebusan'ın toplantıya çağrılmasını isteme hakkına sahiptirler. Kraliçe'nin hükümeti tek başına veya başka hükümetlerle birlikte bunu yaparsa öyle sanıyorum ki İmparatorluğun akıllı, aydın ve liberal tabakası tarafından da destek görecektir... ülkeyi derin ve hızlı bir yıkımdan kurtarabilecek tek yol olan reformlar Avrupa'nın gözetimi altında uygulanmaya konacaktır.»

Yeni İngiliz hükümeti böylelikle kamuoyunu etkilemek ve Berlin anlaşmasının uygulanması konusundaki sirkülerinin karşılaştığı duraksamaları yenmeye çalışıyordu. Nihayet Babıâli'den Asya'daki eyaletlerin organizasyonu için bir proje koparabildi.

Diyarbakır'da valilik yapmış olup yakınlarda hariciye nazırlığına getirilmiş bulunan Abidin Paşa'nın memorandumuna göre, yapılan ciddi bir anket Kürdistan'da ve civar bölgelerdeki geleneklere en uygun düşecek reformların, bucakların ve bir ağır ceza mahkemesinin kurulmasına yönelmesi gerektiğini göstermekteydi. Mahalli halktan bucak meclisleri seçilmeli ve hükümet, idare memurlarını onlar arasından seçmeli. Hem yürütme erkinin, hem de mahalli çıkarların temsilcisi sıfatıyla çalışa-

cak olan bu meclisler kaymakamlara bağlı olmalı. Bunlar, çoğunluğun dinine mensup olmalı ama yanlarına azınlıktan bir yardımcı bulunmalı. Bucak meclislerinden dört ilâ altı delege onlara, görevlerinin ifasında yardım etmeli. Din farkı gözetilmeksizin yerli halkın meydana getireceği jandarma birliği onların emrine verilmeli. Ve ağır ceza mahkemeleri bölge bölge dolaşıp ceza davalarına bakmalı. Her vilâyetin gelirinin onda biri eğitim ve kamu hizmetlerine harcanmalı. Valilerin yetkileri arttırılmalı, görev süreleri uzatılmalı ve görevleri teminat altına alınmalı.

Bu organizasyon, Babıâli'nin öteki eyaletlere tanıdığı organizasyondan pek farklı değildi, hatta 1878 tarihli görüşmelerin başlangıcında razı gelinen bazı fedakârlıklar buraya alınmamıştı bile. Rusya'nın bir an için Avrupa'nın dikkatini çektiği bölgeler Avrupa'ya uzaktı, bu nedenle de sadece insanlık yönünden ilgisini çektiği düşüncesiyle Divan cesaret alıp keyfî davranmaya başladı.

Bununla beraber elçiler, Abidin Paşa'nın önerdiği statünün Ermeniler için bir hayal kırıklığı, bir tuzak olacağını söylemekten geri durmadılar ve İngiltere hükümeti bu sert eleştiriye Divan'ın hevesini kırıcı bir beyanat eklemekten geri durmadı. Mr. Gladstone, Parlamento'da şöyle konuştu: «Büyük devletler, Türkiye'ye reformlar öğütleme ve bu reformların Osmanlı İmparatorluğunun bütünlüğü gibi çok önemli bir konuya yönelik olması için kanı birliğine varmışlardı. Ne sonuç elde edildi? Şu: Türkiye yirmi yıl istifini bozmadı, büyük devletlerin dileği olan gelişmeyi ve reformları gerçekleştirmedi, sonunda onlara, ses tonunu değiştirmeleri gerektiğini anlattı... Türk İmparatorluğunun yıkılmasından doğacak güçlüklerden kaçınmayı ne kadar istersek isteyelim, *Türk* hükümetinin, tebaalarına karşı olan ödevlerinin yerine getirilmesi ikinci derecede bir sorun değildir; öncelikli bir sorundur, çabalarımızın yöneldiği *başlıca amaçtır.* Madem Türkiye, ödevlerini ifa etmek istemiyor toprak bütünlü-

ğünü ve özgürlüğünü kurtarmak için ne yapması gerekiyorsa, kendi kendine yapsın». (*)

Görülüyor ki Mr. Gladstone'un, inisyal reformun kökeni ve kapsamı hakkındaki kanısı Babıâli'nin koruyucuları olan devletlerin kanısına pek uymamakta, daha çok Tanzimat'ın belli bir devresinde İngiliz hükümetine hakim görüşleri aksettirmekteydi. Fakat diplomasi, İngiliz başbakanının çıkardığı sonuçları göz önünde tutmak zorundaydı ve bu sonuçlar İngiltere'nin Ortadoğu siyasetinde yaptığı gleişmenin en açık belirtici nitelikleri olarak görülebilirdi. Lord Chatam'ın «en ufak bir Türk köyünü bile Padişahın iktidarı altında tutmanın önemini kabul etmeyen kim olursa olsun, onunla tartışmaya giremem» dediği günler çok geride kalmıştı.

Adliye Teşkilatında Reform - Kanunların Kodifikasyonu Çalışmaları

TÜRK HÜKÜMETİNİ defalarca küçük düşüren görüşmeler içinde Babıâli çoğu yabancı memleketlerin yasalarından alınma tutarsız ve çok sayıda kurallara el atmış bulunuyordu. Pratik değerleri henüz yeterlice kanıtlanmamış olmakla beraber bunlar *Tanzimat*'ın getirdiği yenilikler olup, kanun gücünü kazanmışlardı.

Devlet şurasını ve Yüksek adalet divanını derpiş eden 1868 Hattı Hümayûnu 1864 vilâyetler statüsünün nazari olarak onayladığı kuvvetler ayrılığı prensibinin en parlak uygulaması olarak gösterilmiştir. Bu kanunun ilânından birkaç ay sonra Sultan Abdülaziz, Babıâli'de verdiği bir söylevde, saltanatı sırasında girişilen en önemli reformun, idare ile kaza organlarının karşılıklı özgürlüğünü nihai olarak gerçekleştiren reform olduğunu ilân ediyordu.

(*) Avam Kamarası 22 temmuz 1880 birleşimi

Yanılıyordu ve beklenmedik bir resmî şahadete göre vezirleri de onun yanılgısını paylaşıyorlardı. (*)

Valilerin ve emri altındaki yüksek memurların hakimlere baskı yapıp adlî kararları dikte etme alışkılarını sürdürdüklerini idare edilenler kadar vezirlerin de bildiğini söylemek hatalı değildir. Ya bazı icra organı ajanlarına, adli işlere doğrudan müdahale yetkisini veren görevlerin tanınmasına ne demeli?

İstanbul'da Osmanlılar arasında çıkan ihtilaflardan ötürü verilen hükümleri bir tür idari meclis olan İcra Cemiyeti uygulamaktaydı; yabancılar lehine ve Osmanlı tebaasının aleyhine verilen hükümleri yürütme yetkisi de hariciye nezaretine bağlı *kitabet* denen büroya verilmişti. Taşrada valiler, mutasarrıflar, kaymakamlar ve müdürlerin idarî yetkilerinden başka her derecede mahkemelerden verilen hükümleri uygulama yetkileri de vardı. Dahasını söyleyeyim: bu çeşitli idarî memurların havaleye yetkileri sonucu bir şikâyeti sonuçsuz bırakmaya varan muamelelere girişmesi bile mümkündü.

İcra yetkisini içeren müsbet hükümlerin bulunmaması yabancı elçilerin sürekli şikâyetlerine yol açmaktaydı. Menkullere haciz koyma imkânsızlığı, gayri menkullerin satışını köstekleyici hükümler, kitabette keyfiliğin alıp yürümesine yol açmıştı; o kadar ki bazı nüfuzlu kişilere borçlarını ödetebilmek için hariciye nazırının veya sadrazamın doğrudan işe müdahalesi gerekiyordu.

Seleflerinden daha saydam görüşlü olan Sait Paşa adliye nazırı sıfatıyla 1880 yılı başlarında temelinden bozuk olan sistemi düzeltmeye girişti. Onun önerisiyle hükümet yargı yerlerine savcı, savcı yardımcısı, mübaşir ve noterler gönderdi. (**) Böylece icra kuvvetiyle kaza kuvvetini hâlâ bağlayan son bağlar da koparılmış oluyordu. Aynı zamanda sorgu yargıçlarının (Müstantik) yetkileri

---

(*) Savaş, paşanın 1880 yılı başlarında yabancı temsilcilere gönderdiği sirküler.

(**) Bu organizasyon 1875'ten beri Mısır'da vardı.

de genişletildi. O güne dek müstantikler, başkanların doğrudan emirleri altında görev yapan aşağı sınıftan özel memurlardı. Günün birinde yargıç olarak kürsüye geçmeye hakları yoktu. Onlara bu hak tanındı. Peki ama bütün adli merkezlere yetecek sayıda uzman savcı, kâtip ve noteri nerden bulmalı? Yargıçları idarenin gözetiminden kurtarma gibi bir yenilik için vakit henüz erken değil miydi? Sait Paşa şöyle cevaplamıştı: «Bütün ülkelerde yeni kurulan kurumlar genç ve tecrübesiz memurlara emanet edilmiştir. Yunanistan'a, Sırbistan'a, Romanya'ya, küçük Sisam adasına, hatta uğradığımız son bozgundan sonra kendi kendilerini idareye çağrılan Osmanlı eyaletlerine bakın. Azat edilmeden önce, bizim şimdiki halkımızdan daha aydın mıydılar? Buna rağmen bizim de kabul etmiş olduğumuz değişiklikleri benimsemiş ve adalet sorununu çözümlemiş bulunuyorlar.» (*)

Model olarak zikredilen doğulu Hıristiyan hükümetlere değgin kıyaslamadaki gerçek payı ne olursa olsun, bir Osmanlı vezirinin, güttüğü siyaseti, kalın kafalı siyasetçilerin gözünde haklı çıkarmak için, son zamanlara kadar Müslüman iktidarının boyunduruğunda yaşamış bulunan ve hâlâ *Self goverment'e* hazır olmadıkları ileri sürülen ülkelere örnek getirmesini hayretle karşılamamak elden gelmiyor. Rusya, muhtariyetçi doktrinine yeni taraftarlar toplamak için ikna edici hiç bir yol bulamasaydı bile, Osmanlı reformatörünün bu geriye dönüşlü itirafı kendisi için paha biçilmez bir argüman olurdu.

Bununla beraber İmparatorluğun eski tebaalarının verdikleri, örneğin esinlediği güvenceye rağmen Sait Paşa, eyalet mahkemelerinde çeşitli kademelerde görev yapan yeni memurların olduğu kadar bu mahkemelerdeki hakimlerin de bir süre daha gözetim altında bulundurulmasını uygun gördü. Bu amaçla vilâyetlere, genel valilerin temsilcileri sıfatıyla görev yapacak müfettişler gönderdi. Bu tedbirliliği son derece haklı olduğu halde sert

(*) Aynı sirküler.

eleştirilere konu oldu. «Bir de müfettişleri teftiş ettirmek gerekir» deniliyordu. (*)

Bir yandan nizamiye mahkemelerinin eski organik yasasını birçok noktalarda geçici olarak değiştiren ve bozuk adliye cihazına çekidüzen vermeye çalışan Sait Paşa, öbür yandan da yürürlükteki Ticarî Usul Kanununun boşluklarını doldurma çabasıyla Hukuk Mahkemeleri Usulu kanununun ve Ceza Mahkemeleri Usulü kanununun kaleme alınmasına da hız vermişti. Her iki kanunname de onun vezirliği sırasında ilân edilmiştir.

Fransız kanunuyla ufak farklar arzeden Cezai Soruşturma konusunda önemli bir tek noktada ondan ayrılıyordu; Türk kanunu Jury usulünü reddetmişti. Ceza usulünde geleneklere dayalı istismarcı yanılmaları önlemek için üç kademe kabul edilmişti.

Uzun zamandan beri bekledikleri bu reformu elçiler büyük bir ilgiyle karşıladılar, bununla beraber bazı değişiklikleri gerektirdiği kanısında idiler. Örneğin, bir hüküm savcılara, bir yabancının evinde, veya mahallede veya suçun işlendiği yerde kalmasını emretme, ayrıca elçilik tercümanlarının gözetimi altında tutuklama veya para cezası verme yetkisini tanıyordu; bu ise kapitülasyonlara aykırıydı, onlarca. Bir başka hüküm, yabancı bir sanığın, sorgu hakiminin kararına karşı itirazda bulunma süresini üç günden yirmi dört saate indiriyordu.

Adliye nazırı bu hataları tanımakta gecikmedi ve nezaretine bağlı memurlara bu hallerde anlaşmalardaki hükümlere öncelik verilmesini emretti.

Hukuk Mahkemeleri Kanununa gelince, elçiler, ticarî usulle kaynaştırılması, böylece bütün mahkemelerde uygulanabilecek bir kanunun ortaya çıkmasını istediler. Bunun üzerine ticaret mahkemeleri için derpiş edilen özel usulleri içeren bir ek meydana getirildi.

Kanunların, onları kullanacak ve uygulayacak kişi-

(*) Sait Paşa'nın reformlarının yürütülmesi, konusunda bk. Blue-Book Turkey 1881, No. 8

ler kadar değer taşıdıkları bir gerçekse de, bu yeni kurumlar nisbî bir garanti getiriyordu ve tatbikatın zamanla geliştireceği kesindi; şimdiki halde Türk hükümeti için önemli olan şey, yabancı milletlere karşı iyi niyetli görünmesine yardım ettiğiydi. Nitekim Sait Paşa resmî bir bildiri yayınlayarak yabancıların da tebaalar gibi ihtilâflarını artık bu hukuk ve ticaret mahkemelerinin huzuruna getirmeleri gerektiğini ilân etti. Bu satırları yazdığımda sorun henüz çözümlenmemişti.

Adalet mülâhazalarına dayalı bir iddiayı hemen reddetmemek gerektiği kanısındayım. Yabancılar madem işlerine geldiğinde yeni yaratılan durumlardan yararlanıyorlar, aleyhlerinde bir hüküm çıktığında hemen sıyrılmaya bakmaları doğru olur mu? (*)

Slavlar Ve Yunanlılar Arasındaki Husumet - Arnavutluk'ta Reform

BERLİN KONGRESİNDE ele alınan Bulgar sorunu, bir yanda Balkanlar'ın kuzeyinde bir prenslik ve doğu Rumeli denen kesimde de özel bir hükümetin kurulması sonucuna varmıştı. Fakat, gördüğümüz gibi bu ikili kuruluş, Türkiye'nin Avrupa kesiminde çoğunlukta olan Hıristiyan ırkın amaç ve dileklerine uygun düşmüyordu. Otonom Bulgarları yalnız aralarına keyfî bir ayrılık getirdiği için değil, San Stefano anlaşmasının özgür kıldığı soydaşlarının mukim oldukları eyaletleri Babıâli'nin doğrudan ve mutlak hâkimiyeti altında bıraktığı için hoşnut etmemişti.

Gerçekten, Doğu Rumeli'ye ve Bulgar prensliğine tanınan sınırların ötesinde Makedonya bulunmaktaydı. Bu bölge bir süre öbür iki grubun kaderiyle birleşmişti ve Berlin programından silinmemişçesine onlarla bir arada

(*) İngiltere, Avusturya - Macaristan ve A. B. D. mahallî otoritenin müdahalesini kabul etmiş bulunuyorlar.

kalmayı istiyordu. Filip'in ve İskender'in eski topraklarında kalan 60.000 Bulgar, 300.000 Türk, 60.000 Yunanlı ve 20.000 Ulah yaşamaktadır. Daha iyisine kavuşma umuduyla Makedonya şimdilik muhtar bir vilâyet, yani ikinci bir Rumeli olmak istemekteydi.

Buna karşılık Rumlar «Hellenizmin, uygarlığın temellerini atma ayrıcalığına sahip olduğu» bu ülkede Bulgarların hâkimiyet iddialarına şiddetle karşı çıkıyordu. *İstanbul Silioglarında* (*) «Makedonya'da Bulgarların sesi çıkalı şurada otuz yıl olmuyor, deniliyordu. «Bu halk oraya beylerin ve Rum toprak ağalarının hizmetinde basit işçi olarak çalışmak üzere gelen göçebelerden ibarettir. Çinliler Kaliforniya'ya veya Flamanlar kuzey Fransa'ya ne kadar sahip çıkamazlarsa, bunlar da bu topraklar üzerinde asla hâkimiyet iddia edemezler.»

Berlin kongresinin kesin kararları karşısında bu karşılıklı hak talep etmeler nice spekülatif görünürse görünsün pratikte bu sert rekabet gösterileri son derece ciddî boyutlara ulaşabilirdi.

Doğu'daki bu Rum ve Slav husumeti nispeten yeniydi. Geçen yüzyılın sonunda böyle bir şey yoktu. O devirde Fenerli Rumlar, İstanbul'da güçlü bir durumda bulunuyorlardı; Eflak ve Buğdan onların idaresindeydi; Balkanlar'daki eparklıklardan çoğu onlara aitti; Bulgarlar ve Sırplar da Osmanlı boyunduruğuna sabırla tahammül gösteriyorlardı. Slavları Rumlardan ayıran bile yoktu: onlara Rum Slavlar bile deniyordu, bu deyimi daha sonraları inatçı hellenofiller (hellenizmi sevenler) icat etmişlerdir. Biri de, ötekisi de aynı despotik yasalara boyun eğen Hıristiyanlardı; aynı mezhepten, merkezî idare

(*) 1869'da, doğu Slavizmiyle mücadele etme amacıyla Rumlar Türkiye'de bir dernek kurmuşlardı. Önce **Heteria** adını kullanacaklardı; fakat bu kelimenin çok yakın anılara çağrışımda bulunduğu düşünüldü. Bunun üzerine Sillog veya Yunan yazılarını yayma derneği gibi bir ad ona yeğ tutuldu.

nezdinde aynı otorite tarafından, yani birlikte İstanbul patriği tarafından temsil edilen Hıristiyanlardı. Din, milliyeti öylesine gölgede bırakmıştı ki, Suriye'de Rumlara, Ortodoks Araplar deniyordu.

O günden bu yana çok şey değişti. Mora ve kuzeyindeki eyaletler özgür devlet şekline dönüştü ve İonya adaları ona eklendi. Buna karşılık Fenerli Rumların Tuna boyundaki hâkimiyetleri son buldu. Osmanlı Slavları Romen olarak uyandılar; çoğu muhtariyet elde ettiler; hepsi de güçlerini az veya çok denedi; hepsi de haklarının bilincine vardı. Bulgaristan'daki piskoposluk koltuklarını elde etmiş bulunan Rum ruhban hemen hemen her yerde yüzüstü bırakıldı. 1822 Trezenes meclisindeki gibi «Osmanlı İmparatorluğunun İsa'ya inanan tüm tebaaları yeni Yunan milletine dahildir» denemiyordu artık.

Bugün Slav eleman, Yunan elemana üstündür. Geleneksel kurtuluş davasında çanların uzun zaman kendilerine ortak yaptıkları Yunanlılar, Ruslara göre bundan böyle bu rolden vazgeçmelidirler.

Tahmin edileceği gibi Temistokle'nin ve Aristides'in torunları böyle bir düşüşe boyun eğmeye niyetli değillerdi; bunu anlamak için, yukarıda bir cümlesini zikrettiğim 25 mart 1878 tarihli Sillog'un beyanatını okumak yeterlidir.

Bununla beraber ayaklanmaların ve savaşın derinden altüst ettiği bu ortamda birbirinin karşısına dikilenler sadece Bulgarlar ve Rumlar değillerdi. Nitekim üçüncü bir faktör sahneye çıkacak ve Balkan halklarının Berlin anlaşmasına karşı ortak diyebileceğimiz fesadına katılacaktır. Bu millet Arnavutlardır. (*)

Yunanistan, Karadağ ve Sırbistan'ın yeni sınırlarını

(*) Teselya ve Epir dağlarındaki köy ve kentlerde oturan ufak bir Latin grubu olan Kutzo-Valaguelar da topraklarının Yunanistan'a ilhak edilmesini protesto ettiler. Ta eski zamanlardan beridir onlara Yunanlı deniyordu; Yunan kurtuluş savaşma katıldılar; muhalefetlerini kışkırtan ve destekleyenler Babıâli ve Arnavutlar olsa gerek.

saptayan görüşmeleri burda inceleyecek değilim. Zaten Dulcignove Preveze olaylarıyla İstanbul ve Berlin'in müdahaleleri, hatırlardan silinmeyecek kadar yakındır.

Fakat bizi ilgilendiren bunalımlı safhada olay ve davranışlarıyla Avrupa'ya uzun zaman kaygı veren İlliryalı bu ufak milleti incelemeden geçersek *Tanzimat*'ın tarihi eksik kalır; olayların gidişi beni, ona birkaç sahife ayırma zorunda bırakıyor.

Tanzimat'ın siyasal amacı ve üstesinden gelmesi gereken sayısız güçlükleri takdir etmeye kalkıştığı anda, insan, önce uygarlaşmamış bu toplumu meydana getiren *ırkların çokluğunun yarattığı sayısız güçlükler karşısında* şaşırıp kalıyor.

Bir kez daha tekrarlayalım: bu ırklar fetih zihniyeti sonucu özümlenmemişlerdir; aksine içlerinden çoğu yasal bir ayrılık içinde bırakılmış, az veya çok muhtar mahallî hükümetler sayesinde özgü karakterlerini, âdetlerini, dil ve geleneklerini muhafaza etmişlerdir.

Irk farklarından ayrı olarak din de Osmanlı halklarının birleşmelerini engellemiştir; aralarında ayrı mezhepten olmanın sonucu öyle derin anlaşmazlıklar var ki, bastırmaya hazır bir otorite olmasa her an iç savaş çıkabilir.

Bunca tutarsız ve çoğu kez karşıtlı öğeler içinde bocalayan bu yirmi sekiz milyonluk toplumu gözönüne getirin, uygulayageldiği despotik rejim olmasa, iktidarda nice kurnaz ve kararlı bir hükümet bulunursa bulunsun bu topluluğu sağlam bir siyasal birlik, yani gençlikle kabul edilen bir tanıma göre, «düzenlice organize edilmiş kolektif bir irade tarafından idare edilen sürekli bir toplum» haline getiremez.» (*)

Arnavutlar, Türkiye'nin Avrupa'daki eyaletleri içinde ısrarlı bir ferdiyetçiliğin ve aynı zamanda iç bölünmelerin kayda değer bir örneğini arzetmektedir. Bu sebepten ötürü Gülhane Fermanının ve 1856 Hattı Hümayunu'nun esin-

(*) Heffter, Drait international europeen sh. 36

lediği eşitlikçi kurumlarına ve reform fikrine Bosnalılardan daha az mukavemetçi olmuşlardır.

Kökeni tarihin karanlıklarında kaybolan ve tarihi henüz yeterlice incelenmemiş olan bu garip halk, genel çizgileri içinde yeterlice belirli bir etnolojik grup olarak görünmektedir; fakat tutarıklı bir toplum, yani gerçek bir millî birlik arzetmemektedir; daha doğrusu komşuları Yunan, Sırp ve Bulgar toplumlan gibi türdeş değildir.

Skipetarlar Üsküpler (*) adı altında sayısı 1.600.000 olarak değerlendirilen Doğu Adriyatik'in bu sakinleri eski adıyla Genusus, bugünkü adıyla Skombi veya Semeni'nin sınırını çizdiği iki belli toplumdan kurulmuştur. İlliryalıların gerçek torunları sayılan Kuzeydeki Ghegler, Yunanlılarla aynı kökenden sayılan Güneyli Toske, Çame ve Liapelere oranla uygarlıkta geridirler. Fetihten sonra İslâmlık ve Gheg'ler arasında yayılmış ve bunlar Bosna'da olduğu gibi dinden dönmelerine karşılık olarak toprakları ve buna bağlı ayrıcalıkları elde etmişlerdir.

Bununla beraber aralarında, Müslümanlığın yayılmasına karşı direnenler de çok olmuştur; öyle ki bugün dağlarda dinlerine son derece bağlı birçok Katolik aşirete rastlanmaktadır.

Toplumsal koşullarını tümü içinde ve modern çağda eğilimlerini belirleyen kraakterlstik olayları göz önünde tutarsak Gheglerin, kendilerini çevreleyen ve gelenekleri yönünden hemen hemen farksız olan Slav gruplara meyilli oldukları söylenebilir. Komşu aşiretler üzerinde Karadağın ve Sırpların etkisini de unutmamak gerekir. Başlıca cazibe merkezi olan Belgrad'ın bulunduğu bölgede kalmış eski Sırpları yeni Tuna krallığından ayıran ve güney sınırı boyunca uzayan Arnavutluk topraklarını kazanmaya çalışan Sırbistan dikkatini bu memlekette toplamıştır.

Şunu da unutmamak gerekir ki, Sırp hâkimiyeti bir

(*) Skgipetar, Arnavutça kartal anlamına gelir. Bu ad Epirlilerin kartal (Shgipe) lakabını taktıkları Pirrhus'un zamanına dayanmaktadır.

zamanlar kuzey Üsküp ülkesine yayılmıştı; XV. yüzyılın başlarında despot Brankoviç'in Arnavutluk senyörü unvanını taşıması da bu üstünlüğü kesinlemektedir. Bu sebepten ötürü Sırp tarihçileri Kuzey Arnavutluğu millî toprakların bölünmez bir parçası olarak göstermişlerdir.

Çok daha sonra, özellikle Yanya valisi Tepedelenli Ali Paşa'nın gaddar idaresi sırasındadır ki İslâmlık Arvutluğun güneyinde de yayılmıştır. Bununla beraber Hıristiyanlık hâkim din ve Yunan kültürü Toskes, Liapes ve Çames'lerin bağlı kaldıkları hâkim kültür olmakta devam etmiştir. Özellikle bu son iki aile karakter ve tipleriyle Epirli göçmenleri andırmaktadır; yaşadıkları bölgelerde bugün hâlâ Yunanlılarla mukim köyler bulunmaktadır; hatta Atik'te, Hydra, Spezzia ve Psara yarımadalarında çoğunluğu Arnavut olan kentler mevcuttur.

Öyle ki aşağı Arnavutluğun manevî bakımdan Yunanistan'a ait olduğunu düşünebiliriz ve tarih de zaten bu varsayımı desteklemektedir. Yunan özgürlük harekâtı orda başladı ve Othon ayaklanan Epirlilere 1835'te mertçe elini uzatmış olsaydı kuşkusuz orda kral ilân edilecekti.

Basit diyalekt nüanslarıyla aynı dili konuştukları halde Gheglerin ve Toskeslerin ülkesi iki ayrı, daha doğrusu iki hasım kamp meydana getirmektedir. Bu yüzyılın başında Toskes, Tepedelenli Ali Paşa'ya karşı savaşırken en yavuz düşmanı Ghegler olmuşlardı ve 1831'de onlar ayaklandıklarında bu kez güneyli kardeşleri onlarla şiddetle çarpıştılar.

Büyük aileler, aşiretler halinde parçalanıyor ve bunlar, sırf savaşma sevdasıyla veya tamamiyle mahallî rekabetlerin etkisi altında birbirleriyle silâhlı çatışmalara girişiyorlardı. Şunu da eklemeliyim: Arnavut paralı askerdir, hangi bayrak altında olursa olsun savaşır; bütün efendilere sadakatle hizmet eder. Bu niteliğine dört yüz yıldan fazla bir zaman önce Bizanslı tarihçi Franzes de değinmişti, anlaşıldığına göre ortak vatana duyulan sevgi üzerine kurulmuş bir ruhlar ve gönüller birliği denen şeyden bu millet nasibini pek almamış.

Arnavutluğun toplumsal durumu halklarının gelenekleri arasındaki farklar ve topraklarının aynı coğrafî yapı içinde bulunması, bu milletin reform hareketinde nasıl bir rol oynadıklarını ve organizasyonlarının arzettiği özel güçlükleri anlamamıza yardım etmektedir.

1831'e kadar Arnavutluk, yerli şefler tarafından idare edilmekteydi. Üsküp ve Yanya paşalarının irsî iktidarı hemen hemen mutlak olup ikinci derecedeki paşalara veya beylere karşı tam bir süzeren gibi davranırlardı. Sultan Mahmut, saltanatının son zamanlarında, hükümet sisteminde gerçekleştirilen değişikliklerin sonucu olarak Arnavut valilerin yerine İstanbul'dan merkeze bağlı memurlar gönderdi. Fakat bunu yaparken ne yeni ajanın yeteneklerini, ne de Babıâli'nin müdahalesini özgücü halkın gözünde meşrulaştıracak tecrübeye sahip olmasına dikkat edildi. Öyle ki halk, Padişah'ın görevli temsilcisini soğuk karşıladı, hatta Divan'a bir de protesto yazısı geldi. Bu yazıda Arnavutlar, kendilerine dışardan paşa gönderilmeye devam edildiği takdirde ayaklanacaklarını önceden haber veriyorlardı. Bu zorba müdahale devrinde, dirilişini hazırlamayı tasarladıkları ülke bir anarşi yuvası oldu. Babıâli'nin ayrıcalıklarını tahdit ettiği birden fazla eyalette ayaklanmalar görüldü, yani büyük Arnavut aileleri hükümetin, geleneksel muhtariyete karşı aldığı sert tavrın hakkından geldiler.

Yabancı memurların atanmasından sonra Divan, idarî taksimat yoluyla yeni bir özümleme işlemine girişti. Kentler ve köyler nüfus yoğunluğu dışında hiç bir mülâhaza göz önünde tutulmaksızın gruplaştırıldı; bu faaliyet sırasında ne çeşitli bağlar ne de bağdaşabilecek kişiler olup olmadıklarına bakıldı; kaynaşabilecek olan toplumlar ayrı düştü, buna karşılık ayrı merkezlere bağlamak gerekenler birleştirildi. Böylece merkezleri Üsküp, Yanya ve Manastır olmak üzere üç vilâyet meydana getirildi. Bu yeni düzenlemenin ortaya çıkardığı merkezî Kosova olan dördüncü vilâyet ise, idarede keyfî taksimata gidilmesinin nice anormal sonuçlara varacağını

gözler önüne seren bir örnek oldu. Böylece Bulgar ve Sırp ulemanın çoğunluğu teşkil ettiği Niş ve Şarköy, öte yanda oldu olası Bosna'ya ait olan Novi-Bazar Yukarı Arnavutluk'un sınırlarına alındı; aynı şekilde Tesalya'nın ayrılmaz parçası olan Larisa, aşağı Arnavutluk'a eklendi.

Zaten idarî düzenliliğe asla riayet edilmemişti. Ve nihayet İmparatorluğun bu bölgesinde her türlü direnmeyi yok etme amacıyla güttükleri bu parçalama siyasetinin son tedbiri vilâyetler arası ulaşımı keserek iç malî engeller koyuldu.

Körü körüne güttüğü merkezileştirme siyasetinin Arnavutluk'ta sebep olduğu ayaklanmalarla Babıâli çok uğraştı. Özellikle 1843'te bu tarihte çıkarılan askerî kanun ayaklanmayı ancak kanlı çatışmalar pahasına bastırabildi. Bu ülkenin idaresiyle ilgili konsolosluk raporlarına göz atıldığında hükümetin, Avrupa kıtasındaki eyaletlerden hiç birinde bunca keyfilikle, halkın ihtiyaçları ve bizzat kendi çıkarları aleyhine bunca cahilce davranmadığı görülür. Sanki tebaalarının nefretini kışkırtmak için ne gerekirse yapmayı kendine ödev bilmişti; ve diyebiliriz ki Arnavutluğun acınacak durumu, çoğunluk idarecilerin yüzündendir. (*)

Bununla beraber (burda, Berlin anlaşmasının tarihinde yeri olacak bir olaya temas edeceğim.) Batılıları şaşkına çeviren bir olay, basiretli bir hükümetin, Osmanlı İmparatoriuğunun bel kemiği diye nitelenen bu dağlık bölgeden aslında son derece yararlanabileceğini ispatladı. 1879'da Avrupa'ya kafa tutan ve 100.000 kişilik bir ordu çıkaran Arnavutluk Lig'i nedir? Nasıl ve ne amaçla kurulmuştur?

Yeni Bulgar prensliği sınırlarını Ohrida gölüne dek

(*) 1868'de Üsküp vilâyeti Ömer Fevzi Paşa zeki ve barışçı bir vali tarafından idare edilme şansına erişmişti. Paşa'yla Romanya'da tanışmıştım. İstanbul gazetelerinden biri onun hakkında şöyle yazmıştı: «İdaresindeki ülkeyi anlıyordu, bu yüzden de birkaç ay sonra görevinden alındı.»

vardıran ve yukarı Arnavutluk'un bir kısmını Karadağ'a, bir kısmını Sırbistan'a veren San Stefano anlaşması Arnavutluk'un kuzeyinde kaynaşmalara yol açmıştı. Babıâli, galip tarafın Arnavutluk halkına karşı hoyrat davranışının sonucu olduğu hissini bırakan bu muhalefeti hoşnutlukla karşıladı ve gizliden gizliye destekledi. Sivil ve askerî makamların bu davranışından cesaret alan Kuzeyli Arnavutlar, açıkça direnmeye başlayarak Lig adı altında örgütlendiler; başlarına da Paşa rütbesine erişen bir vatandaşlarını getirdiler. Prisrend'de bir merkez komitesi ve sancaklarda da alt komiteler kurdular.

1879 yılı başlarında ve Yunan sınırlarını Arnavutluk aleyhine düzenleyen Berlin anlaşmasının indirdiği ikinci darbenin sonucunda aşağı Arnavutluk'un delegeleri Prisrend komitesiyle ilişki kurdular; Babıâli'nin Preveze'ye gönderdiği biri Arnavut olan iki yüksek memurunun öğüdüyle Lig, tüm ülkeye yayıldı.

Şüphesiz nice korkunç görünürse görünsün Arnavut aşiretlerinin çoğunu içine alan bu birlik arıziydi ve tabanda derin kökleri yoktu, zira zaten halk toplumsal ve dinsel ayrılıklarla parçalanmış durumdaydı. San Stefano anlaşmasına karşı Arnavutların duyduğu kuşku ta prensibinde İngiltere kamuoyunca beslenmekte olup Britanya hükümetinin böyle bir kuşkuyu, Rusya ile muhtemel bir savaş ihtimaline binaen hoş karşıladığı biliniyordu. Öte yanda Avusturya - Macaristan'ın Karadağ'ın gelişmesine karşı olduğundan ve bu devletin Sırbistan'la yakınlık kurmasından hiç hoşlanmadığı kuşku kaldırmazdı. İtalyanlar da yararlanabileceklerini umdukları bir ayaklanmayı desteklemeye hazır bekliyorlardı. (*)

Fakat en büyük destek Babıâli'ydi; Arnavut Lig'ini kışkırtan ajanlar bu birliğin hem Yunanlılara, hem de Karadağlılara karşı yöneltilmiş iki yanı keskin kılıç haline geleceğini umuyorlardı.

(*) Kalabra'da ve Sicilya'da Türklerin Epir'i ve Arnavutluk'u işgal ettiklerinde oraya kaçan Arnavut asıllı Hıristiyanlardan oluşan bir nüfus yaşamaktadır.

Arnavutluk savunma için ayaklanmıştı ve kendi aleyhine dönebileceğini fark etti. Arnavutluğun toprak bütünlüğü, muhtariyet ve hatta Adriyatik kıyılarındaki eyaletlerin özgürlüğü fikri doğdu ve büyük devletler nezdine gönderilen delegelerce savunulmaya başlandı. Babıâli, bunun üzerine tavır değiştirerek kendi elleriyle kundakladığı yangını söndürme zorunluluğuyla karşı karşıya kaldı.

Viyana, Roma, Londra ve Paris'te peşpeşe yapılan temaslar, aslında, aynı siyasal kurtuluş düşüncesi tarafında birleşen bir milletin dileklerinin ifadesi değildi. Lig'in kökeni, böyle bir sanıya kapılmamıza imkân vermez. Lig, Arnavut milletinin değil, Müslüman Arnavutların çıkarlarını korumaya yönelikti. Tüzüğünün 14. maddesinde şu satırları okuyoruz: «Birlik üyelerinin hareketlerini köstekleyenler gayrı Müslim sayılacaklar, zira böyle bir davranış Şeriat'a karşı çıkmaktır.» Bu cümle 1878'de Prisrend'deki kaynaşmalara hâkim olan karakteri belirtmeye yeter. Müslüman Arnavutların amacı, tıpkı Bosnalı dönme beyler gibi dinsel, siyasal ve toplumsal üstünlüklerini korumak ve bir Hıristiyan iktidar altına girmemekti. Kurdukları fesat, kelimenin tam anlamıyla ulusal değildi ve olamazdı; öbür yanda manevî alanda olduğu kadar maddî çıkarlar yönünden de Arnavutlar gerçek bir ulus olamamışlardı.

Doğu Rumeli komisyonu tarafından 1880'de Babıâli'nin hâkimiyetine verilen Arnavutluk dağları için düzenlenen özel projeyi ilerde tanıtacağım.

Rumelideki Eyaletlerin Reorganizasyonu Projesi - Arnavutluk Dağlarının Özel Organizasyonu

İNGİLİZ DONANMASININ İzmir körfezine gönderilmesi üzerine Babıâli tarafından alınan gecikmiş tedbirlerden söz ederken anlattığım gibi, İmparatorluğun Av-

rupa kıtasındaki eyaletlerine uygulanabilecek yasaları gözden geçirmekle görevli usulararası komisyon 17 haziran 1880'de İstanbul'da toplanmıştı.

Berlin kongresinin, doğrudan padişahın buyruğunda bırakılmış olan Balkan topraklarının tamamını içine alan Edirne, Selânik, Kosova, Manastır ve Yanya vilâyetleri için tek proje sunuldu. 1878 anlaşmasına imza atan devletlerin tahminin aksine olarak bu proje, halkın ihtiyaç ve dileklerini ifade edecek mahallî meclislerden çıkacağına merkezî idare bürolarında alelacele meydana getirilmişti. Meclisler, hükümetin hemen hemen kesinlik kazanmış eseri üzerinde fikirlerini açıklamaya çağrıldılar.

Ancak komisyon, Berlin anlaşmasının «... komisyon, Babıâli'nin önereceği reformlar hakkında fikir yürütmekle yetinmeyip, her birini ayrıntılarıyla tartışacak ve yararlı saydığı değişiklikleri getirecek» diyen 23. maddesinden güç alarak bu atlatmaya göz yummadı. Osmanlı Proğramının tutarıksızlığının ve belirsizliğinin sonucu olan bu davranış, Padişah'ın delegelerinden birinin ilerde tasrih edeceği gibi Avrupalı ajanların danışmanlıktan öteye bir rolleri olamayacağı esasını bozamazdı.

Rumeli delegasyonu, her şeyden önce iktidarın otoritesini ve devletin bütünlüğünü bozmayacak bir idari gayrı merkeziyetçilik ilkesi üzerinde durdu. Bu amaçla, eşitlik, kişisel haklar ve inanç özgürlüğü gibi uygar toplumlarda vatandaşların gönendikleri başlıca hakları tanımladıktan sonra, aşağıda özetini sunacağım hükümleri derpiş etti.

Vilâyet, Sancak veya Livalara, Kazalara ve Nahiyelere bölünmüştür.

1876 İstanbul Konferansının da kabul ettiği gibi veya köylerin bir araya gelmesiyle teşekkül eden nahiye, idarî ünitenin temelidir. Ancak hatırlanacağı gibi bu konferans kazaların kaldırılmasını önermişti. Rumeli komisyonu üyeleri ise taşra hayatının merkezlerinin sayısını arttırmayı uygun buluyorlardı, zira İmparatorluk için bir bağ-

lantı ve kalımlılık garantisi olan mahallî ruh buralarda yaşatılıyordu.

Önem sırasıyla mutasarrıflar, kaymakamları, nahiye müdürleri ve muhtarlar tarafından idare edilen taşranın idarî çevreleri vali'nin idaresi altına konmuştu ve her biri vilâyet merkezinde sürekli ve seçimle iş başına gelen bir idare meclisi bulunacaktı.

Genel Meclis belli tarihlerde vilâyet merkezinde toplanacaktı.

Valinin ve öteki idarî çevre şeflerinin yanında, tıpkı Girit adasında olduğu gibi başka dinden bir yardımcı bulunacaktı. Bunların yetkileri açıkça belirlenmişti. (eski vilâyetler kanunu bu noktayı ihmal etmişti.)

1864 yasasını eleştirirken belli başlı ilkelerini belirttiğim son derece karmaşık seçim sistemi sadeleştirilmiştir. Seçmen listeleri mahalle veya köylerde ihtiyarlar meclislerince hazırlanır. Bu en ufak çevrenin seçmenleri doğrudan nahiye meclisinin üyelerini seçerler. Onlar da kazanınkilerini. Bu sonuncular da livanınkileri seçerler.

Halkın gönderdiği bu delegelere yüksek memurlardan bazıları ve cemaatlerin dinî şefleri de eklenir; böyle bir karma heyet, eyalet halkının çıkarlarını takdir edebilecek ideal bir bileşim sayılabilir.

Vilâyet merkezindeki idare meclisi, aynı şartlarla kurulur, fakat seçimle iş başına getirilen üyeleri Genel Meclis seçer. Genel Meclis tabiî üyeler, nahiye meclislerince seçilen üyeler ve valinin tayin ettiği üyelerden meydana gelir.

Her nahiyede bir sulh mahkemesi (*) her *liva*'da bir asliye mahkemesi ve vilâyet merkezlerinde birer istinaf mahkemesi kurulmuştur.

Bunca çetrefilli bir mekanizmanın yatıştırma ve uz-

(*) Türkiye'de tam anlamıyla sulh yargıçları yoktur. Fransız yasalarının bu yargıçlara tanıdığı bazı hukuk ve idare davalarına bakma yetkisi Osmanlı yasalarınca Kaza mahkemelerine verilmiştir.

laşma amacıyla meydana getirildiği ilk anda göze çarpmaktadır. Fakat idarî çevrelerdeki dinsel ve ulusal rekabetler arasında işleyebilmesi için, Müslüman ve gayri Müslim nüfusa orantılı karma bir güvenlik kuvveti kurmak gerekiyordu. 1876 ve 1878 Avrupa komisyonlarının fikrini benimseyen İstanbul konferansı delegeleri işte bu esas üzerinde kurulacak mahallî bir jandarma ve polis kuvveti meydana getirilmesini kabul ettiler.

Bu hükümler 1864-1870 tarihli vilâyetler kanununu birçok noktalardan düzeltiyordu. Taşra hiyerarşisinin çeşitli derecelerine verilen iktidarları, teşekkülâtının daha bağımsız kıldığı ve her sınıfın adilce temsil edildiği meclislerin sürekli işbirliğini dengelemekteydi. Valilerin ve onun mahallî ajanlarının yetkilerinin genişletilmesini amaçlayan doğu Rumeli sisteminden bu açıdan uzaklaşılmıştı. Fakat orda, görmüş olduğumuz gibi, Padişah'ın atadığı bu şef, büyük devletlerin onaylaması ve belli bir süre için atanacaktı.

Ancak yeni kobul edilen sistemin de bir sakıncası olduğunu kabul etmek gerekir; meclislerin, idarî işlere süreklice katılması valilerin sorumluluklarını azaltacağından çoğu istismarlarını da örtbas edecektir. Bununla beraber serbest seçimlerin etkisi altında yeni meclislerin, resmî otoritelere karşı, 1884'de kurulan rejimle iş başına gelen meclisler gibi hoşgörülü davranmayacaklarını düşünmek yanlış olmaz. Tecrübeye değerdi, halka o güne dek cimrice tanınan kontrol hakkına sahip çıkma imkânı tanınmalıydı.

Halka tanınan bu geniş davranış özgürlüğü, Babıâli'nin zihniyetine uygun değildi; Vilâyetler statüsünde, az çok korkuyla kabul ettiği demokratik ilkenin nerelere varabileceğini anlıyordu. Bu nedenledir ki, Avrupa delegelerinin kabul ettikleri projenin uygulanmasında köstekleyici yollara baş vuracağını çekinmeden söyleyebiliriz.

Hâlâ, 1882'de yani kabulünden sonra iki yıl geçtiği halde bu projeyi Padişah onaylamamıştır.

Dağılmadan önce Rumeli Komisyonu'nun üyeleri,

Yeni statü öteki Rumeli eyaletlerinde olduğu gibi Arnavutluk'da da kabul görecek mi diye birbirlerine sormuşlardı. Aralarından çoğu, özellikle Fransa ve Avusturya-Macaristan delegeleri aksi kanıda idiler; bunlar, Arnavutların, bazı noktaları ve de özellikle titiz oldukları özel imtiyazları içine alan özel bir statü tanınmasını teklif etmişlerdi. Üsküp sancağındaki aşiretlerin, mutasarrıflarla ve kaymakamlarla ve de eyaletin yeni statüsünün idarî mekanizmasıyla geçinemeyeceklerini tecrübeleriyle bilen Fransız delegesi (*) kolay boyun eğmeyen merkezlerde muhtariyet rejiminden, merkezî idareye bağımlılık rejimine geçici kolaylaştıracak ortalama bir organizasyonun temellerini aramaya çalıştı.

Başlıca yedi gruptan oluşan bu merkezler yaklaşık 80000 Katolik ve 12000 Müslümandan oluşmaktaydı. Dağdaki araziler, arazi vergisinden ve iltizamdan muaf olacaklardı. Askerlik de zorunlu olmayacaktı, fakat savaş sırasında başıbozuk saflarına katılacaklardı. Gerek medenî hukuk gerek ceza hukukunda mahallî örf, âdetler uygulanacaktı. Mirdlerin başında irsiyetle geçecek bir şef bulunacaktı.

Fransız projesine göre Babıâli geçici olarak bu muafiyetleri kabul etmeliydi. Üsküp Sancağının başına bir sivil ve askerî vali geçecek, dağlar için de ülkenin önde gelen ailelerinden gelme, paşa unvanına sahip bir vali yardımcısı seçilecekti. Bu vali yardımcısının (Başkoptan) yanında, yarısı her yıl değişecek olan dördü Müslüman olmak üzere on iki üyeden kurulu bir meclis bulunacaktı. Bölge sancak valisinin dört adaylık listeden seçeceği bir kaptan veya bölükbaşının başında bulunacağı dört idarî çevreye ayrılacaktı. (Tusi, Scilla, Puka, Oroş) Mirdiler geçmişte olduğu gibi kendi özel başkanlarına sahip olacaklardı. İdarî ünite olarak İhtiyar meclisleri ka

(*) Bugün tam yetkili temsilci olarak atanmış bulunan M. Aubaret doğuda ve özellikle Üsküp'te konsolosluk yapmıştır.

bul edilecekti. Bu meclisler gerektiğinde aşiretler genel kurulu *(Bayrak)* şeklinde toplanacak ve Kaptan nezdindeki delegeyi *(Bayraktar)* seçeceklerdi.

Aşiretler genel kurula, dağlar büyük genel kurulu için ikişer delege seçecekti ve bu büyük genel kurul *Başkaptan*'ın başkanlığında her yıl toplanacaktı. Büyük genel kurul, vilâyet meclisleri gibi, vali yardımcılarına yardım etme görevini yükümlenecek olan on iki üyelik idare meclisini meydana getirecekti.

Bayraktarların toplanması idare çevrelerinin meclisini meydana getirecekti.

Karmaşık gibi görünen bu statü, hem şefleri atama yetkisini Padişah'a vermesi bakımından onun iktidarını tanıyor, hem de mahallî âdet ve geleneklere uygun düşüyordu. Buna rağmen Babıâli'nin bu projeyi benimseyeceğine pek ihtimal tanınamaz, zira, söylediğim gibi, Arnavutlukta güdülen siyaset, bölme suretiyle merkeziyetçiliği oturtmayı amaçlamakta olup İlirya halkının sadakatinin ancak geleneksel muhtariyete saygı göstermekle mümkün olabileceği gerçeğini reddetmektedir. (*)

Maliye Ve Kamu Hizmetleri - Padişahın Mutlakiyetçi Tutumu

İNCELENMESİ KİTABIMIZIN üçüncü ve son bölümünü kapatacak olan Berlin anlaşmasının uygulanmasına değgin sorunların tamamlanması için malî sorunlara ve kamu hizmetlerine de bir başlık ayırmamız gerekiyor.

Türk hükümetinin 1869'da aktettiği ödünç alma anlaşmalarından eline geçen paraları tükettikten sonra büt-

(*) Rumeli komisyonundaki Rus delegesi, Dağlık bölgede aynı ayrıcalıkları isteyecek Üsküp'ten başka bölgelerin de bulunduğu, özellikle sadece Arnavutluk Malisya'sında dokuz dağın buna önayak olacağı noktasından Fransız projesini reddetmiştir.

çesini nasıl dengelemeyi kurduğu konusunu yeniden ele alacak değilim. Bu ödünç almalar, yaygın istismarlarıyla iliklerine dek kokuşmuş bir organizasyonu olduğu gibi bırakan geçici çarelerdi. İflâs kaçınılmaz bir sorundu; 1871'de başlamıştı. Fransa'nın üstlendiği yatırımı bahane ederek maliye nazırı, bu senetlerin, zamanaşımı tarihine dek yani beş yıl boyunca ödenmemesi gerekirmiş gibi sadece 8 ocak 1871'den önce Londra'ya ibraz edilecek kuponlarını ödemeye karar verdi.

Bu akıl dışı usul, Türkiye'nin itibarına çok ağır bir darbe indirmişti ve tam anlamıyla bir âcizlik beyanıydı. Divan bunalım içinde kıvranıyordu. Gün geçmiyordu ki sadrazam, banka müdürlerini çağırıp öğütlerini ve de kasalarından çıkacak daha az platonik yardımlarını dilemesin. 1873 yılı sonlarında Osmanlı borçları beşbuçuk milyar frankı bulmuştu.

Uzun süre önce sözü edilen *vakıf* malların satışı nihayet karar altına alındı. Bu, kısa sürede bir ferahlama getiremezdi. Beş yıl için faizin % 50 azaltılmasına karar verildi. Gerçekte 1876'dan başlayarak faiz hiç ödenmedi. (*)

1877'de patlak veren savaş, devleti iflâsa sürükledi. Savunmanın yarattığı olağanüstü yükümlülükleri iyi-kötü karşılamak için kâğıt para çıkarıldı. Fakat 1878 yılı sonlarında bu kâğıt para hızla düştüğünden hükümet bir *İrade* ile iltizamın 1/3'nin kaimeyle ödenebileceğini ve 300 kuruşluk kaimenin bir Türk lirası sayılacağını kararlaştırdı. Halbuki emisyon kambiyo fiyatı 100 kuruşu bir kaime olarak saptanmıştı. Bu kategori iç ödünç alma 2/3 iflâs etti demekti; tamamiyle iflâs etmesi çok sürmeyecekti.

Rusya'nın talep ettiği savaş tazminatı dolayısıyla

(*) Daha önce sözünü ettiğim «vatanseverler»in 1876 tarihli beyanatın kesinlediği gibi Padişah, yasaya tabi olmadığını ileri sürerek, kendine ayırdığı sekiz milyon kaimenin faizlerini almaktan geri durmadı.

Türkiye'nin malî durumu 1878 kongresinde, iflâsının Osmanlı Hazinesine borç vermiş bulunanlar için büyük zararları dokunacağı yönünden uzun uzun ele alınıp görüşüldü. (*) On sekizinci birleşimde şöyle deniyordu. «Berlin'de temsil edilen devletler, göndereceksleri uzmanlardan kurulu bir komisyonun Türk tahvillerinin sahipleri tarafından ileri sürülen talepleri incelemek ve tatmin edici en etkili yolları önerme göreviyle yükümlü olarak İstanbul'da toplanması konusunda Babıâli'ye tavsiyede bulunmayı düşünmektedirler.»

Türk hükümeti, kendisini, bir tür adlî meclisin kontrolu altına koyacak olan bu düzenlemeyi kabule yanaşmadı. Doğrudan alacaklılarına başvurup bir uzlaşma zemini bulmak amacıyla görüşmeler yapmak üzere toplanmalarını istedi.

Bu çağrı üzerine Avrupa'nın malî çevrelerinde komiteler kuruldu ve oy birliğiyle seçtikleri biri Fransız, ötekisi İngiliz olan iki delegeyi Osmanlı hükümetiyle anlaşma göreviyle gönderdiler. Umulmazken, kendilerine bunca nazik bir görev tevdi edilen bu iki delege (**) Babıâli'nin de iyi niyetli işbirliğiyle bir uzlaşma formülü bulmayı başardı.

Özel garantiyi haiz borçları ihmal eden bu tür konkordatolar (***) Türkiye'nin borçlarının yarıya indirilmesi (****) ve bazı kamusal vergilerin terki (*****) esasına dayanır.

Faizlerin ödenmesine ve anlaşmayla saptanan ana

(*) Protokoller XI ve XIII

(**) M. Valfrey ve Mr. Bourke

(***) 1854, 1855 ve 1877'dekiler.

(****) Bu borç, konsolide borçtan, yüzde 6 faizli ödünç almalardan ve demiryolu tahvillerinden ibaret olup 5 milyar 237,418,500 frankı bulmaktadır. Bu tutarın sadece 2,539,65,000 frankı Osmanlı Hazinesine girmişti.

(*****)Tütün, tuz, alkollü içkiler, pul, balıkçılık ve ipek.

sermayenin amortismanına ayrılan gelirler bağlı servsiler, yabancı alacaklıların vekâletini haiz delegelerden oluşan bir meclis tarafından idare edilecekti. Bu meclis 1882'de kuruldu.

Tanzimat'tan beri görülen bir gerçek, Türkiye'de başarılan her teşebbüsün ancak yabancıların yardımıyla başarılabildiği gerçeği bu son tecrübeyle bir kez daha kesinlenmişti.

Başlangçıta korkulan güçlükler pek boşa çıkmamakla beraber demiryolu yapımı da bu gözlemi yalanlamaktan uzaktır. Pratik gelişiminin koşullarından özellikle kaygı duyan yabancı müteşebbislerin korktukları gibi, aynı zamanda bir çok yerlerde birden başlatılan çalışmalar tamamiyle bitmeden, yani prodüktif safhadan önce durdurulmuş ve Osmanlı hazinesini giderimsiz zararlara uğratmıştır.

1872'de Babıâli müteahhit şirketle onun faaliyetini 1200 km'lik bir alanla sınırlayan bir anlaşma imzaladı; tamamlayıcı hatların, yani Avrupa şebekeleriyle birleşmeyi sağlayacak olan hatların inşası işini mahfuz tuttu. Şirket, şimdi kullanılmakta olan yolları (İstanbul Bellova; Selanik Mitrovitza; Edirne-Dedeağaç ve Tirnova-Yamboli çatalı ve nihayet Banyaluka'dan Novi'ye varan Bosna hattı.) 1874'te tamamlandı; halbuki Babıâli tek kilometre inşa edemedi.

Sebeplerini araştırmaya koyulmayacağım, bu hareketsizlik görülmemiş derecede anormal sonuçlar yarattı. Eskiden tamamlanmış olan Rusçuk-Varna ve Çernavoda - Köstence hatları da dahil olmak üzere Türkiye 15000 km uzunluğunda demiryoluna sahiptir; fakat bu hatlardan hiç biri değil uluslararası hatlarda bağlantı halinde bulunsun, kendi aralarında bile bağlantısız olduklarından memleket içinde bile herhangi bir yarar sağlamaktan uzak idiler.

İstanbul ve Selânik'ten hareket eden iki hattın ayrıklığı, hatları ülkelerinin sınırına uzatacak olan iki komşu ülkenin, Yunanistan'ın ve Sırbistan'ın elini kolunu da

bağlamış bulunmaktaydı. Bunlar, Osmanlıların, demiryolunun hangi noktaya geleceğini belirlemek zorunda kalmışlardı. Bu konuda Avusturya-Macaristan'ı ve Tuna prensliğini de ilgilendiren ekonomik, siyasî ve stratejik mülâhazalar rol oynamamaktaydı. Babıâli, Morava vadisinin doğal hattını bırakıp Sırbistan'ı masraflı işlere sokmak için hattı Nov'ı Bazar'o saptırmak istiyordu. Prenslik hükümeti böyle bir sapmaya şiddetle karşı çıktı.

Öte yanda biri Bosna'yla, biri Sırbistan'la bağlantı kuracak bir şebeke, Avusturya-Macaristan'ın işine geliyordu; bu sebepten ötürü Babıâli'ye demiryolunun Avusturya-Macaristan şebekesiyle birleşmesine ancak Sırbistan ve Bosna hattının yapılması halinde izin verece ğini söyledi. Bosna'yı İstanbul'a doğrudan bağlayan bir hat üzerinde önemle durduğundan Babıâli'ye Belgrat'la anlaşma ve onun tercihine boyun eğme zorunda bırakmak istiyordu.

Bununla beraber Macaristan'ın özellikli çıkarları ağır bastığından veya Türkiye'nin Bosna hattı gibi zor ve masraflı bir hattı yapmaya her ne pahasına olursa olsun ya naşmayacağı kendisine anlatılıp ikna olduğundan dolayı sadece Belgrat hattı üzerinde ısrar etmeyi yeğ tuttu.

Sair durumlar ve özellikle 1877 savaşının getirdiği sınırsal değişiklikler tarafların anlaşma şartlarında değişiklik yapmalarını gerektirdi. Şimdi Sırplara geçmiş olan İstanbul-Belgrat hattının Niş kesimi hiç bir itiraza yol açamazdı; buna karşılık Selânik hattının Sırbistan'a uzantısı için durum bambaşkaydı. Daha önce Türk hükümetini, hattın Novi-Bazar'ı savunan stratejik noktalardan geçirilmesini Prensliğe empoze etmeye iten stratejik mülâhazalara benzeyen mülâhazalar baş göstermişti. Babıâli, Belgrat hattına bağlanacak olan ikinci başlıca Balkan şebekesinin hemhudut memleketlerin istedikleri şekilde Belgrat'a, alçak tepelerin Makedonya vadilerinden ayırdığı Sırp toprağı olan Vrania'da değil, bir Osmanlı toprağı olup savaş halinde savunması kolay olan dağlık bölgedeki Prisna civarında birleşmesini istiyordu.

Bu anlaşmazlık hâlâ çözümlenmemiştir. Çözümlenmeyen bir anlaşmazlık da Türkiye'nin, şebekesinin tamamlayıcı hatlarını geçireceği topraklardan bir kısmının ayrılması konusunun doğurduğu çeşitli güçlüklerdir. Berlin anlaşmasının 10. ve 36. maddeleri, Babıâli'nin demiryolu konusunda Avusturya-Macaristan'la ve müteahhit Şirketle yaptığı anlaşmalar sonucu üstlendiği mükellefiyetlerin, kendi topraklarına katılan bölgeler için Sırp ve Bulgar hükümetlerine yüklenmiş olduğunu ve barış anlaşmasının imzalanmasından hemen sonra bu sorunu çözümlemek üzere özel anlaşmalar imzalanacağını derpiş etmişti. 1882 yılı sonunda bu hükümler gereğince toplanan «dörtlü konferans» çalışmalarını bitirmemiştir.

Berlin anlaşmasının *Tanzimat*'la ilgili hükümlerini toparladığımda, 1882'de, Türk demiryollarının Avrupa hatlarına bağlanması sorunundan başka, iki sorunun daha bir tarafa itildiğini görüyorum. Biri Asya'daki Ermenileri ilgilendiren (*) ötekisi de doğu Rumeli dışındaki Avrupa eyaletlerinin reorganizasyonunu kapsayan hükümlerdir.

Kişisel eğilimi, Abdülhamit'i oyalama siyasetine sevk ediyordu. Onun lütfundan başka garantileri olmaması halinde Hıristiyan halklar, 1878 kongresinin kendilerine vaat ettiği giderimleri daha uzun zaman bekleyeceklerdir. Reformu başlatan III. Selim'in ve II. Mahmut'un saltanat yıllarından bu yana tarihin gözler önüne serdiği açık öğretilere burun kıvırmakla kalmayan Abdülhamit, 1858'de, 1863'de ve 1876'da Osmanlı Devletini üç kez ihtilâllerin raslantılarına terk etmiş olan mutlakiyetçiliğe dönmeye eğilimli görünmektedir.

Günümüzde bu padişahın teşahhus ettirdiği otokratik rejimin, olayların seleflerinden zorla elde ettiği fermanların temel ilkeleriyle bağdaşmaması bir yana, cismanî iktidarının desteğini göçmüş çağların fenatizminde

(*) Bk. **L'Angelterre ve La Russie a propos de la question armenienne**, yazan Ed. Engelhardt, Revue de Droit international, 1883

olayan modern bir hükümdar hakkında ne hüküm verile bilir? Anlatıldığına göre Şeyhler, Yıldız köşkünde toplanıyor ve «Yeryüzündeki Müslüman prenslerin, siyasal çıkarlarının idaresini Halife'ye terk etmelerini sağlamayı» amaçlayan bir panislamizm saçmasını ciddî ciddî tartışıyorlarmış. (*) Bu abuk sabuk gevezelikler içinde, fiyaskoyla son bulan Arnavut Ligi'ne benzer bir Arap ligi veya bir Afrika ligi düşünüyorlar. Trablusgarp'ta, Tunus'da, Mekke'de, İskenderiye'de hatta Cezayir'de kışkırtılan ayaklanmaların amacı bu mudur dersiniz?

Arnavut Ligi, ilk adımı atanın aleyhine dönmemiş, hesaplarını altüst etmemiş miydi? Arabi Paşa'nın Mısır İhtilâli de ilerde altüst edecektir.

Çağdaş gereklere burun kıvırıp İslâm teokrasisine dönüşü gerçekleştirmeyi kuran padişahın iktidarını, bir eyaletin kısmen özgürlüğe kavuşmasından daha ciddî bir tehlike beklemektedir. Halifeliğinden doğan tutkuların, tebaaları arasında Müslümanların da bulunduğu Avrupa hükümetlerini huzursuz etmesi bir yana, *Tanzimat* pusulasını kaybeden Türkiye için bir can yeleğiydi. Tarihsel kökenini incelerken anlattığım gibi, Hıristiyan ve Müslüman halkların tedricen özümlenmesine dayanmaktaydı. Halbuki Abdülhamit'in dinsel ve gerici mutlakiyeti bu programın seddidir, zira Avrupa'ya sırt çevirmekle kalmıyordu: Hıristiyanları düşman veya kuşkulu sayıyordu.

ÖZET - SONUÇ

BU UZUN İNCELEMEYE giriş olarak koyduğum bölümde, Müslüman iktidara çağın kaçınılmaz gereği olarak ve Türk halkının zihniyetinde demesem bile içinde yaşanılan hareketsizlik ve ayrık hayatın devlet için felâketli sonuçlara ulaşacağını içgüdüsel bir tepkiyle hissetmiş olan hükümetin gözünde reform yeni bir yön, çağdaş uygarlığa doğru bir atılımın kaçınılmaz gereğiydi.

Tanzimat'ı kökeninden başlayarak çeşitli gelişmelerini bu güne dek işte bu açıdan özetlemek isterim.

(*) Bk. Osmanlı; 21 şubat 1881

— I —

TÜRK'LERİN tarihsel gelişmesinin belli başlı safhalarında yayılmadaki güçlerini, ilkel organizasyonlarını niteleyen askerî ve dinî birlikten almakta idiler. Büyük Hıristiyan devletleri arasındaki rekabet ve ayrılıklar, Doğu'dan gelen bu fatihlerin işini elbette ki çok kolaylaştırmıştı; fakat sahip oldukları disiplin, taktik ve savaşçı milletlerin vakaînamelerinde eşine az raslanan denge ve karakter gücü sayesinde ayrı ayrı hepsinden güçlü idiler.

XVIII. yüzyıldan başlayarak sahne değişti. Osmanlıların kaba gücü, Batı'nın silâhlarının gittikçe kesinleşen üstünlüğü karşısında durakladı ve gerilemeye başladı ve İslâm imparatorluğu yükselişi kadar hızlı bir çöküşe geçti.

Bu sürekli gerileme döneminde hükümetler, yenilgilerin zorunlu kıldığı reformlara girişmediler. Osmanlı devleti kabuğuna çekildi, gururunun içine kapandı. Müslüman toplum bir zamanlar yüceliğinin yapıcısı olan kurumları, reayalar üzerindeki haklarının ve dışa karşı hükümranlığının garantisi saymakta ısrar ederek durakla ma devrine girdi.

Son yüzyılın sonlarına doğru, ilk defa olarak III. Selim, İmparatorluğun dirilişini sağlamayı düşündü, askerî durumunu modern stratejinin verilerine uygun şekilde düzenlemek amacıyla *Nizam'ı Cedid*'i ilân etti. II. Mahmut bu tasarıyı uygulamaya koydu ve aynı zamanda selefinin planladığı değişikliklerin kadrosunu genişletti. Öteki kamu hizmetlerini de reorganize etmek istedi, ancak teşhislerinde hataya kapıldığı gibi iktidarına bağlı ayrıcalıkları titizlikle koruma yolunda aşırı bir çaba sarfetti.

Tanzimat bir taslak olmaktan öteye gitmemişti. Siyasal bir sistem olarak ilk formülü Reşit Paşa'nın çabalarıyla ortaya çıktı. Adı, Sokullu, Köprülü ve Ragıp Paşalar gibi Osmanlı tarihinin bütün bir devrini ansıtan bu büyük devlet adamı, reformu, İmparatorluğun selâmetinin *sine qua non* şartı olduğuna inanmıştı. Bu sebeple Re-

formu, benimsediği şaşmaz bir kural haline getirme azmiyle çalıştı ve gerçek bir hükümet geleneği haline getirildi. Reforma sadece iç düzeni sağlayıcı ivedili bir kapsam tanımakla kalmıyor, dışa karşı da bir garanti olduğuna inanıyordu, zira reform, yabancı hükümetlerin güvenini ve manevî desteğini kazanmayı sağlayacak, ayrıca Avrupa camiasından o güne dek ayrı durmuş bulunan bir devletin yaşamaya devam etmesi gerektiğine ve bu devletin genel dengede yararlı bir öğe olabileceğine inanmalarını sağlayacaktı. (*)

Olaylar onun bu hesabını doğrulamıştır.

1839'da, yani Gülhane fermanının ilân edildiği tarihde Fransız hükümeti «Orta Doğu'da yapılması gereken düzenleme» diye anılan notasında Osmanlı İmparatorluğunu, Avrupa camiasının devletler hukuku içine alınmasını ve uluslararası bir beyanatla özgürlüğünün ve toprak bütünlüğünün tanınmasını teklif etti. Öte yanda Doğu siyasetinde hareket merkezinin yer değişmesine yol açacak her türlü kollektif müdahaleye o güne dek karşı duran Rusya bile, içten pazarlığı ne olursa olsun, kalımlılık (stabilite) ve koruma şeklindeki bu ikili ilkeye katılmasını redde cesaret etmedi. (**)

(*) 1846'da Reşit Paşa, «Kabul ediyorum, diyordu; henüz iyi idare edemiyoruz; fakat daha kötü idare edilmesini engellediğimi cesaretle söyleyebilirim; **Avrupa'dan bana güvenmesini istiyorum.**

Daha sonra 1866'da Prens Gorçakof şöyle diyecektir: «1856 Hattı Hümayunu ödenmemiş bir çekten başka bir şey değildir.»

(**) Saint Petersbourg kabinesinin Paris sefiri Medem kontuna gönderdiği temmuz 1839 tarihli yazısında şöyle diyordu: «... Zaten, biliyorsunuz, imparatorun korumacı sistemi basit vaatler değil, ancak sağlamca kanıtlanmış fiiller üzerinde kurulmuştur. Aynı sistem 1833'de de (Türkiye ile Rusya arasında imzalanan Hünkâr İskelesi anlaşması) imparatorun güttüğü siyasetin ana kuralı olmuştur.

Büyük devletler böylece, Babıâli'ye, Avrupa camlasına katılma isteğinin ilk kabul belgesini 13 temmuz 1841 garanti anlaşmasının girişiyle vermiş oldular. (*)

On beş yıl sonra yani, Hattı Hümayun'un ilân edildiği unutulmaz yılda Avrupa, bir kongrede 1841 anlaşmasındaki mükellefiyetleri bir kez daha kesinledi. Bu amaçla 1856 Paris anlaşmasının 7. maddesinde farmülleştirilmiş bulunan özel konvansyonu aktetti; böylece kendini, Türkiye ile olan ilişkilerini tehdit etmeleri muhtemel devlet ler nezdinde arabuluculuğunu kabul ettirmiş bulunuyordu.

Bu konvansiyon, daha öncekilerden farklı olarak karşılıklı yükümlülükler koymaktadır, zira sözü geçen maddeyle, Padişah'ın Müslim ve gayri Müslim tebaalarına liberal, âdil ve ilerici bir idare vermeyi vaat ettiği iki ferman arasında yakın bir bağ bulunmaktadır. *Hattı Humayun*lar ve onları izleyen 1856'daki koruyucu hüküm, karşılıklı ödevler yükleyen gerçek bir iki taraflı akit meydana getiriyordu; yani Türkiye, ancak Tanzimat'ı iyi ni yetle yürürlüğe koyması halindedir ki, yabancı himayesine güvenebilirdi.

Şu nokta kesin görünüyordu. 1839 Gülhane ferma-

(*) Boğazlar anlaşmasının I. maddesi, Osmanlı topraklarına saldırmazlığı derpiş etmektedir. İlk uygulaması 1848'de yapıldı: Rusların Tuna prensliklerini işgali üzerine imzalanan İngiliz - Fransız anlaşması şu üç şart üzerinde kurulmuştu: Toprakların boşaltılması, Sultan'a tanınan af hakkı, 1831 yönetmeliğinde değişiklik.

İkinci uygulaması da, Avusturya ve Rusya'nın Türkiye'den Macar mültecilerin memleketten çıkarılmasını istemeleri üzerine yapılmış, İngiltere ve Fransa donanmalarını Boğaz'a göndermişlerdi.

1847'de Fransa Türkiye'ye, İtalya'daki olaylara değgin sirkülerini gönderdi; böylelikle de ona, genel siyasette yer ayırdığını göstermiş oldu.

nında bu bakımdan daha anlamlı olan 1856 *Hattı Hümayûnu* Osmanlı devletini garantör devletlere daha sıkıca bağlıyordu, zira Paris kongresine resmen gönderilmişti. Ona tam anlamıyla iki tarafı da bağlayıcı bir akit niteliği tanıdığından ötürüdür ki, o sırada iktidardan uzaklaştırılmış olan Reşit Paşa, halefleri Ali ve Fuat Paşalar'ın eserini eleştirmişti: sanki Kırım savaşının hesaplarını dileklerince görmek onların elindeymiş gibi, sanki silâhlarının gücüyle İmparatarluğu kurtarmış bulunan müttefiklerin hak ettikleri giderimleri bizzat tayin edebilirlermiş gibi.

Ne var ki, Paris anlaşmasına imza koyan devletler Hattı Hümayunun ilânından on yıl sonra Babıâli'nin 1856 da verdiği sözleri gereklice tutmadığını gördüler; reformun karşılaştığı engelleri tek başına aşmaktan âciz olduğunu takdir ettiler her halde, ama öte yanda Avrupalı hükümdar olarak tanındığına emin olan Padişah, esas amacına ulaşan bir girişimi sürdürmeyi pek düşünmez olmuştu.

Ancak Türkler saf, hatta bilinçsiz diyebileceğimiz bir yanılgı içindeydiler: «İmparatorluğun bütünlüğü» sözü onların zihninde «ırklarının, fethedilmiş ırklara hâkimiyetinin devam etmesi» demek olduğuna inatla inanıyorlardı.

Osmanlı devletinin özgürlüğünü doğrudan garantilemiş olan hükümetler bu sanıları yok etme zamanının gelmiş olduğunu düşünerek, iç yönetim alanında doğrudan müdahaleyi düşünmeseler bile Padişah'ın yükümlendiği ödevleri yerine getirmesine yardım etmeye karar verdiler.

Tıpkı 1856'do «Türk topraklarının tamamiyeti» sorunu gibi 1867'de *Tanzimat*'ı bir Avrupa sorunu yapan yeni siyaset işte buydu.

Büyük devletlerin, Osmanlı devletinin dirilişi gibi şüpheli bir davaya katılmalarına yol açan bu gelişme, tüm çabalarını *Hattı Humayun*'un uygulanmasında toplamış olan Fransayı özellikle yüzeye çıkarmıştı. *Tanzimat'ın Fransız döneminde, merkezi* idare, ordu ve özel-

likle millî eğitim alanlarında önemli reformlar görüldü. Bu dönemde Babıâli batı etkisine iyice kapılmış gibiydi ve Osmanlı monarşisinin geleceği gittikçe daha az problematik görünüyordu.

Fakat çok geçmeden ciddî siyasal olaylar, bu verimli işbirliğine ara verdi: 1870 savaşı başladı ve yenik düşen Fransa, *uygarlaştırma görevini bir yana bırakmak* zorunda kaldı. Müslümanların eski gururu baş kaldırdı ve gericiler milletin kaderini ellerine almak istediler. Kökeni veya özü yabancı olan tüm kurumlara saldıran ve fethin bile az çok saygıladığı mahallî muhtariyetlerin kaldırılmasına yönelen bu tepkiyi, sinmiş bekleyen tarafsız devletlerin tutumu da körükledi. O güne dek dikkat kesilmiş bekleyen Rusya, Batı'nın aktif müdahalesine alanı boş bırakmışken, reayaları yeniden Müslüman iktidarın insafına bırakan bu inisyatife hiç ses çıkarmadı. Uzun yıllar önce Ortodoksluk ilkesine dayandırılarak başlatılmış bulunan panslavist propaganda için için kemirici etkilerini sürdürüyordu; *Balkan eyaletlerindeki idarî kargaşalıklar bu girişime yardım etti.*

Kendilerine eşitlik yani toplumsal kurtuluş vaat eden ve fakat şiddetli bir merkezileşme siyasetinin aracı hali ne gelen iki fermanın nüfuzu altında Hıristiyan halklar ayaklandı ve Çar'ın orduları yardımlarına koştu. Türkler, güttükleri körü körüne siyasetin kefaretini San Stefano'da ve Berlin'de ödediler. Avrupa'daki ve Asya'daki geniş topraklarını kaybetmekten başka iç işlerine de bağımlı bir duruma boyun eğmek zorunda kaldılar. Bu düşüş, yirmi yıl önce Türklere, uluslararası alanda eşitlik tanıyan, aynı zamanda özgürlük ve toprak bütünlüğünü garanti altına alan devletlerin eseriydi.

Bu zincirlenen sürekli olaylar dizisi karşısında, *Tanzimat,* vaatlerini gerçekleştirebilseydi Türkiye, 1877 savaşından ve onun getirdiği maddesel ve siyasal kayıplardan belki de kaçınabilirdi diye düşünemez miyiz? Aynı düşünce düzeyinde kalarak Fransa, yönetimi elinde tutmaya devam edebilseydi *Tanzimat,* Babıâli'yi korumaya

devam edebilirdi diyemez miyiz? Hatta bu son noktayı kanıtlanmış gibi kabul bile edebiliriz.

Bu böyle olunca da, reform, padişahın hükümdarlığının gerek içte ve gerekse dışta korunmasını sağlayamamışsa, bunun asıl sebebi, Osmanlı halklarının toplumsal koşullarında hissedilir bir iyileşme getirmemiş olmasıdır demek hatalı olmaz.

Ancak, bu eserimin girişinde önerdiğim ayırmayı esas alarak reformu incelemek suretiyle bu son mülâhazayı denetlememiz gerektiğine inanıyorum.

— II —

ÇAĞIMIZIN bilgin yazarlarından biri, siyasal toplumlar hükümetlerinin ilkel şekillerini çok güç değiştirirler, diyor. (*) Bu tarihî gerçeği Türkiye kadar açıkça kanıtlayan bir devlet daha yoktur.

Sultan hem ruhbanın başı, hem prenstir; imparatorluğu kuran askerî ve dinî ruh onda kişilik kazanmaktaydı, yüz yıllar boyu ulemadan başka denge unsuru olmaksızın iktidarını yürüttü. Kaba gücün dinle işbirliği ettiği rejimin tipik örneğiydi bu.

Kaba güç, fetih aracı olarak miadını doldurdu ve Osmanlı monarşisi kaderinin seyrini geriye doğru izlemeye başladı. Fakat inanç direndi; Türklerin ayrık yaşantısının ve içinde bulundukları derin cehaletin desteklediği mutlakiyetçi idare onunla birlikte olduğu gibi kaldı.

«Üstün komuta erki» Tanzimat devrinde zorunlu bir değişiklik geçirdi. Modern kurumları kabul etmekle halife-hükümdar, Müslüman fanatizmini frenleme durumunda kaldı; öyle ki, otokrasisinin son dayanağı olan bu inancın aşırılıklarıyla mücadele ederek, Prens Metternich'in deyimiyle «hükümet erkinin içinde eridiği dinsel iktidarı» yok etmesi gerekiyordu. (**)

(*) De Parieu, Principes de la science politique, 1870

(**) 11 haziran 1844'de İstanbul'a, Von Stürmer'e gönderilen yazısı

Öte yandan, Hıristiyan zekâsı ve eğitiminin meyvesi olan yabancı kurumlar onu, siyaset biliminin çeşitli sorunlarıyla karşı karşıya bırakmaktaydı. Bunlar, doğulu toplumlarda halk kitleleri için anlaşılması daha güç ve uygulanan eski idarî usullerden daha karmaşık bir denemeyi gerekli kılan sorunlardı.

Ve nihayet daha uzun zaman sırt çeviremeyeceği bir uygarlığın gittikçe aktifleşen etkisi altında, sorumsuz ve mutlak hükümran olan Padişah, öğrenim görmüş kişilerin sayısının gittikçe arttığına tanık oluyordu. Dışarda ve ülkede aydın bir zümre teşekkül ediyordu. Bu sınıfa mensup kişileri padişahın eylemlerini daha iyi değerlendirebilecek, gerçek kamu yararı ve çıkarları hakkında daha sağlam bir yargı yürütebilecek kişiler aldukları bilinciyle bunların daha iyi savunulması ve idarede rol oynama iddiasında idiler. Böylece daha önce müşirler ve genel valiler için olduğu gibi fazla bir tehlike yaratılmaksızın uzaklaştırılamayacak ve bertaraf edilemeyecek gerçek bir öz değere sahip bir siyasal personel ortaya çıkmıştı.

Tutucularla ilericiler arasındaki mücadeleyi çeşitli safhalarıyla daha önce görmüştük. Mahmut'tan bu yana belli başlı reformların hepsi de gerçek inanırların vicdanını bulandırmış, en yumuşak reformları bile padişah dine uygunluğunu kanıtlamak zorunda kalmıştı. Ulema, Kur'anı silâh edinip *Tanzimat*'ın her bir safhasında baş kaldırmıştı.

Yeni siyasetle din arasındaki bu çatışma iktidarı yıprattı.

Olaylar da ona yeni darbeler hazırlıyordu. «Eskiden yedi bilgili kişi yetiştirmek için sarfedilen çabayla artık yalnız bir bilgili kişinin yetiştirildiği» bu toplumsal diriliş devrinde, bir *Asyalı hükümdarın kişisel rolü ne olabilirdi?* Süleyman'ın kanunnameleri ve bunların koyduğu çok yetersiz kısıtlamalar Avrupa anlayışında bir hükümetin gereklerine cevap vermiyordu. Hükümdarın iktidar ve yetkilerinin sadrazam'a devredilmesi esası, sadrazamın ger-

çekte padişahın bendesi kalması ve çoğu kez cahil bir kişi olması sonucu çok yetersiz kalıyor, hatta gülünç dü şüyordu. Yeni bir temel kurulmalıydı ve bu yeni sistem, iktidarın yasama, yürütme ve yargı erki olarak ayrılması esası üzerinde kurulması halindedir ki rasyonel olabilirdi. Böylece İslâmî mutlakiyetçiliğin hüzmelerini hissettirmeden ayıran peşpeşe terklere tanık olundu. Abdülmecit ve Abdülaziz'in saltanatı sırasında talep edilen bakanlık sorumluluğu 1876 anayasasında yer aldı. Devlet Şûrası, *Tanzimat* konseyi, büyük konsey, Ayanın toplanmaya çağrılması, Mebusan Meclisi, yüce iktidarın ayrıcalıklarının terkini yasama erki içinde göze çarpan sürekli denemelerdir. Yasama erkinin kısmî aktarılması yanında yargı özerkliği de aynı derecede tanınmıştı; ne var ki, idarî aşamaların çeşitli kotlarında hüküm süren keyfiliğe son vermek öylesine güçtü ki, önceki yasaların yetersizliğini kaç kez yeni yasalarla doldurmaya çalışıldı.

Gerçekte -ve buna şaşmamak gerekir- mutlak iktidarın yumuşatılması konusunda halk pek geçersiz garantiler elde etmişti. Yasama organları *«evet efendim»* meclisleri adını tam anlamıyla hakettiler; yargıçlar hâlâ paşaların emri altında idiler ve nazırların sorumluluğu da uygulanmadı. Abdülhamit, mutlakiyetçi idareye dönüşün bütün şartlarını hazırlamayı başardı; tüm çabalarını, baş düşmanı Mithat Paşa'nın şu sözlerini yalan çıkarmaya sarfetti âdeta. Paşa, «Tanzimattan beridir Türkiye'de otokrat yoktur, demişti; Sultan bir otokrat değildir artık; otokrat'a pek pek Kürdistanda veya Arabistan'ın en ücra köşelerinde raslanabilir.»

De Pardieu'nün daha önce zikrettiğim eserinde de diği gibi, ileri bir kültür düzeyine yetişmiş toplumların, bir kişinin mutlakiyetine uzun süre tahammül ettiği görüldüğü gibi, kuruldukları devirde bile demokratik ilkeleri benimsemiş toplumlar görüyoruz. «Bununla beraber, diye devam ediyor, de Pardieu, bir ülkede öğrenimin yayılması, otoritenin yerini iktidara serbestçe katılma ilkesinin almasını son derece kolaylaştırır... Siyasal özgürlüğün

ve bir kamu bilincinin teşekkülü için zorunlu olan yakınlaşma, ülkü beraberliğini ve fikir tartışmasını beraberinde getirir. Modern çağda mutlakiyetçi monarşik iktidarın nihaî başarıdan emin en inatçı düşmanı, onu yumuşatmaya ve kısıtlamaya yönelik uygarlıktır.»

Bu açıdan ve Osmanlı düzeninin belirleyici sebepleri içinde tarihsel ve dinsel olguları bir yana bırakılırsa, günümüzde hortlayan mutlakiyetçiliği, nice yumuşak görünürse görünsün, *Tanzimat*'ın pek umut verici olmayan bir karakteristiği saymak hatalı olur mu? Bu siyasal kurtuluş çabasının yarım yüzyıllık bir geçmişi var. Dört ferman onun gelişim safhalarını belirliyor. «Bütün Osmanlıların malı olan ve devlet başkanının bile ortadan kaldıramayacağı, erteleyemeyeceği ve de millet meclisinin kararı olmadan değiştiremeyeceği bu kesin ve sınalagmatik (iki tarafa mükellefiyet yükleyen) 1876 anayasası,» *Gülhane* fermanında, Hattı Hümayûnda ve 1876'da ilân edilen *İrade*'de kaydedilmiş bulunan özgürlüklerin yasallaşmasıydı. Bu böyleyken bir çok bakımlardan Türkiye'yi halifeliğin ilk zamanlarına götüren bir iktidarı, Padişah, nasıl elde edebiliyor ve yıllarca hiç bir itiraz sesi yükselmeden nasıl yürütebiliyor?

1877 savaşının ve onun kötü sonucunun elbette ki bu duruma etkisi büyüktür. Fakat Osmanlı toplumunun durumu buna yol açmasaydı mutlakiyet hortlayabilir ve tutunabilir miydi. Bu durum bizi, reformun yüzeysel kaldığı, genel yaşamda derin etkiler yaratmadığı, ulusun entelektüel ve moral eğitiminin gereklice bundan yararlanmadığı ve Abdülhamit'in tebaalarıyla Mahmut'unkiler arasında pek fark bulunmadığına inanmaya itiyor bizi.

Değeri ne olursa olsun bu argümanlar anlatımımızın konusunu meydana getiren karmaşık davayı daha titiz bir eleştiriden geçirmekten bizi alıkoyamaz. Bu davayı genel hatları içinde çizeceğim ve öyle sanıyorum ki fizyonomisini aslına oldukça uygun çizmek ve yargı yürütmek için Osmanlı devletini, idarî faaliyetlerinin çeşitli dalları içinde yani belli başlı kamu idareleri yönünden ele almak gerekir.

TÜRKİYE'DE ilk reform yasasına verilen ad *Nizam*'dır. Yani düzen'dir. Karakteristik bir ad, zira Müslüman toplumun gerçek durumunu yani düzensizliğini bağlışık olarak ifade etmektedir. Doğu sorunlarında uzman yabancı bir diplomatın yerinde bir gözlemle anlattığı gibi düzen, Müslümanların oldumolası uzak kaldıkları bir kavramdır. (*) Aynı durum dinsel yorumlara (Tefsir) ve dinsel hükümlerde (fetva) de görülmektedir. İslâm yazısında açıklık ve belirlilik yoktur, zaman değerlendirmesi de aynı derecede belirsizdir. Bu özenlilik ve sistem yoksunluğu tüm kamu hizmetlerinde de göze çarpmaktadır. Bir örnek vermek için anlatayım: Daha son zamanlara dek resmî belgeler kayda geçirilmezdi, bazen tarih bile atılmazdı.

Konu aldığımız olayların başladığı devirde Osmanlı monarşisinde tam bir şaşkınlık hüküm sürüyordu. Sultan Süleyman'ın siyasal kanunnamesi yürürlükten kalkmıştı. Despotluğun kaçınılmaz sonucu olan keyfilik Saray'da, Babıâli'de, Payitahtta ve taşra eyaletlerinde maliyede ve adilyede, hatta orduda, kısacası her yerde hâkimdi.

Reform ordudan başladı; işte, Devletin iç ve dış güvenliği gibi baş çıkarının bağlı olduğu hizmetten başlamayı düşünmeleri doğaldı.

Ulusal birliklerin çekirdeğini meydana getiren Yeniçeriler ve Sipahiler geçen yüzyılın sonlarına doğru düzenli bir milis olmaktan çıkmışlardı ve Ortodoksların St retitz'i gibi, bunlar da ulema ile kader birliği ettiklerinden tıpkı onlar gibi buyruk tanımaz olmuşlardı. Zaten strateji ve taktik her yerde değişmişti; bu durumda silahlanmada, yeni metotları benimsemek zorunlu olmuştu. III. Selim başarılı sonuç alamadı. Avrupa disipliniyle eğitilen piyadesi Nizam'ı Cedid'ine Yeniçeriler de, eyaletlerin ileri

(*) Baron de Schechta, Les Revdutions de Constantinople 1807 et de 1808.

gelenleri de karşı çıktılar; bu yetmiyormuş gibi ulema da, Hıristiyan ülkelerde uygulanan askere alma işleminin dinsel yasalara aykırı olduğunu ilân etti.

II. Mahmut 28 mayıs 1826 tarihli *Hattı Şerif*'iyle *Nizam'ı Cedid'i* adeta yenileyerek amcasının girişimini tekrarladı; bunun sonucu olarak Yeniçeriler ortadan kaldırıldı ve Sipahiler lağvedildi. Modern sistemin Osmanlı ordusuna uygulanması işte o tarihte başlar. (*) İlk denemeler çok yetersiz oldu ve 1829 seferinde seçkin birliklerin tam bir beraberlik içinde ilerledikleri, ancak Türkiye'nin henüz gerçek askerî kurumlara sahip olmadığı görüldü. Yalnız idare servisi hatalı çalışmakla kalmıyordu; askere çağırmalar da, hizmet süresi de keyfî saptanıyordu.

1837'de Baron Roussin'in yazdığı gibi bütün imparatorlukta düzenli ordunun mevcudu 24000'den fazla değildi ve bu zayıf efektif bile kötü teçhiz edilmişti, ehliyetli komutanlar elinde değildi ve ciddi bir direnme çıkaracak gücü yoktu. (**)

1843 yasası *Nizam'ı Cedid*'in bazı kusurlarını düzeltmektedir; normal bir hizmet ve sınırlı süre derpiş ediyor ayrıca *Nizam*'ı bir yedekle (redif) destekliyordu. 1849'da birincilerin sayısı 120000'i, ikincilerinki 50000'i bulmuştu. Her ikisi de verilen silahlara ve Batı'da kullanılan rütbe hiyerarşisine göre organize edilmişti.

Bu önemli reform 1853-1855 savaşı sırasında denemeye kondu ve Türkiye'ye Rus ordularının Tuna sınırını istilasını önleme imkânını verdi.

1869 yılı içinde, bir statü İslâm ordusunun durumunu değiştirdi. Önceleri beş yıl olan aktif hizmet dört yıla indirildi ve yedek ordunun yıllık hizmetinden bağımsız ola-

(*) I. Mahmut ve III. Mustafa zamannda topçu birliklerine uygulanan yenilikler I. Abdülhamit devrinde tamamiyle ortadan kalkmıştı.

(**) 7 şubat 1837 tarihli rapor.

rak, ulusal muhafız birlikleri kuruldu; eyaletler de başıbozuk birlikleri sağlıyordu.

Rusya'ya karşı üçüncü savaşında (1877) Padişah'ı, her iki kıtada 800000 asker korudu; bunlardan yaklaşık üçte ikisi nispeten disiplinliydi; bu ordunun Bulgaristan'da Çar'ın ve Romanya prensinin birliklerine karşı çıkardığı çetin ve yiğit direnme anılardadır.

Türkiye'yi düştüğü askerî zaaftan kurtarmak için sarf edilen çabaları inkâr etmemekle beraber savunma gücü, topraklarının genişliği ve nüfusu bakımından eşit, hatta üstün olduğu Avrupa devletlerinkinden çok düşüktü. Yeni düzeni kabul etmiş olmakla beraber Babıâli, ordu kadrolarının kuruluşu ve geliştirilmesi kaygusuna kapılmaksızın efektifinin artmasına bakmıştı, öyle ki bir orduyu, bütün bölümlerinin tutarlı ve uygun işlediği bir makineye benzetecek olursak, Osmanlıların askerî cihazının henüz ilkel ve işleyişinin son derece kusurlu oldu ğunu söyleyebiliriz.

Aşağı rütbede, subayların cehalet ve dalkavukluğu, üstlerin yeteneksizliği, rütbelerin yükseltilmesindeki keyfilik, servislere ve idareye değgin yetersizliği nedeniyle Türkiye'de askere alma işi ulusal silahlanmanın orantısını zorunlu olarak kısıtlayan dar bir zemine dayanmaktaydı. Askere alma sadece Müslüman kitlede, yani nüfusun yarısı içinde yapılıyordu ve bu ayrıcalıklı kişiler, eskiden olduğu gibi kanın esirgediği vergiyle geçinemediklerine göre yoksullaşıyor ve sürekli ilerleyişin içinde azalıyorlardı. (*) Hıristiyanları hem saflarından uzak tutuyor, hem de kendilerini tüketen rejimi sorumlu buluyorlardı; ve yeniklerin kendilerini kurtardıkları bağımlılık yeni bir kin konusu oluyordu.

Normal gelişmesinde zorunlu olarak kısıtlanmak suretiyle anlattığımız şekilde kurulan Osmanlı ordusu, devletin desteği değil, pek pek İslâmlığın sığınağı sayılabilirdi.

(*) Kırım savaşı sırasında bazı Asya eyaletleri askerliğe elverişli halkının üçte birini kaybetmişti.

— IV —

Tanzimat'ın çıkış noktası olan Nizam'ı Cedid'in sadece askerliği kapsamadığı kayda değer. Ünlü 1793 kanunnamesi genel valilerin yetkilerini ve büyük taşra eyaletlerinin ekonomik rejimlerini de içine alan bir dizi vezir emirnamelerini kapsamaktaydı. II. Mahmut, III. Selim'in fermanı uygularken monarşinin savunma güçlerinin yeniden organize edilmesinin aynı zamanda belli başlı kamu hizmetlerine de el atmayı gerektirdiğini takdir etmişti. 1827'de general Guilleminot «Türkiye'yi destekleyelim! diyordu; askerî organizsayonunu, sivil organizasyon izleyecek, biri, ötekinin gelişmesinin garantisi olacaktır.»

Durumların özünde olan bu paralellik, ülkeyi varlığından kurtardığı misilin kendini eski devletle bir tutması ve onun canlı ifadesi haline gelmiş bulunması nedeniyle Padişaha, daha da güçleşen bir ödev yüklemekteydi.

Tarihsel sıraya sadık kalmak için şimdi de ordudan idareye geçiyorum.

Tanzimat öncesinin taşra teşkilatı XVI. yüzyılın sonuna dayanır. O tarihe kadar Rumeli ve Anadolu Beylerbeyliği diye adlandırılan Rumeli'deki ve Anadolu'daki sancakları ve livaları içine alan eyaletler kuruldu.

Eyalet başkanları gerçek birer kral naibi idi. Ölüm dirim hakkına sahipti, ordusu vardı ve mahalli gelirleri çiftlik sahibi gibi harcardı. Halkı, zorba bir rejimin bütün aşağılamalarına, iç barışı, hatta İmparatorluğun toprak bütünlüğünü defalarca tehlikeye atmıştı. Adları destanlaşan Yanya Valisi Ali, Rusçuk bayraktarları, Vidinli Pasvanoğulları ve daha nice korku saçan Paşalar XVIII. yüzyıl içinde ve XIX. yüzyılın başlarında padişahların saltanatına kara günler yaşatmışlardır.

II. Mahmut Yeniçerilerin başını ezdikten sonra eyalet valilerini de aldı ve onları Babıâli'nin yönetimi altında maaşlı yüksek memurlar dizgesine indirmek suretiyle küstahlıklarına son verme yoluna gitti. Yenilikçi padişah bu işe de, kutsal misilin uzun diktatörlüğüne son vermek

için sarf ettiği inat ve enerjiyi sarf etmekten geri durmadı; fakat ta baştan itibaren daha az başarılı oldu, malî sıkıntı, Devletin ekonomik ve mali sisteminde köklü bir revizyonu gerektiren bu reformu köstekliyordu.

Bununla beraber Asya'daki paşalıklar on sekizden dörde düşürüldü ve kötülüğü kökünden kesmek için basit, *müsellim*'ler, yani geçici delegeler gönderildi. Merkeziyetçiliğe doğru ilk adım atılmıştı.

II. Mahmut'un teşebbüsü Abdülmecit zamanında daha geniş ve metodik bir uygulama buldu. Uzun zaman Paris'de yaşamış olan Reşit Paşa, İmparatorluğa, Fransa'nın idarî kurumlarını getirdi, bunun sonucu olarak eyalette görevler bir vali, bir askerî komutan ve bir maliye memuru arasında paylaştırıldı. Ayrıca valinin yanına bir de Meclis kattı; Bâbıâli'de toplanan Yüce Meclis merkezi idare için ne ise bu Meclis de vali için o olacaktı.

Mahalli otoritedeki bu bölünmenin kamu düzeni için zararlı olduğu çok geçmeden anlaşıldı, bunun üzerine vallilere, eski yetkilerinden bazılarını geri vermek gerekti. 1852'de ilân edilen bir *ferman eyaletlerin* sivil ve askerî memurlarının çoğunu gene doğrudan valilerin emri altına koydu.

Kapsamını daha önce açıklamış olduğum bu kısmi geriye dönüş yeni istismarlara yol açtı, ancak bunlar, *Tanzimat'ı Hayriye*'nin ve onu izleyen Ceza Kanununun Müslüman ve Hıristiyan tebaalara sağladığı *nisbi garantileri* yok edemedi. Kamu iktidarının bu paylaştırılması ne ölçüde olmalıydı, bunu henüz bulamamışlardı.

Üyelerini bizzat idarenin seçtiği eyalet Meclisinin idare üzerindeki kontrolünün değeri ne olabilirdi? 1856 Hattı Hümayununun tartışması sırasında Fransız ve İngiliz elçileri dikkatleri özellikle bu noktaya çekmişlerdi. Onun yerine üyeleri halkın seçmesi ve gayri Müslim üye sayısının çoğaltılması ilkesini önerdiler. (*) Bu değişiklik

(*) Hattı Hümayûn Md. 17

1864 Vilâyetler Kanunuyla gerçekleşti, bu da 1876'da bir kanunla geliştirilerek İmparatorluğun idaresinin temeli olan bugünkü şekli aldı.

Tanzimat'ı Hayriye'nin sistemini tamamlayan bu statüye göre valiler veya vilâyetlerin genel valileri adalet ve ordu müstesna eyaletin bütün kamu hizmetlerini idare etmektedir; kısmen seçimle iş başına gelen karma bir meclis, bu görevlerinde ona yardım eder. Daha ufak idarî taksimatın idare şekli de aynıdır. Eyalet merkezlerinde periyodik olarak toplanan ve kısmen seçimle iş başına gelen birer genel Meclis bulunmaktadır.

Böyiece 1864-1870'de halkların doğrudan idareye katılması esası kabul edilmişti, fakat tahmin edildiği gibi samimiyetle uygulanmadı. Seçme hakkı nice koşullara bağlanmıştı ve çoğunluğun Müslüman olması için ne usuller icat edilmişti, daha önce gördük. 5 ocak 1876 tarihli kanun bu acayip mekanizmayı sadeleştirdi, fakat kısıtlamalara pek dokunmadığı gibi idare cihazında Müslümanların baskın olmasını ve valilerin, nüfuzundan korktukları kişileri uzaklaştırmalarını sağlayıcı dolambaçları olduğu gibi sakladı.

Şurasını unutmamak gerekir ki, Osmanlı tebaalar da, böyle bir özgürlüğe hazır değillerdi. Öyle ki, bu yarım tedbirler hem geleneklere, hem de özgürlük alanında niyetli olduğu kadarından çok daha ileri itilmiş olan hükümetin zihniyetine daha uygundu.

Eyaletlerin çeşitli iktidar organlarının yetkileri nice az belirlenmiş olursa olsun 1864-1870 statüsü, 1839'unkinden üstündür. Öte yanda örnek aldığı Fransız sisteminin yanında çok eksikli olmakla beraber kayda değer bir ilerleme sayılabilir. Bayraktarların ve Pasvanoğlu gibilerinin devri geçmişti artık.

1870'de eyalet yönetiminin revizyonuyla yükümlü uluslararası komisyon, 1870 organizasyonunu birçok noktalarda değiştirdi. Vilâyetlerin her biri taksimatının başkanına, bir yardımcı kattı ve bu yardımcının, başkanınkinden ayrı bir dine mensup olmasını da şart koştu.

Sürekli ve de zaman zaman toplanan meclisler için daha sade bir seçim, yürütme erki karşısında daha bağımsız ve çeşitli halk tabakalarını daha genişçe temsil eden bir sistem kabul edildi. Bu önemli değişiklikler halen uygulanmaya konmamıştır.

— V —

İdarî mekanizmaya getirilen değişiklikler, kadıların Gülhane fermanına dayanarak mahallî meclislere, gayri Müslim cemaatlerin başkanlarıyla birlikte ve aynı sıfatla meclislere girdikleri devirden beridir süregelen adlî sistemi doğrudan hedef almıştı. Bu nedenledir ki yabancı misyonlar 1855'deki gayri resmî konferanslarda her iki sorunu da ele aldılar. Hatırlanacağı gibi bu konsültasyonun temel düşüncesi, reayaların durumunu düzeltmek ti. Bu gayeye varmak için, elçiler bir yanda Müslüman ve gayri Müslim tebaalar için ortak bir kurum olan karma mahkemeleri, bir yandan da seçimle iş başına gelecek yargıçları salık veriyorlardı. Bu görüşmelerin sonunda *Nizamiye Mahkemeleri* ortaya çıktı.

Bunlar, Adliye teşkilatında tek değillerdir: Osmanlı adliye teşkilatı, fethin gerek Avrupa, gerekse Asya eyaletlerinde devam ettirdiği dinsel ve ulusal farkların sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Yetkilerini kapitülasyonlardan ve geleneklerden alan yabancı konsolosların yargı fonksiyonları dışında gayrı Müslim cemaatlerde de kökeni fetih devrine dayanan ve patriklerin gittikçe artan otoritesi altında güçlenen ruhanî ve de sivil mahiyette özel yargı mercileri vardı. Ayrıca bir de Kur'anı Kerimin ve İçtihatların dinsel ve sivil yasalarını uygulayan *Şeriye Mahkemeleri* vardı.

Nizamiye mahkemeleri birçok noktalardan onların alanına tecavüz etmekle beraber bu üç tür mahkemenin varlığına dokunmamıştır. Bidayet ve istinaf şeklinde teş-

kilâtlanmış olan nizamiye mahkemeleri sivil Müslümanlarla gayri Müslimler arasında çıkan ihtilâflara bakar; ayrıca Müslümanların ve gerek yerli, gerek yabancı gayri Müslimlerin işledikleri suç ve kabahatlardan ötürü yargılanmalarını yapmak da onun yetkisindedir.

Nizamiye mahkemeleri kuvvetler ayrılığı, seçim ve yargıç *teminatı esasları* üzerine kurulmuştur. Ancak, bu garantilerin gerçek değerinin ne olduğunu daha önce söylemiştik.

Az önce söylediğim gibi Adliye, *Tanzimat*'ın başından beridir yürütme erkiyle iç içedir; bu ise, İmparatorluğun bütün tebaalarının eşitliği ilkesinin ne garip bir uygulamasıdır, tahmin edersiniz.. Reşit Paşa'nın en hayırlı eseri diye bilip kıvandığı Eyalet Meclisleri sadece idarî işlere değil, kazaî işlere de müdahale ediyordu; ve bu faaliyetlerinde valinin yardımcısı olmaktan çok, itatkâr hiz *metkârı gibi davranıyordu*. Bunların, küçük birer kopyası oldukları İstanbul'daki yüce Meclise (Divan) gelince, yetkileri hem idarî, hem kazaî idi, ve 1856 Hattı Hümayûnu bu erk birikimini yasallaştırmıştı. İngiltere elçisinin 1861 de sunduğu reform projesinde bu erk birikimini reddederek vilâyet meclislerinden kazaî yetkilerin tamamen alınmasını önerdiğini daha önce anlatmıştık.

Vilâyetler statüsü Nizamiye mahkemelerini idarî taksimatın tamamına yaydıktan sonra Abdülaziz yeni kurulan teşkilâtı pekiştirmek için bir Temyiz Mahkemesi ve bir Devlet Şurası kurdu; böylece Türkiye'yi batılı toplumların dizgesine yükselttiğinden ötürü kıvanıyordu. Ancak, yargıçların vicdanını idarî teşkilâtın yüksek memurlarının insafına bırakan uygulama bir yana, adalet cihazının özgürce işlemesini köstekleyen yasal engeller de eksik değildi. Daha önce de dediğimiz gibi valiler ve öteki yüksek memurlar davalara usul yönünden ve de havale ve kararların *icrası* suretiyle etkili müdahalelerde bulunabiliyorlardı.

Yargıçların seçimine gelince, idarî teşkilâttaki yenilikler konusunda olduğu gibi, burda da reayaların rehabi-

litasyonu, onlara medeni ve siyasi alanda eşitlik sağlamak önemli bir konuydu. Böyle olduğuna göre, bu amaçla çıkarılan kanunları Müslüman iktidarın atadığı yargıçlar uyguladıktan sonra onlara ne gibi bir garanti sağlanmış olurdu? Hayatları, namusları ve malları eskisi gibi hakim sınıfın dinsel ve milliyetçi tutkularının insafına kalıyordu ki, bu da verilen yasal özgürlüklere aykırı düşüyordu. Bu durum, Padişahların teokratik rejimi gereğince o güne dek Devlet başkanının yetkisinde olan bazı atamaların yerine, ister istemez seçim ilkesinin getirilmesini zorunlu kılıyordu.

Ancak, iktidar bu kez bir elle verdiğini öbür eliyle alma yoluna gitmekten çekinmedi ve daha önce anlattığımız yöntemler sayesinde, seçimle gelen yargıçların kendi adamları olmasını sağlamanın yolunu buldu. Zaten Hıristiyanlar da hem devlet işlerine burnunu sokmaya karşı içgüdüsel bir çekinme duyduklarından, hem de köle ruhlu oluşlarından göz boyama siyasetine boyun eğdiler.

1875'den itibaren eyalet mahkemeleri başkanlarını hükümet doğrudan atamaya başladı ve bu ayrıcalığı 1880 de vilâyetler kanununun revizyonuna dek elinde tuttu.

Yargıçların teminatına gelince, reayalar için seçimle iş başına getirilmeleri esasının sağladığı garantiden faz lasını sağlamadı. Uygar ülkelerin amme hukukunca kabul edilen bu koruyucu kural 1868'de, Yüksek Adalet Divanının kurulması vesilesiyle Osmanlı yasalarına girmiştir; bununla beraber tıpkı II. Mahmut'un müsadere cezasını kaldırdığı halde tebaalarının servetine el koymaktan çekinmediği gibi, Abdülaziz de bu esasın yasal olarak kabul edilmesine rağmen yargıçları dileğince azletmekten geri durmadı.

Yüksek Mahkeme için kabul edilen bu ayrıcalık, 1876 Anayasasıyla bütün mahkemelere tanındı. (*) Ancak, he-

(*) Md. 81

pimizin bildiği gibi altı yıldan beridir bu anayasanın ismi var, cismi yok. Daha sonra 1879 tarihli geçici kanuna gö re (*) yargıç teminatı nihaî olarak yerleşti, fakat «hukuk okulundan diplomalı yragıçların yetişmesine dek» ertelendi.

Mısır'da, reformlar için kurulan Fransız komisyonu 1874'de şöyle demişti: «Yargıç teminatı daima yararlı ve garantili değildir; hatta bazan koruyucu olmak bir yana, istismarların artmasına yol açar.» Türkiye'de de, yasalar olduğu gibi uygulansaydı durum bu olurdu her halde. Bir kaç yıl önce Tuna'nın haraçlı prensliklerinden birinde haklı olarak söylenen şu sözü, süzeren devlet için de düşünmek yanlış olmaz: «Yargıçların, cezalanmayacakları garantisiyle sapkın faaliyetlerini körüklemektense, onları azledilmenin tehdidi altında tutmak daha yerinde olur. Teminat, dürüst yargıcı daha dürüst yapar, ötekileri ise iyice yoldan çıkarır. (**)

Başka ülkelerde hakların garanti altına alınmasında başlıca tedbir olarak kabul edilen kaza erkinin özgürlüğü ilkesi Türkiye'de henüz kurulmamıştır ve kurmak kolay olmayacaktır. Gerçekten yeni kanunlar, en modern hukuk anlayışına dayanan yabancı kanunnamelerden alınmışlardır (***) ve bunların uygulanması meslekî sağlam bir bil-

---

(*) Md. 48

(**) Bk. Ed. Engellhardt, **La Turquie et les Principantes Danubiennes sons regime descapitulations** Cotillon edit. Sh. 17

Ancak Türkiye'de Nizamiye mahkemeleriyle Şeriye Mahkemeleri arasında bir fark gözetmek gerekir. Şeriatı uygulayacak olan kadılara oldum olası teminat tanınmıştı; bunlar kaydı hayatla atanırlar ve ulemanın ikinci sınıfını meydana getirirlerdi.

(***) Yeni yasalar şunlardır: Ceza kanunu (1840) Ticaret Kanunu (1850 - 1860) Deniz Ticaret Kanunu (1864) Henüz tamamlanmamış bir medenî kanun (1872) Ceza ve Hukuk mahkemeleri usulü kanunu (1880) - Nicolaides Derlemesi I. 275 - 344, II. 212

giyle ancak gerçekleşebilir; Osmanlı yargıçlarında ise bu bilgi yoktur. Nizamiye mahkemelerindeki yargıçların nice cahil olduklarını bilmeyen kalmamıştır, sadrazam bile bunu eylül 1872 tarihli sirkülerinde resmen kabul etmiş bulunmaktadır. «Mahkemelerin işlemesinde işaret edilen eksiklikler organizasyon hatalarının sonucu değildir; nedenini personelin yetersizliğinde ve özellikle başkanlarının yeteneksizliğinde aramak gerekir. (*)

Bu cehalet itirafı en azından dürüst bir davranıştı. Ve şunu kabul etmek gerekir ki dürüstlük bir dereceye kadar tecrübesizliği giderir ve dünyada bir tek davacı veya davalı yoktur ki, sıradan bir hukukçunun sağduyu ve namusluluğunu satılmış bir yargıçın bilgeliğine yeğ tutmasın. Oysaki bir Osmanlı, hiç değilse tarafsız bir adliye cihazının nisbi güvenliğine sahip değildi, hele Hıristiyansa, onun tanıklığı bile zoraki kabul ediliyordu, adlî ahlâka gelince, bu, İngiliz konsoloslarının *Revue Generale de Tanzimat* adıyla özetledikleri eleştirilerinde ortaya koydukları gibidir. (**)

Ancak şunu da itiraf etmek gerekir ki, Türklerden, kırk elli yıllık bir reform çabaları sonunda, batılıların uzun ve ağır bir gelişmeyle yarattıklarına eşit veya benzer bir teşkilat ve personele sahip olmalarını isteyemeyiz.

Ayrıca hapishanelerin durumu ve polis teşkilâtı da Adliyeleri bozan iki kurum olarak karşımıza çıkmaktadır. Halk, hapishaneleri hâlâ insanlık dışı bir sınanma yeri (***) ve polisi bir «felâket» olarak görmektedir. (****)

(*) Bk. Nicolaides II, 301

(**) Bk. Cilt I. Blue Boocak 1881, No. 8

(***) 1881'de bir adlî komisyonda, **Osmanlı** delegelerinden biri, hükümet hapishanelerinin kötü durumlarının yarattığı eksikliği gidermek amacıyla yabancılar için **geçici olarak konsolosluk hapishanelerini kullanmanın mümkün olabileceğini** söylemişti.

(****) Polisin Makedonya'daki aşırılıkları konusunda Bk. **Courrier d'Orient**, 15 aralık 1882

— VI —

Müslüman geleneklerine aykırı ilkelerin başında hangisi gelir diye bir soru soracak olursak, duraksamasız şu cevabı verebiliriz: İdare ile kaza teşkilatı arasında ayrılık kadar Müslüman geleneklerine aykırı bir ilke daha yoktur; bu nedenledir ki Türk hükümetinin buna bir türlü girişmek istememesi haklıdır; batılı devletler iktidarın üç erki arasında tam ayrılık ilkesini uzun ve çetin bir mücadeleden sonra kabul ettirebilmişlerdir. Babıâli'nin çok zor başardığı bir ayrılık da milli eğitimi ulema sınıfının ayrıcalığından kurtarmak oldu. Ancak yabancı yardımın doğrudan işe el koyması sonucu bu konuda başarıya ulaşildi.

Kurumların ve geleneklerin birbirlerini etkilediklerini ileri sürebilirsek şayet, şunu diyebiliriz ki, Türkiye'de din sabit ve tekelci zihniyeti içinde ele alındığmdan ötürüdür ki Türkleri uygarlıktan uzaklaştırıcı bir rol oynamıştır. Dinin, Osmanlı gelenekleri üzerinde bunca kesin etkisi ise, millî eğitimin ve öğrenimin münhasıran ulemanın elinde oluşunun sonucudur.

II. Mehmet zamanından bu yana öğretimi tekeline alan ulemanın dar ve münhasıran teolojik ruhu, Müslümanları ödev duygusuna ve pratik hayatın gereklerine hazırlayıcı olamazdı. Hem bu nedenle, hem de ulemanın özü itibarıyla her türlü yeniliğe karşı bir kast haline gelmiş olması sonucu *Tanzimat*'ın laik otoritesi okulları eline almak zorundaydı.

Buna rağmen millî eğitimin layikleştirilmesi ilkesi ancak 1846'da, yani Gülhane fermanının ilânından yedi yıl sonra gerçekleştirilebildi; ve gene de ulemâ sınıfını yatıştırma gereği duyularak layik öğrenimin sadece ilkokulları kapsayacağı söylendi. O sırada kurulan *Meclis'i Maarif'i Umumiye* çeşitli dereceleri içinde öğrenimin özgürlüğü esasını hiç değilse teorik olarak kabul etti. Fakat Türkiye'deki okulların gerçek özgürlüğe kavuşması Tanzimat'-

ın Fransız çağında yani 1870'deki Fransız-Alman savaşından önceki birkaç yıl içinde gerçekleştirildi.

Doğu'daki Fransız diplomasisini telkin ettiği güvene Türk hükümetinin samimi bir işbirliğiyle karşılık verdiği bu ilginç devrede okullar önce iki kategoriye ayrıldı. Bu, devletin dilediği ve izlediği eğitimde özgürlük amacına uygun bir tedbirdi. Bir yanda hükümetin idaresindeki resmi okullar, bir yanda da dinî cemaatlerin ve özel kişilerin kuracağı okullar açılacaktı. Gayri Müslim cemaatlerin okulları ve de medreseler bu ikinci kategoride sayıldı; idare ulemada bırakılmıştı ve devletin sadece bir kontrol yetkisi vardı.

Resmî okullar sübyan ve rüştiyeyi içine alıyordu; birincisi parasız ve zorunlu, ikincisi sadece parasızdı. Yüksek okullar yani belli başlı üç fakülte ve yüksek meslek okulları da açıldı.

Orta öğretim diye bir şey yoktu diyebiliriz. zira hazırlık okulları olan *İdadiyeler* sadece memur yetiştirmeyi amaçlamakta olup lise sayılamazlardı. 1857'de bu eksiklik doldurulmak istendi; bu alanda Galatasaray'ın ve vilâyet merkezlerinde açılacak benzeri kurumların rolü büyük olacaktı.

İmparatorluk Üniversitesini meydana getirecek olan fakültelere gelince uzun süre ilkel kaldılar; bugün bile bilimsel eleman tamamlanmış olmaktan çok uzaktır. 1875'de Edebiyat Fakültesi, 1874'de Fen Fakültesi kuruldu. Hukuk, Galatasaray'ın özel kısmında ve 1880'de açılan yüksek okulda okutuluyordu. Ayrıca üniversiteye bağlanabilecek bir öğretmen okulu, bir de tıp okulu vardı.

İlk, orta ve yüksek öğrenim kurumları Divan üyesi bir bakana, yardımcısı olan bir meclise ve vilâyetlerde akademik meclislere bağlıdırlar. Bunlardan başka bir de gençleri özel alanlarında yetiştiren Kara ve Deniz Harp Okulları vardır.

Tanzimat'ın en cüretli ve muhtemelen en verimli zaferi sayabileceğimiz modern eğitimin panoraması işte budur.

Bu entelektüel dirilişte Fransa'nın oynadığı önemli rolüne işaret etmek yerinde olur. Gerçekten Fransa gerek öğütleriyle, gerek diplomatik faaliyetleriyle ve gerekse personel yardımını esirgememek suretiyle büyük yardımlar sağlamıştır.

Okulların laikleştirilmesinin sağlamayı amaçladığı bilimsel özgürlük, Hükümetin *Tanzimat*'ı empoze etmeye karar verdiği devirde İmparatorluğun kaderini derinden etkileyen büyük sorunun ancak kısmî bir çözümüydü. Kitabımın başında işaret ettiğim gibi, İmparatorlukta birbiri ardına sıralanmış elemanlardan hiç birini dışta bırakmaksızın güçlü bir hüzme halinde birleştiren ölüm-dirim demek olan bir eseri gerçekleştirmek için çağdaş kanun koyucunun yapacağı ilk iş devlet işleriyle din işlerini ayırmaktır. Müslüman devletlerde özellikle nazik bir ödevdir bu, zira Müslüman hükümdar Avrupa'daki hâkimiyeti en yüce noktasına vardığında hikmeti hükümet gereği ve de kibirle, binler arasındaki karşıtlıklara dayanan toplumsal farklılaşmayı esas kabul etmişti. Hiç bir siyasal toplumda hükümdar, hasım bir ruhbana, Rum kilisesinin II. Mehmet' ten beridir gönendiği bunca yetkileri kapsayan dinsel ve siyasal haklar tanımaz. Müslümanlar için dinle ulusun özdeş kavramlar olması karşısında Hıristiyanlık da reyaları biraraya getiren bir bağ oldu; o kadar ki, günün birinde ırksal farklar bile ortadan kalktı ve Hellenlerle Slavlar, Rum adıyla bir grup haline gelebildiler.

Yeni koşullar içinde ve Padişahların artık kendilerini sıyıramayacakları yeni zorunlulukların baskısı altında reformun ilk fatihlerin benimsedikleri sistemin aksine gitmesi, son bir çabayla efendilerle yenik ırklar arasındaki engelleri bertaraf etmesi, hiç değilse yumuşatması gerekiyordu. Bu da hükümeti dinin baskısından kurtarıp gerçek ulusal birliğini tüm tebaanın sivil ve siyasal birliğine dayandırmakla mümkün olabilirdi.

II. Mahmut, Abdülmecit ve Abdülaziz'in saltanatı sırasında *Tanzimat*'ı gerçekleştirmeye çalışan devlet adamlarının düşüncesi de şüphesiz bu olmuştur. Fakat bu

böyle bir gelişimi sağlamak ya güçlerini aştığından ya da Müslüman iktidarın katlanacağı fedakârlıkların niceliği onları korkuttuğundan uzun zaman gevelenen bu yarım yamalak tedbirler, Müslümanların zihniyetindendi, köklü değişiklik yaratmadı; fakat daha önce de dediğim gibi tamamiyle yararsız ve etkisiz de olmadı.

Kırım savaşından sonra Türkiye'nin toprak bütünlüğünü sağlayan müttefikleri, anlaşma koşulları üzerinde onunla görüşmeler yaptıkları sırada devletin laikleştirilmesi sorunu hemen hemen çözümlenmişti. Bu nedenledir ki, reayaların haklarına kavuşturulmasını kolaylaştırmak isterken önce dinsel ve sivil ayrıcalıkları kaldırmaya yeltendiler, zira Osmanlı vezirleri bu ayrıcalıkları İmparatorlukla tebaaları arasında sürekli bir ayrılık ve uzaklaşma kaynağı olarak gösteriyorlardı. Ancak, batılılar, adil ve eşitlikçi bir özümlemenin ilk garantilerini vermek Türk hükümetine düşer diye düşünüyoriardı. Bir bakıma 1856'daki hükümler, *Gülhane fermanının* ilân ettiği eşitlikçi özümlemeyi desteklemek şöyle dursun, Hıristiyanların ayrıcalıklarını bütünüyle kesinlemekle, ona karşı çıkıyordu. Bu nedenledir ki M. Thouvenel bir an, acaba gereklice düşünülüp bilgece yaratılan ve ciddilikle uygulanan ortak yasalar reayalar için en aşırı ayrıcalıklardan daha garantili değil midir diye kendi kendine sormuştu.

Layikleştirme ilkesi dinsel cemaatlerde gerçekleştirilmiş, patriklerin ve baş hahamların yanına, cemaatin dünveyi işlerini idareye memur laik meclisler getirilmişti; böylece Babıâli'den yüce iktidar alanında yapması beklenen reform, cemaatler dizgesinde gerçekleştirilmişti.

Babıâli, İmparatorluğun idaresinde Müslüman üstünlüğünü zayıflatacak hatta tehlikeye bile sokabilecek olan bu reformu ele alırken son derece tedbirli davrandı. Yukarda şeriye mahkemelerinin yanında nizamiye mahkemelerinin kuruluşundan ve modern devletlerdeki gibi bir medeni kanunun kabulünden söz etmiştim. Millî eğitim alanında da ulema tekeli kaybetmişti. Cami mallarının satılması karar altına alınmıştı; öte yanda daha

geniş kapsamlı bir değişikliğe, devlet idaresi düzeyinde girişilecek bir yeniliğe halkı alıştırmak istiyormuşçasına Babıâli birinin (en az göze batanının elbet) başına bir Hırıstiyanı getirdi.

Geçici olarak çizilen sınırı belirlemek için burda bir hususa daha değinmek isterim: bu istisna ve Lübnan, Sisam gibi bazı ayrıcalıklı eyaletler dışında kamu işlerinin başkanlıkları ve genel valilikler Müslümanların elinde kalmıştır.

1876'da, Osmanlı anayasasına değgin tartışmalar sırasında Mithat Paşa'nın, hükümdarın halife ünvanına dokunulmamakla beraber devlet içinde cismanî ile ruhanî iktidarları ayırmayı önerdiği ısrarla söylenmektedir. Onun kanısınca bizatihi devletin dini yoktur. O sıralarda *«hasta adam»* can çekişmekteydi; kamuoyu tedavinin kuvvetli ilâçlarla olabileceği fikrine alıştırılmış olmakla beraber padişahın yüzlerce yıllık iktidarının yapısına böylesine bir darbeyi indirmeye cesaret edemediler. *Şeriat*, kutsal yasa ve İslâmlık devlet dini olarak muhafaza edildi. Fakat yasama, yürütme ve yargı erki arasına konan açık, sarih ayrılık nedeniyle Padişahın dinsel ayrıcalığı, cismanî iktidarının fonksiyonuna az-çok yabancı kalmaya mahkûmdu. Ne var ki, bütün ortalama yollar gibi bu da kuşkulara yol açıyordu; fakat teokratik rejim sarsılmıştı artık ve günün birinde yok olacağı hissedilmeye başlanmıştı. Daha önce de işaret ettiğim gibi o gün henüz gelmemiştir ve iktidardaki padişahın tebaaları o günü görmeyeceklerdir.

1876 anayasasıyla resmen kesinlenmekle beraber sivil otoriteyi ve de yasalarının ve ayrıcalıklı organlarının iktidarında olan fonksiyonları terk etmek zorunda kalan İslâm dini de sarsılmıştı. Kim derdi ki dogmalarına uyulması konusundaki katı tutumundan günün birinde fedakârlık edecek ve bazı uygar memleketlere bile yabancı düşecek şekilde başka dinlere karşı toleranslı olacak?

Söz konusu olan gayri Müslim inançların özgürlüğü

değildi elbet; bu özgürlük mutlak olmamakla beraber daima vardı ve birçok defalar da yasalarla kesinlenmişti. Bu konuda Babıâli bazı kaydı ihtiraziler ileri sürmekle beraber, özellikle yasallaştırılmış eski haklara dokunmamış ve reaya cemaatlerde huzursuzluk çıkarmakla kalmayıp zaman zaman *Tanzimat*'ı kösteklemiş olan mezhep kavgalan karşısındaki tutumu daima barıştırıcı ve ölçülü olmuştur. Söz konusu ettiğim şey dar anlamıyla inanç özgürlüğüdür, yani bireyin dilediği dini kabul edebilmesi ve dinini dileğince değiştirebilmesidir.

Bilindiği gibi Müslümanlar dinlerini başkasına telkin edici değillerdir. Yabancıları veya yerli Hıristiyanları hemen aralarına almazlar. Fakat buna karşılık, bir kez aldılar mı geri vermezler. Hele Müslüman doğanın dinden çıkmasına hiç tahammülleri yoktur. Bir zamanlar ta bu yüzyılın başlarına dek dinden çıkanlar ölümle cezalandırılırlardı. Ayrıca reayaların bir mezhepten öbürüne geçmesini yasaklayan bir kanun da vardı.

Bu nazik nokta etrafında 1855'de yabancı elçilerle vezirler arasında geçen tartışmalar hatırlardadır. Stratford Lordu, Türk hükümetine, din değiştirmeyi yasaklayan ve cezalandıran yasaları kaldırması için baskı yapmıştı. Ali Paşa, Müslüman halkı isyana iteceğine ve devlet başkanının ruhanî iktidarını sarsarak cismanî otoritesini tehlikeye sokacağına kesinlikle emin olduğu bu isteği kabule yanaşmadı. Fakat resmen ilân edemediği şeyi fiilen yapmaya söz verdi. Gerçekten de, Paris anlaşmasının hazırlık çalışmalarının dördüncü maddesinin yol açtığı güçlüklerin çözümü bu oldu.

Müslümanların din değiştirmesini cezalandıran yasal hükümler bugün uygulamadan kaldırılmıştır; reayaların mezhep değiştirmesini yasaklayıcı olanlar da resmen ilga edilmiştir.

— VIII —

Çeşitli açılardan genel hatlarıyla çizmeye çalıştığım *Tanzimat*, İmparatorluğun maddi çıkarlarına değgin

araştırmaların alanında pek parlak bir görünüm arzetmemektedir. Üretim ve ticarî alanlarda ne rol oynamıştır? Tarım, sanayi ve ticaret ondan ne derece yararlanmıştır?

Bilindiği gibi tarım, Türkiye'nin belli başlı, hatta tekservet kaynağıdır. Ayrıca şunu da söyleyelim ki toprağın ve iklimin doğal koşulları, coğrafi durumu bunca uygun ülke azdır. Fakat Avrupa'da üretimin bunca köstekl-endiği, hükümet politikasının bunca öngörüsüz ve tarımsal gelişmeyi kolaylaştırıcı araç ve imkânlar konusunda bunca âciz olduğu bir Avrupa ülkesi daha gösterilemez.

Başta ulaşım yolları geliyor; toprağın en verimli olduğu uzak eyaletler, örneğin Anadolu'nun orta platosu hemen hemen yalnız kendi ihtiyaçlarını karşılamaktadır; ürünleri en yakın limanlara nakletmek için harcanacak paralar maliyeti yüzde yüzden fazla arttırılmakta olduğundan ihracına girişilmemektedir.

En zorunlu ulaşım imkânlarının bile sağlanmamış olması sonucu topraklar ekilmemekte, üretim bölgenin dar ihtiyaçlarının alanını aşmamaktadır. İmparatorluğun tarımsal geri kalmışlığına yol açan belli başlı bir neden de anormal mülkiyet koşuludur.

Daha önce konuya defalarca değindiğimde bu noktada yeterli bilgi verdim sanırım. Genellikle köylü, ektiği toprağın zilyedidir. Osmanlı devletinin geniş topraklarının dörtte üçünü meydana getiren miriye ve vakıf araziler ona sadece ödünç verilmiştir; kullanma amacını değiştiremez; satması, hibe etmesi veya herhangi bir tasarrufta bulunması elbette söz konusu değildir. Bir tür kira olarak aşar veya haraç öder.

Hazine için olduğu kadar çiftçiler için de zararlı olan bu kötü tarımsal rejimden vazgeçmesi için Avrupa devletleri Babıâli'yi defalarca sıkıştırdılar. (*) Bunlara

(*) 15 ağustos 1860 **İngiliz Bildirisi.** Hattı Hümayûn hakkında ocak 1867'de verilen Fransız notası. 30 aralık 1875 Avusturya - Macaristan notası v.s. v.s.

karşılık mülkiyet ve vakıflarda mirasçılık hakkını birinci derecedeki mirasçılardan yedinciye dek çıkarmakla yetinilmiştir. Ve aradan on yıl geçtiği halde vakıfların satılması gerçekleştirilmemiştir.

Tarım, yardımcı dallardan da yani çeşitli şekilleriyle kredilerden de yoksundur. Türkiye'de gayrı menkul sahibi olmasına cevaz verilen yabancılar Anadolu'ya gelip köylünün sayı ve de tecrübe yetersizliğini ve uyuşukluğunu gidermezlerse, öte yandan devlet, halkı her türlü istismara karşı korumamaya devam ederse bu acıklı durum ne kadar zaman daha sürüp gidebilir. Ve bütün bunlar, kuşku yok ki, Tanzimat'ın pek yüzeysel çareler getirdiği karmaşık olduğu kadar baskıcı bir toprak rejiminin eseridir.

Özel karakteri toprağa bağlı haklara tekabül eden gayri menkul vergisini, tarım sanayiinin bir başka yarası olarak sayabiliriz. Üretimden alınan bütün vergilerin içinde aşar süphesiz en doğru ve tahsili en kolay olanıdır. Ne var ki, tatbikatta, en korkuncu, en felaketlisi halini almıştır. Üreticiler arasında eşitsizce paylaştırılması bir yana, meclislerin tarafgirliği en çok yoksulları hırpalamaktaydı. Aşar arttırmaya konduğundan, üstlenenler vergi oranını keyfince saptıyor (*) ve mahalli otoritelerin işbirliği sayesinde yolsuzluk hemen hemen daima cezasız kalıyordu.

Bir zamanlar tüketimi rahatça karşılayan ulusal sanayi Asya'nın büyük merkezlerine bile mal ihraç edecek kadar gelişmişti. İmparatorluk siyasal önemini kaybedip Batı'yla sürekli ilişkiler kurduğunda, sanayi gerileme devrine girdi. Reform, onu kalkındıracak yolları aramak şöyle dursun, yerli imalatın karşılayamayacağı ihtiyaçlar yaratmış ve bunun sonucu olarak Türkiye, sanayi alanında yabancı devletlerin bağımlısı haline gelmiştir.

Bir zamanlar Türkiye'de, ticaret alanında yasak yok-

(*) Bk. Ali Paşa'nın 20 mayıs 1861 tarihli bildirisi.

tu. Alış veriş, ekim 1832 tarihli bir Osmanlı beyannemesinin ifade ettiği gibi İslam anlayışına göre yapılırdı: Müslümanların konukseverliğine sığınan Batılıların yasalar gereği, özgürlüğü ve de doğa ve sağduyu yasaları gereği, ticaret yapma özgürlüğü teminat altındadır. (*) Kapitülasyonların, Osmanlı gümrüklerine giren ve çıkan mallar üzerinden tahsiline cevaz verdiği % 3 rüsum ekonomik alanda mukabiliyetin normal koşullarına uymuyordu; üstelik bu rüsum, paranın değer kaybetmesi sonucu % 1'e inmişti. Bu geleneksel ve gayri âdil rejim Tanzimat'ta da devam edemezdi. Ordusunun ve kamu hizmetlerinin reorganizasyonunun gerektirdiği harcamaları karşılama zorunluluğuyla karşı karşıya kalan II. Mahmut, hazinenin gelirlerini arttırma çarelerini aradı; ayrıca bazı tüketim maddelerini içine alan ve dış ticareti hissedilir şekilde etkileyen tekeller kurdu.

1838'de büyük devletler ticareti geniş çapta köstekleyen ve yabancı tacirleri eyalet memurlarının aç gözlülüğüne teslim eden bu istismarcı vergi sistemini yola sokmaya teşebbüs ettiler. Kapitülasyonların cevaz verdiği % 3'den başka ihracattan % 9, ithalâttan % 2 oranında vergi alınmasını saptayan anlaşmalar imzalandı. (**) Buna karşılık % 15, 17 hatta 50'yi bulan ülke içi gümrük vergileri kaldırılıyordu.

Fakat bu ülke içi vergilere zamanla gene dönüldü ve daha önce de dediğim gibi, bundan yerli sanayi zarar gördü. 1861'de Babıâli, bütün tevcih ve tekelleri kaldıran, ihracat ve ithalata % 8, transite % 2 kabul eden, ayrıca ihracatta % 8'in her yıl % 1'den nihaî oran olarak % 1'e indirilmesi, öbür yanda transit için alınan % 2'nin sekizinci yıldan sonra % 1'e inmesi gibi şartları içeren yeni anlaşmalar imzaladı.

Bugün hâlâ yürürlükte olan bu hüküm Türkiye'ye 1838 yılındakinden daha normal ve çok daha avantajlı

(*) Ubicini, Lettres sur la Turquie, I. 393 dd.

(**) Martens, N. R. XV, 7 65

bir gelir sağlamaktadır, ayrıca ihracat vergisini azaltıp ithalatınkini yükseltmek, devrin bir bildirisinde Âli Paşa'nın dediği gibi «memleketin tarımı ve sanayii için hem bir koruyucu, hem bir teşvikçidir; ticarette, bu esasların olumlu etkilerini görmekte gecikmeyeceğimizi kabul etmeliyiz.»

Bu kehanet ne oranda gerçekleşti? Yeni gümrük rejimi, uluslararası alışverişi ne derece arttırdı? Resmi istatistiklerin yokluğu nedeniyle bu sorulara cevap vermek imkansızdır. (*) Ancak, yıllık icmaller sayesinde yapabildiğimiz kıyaslamalar, Sadrazam'ın iyimserliğini doğrulamadığını bize göstermektedir. Hiç bir memlekette ticaret, Türkiye'deki kadar yerli üretimin önemine bunca direkt olarak bağlı değildir, zira Osmanlı halkının henüz ilkel olan yaşam koşulları içinde ticaret mal mübadeleleri şeklinde olup ithalat ve ihracatın mevcut veya muhtemel kaynaklarına bağlı kalmaktadır. Oysa ki, dediğim gibi yerli *stok*'un büyük kısmını meydana getiren tarım kayda değer bir gelişme göstermemiştir.

Türkler, en geniş ticari özgürlük devrindeki gibi, bugün de bağımlıdırlar. Türk, tüccar değildir; tarımcı ve sanayici de değildir; bu mesleklerin zorunlu kıldığı yetenekler onda yoktur; yani aktif, öngörülü ve iş zekasına sahip değildir. Bir zamanlar mal sahibi olarak zengin ve

---

(*) Son yıllardadır ki resmî istatistikler yapılmış ve Türkiye'nin ticarî durumu hakkında bilgiler sağlamıştır. Dolaysız vergiler idaresinin 1880 - 1881 (marttan şubata) yılları hasılâtı hakkında tutanaklarına göre:

İhracat	230.000.000 fr. yükselmiş
İthalât	390.000.000 fr. yükselmiş
Transit	25.000.000 fr. yükselmiş
Yekûn	645.000 fr.dır.

Bu sayılar olumsuz bir sonucu göstermekte olup, İmparatorluğun genişliğiyle ve toprağın verimliliğiyle gerçekten orantısız ve düşüktür.

gönençliydi zira işgâl ettiği ülkelerin ve o ülkelerdeki üretici halkların sırtından geçiniyordu. Yunan isyanına değin ticaret Ermenilerin elindeydi; Yunanistan'ın özgürlüğe kavuşmasından sonra toplu olarak bulundukları yerlerden alınıp öteki eyaletlere dağıtılan Rumlar, bir zamanlar yabancı koloniler aracılığıyla yapılan ticari alışverişleri eski yerlerindeki tecrübe sayesinde kendilerine çekerek Ermenileri ikinci plana ittiler. Osmanlı devletinin ticaret hayatındaki rolü inkâr edilemeyecek bir diğer cemaate, Yahudilere gelince, onlar perakendeci olmaktan öteye gidememiş ve batıdaki dindaşlarının aksine iktisadi güçler haline gelememişlerdir.

Tabloyu tamamlamak için şunu da ekleyelim: Müslümanlar geçmişte olduğu gibi, bugün de deniz veya kara nakliyatı işine pek yanaşmamaktadırlar; kabotaj ayrıcalığı yerlilere tanınmış olduğu halde kıyıları ve büyük denizcilik hatlarını işletenler yabancılardır.

— IX —

Türkiye'nin tarım ve ticaretinin, ülkenin doğal zenginliğinin getirebileceği seviyenin çok altında bulunduğunu; ve bunun en önemli sebebinin ulaşımın yetersiz, hatta bazı bölgelerde hiç bulunmayışı olduğunu yukarda söylemiştim. Gerçekten bayındırlık işleri hükümet programlarında oldum olası çok yetersiz bir yeri işgal etmişti. Ve bu bakanlığı bir Hıristiyan'a emanet etmekle, Müslüman otorite, sivil istihkâm konularına değgin gelişmelere karşı beslediği kayıtsızlığı kendisi de farkında olmayarak açıklayıvermişti. 1880'de bakanlardan Hasan Fehmi Efendi büyük bir açık kalplilikle şunları söylemişti: «Yol, demiryolu, ırmak ve deniz ulaşımı, kuraklık v.s. gibi en zorunlu işleri geniş çapta ve sistematik bir plana göre yürütmek için hükümetin gerekli enerjiyi göstermemiş olduğunu kabul ediyoruz. O muazzam ulusal kaynak-

lardan yararlanma konusunda ihmâl göstermiştir; halbuki bizden daha az zengin kaynaklara sahip olan Avrupa devletleri, kamu çıkarlarından yana sürekli bir titizlik göstermişlerdir. Kendi haline terk ettiğimiz akarsularımız yararsızca akıp denizlere dökülüyor; onları ne nakliyat aracı, ne sanayi muharrik, ne de sulama alanında kullanabiliyoruz. Limanlarımızı molozlar dolduruyor; zaten çoğu da rıhtım, depo ve ticarî gereklerin zorunlu kıldığı yapılardan yoksundur. Bataklıklar kentlerimizin yakınlarına dek sokulmuş, kurutmayı düşünmemişiz!

Mahallî sanayii diyemesek gile, yerli sanatçıları gözetmemiz ve desteklememiz gerekir; uçsuz bucaksız tarımsal alanlarımızı ormanlarımızı ve madenlerimizi nemalandıracak olan büyük girişimleri dış memleketlerin kredilerine ve bilgisine emanet etmemiz şarttır.» (*)

Resmi bir rapordan alınma bu satırlar, *Tanzimat*'ın teknik alandaki başarısızlığını açık bir şekilde kanıtlamaktadır. Ben ancak şu basit yorumu ekleyeceğim: Ulaşımda son zamanlarda gerçekleştirilebilen tek büyük eser, tutarı 2000 km' yi bulan beş veya altı demiryolu hattıdır; o da hem birbirinden ayrıktır, hem de sahile varanlarla limanlar arasında ilişki kurulmamıştır. (**)

— X —

Vergi ve Maliye konularına ayırdığım başlıklarda anlattıklarımdan, bu idarenin içinde süregelen yolsuzlukların ve istismarların Türkiye'nin ekonomik bakımdan zayıflamasındaki ve sonunda iflâsa sürüklenmesindeki rolünün nice olduğunu ortaya koymuştu. Bu konuda koca bir kitap yazılabilir ve borçsuz bir devletin kırk yıl gibi kısa bir zamanda ve bu kırk yıl içinde sadece bir defa

(*) 6 haziran 1880'de Sadrazama gönderdiği rapor.

(**) Nicolaides, III. 192. **Ulaşım yolları hakkında kararname.**

savaşa girdiği ve de savaş kazanıldığı halde nasıl iflâs ettiğini anlatan bu kitabın son derece ilginç olacağı kuşku kaldırmaz. Ben burdo sadece bazı hususları hatırlatacağım. Hükümet verimsiz birkaç denemeden sonra ve Hazinenin çıkarlarını az çok gözetecek dürüst memur bulamaması sonucu eski, kötü vergi sistemine dönmek zorunda kalmıştı. Vergiler genellikle keyfi olarak tarh ve zorbaca yollarla tahsil ediliyordu. Üstelik büyük bir kısmı, hile ve yolsuzluklarının önüne bir türlü geçilemeyen aracıların cebine gidiyordu.

Harcamalara gelince, çarçur ediliyordu, o kadar ki 1854 ila 1882 yılları arasında genel borçlar altı milyar frankı bulmuştur; 1871'de ödemelerin aksaması ve 1876 da kesilmesi Babıâli'yi bu alanda yabancı alacaklılarının kontrolü altına koydu.

Bu malî bağımlılık kaçınılmaz bir şeydi; Abdülaziz'in saltanatından hemen sonra belli olmuştu. 1878'deki kongre bu bağımlılığın daha dar ve kesin olmasına çalışmıştı. Uluslararası karakterini gizleyen kısıtlamalar örtüsü altında da olsa bunu kabul etmekle Türkiye, siyasal düşüşüne *damgayı vurmuş* oluyordu. Bütün hükümetlerin titizlikle korumaya baktıkları ulusal gelirlerini dileğince kullanabilme hakkı gibi bir ayrıcalıktan kısmen de olsa vazgeçmekle aczinin derecesini bir kez daha göstermiş ve iç otonomisini son yirmi yıl içinde süreklice zayıflatan bağımlılıklara bir yenisini eklemişti.

«Türkiye vesayet altındadır.» *Tanzimat*'ın fizyonomisini meydana getiren karakteristik hatlardan hiç birini ihmal etmemek için kanıtlamam gereken son husus işte budur.

1856'da padişah tarafından onlaylanan paktın hükümlerini okuyan Türkler, nasıl olur bu? Biz Avrupa camiasına girmek istiyoruz. Avrupa bizi haçir altına mı alıyor? diye düşünebilirler. Veya, kutsal birliğin doktrinlerini gösterişle reddeden, devletlerin siyasal eşitliği ve kurulu hükümranlıklara saygı ilkesini ilan eden bir kongre bizi modern hukukun korunmasına almışken, bu koru-

ma, özgürlüğümüzü reddediyor demesek bile ulusal hükümetimizi belli başlı yetkilerinden tedricen yoksun bırakma yolundadır, da diyebilirler.

Bu olağanüstü durumun kökenini özet kısmının ilk sahifelerinde kısaca vermeye çalışmıştım. Bu duruma yol açan sebepler vardı elbet; olmasa ortaya çıkmaz, zamanla kesinleşmezdi; ilerde de kesin bir yenilik beklemek mümkün görünmemektedir. Bununla beraber üzerinde durmak gerekir, zira Avrupa'nın Türkiye'ye artan müdahalesinin mantık ve adaleti, rencide etmesi şöyle dursun kaçınılmazlığını ve meşruluğunu Padişah'ın Avrupa'daki hâkimiyetinin kesinlikle sona ermekte oluşundan almaktadır.

Padişah'ın devletlerine müdahale çok eskilere dayanır, ancak bu, o zamanlar yabancı bir otoritenin, hakim iktidarın ayrıcalıklarından bazılarının kullanılmasına daha çok dolaylı olarak katılma şeklinde nitelenebilir. Osmanlı İmparatorluğu o zamanlar iktidarının doruğundaydı; hatta Avrupa devletlerinden çoğuna iradesini dikte ettirebilecek güçteydi. İşte böyle bir devirde, bir hükümetin normal olarak kabul edemeyeceği şekilde iktidarının paylaşmasını kabul etti, Hıristiyan devletlerde, memlekette mukim yabancılar, memleketin hukukuna tabidirler; bu ilkenin tek istisnası diplomatlardır. Halbuki Türkiye'de, Türk yargıçlarına ve yasalarına yabancı kişi, kendi milletinin resmi temsilcisi bulunması bile bu kez herhangi bir Avrupalı misyonun yargı yetkisine baş vurabiliyordu.

Bu durum, Müslüman toplumun, kendisinden çok farklı olan Hıristiyan toplumuyla zamanla ilişki kurmak zorunluluğundan doğmuştur. Yaşayış, görenek, fikir, eğitim, hükümet kurumları bakımından ortaya çıkan karşıtlıklar ta baştan uluslararası yasaların kurallarından istisna yapmayı gerektirmişti. Anlatmış olduğum gibi Babıâli ortak yasalara girişmesi için teşebbüslerde bulunmuş, fakat büyük devletler, *Tanzimat*'la İmparatorluğa getirilen reformların bu özümlemeyi doğrulayacak mahiyette olduğuna kanaat getirmemişlerdi.

Osmanlı İmparatorluğunun teokratik yapısı, bu yapının yenik halkları aşağı bir toplumsal ve siyasal durumda tutması, bu halklarla Avrupa devletlerinin aynı dinden oluşları, öte yanda Avrupa'nın, inancının beşiği olan Filistin'deki kutsal yerlerin bakım ve serbestçe yararlanılmasına verdiği önem, bütün bu belli başlı sebepler, Babıâli'yi, topraklarında mukim yabancılara ulusal yasalarının garantisini sağlayan anlaşmalara boyun eğmeye itmiştir.

Türkiye üzerinde ilk fiilî, düzenli ve resmî protektorayı kuran devlet Fransa olmuştur. Frenk din adamlarına uygulanıcı ayrıcalıklar Suriye, Filistin ve Mısır'ın fethiyle pekişmiş, birçok fermanla ve kapitülasyonlarla kesinlenmişti ve Fransa bu durumundan XVIII. yüzyılın sonlarına dek itirazsız ve rakipsiz olarak yararlanmıştır. Bu devirde Rusya sahneye girdi ve Ortadoğu'daki bu dinsel üstünlüğünü Fransa krallığına bırakmamak için mücadeleyi ele aldı. 1774'te Babıâli'den «Hıristiyan dinini ve kiliselerini koruma» konusunda belirsiz fakat akdî bir vaat koparmayı başardı; Ortodoks reayaları koruma bahanesini ilerde Saint Petersbourg kabinesi defalarca ileri sürecektir.

Öte yanda Avusturya da Fransa'nın antik misyonuna göz diktiği gibi Protestan devletler (İngiltere, Prusya) de, 1840'larda, Osmanlı Devletlerinde inançlarının resmî koruyucuları ünvanını elde ettiler.

Dış etkiler şebekesi böylelikle, Hıristiyanların çıkarları çevresinde gelişerek Padişahların iktidarını kısıtladı.

Bununla beraber inanç sorunlarında yabancı müdahale değişik önemde tavizlere dayanmakta olup, özünde yerli Hıristiyan cemaatleri amaçlamıyordu. Rusya'nın milliyeti ne olursa olsun Ortadoğu'daki dindaşları üzerinde ileri sürdüğü yasa dışı protektoranın yerine, bu yüzyılın başında, yani Kırım savaşından sonra *kolektif* ve *genel* bir resmî dini protektora kuruldu. Daha sonra, yani 1856 Paris Anlaşmasından bu yana, dindaşları arasında meydana gelen dayanışma sonucu Avrupalı dev-

letlerin de, Hıristiyanların davasına katılmaya ve reayaların çıkarlarını koruyucu bir tutum almaya başlamışlardır.

Din konusunda Babıâli'nin iktidarına en ağır darbe Berlin kongresinde indirildi. 1878 tarihli anlaşmanın 62. maddesine göre Türk hükümeti, yabancı devletlerin diplomatik ve konsolosluk ajanlarına sadece ruhban, hacı, keşişler ve onlara ait binalar üzerinde koruma hakkı tanımakla kalmamış, inanç özgürlüğü ilkesine kayıtsız şartsız saygı gösterme yükümlülüğü altına da girmiştir.

İlk kapitülasyonların sonucu olan yargılama konusundaki tavizi böylece onun kadar ağır olan bir ikincisi, din konusunda mutlak iktidarını zedeleyici taviz izledi.

Babıâli başka fedakârlıklara da boyun eğmek zorunda kaldı. 1854'te, yani Rusya'nın o güne dek icra ettiği manevî hâkimiyeti Padişahın resmen tanıması konusunda çıkan anlaşmazlığa Fransa'nın ve İngiltere'nin müdahale ettikleri devirde, reayaların *ipso facto* yararlandıkları dış protektora, dinsel çıkarlara yabancı çıkarların alanına taşmış değildi henüz. Bu vesayet, Türkiye'nin, bütün Osmanlı tebaalarının siyasal, sivil ve dinsel haklarını resmen ilân edici fermanı kongrede büyük devletlere sunduğu zaman din dışı olanlara taştı ve özgün dinsel olmaktan çıkıp siyasal bir mahiyete büründü.

Padişahın iktidarını kısıtlayan bu olay, sürekli tavizler tarihi içinde önemli bir yer işgal ettiğinden üzerinde durmak isterim.

1855 tarihinden başlayarak Türkiye, Osmanlı Hıristiyanlarının ayrıcalıklarını bir Avrupa garantisinin altına sokma çabasını gösteren müttefiklerinin bu teşebbüsüne karşı hararetle savunulmaktaydı. Bizzat Ali Paşa'nın beyanlarına göre böyle bir müdahale, Türk hükümetinin vaatlerini ve iyi niyetini kuşku altına sokmak suretiyle vakarına ağır bir darbe indireceğinden ve halkının gözünden düşürüp güvenini sarsacağından memleketin bütünlüğü ve kuvveti tehlikeye girerdi.

Büyük devletler bu iddiayı haklı buldular, fakat amaçladıkları güvenceleri gözden uzak tutmaya karar

verdiler. Paris anlaşmasının 9. maddesi işte bu çözümün sonucunda kaleme alınmıştı. «Padişah hazretleri tebaalarının refahını sürekli olarak gözettiğinden, din ve ırk ayırımı yapmaksızın toplumsal koşullarını iyileştirmek amacıyla imzaladığı fermanla, devletindeki Hıristiyan halklara cömert ihsanlarını bahşetmekle bu konudaki duygularını bir kez daha kesinlemiş bulunmaktadır; yüce iradesinden içtenlikle gelip kaleme alınan fermanının anlaşmanın taraflarına iletilmesini de münasip görmüştür.

Büyük devletler bu tasarrufun yüce değerini takdir ederler. Majesteleri Padişahın tebaalarıyla olan ilişkilerine, veya İmparatorluğun içişlerine yukarda adları geçen devletlerin birlikte veya ayrı ayrı müdahale etmeleri elbette ki asla söz konusu değildir.»

Görünüşte son derece açık olan bu maddede, iki karşıtlı hüküm bulunmaktadır, zira anlaşmalarının belli başlı amacı Osmanlı beyanatının yüce kapsamını takdir etmekle kongre üyelerinin boş bir formaliteyi yerine getirdikleri öte yanda Hıristiyan haklara elle tutulur bir garanti ve gerek şimdi, gerekse ilersi için etkili bir güvence sağlama konusunda kanı birliğinde olmadıkları kabul edilemez.

Kaldı ki 9. maddeyi hazırlayıcı tartışmalar, Babıâli'nin titizliklerini yatıştırmaya yönelik bu formülü yalanlayıcı mahiyettedir.

Gerçekten, Hattı Hümayunu kongreye sunan tam yetkili temsilcinin de anlattığı gibi fermanının amacı, reayaların siyasal ve dinsel ayrıcalıklarının garanti altına alınması konusunda Avusturya, Fransa ve B. Britanya'nın Türkiye ile birlikte aldıkları karar gereğince barış anlaşmasının «muhtemel şartlarını yerine getirmekti.» Anlaşıldığı gibi Hattı Hümayunla barış anlaşması arasında ortak bir nokta mevcuttur. Yeni Ferman, Paris anlaşmasını imzalamış olan devletlerin yürürlüğe konmasını istemeye hakları bulunduğu uluslararası vaatlerle doğrudan bağlantılıydı.

Gerçekte 1856'dan beridir yabancı diplomasi Osmanlılarla ilgili sorunların çözümünde ve kontrolünde öylesine aktif ve sürekli bir rol oynamaktaydı ki, sadrazam sistematik bir müdahaleden ve «sarayın eşiğinde bile duraksamayan» bu müdahalenin hükümetinde inisiyatif ve otorite diye bir şey bırakmadığından acı acı yakınmaya başladı.

Paris kongresini izleyen resmî müdahaleyi ortaya koyan olayları burda tek tek nakletmeye gerek yok; zira o devirden bu yana, içişleriyle ilgili az çok ciddî tek konu olmamıştır ki Divan'ia yabancı hükümetlerin kapışmalarına yol açmasın.

Halbuki sözünü ettiğimiz 9. madde yabancı devletlerin, Padişahla tebaaları arasındaki ilişkilere müdahale etmemelerini âmirdi; ve Babıâli her fırsatta bunu ileri sürmekten geri durmadı. 1877'de, Londra Konferansı, 9. maddenin bu yasağını kaldırarak müdahaleyi kural haline getirdi ve Ortadoğu'daki siyasal misyonlar ve konsoloslar, Türkiye'nin *iç koşullarını*, Avrupa camiasının çıkarlarına bağlayarak bu kurala sık sık baş vurulmasına yol açtılar.

Aktedilmesini Türkiye'nin bir kurtuluş umudu diye selâmladığı 1878 kongresi onun hükümranlığını daha sıkı bir mengeneye aldı. Hükümlerini daha önce özetlemiştim: Osmanlı idaresinin yasama ve yürütme erkini, yani özgür devletin belli başlı erklerini hemen hemen yok edecek derecede zayıflattı.

Avrupa müdahalesinin tedrici şekilde artmasının çeşitli safhalarının hikâyesi özet olarak işte budur.

Bu yüzyılın ortalarına dek Osmanlı Monarşisi Avrupa'nın gözünde uygar ulusların birbirleriyle olan ilişkilerinde sürdürdükleri saygıyı talep etmeye hakkı olmayan bir Asya devletiydi. Fakat ayrık, durgun yaşamında ölümcül bir tehlike içine girdiğinde bu devlet, o güne dek Avrupa camiasından uzak yaşamaktaki ısrarlı tutumundan vazgeçme ihtiyacını hissetti. Bunun üzerine Avrupa onu nihayet kendi camiasına aldı. Gerçi Padişah, seleflе-

rinin razı geldikleri yüzlerce yıllık bağımlılıktan azat edilmedi; fakat bu geleneksel bağımlılık dışında «modern amme hukukunun avantajlarından» yararlandı ve bu camiada, Müslüman iktidarda bulamamış olduğu bazı garantilere kavuştu. Fakat şunu da hemen eklemeden geçmeyelim: Türkiye'nin Avrupa devleti olarak kabulü bir varsayıma dayanıyordu. Oysaki, genel olarak hukukta ve özel olarak siyasal toplumların birbirleriyle olan ilişkilerini yöneten hukukta aksi kanıtlanmadıkça varsayım gözle görülen gerçeğin yerini dolduramaz. Büyük devletler Padişahın iktidarına bir şartla, Devletleri içinde yaşayan Hıristiyanların, Avrupa amme hukukunun ilkelerince yöneltildikierine kanaat getirmeleri şartıyla saygı gösterebilirlerdi. Asya'ya özgün keyfilik rejime hâkim oldukça davranışları haklı sayılamazdı.

Özgür hükümetlerin birbirlerine karşı tanıdıkları dokunmazlık ancak, aralarında barış hüküm sürdükçe söz konusu edilebilirdi. Oysaki Türkiye, oldum olası Hıristiyan dünyasıyla savaş halinde yaşamıştı. Bunu demekle Türkiye'nin gayrı Müslimlere karşı hâlâ eskisi gibi İslâm ilkelerine göre yöneltildiğini ileri sürmek istemiyoruz; fakat tutumu hâlâ normal değildir. Bunun sebebi de, Müslüman iktidarın fütuhattan sonra, kaba kuvvetle işgal havasından çıkıp yönetimi altına giren halkları kendi camiasına almaya asla teşebbüs etmemiş olmasıdır. Bu iktidar, Hıristiyanları özümleyici bir organizasyon kurmakta tam bir acz göstermiş, hatta yakınlaşmayı ve barışı sağlayıcı bir çaba asla sarf etmemiştir. Fethin sonucu yasaları altına giren sayıca ve birçok noktalarda kendinden üstün kitlelerin ihtiyaçlarına asla kulak asmamıştır. Ancak bu ihtiyaçlar vardı ve tatmin edilmeliydi; görevi bu olan vasî, kasden bunları görmezlikten geldiği için ırk ve din birliğinin esinlediği yeni bir vasî bulma çabası başgösterdi.

Şunu tekrarlamak isterim: müdahale, modern halkların amme hukukuna nice aykırı olursa olsun Türkiye için meşrudur, çünkü zorunludur ve bu zorunluluğu ya-

ratan koşullar halen devam etmektedir; elli yıllık reformlar bu zorunlulukta kayda değer bir hafifleme yaratmamıştır.

Sir H. Bulwer, Osmanlı Monarşisinin geleceği üzerinde kafa yorduğu bir günde şöyle demişti: «Hangi ülkede olursa olsun, büyük toplumsal reformlar belli bir fikri teselsül içinde gelişmiş kuşakların yerini yeni fikirleri yavaş yavaş ve sindirerek benimseyen kuşakların izlemesi halinde gerçekleşebilir ancak.» Bu özlü söz Reşit Paşa'nın da her on zihninde olmalı ki, iktidara yeni geldiği sırada şöyle demişti: «İşin fena tarafı şu ki, acele etmeliyiz; öyle ama Müslümanların gevşekliğini ve aşılmaz önyargılarını ne yapmalı? Gevşeklik ve önyargı, bizim en büyük düşmanlarımız işte bunlar. Koşmamız gerekirken onlar bize çelme takıyor.»

Tanzimat güçlükle yol aldı; sık sık durakladı, hatta bazen geriledi. Eski zihniyet, Türk halkının kafasında hemen hemen olduğu gibi kaldı. Bu halk, eskisi gibi, tam bir Asyalı olarak kaldı. *Tanzimat*'ın kaç yıl çabalayıp ne sonuca vardığını düşünürsek, Müslümanların karakterini değiştirmek ve vicdanlarını özgürlüğe kavuşturmak için nice yıllar gerektiği konusunda bir tahmin yürütebiliriz.

Orta çağda Osmanlılarla Hıristiyan ulusları ayıran uzaklık aşılmaz gibi değildi, bir Selim veya bir Mahmut, İmparatorluğu batılı uygarlığın akışına sokabilirdi. Ne yazık ki Selim ve Mahmut çok geç yetiştiler.

Bir an geldi ki (daha önce anlatmıştım) dost ve güçlü bir hükümetin önderliğine sırtını veren Türkiye, zamanı yener gibi oldu; kuşkular dağılmaya başladı demesek bile, onun dirilebileceğini şiddetle reddedenler bile umutlanmaya başladılar. III. Napoleon'un saltanatının son yıllarında *Tanzimat*'ı yoluna koymayı görev bilen Fransız devlet adamları Türk - Hıristiyan davasının çözümlenebileceğine inanmaya başlamışlardı. Irkların yaklaşımını, tam bir eşitliğin etkisiyle özümlemenin gerçekleştirilmesini amaçlıyor ve bu gelişmenin belli başlı yapıcısı ola-

caklarına inandıkları Türklerin böylece kökensel karakterini kaybedeceklerini hesaplıyorlardı.

Bu verimli deney uzun sürmedi. Müslüman direnişi pozisyonların çoğunu yeniden ele geçirdi. Şurda Avrupa fikirlerine, orda Avrupalılara karşı çıktı, gelişmeyi prensip olarak reddediyor, veya yabancıların yardımı olmadan başarılması gerektiğini ileri sürüyordu. İkili bir hata, ama ne var ki bu tehlikeli hata tutucuyu da, liberali de, dindarı da, şüpheciyi de, kısacası teokratik ekolün inançlarını da *jön Türkler*in taraftarlarını da aynı basiretsizliğin içinde birleştiriyordu.

— XI —

SONUÇ

Prens Gorçakof'un hep tekrarladığı bir söz vardı. «Hattı Hümayun, kaimeden de beterdir, tam anlamıyla karşılıksız bir çektir.» Fakat 1856 tarihli fermanı bu derece değersiz saymak bence yanlıştır. Zira peşinen ödemeden aciz hükmünü verdiği borçlusunun sıkıntılı duruma düşmesinde payı büyük olan Rus diplomasisiyle fikir birliği etmek birçok tarihsel olayları inkâr etmek olur.

En ağır konjonktürler içinde düşünülerek doğan ve Avrupa'nın gözünde reformların teminatı olan *Tanzimat*, Padişahı, kesin olan toprak kayıplarından kurtarmayı başarmıştır; tehlike içinde olan İmparatorluk, onun sayesinde nispeten güvenceye kavuşmuş, biraz olsun soluk almıştır; fakat hepsi bu kadar, yani Türkiye'yi modern kurumlara kavuşturmak için uzun zaman çabalayan *Tanzimat*'ın elde ettiği sonuç bundan ibarettir.

Çabaları, Avrupa'nın beklediği başarıya ulaşmamış, öte yanda Avrupa yasal bir vesayet elde etmiştir. Bu durumda Ertuğrul'un ve Osman'ın torunları Avrupa topraklarından atılacaklar mı? Yoksa içgüdüsel bir şekilde ittikleri uygarlık onlara galip gelecek mi? Bunu zaman gösterecek.

BİTTİ